

כתבי־יד עבריים מצוירים

מאת בצלאל נרקיס

מבוא מאת
ססיל רות

מהדורה עברית חדשה ומתוקנת

בית הוצאה כתר • ירושלים

HEBREW ILLUMINATED MANUSCRIPTS
by Bezalel Narkiss

הדפסה שלישית 1992

עברית: דליה שחק
עריכה: דליה טסלר

© כל הזכויות שמורות לבית הוצאה כתר, ירושלים בע"מ
ת"ד 7145, ירושלים

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום
אמצעי, אלקטרוני או מיכאני (לרבות צילום והקלטה).
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

מספר קטלוגי: 533039

סידור, הדפסה וכריכה: מפעלי דפוס כתר, ירושלים
Printed in Israel

שלמי תודה

אנו מביעים בזה את תודתנו לספריות, למוזיאונים ולאוספים שסיפקו לנו תצלומים והתירו לנו להביאם כאן.

אוסטריה

Österreichische Nationalbibliothek, Wien

איטליה

Biblioteca Casanatense, Roma; Accademia Dei Concordi Di Rovigo; Biblioteca Ambrosiana, Milano; Biblioteca Palatina, Parma; Biblioteca Universitaria, Bologna; Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican City; Seminario Vescovile, Vercelli

ארצות הברית

Library of Congress, Washington; Hebrew Union College, Jewish Institute Religion, Cincinnati; The Library of the Hispanic Society of America, New York; The Library, Jewish Theological Seminary of America, New York; University Library, Princeton; Private Collection, New York

בריטניה

University Library, Aberdeen; The Bodleian Library, Oxford; British Library, London; University College, Mocatta Library, London; Cambridge University Library; Emmanuel College, Cambridge; John Rylands Library, Manchester; Private Collection, London

ברית המועצות

Public Library, Leningrad

גרמניה

Badische Landesbibliothek, Karlsruhe; Bayerische Staatsbibliothek, München; Hessischen Landes-und Hochschulbibliothek, Darmstadt; Universitätsbibliothek, Leipzig; Sächsische Landesbibliothek, Dresden; Orientabteilung der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin; Staats-und Universitätsbibliothek, Hamburg

דנמרק

Det Kongelige Bibliotek, Copenhagen

הונגריה

Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, Budapest

יוגוסלביה

National Museum, Sarajevo

ישראל

אגף בצלאל, מוזיאון ישראל, ירושלים; בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים; ספריית מכון שוקן, ירושלים; אוסף ד.ס. ששון, ירושלים

מצרים

בית הכנסת הקראי, קהיר

פולין

University Library, Wroclaw

פורטוגל

Biblioteca Nacional, Lisbon

צרפת

Bibliothèque Nationale, Paris

הערות עזר לקורא

המונח "אִיור" משמש בספר זה כשם כללי ל"ציור בכתב־יד", שהוא תרגום המונח הלטיני של ימי הביניים "אִילומינצְיָה". "אִילוסטְרַצְיָה", לעומת זאת, מופיעה כאן במשמעות של "ציור טקסט", והמונח "עִיטור" משמעו "דְקורצְיָה", שאין עמה קשר לטקסט הכתוב. לתרגום המונח "מִינְיָטוּרָה" השתמשנו במונח "לוּחַ" במקרים, שבהם הציור הממוסגר משתרע על־פני עמוד שלם, חצי עמוד, או נראה גדול למדי בתוך העמוד. ללוחות קטנים יותר ולקְרָטוּשִׁים קראנו "לוּחִיּוֹת"; בייחוד ללוחות המכילות "מלות פתיחה". לעומת "אותיות פתיחה", הם ה"אִינִיֶּצְיָאִלים" המעוטרים בכתב־היד הלטיניים, התפתחו בכתב־היד העבריים "מלות פתיחה" בגלל העדר אותיות רבתי בכתב העברי.

מספרי העמודים בכתב־היד מימי הביניים מסומנים בצורה שונה מזו שאנו רגילים לה בספר המודפס. במקום מספר עמודים רצופים משני צדי הדף ניתנים בכתב־היד מספרים לדפים (פּוֹלִיּוֹ, folio); צדו הקדמי של הדף נקרא עמוד א (רֶקְטוֹ, recto), ואילו צדו האחורי מכונה עמוד ב (וֶרְסוֹ, verso). בספר שלפנינו צוין צדו הקדמי של הדף במספרו בלבד (למשל דף 12), ואילו את צדו האחורי ציינו בתוספת ב (למשל דף 12ב).

תוכן העניינים

פתח דבר 11

מבוא מאת סטיל רות 13

15 כתבי־היד העבריים המצוירים בימי הביניים

א. יחס היהדות אל האמנות 15

ב. ציור כתבי־יד עבריים בימי הביניים 17

22 חומרים וטכניקות בכתבי־יד עבריים מצוירים

ג. כתבי־יד מצוירים מהמזרח 23

ספרי תנ"ך 24

25 פרשות בודדות וספרי לימוד האלפבית

כתובות 28

ספרים אחרים 28

ד. כתבי־יד מצוירים מספרד 28

ספרי תנ"ך 32

הגדות של פסח 37

ספרים אחרים 40

ה. כתבי־יד מצוירים מצרפת 40

הגדות של פסח 41

ספרי תנ"ך 41

ספרים אחרים 41

אסכולת דרום צרפת 42

ו. כתבי־יד מצוירים מגרמניה 42

43 האסכולות הסגנוניות של כתבי־היד המצוירים מגרמניה

ספרי תנ"ך 45

מחזורי תפילה 51

הגדות של פסח 55

ספרים אחרים 56

ז. כתבי־יד מצוירים מאיטליה 57

57 אסכולות רומא ומרכז איטליה במאה השלוש־עשרה

58 אסכולות איטלקיות בנות המאה הארבע־עשרה

59 אסכולות איטלקיות בנות המאה החמש־עשרה

אסכולות צפון איטלקיות 61

האסכולה הפלורנטינית 61

אסכולת דרום איטליה 62

כתבי־יד מזרחיים

1. שרידי תנ"כים מאוסף פִּיֶּקֶבִּיץ' 69
- א. "תנ"ך לנינגרד הראשון". מצרים, 929 69
- ב. "שריד של תנ"ך לנינגרד". מצרים, המאה האחת־עשרה 69
2. "תנ"ך לנינגרד השני". פֶּסְטָט, 1010 71
3. "פרשת שלך לך". מצרים, 1106–1107 73
4. "חומש תימני". צנעא, 1469 75

כתבי־יד ספרדיים

5. "כתר דמשק". בורגוס, 1260 77
6. "תנ"ך סרווירה". סְרוּוִירָה, 1300 79
7. "סידור הַמִּילְטוֹן". ספרד, 1300 לערך 81
8. "הגדת־הזהב". ברצלונה, 1320 לערך 83
9. "הגדת־האחות להגדת־הזהב". ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה 85
10. "הגדת־סרייבו". ברצלונה, המחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה 87
11. "הגדת־ששון הספרדית". קטלוניה, המחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה 89
12. "הגדת־ברצלונה". ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה 91
13. "הגדת־ריילנדס הספרדית". קטלוניה, אמצע המאה הארבע־עשרה 93
14. "הגדת־האח להגדת־ריילנדס הספרדית". קטלוניה, הרבע השלישי של המאה הארבע־עשרה 95
15. "הגדת־קאופמן". קטלוניה, סוף המאה הארבע־עשרה 97
16. "תנ"ך פרחי". ספרד־פרובנס, 1366–1382 99
17. "תנ"ך קֶנִיקוּט הראשון". לָה קוּרוּנָה, 1476 101
18. "מורה נבוכים של קופנהגן". ברצלונה, 1348 103
19. "משנה תורה מליסבון". ליסבון, 1472 105
20. "תנ"ך ליסבון". ליסבון, 1482 107
21. "תנ"ך החברה הספרדית". ליסבון (?), סוף המאה החמש־עשרה 109

כתבי־יד אשכנזיים

22. "הגדת־הדרקונים". צרפת, המאה השלוש־עשרה 111
23. "ספר המכלול של לונדון". צפון־מזרח צרפת, 1280 לערך 113
24. "חומש פולִיני". פולִיני, 1300 115
25. "תנ"ך האַמְבְּרוּזְיָאנָה". אוֹלֶם (?), 1236–38 117
26. "מחזור וורמס". וירצבורג, 1272, ו־1280 לערך 119
27. "מחזור הארכיבישוף לוד". פרנקוניה, אמצע המאה השלוש־עשרה 123

28. "הגדת-ראשי הציפורים". פרנקוניה, הרבע האחרון של המאה השלוש-עשרה 123
29. "חומש רגנסבורג". בווריה (רגנסבורג?), 1300 לערך 125
30. "משנה תורה של קאופמן". צפון צרפת, 1296 127
31. "תנ"ך שוקן", דרום גרמניה, 1300 לערך 129
32. "חומש הדוכס מסֶסְקֶס". דרום גרמניה, 1300 לערך 131
33. "המחזור המשולש" (כרך א). דרום גרמניה, 1320 לערך 133
34. "המחזור המשולש" (כרך ב). דרום גרמניה, 1320 לערך 135
35. "מחזור נירנברג". אסכולת בזל, 1331 137
36. "תנ"ך פֶרְמָה האשכנזי". מערב שוויץ, תחילת המאה הארבע-עשרה 139
37. "חומש קופבורג". קופבורג, 1395 141
38. "הגדת-אָרְנָה מיכאל". איזור הריינוס התיכון, 1400 לערך 143
39. "ספר המכלול של המבורג". איזור הריינוס התיכון (מיינץ?), 1434 145
40. "הגדת-נירנברג השנייה". איזור הריינוס התיכון (?),
אמצע המאה החמש-עשרה 147
41. "הגדת-יהודה". איזור הריינוס התיכון (?), אמצע המאה החמש-עשרה 149
42. "הגדת-לונדון של יואל בן שמעון". בווריה ומרכז איטליה,
אמצע המאה החמש-עשרה 151
43. "הגדת-דֶרְקֶמְשְטֶדְט". איזור הריינוס התיכון (?),
הרבע השני של המאה החמש-עשרה 153
44. "סידור הרבי מרוז'ין". דרום מזרח גרמניה, 1460 לערך 155
45. "הגדת-סינסינטי הראשונה". דרום גרמניה (?), 90–1480 157

כתבי-יד איטלקיים

46. "התנ"ך של הבישוף בֶּדֶל". רומא, 1284 159
47. "משנה תורה של ירושלים". ספרד, המאה הארבע-עשרה ופרוג'ה,
1400 לערך 161
48. "ארבעה הטורים של הוותיקן". מֶנְטוּבָה, 1435 163
49. "המחזור האיטלקי של שוקן". רומא ווֶנֶטוֹ, 1441 165
50. "הגדת-ווינגטון". פירנצה, 1478 167
51. "המכלול הרפואי של קימברידג'". פֶדוּבָה (?), 1400 לערך 169
52. "המחזור האיטלקי של רוטשילד". פירנצה, 1492 171
53. "מחזור פֶזְרו של ששון". פזרו, 1480 173
54. "הקנון של אבן סינא בבולוניה". פֶרְרָה, סוף המאה החמש-עשרה 175
55. "טור אבן העזר של וֶרְצֶ'לִי". פררה (?), אמצע המאה החמש-עשרה 177
56. "ספר המכלול של רוטשילד". פררה, 1470 לערך 179
57. "ספר העיקרים של רוֹוִיגוֹ". פירנצה, אמצע המאה החמש-עשרה 181
58. "התנ"ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס". ליסבון ופירנצה,
סוף המאה החמש-עשרה 183

59. "מכלול ההלכה של המבורג". פְּדוּבָה, 1477 185
60. "משנה תורה של פרנקפורט". מנטובה (?), סוף המאה החמש־עשרה 187

הערות 189

מילון מונחים 194

198 ביבליוגרפיה עברית וקיצוריה

199 ביבליוגרפיה לועזית וקיצוריה

206 רשימת ציורים בשחור לבן

אינדקסים 208

1. אינדקס נושאים 208

2. אינדקס שמות 210

3. אינדקס כתבי־יד 212

4. אינדקס ספריות 219

פתח דבר

שלוש-עשרה שנים עברו מאז נתפרסם ספר זה לראשונה באנגלית בשם *Hebrew Illuminated Manuscripts*. במשך השנים הללו עורר הספר עניין רב בציבור הרחב ונדפס במתכונתו הראשונה בכמה מהדורות. גם בין החוקרים וההיסטוריונים של האמנות היכה הספר הדים, וכתוצאה מכך נכתבו במשך שנים אלה מחקרים רבים בנושא כתבי-היד העבריים המצוירים. בינתיים הוספתי גם אני לחקור, לבחון ולהעמיק, ובעקבות מחקריהם הרבים של עמיתי ההיסטוריונים ושלי הגעתי לידי כך שנשתנו דעותיי בנושאים רבים. כאשר ביקשה הוצאת "כתר" להוציא ספר זה לאור בעברית, הייתה הכוונה לתקן בו גם את כל השיבושים, שהופיעו בו במהדורתו הראשונה, וגם לעשותו ראוי למהדורה חדשה. ואכן שונה הטקסט של הספר העברי הזה במידה רבה מן הטקסט האנגלי, ואם כי התמונות הצבעוניות הן אותן תמונות עצמן, גענתה הוצאת "כתר" לבקשתי והוסיפה עוד 63 תמונות בשחור-לבן, המרחיבות את היריעה ומזמינות את הקורא ליתר עיון בכתוב. יש לשבח את הוצאת "כתר", על שראתה לנכון להוציא מהדורה עברית של ספר זה, העוסק בנושא חשוב כל כך של האמנות החזותית בתרבות היהודית בימי הביניים. נושא זה, שהשפעתו על הייחודיות היהודית הייתה רבה, אינו מוכר לציבור הרחב, ואילו התרבות הספרותית של ימי הביניים ידועה יותר, אם כי לא תמיד היא מובנת. לא קל להתעמק בפיוט או בתפילה שנתחברו בימי הביניים, ועוד יותר קשה לרדת לסוף דעתם של בעלי הלכה ופוסקים באותה תקופה. אך הציור, השווה לכל נפש ומובן לכל רואהו, יכול לקרב את המסורת היהודית של ימי הביניים אל לבם של בני דורנו. הביטוי "טוב מראה עיניים מהלך נפש" נכון כיום, כשם שהיה בימי קדם. אם יעוררו ציורים אלה המובאים בספר עניין וסקרנות בקרב קוראי הספר, יש גם סיכוי, שהאמנות החזותית של התרבות היהודית בימי הביניים תובן ותתקבל על הדעת כראוי לה. המתבונן, שיתעמק בנגלה ובנסתר שבתמונות אלה, יסתבר לו בסופו של דבר, שהמוסכמות, שהיה רגיל בהן בדבר איסור ציור דמויות ביהדות, אין להן שחר והן מוטעות מיסודן.

מאז תקופת הבית השני ועד ימינו לא היו ביהדות גילויים של עבודת אלילים, והחשש מפני הערצת הדמויות המצוירות לא היה קיים כלל גם בקרב הציירים האמנים וגם בקרב קהל הצופים והצרכנים של יצירותיהם. היפוכו של דבר: תמונות אלו שבכתבי היד המצוירים שימשו לפניו אמצעי המחשה ולימוד, וכאז כן עתה אפשר להיעזר בהן בהכרת התרבות היהודית ובהבנתה; והדברים אמורים בראש ובראשונה במי שמחפש את זהותו היהודית.

המתבונן בדפים מצוירים אלה חייב לזכור, שכל אחד מהם מייצג למעשה ספר שלם, המעוטר לרוב בציורים רבים נוספים; את כתבי-היד במלואו של ספר זה אי אפשר להביא לידיעת המתעניין אלא בצורת העתק צילום מלא שלו הנקרא פקסימיל'ה. מספר הפקסימיליות של כתבי-יד מצוירים הולך וגדל, למרות ההוצאות הרבות הכרוכות בייצורן. אלא שלדאבוננו מספר הפקסימיליות של כתבי-יד עבריים מצוירים הוא קטן ביותר. אני תקווה, שריבוי ההתעניינות בכתבי-יד עבריים מצוירים, בעקבות הקריאה והעיון בספר זה, יביא לריבוי מקביל במספר הפקסימיליות של כתבי-יד עבריים מצוירים שלרשות המעיין, הקורא והמתבונן.

תודתי נתונה בראש ובראשונה להוצאת "כתר"; לעומד בראשה אליאב כהן ולמנהל הייצור יעקב צורף, שעודדוני להוציא את ספרי בעברית ואפשרו לי לתקנו ולהוסיף לו מספר רב של תמונות. תודתי נתונה גם לחבריי ההיסטוריונים הרבים, ששלחו לי את תגובותיהם על הספר האנגלי במאמרי ביקורת, במכתבים ובהערות בעל-פה. שלמי תודה שלוחים גם לתלמידיי באוניברסיטה העברית בירושלים ובמקומות אחרים, מבקריי הנועזים ביותר, שסייעו לי להעמיק לחקור בתחום הספר העברי המצויר.

בין אלה שעזרו בהוצאת הספר בעברית, רצוני להזכיר במיוחד את דליה שחק, שתרגמה את הספר, את יובל קמרט, ואת דליה טסלר, שערכה את כתבי-היד, את יעל צירלין, שעזרה במציאת הקולופונים, את ד"ר עליזה כהן-מושלן, שקראה את כתבי-היד העברי כולו ועזרה לי בהתקנתו, ואת כריסטין אבנס, שהדפיסה את הביבליוגרפיה בדייקנות. יבואו כולם על הברכה.

בצלאל נרקיס

ירושלים, שבט תשמ"ד

מבוא מאת ססיל רות

קשה לקבוע בבירור באיזו תקופה התחילה מסורת איורם של כתבי־יד עבריים. כתבי־היד העבריים המצויים הקדומים ביותר שהגיעו לידינו נכתבו ועוטרו בארצות האיסלאם, במאות התשיעית והעשירית לספירה, אך ברור לנו, שראשיתה של מסורת זו חלה בתקופה מוקדמת יותר. אפשר אף שעיטור כתבי־היד העבריים בציורים התחיל עוד בתקופה הרומית והביזנטית, בימי המשנה והתלמוד, למרות שלא נשארו לנו כתבי־יד מאוירים מן הימים ההם.

מן החפירות הארכיאולוגיות ומן הממצאים שנתגלו בהן ידוע לנו, שבתקופה הרומית נהגו לקבוע בכתבי־הכנסת בארץ ישראל ובתפוצות רצפות פסיפס, ובהן לא רק מוטיבים עיטוריים ודמויות של בעלי־חיים, אלא גם תיאורים של אישים ומאורעות הלוקחים מן המקרא. אפשר שגם קירות בתי־הכנסת עוטרו בציורי־קיר, שהביאו בפירוט רב סיפורים ומחזורי סיפורים מן התנ"ך, כמו אלה ששרדו בדוכא אַרופוס שעל נהר פרת.

מן העובדה, שהציורים בתי הכנסת היו מותרים ולא חל עליהם האמור בדיבר השני: "לא תעשה לך פסל וכל תמונה", נוכל להסיק, שעל אחת כמה וכמה לא היה איסור על ציורים בכתבי־יד ועל חפצים אחרים שנועדו לשימוש בבית. לפי סברתם של כמה מן החוקרים, עמדו לנגד עיניהם של אמני ציורי־הקיר בדוכא אַרופוס ציורים מוקדמים יותר, שעיטרו כתבי־יד של התנ"ך. יש חוקרים הטוענים, שהקדומים שבכתבי־היד הנוצריים המאוירים של התנ"ך, כגון כתבי־היד של ספר בראשית המכונה "ספר הבראשית של וינה", מבוססים על אבטיפוסים יהודיים. חשיבות רבה נודעת לכך, שהנושאים שהיו רווחים באמנות הדתית הנוצרית המוקדמת לקוחים מן הברית הראשונה, כלומר מספר התנ"ך (כגון אדם וחוה, נוח, עקדת יצחק, סיפור יונה וכדומה), יותר מאשר מן הברית החדשה, כנראה משום מציאותן של דוגמאות יהודיות מוקדמות יותר לתיאורים אלה. נושאים אלה מופיעים מחדש בכתבי־יד עבריים מצויים בימי הביניים המאוחרים. יתר על כן, בכתבי־יד מצויים נוצריים של התנ"ך מימי הביניים המאוחרים מופיעים לעתים קרובות תיאורים, המבוססים על אגדות, שמקורן בתלמוד ובמדרשים, והשאלה הנשאלת היא, האם מושפעים תיאורים אלה מן האמנות היהודית שקדמה להם, או מאוצר הפולקלור הדתי הכללי של ימי הביניים הנוצריים.

יש להדגיש, שבציורי התנ"ך בכתבי־היד העבריים בימי הביניים מצויים תיאורים מדרשיים וכן פרטים מסוימים, שמקורם קדום ביותר. תיאורים אלה מצויים גם ביצירות האמנות היהודיות מן התקופה הרומית והביזנטית וגם בכתבי־יד מצויים נוצריים. דוגמה מובהקת לכך הוא תיאור המשכן וכליו בכתבי־יד לטיני מפואר של התנ"ך, הידוע בשם "קודקס אמייטאנוס" (מן המאה השמינית לספירה). המתבסס על אבטיפוס איטלקי מזה ועל אבטיפוס, שמקורו באמנות היהודית הקדומה מזה. נראה, שגם דיוקנאותיהם של האבנגליסטים – הם מחברי ספרי הבשורה (האבנגליונים) הנוצריים, המופיעים בכתבי־יד לטיניים ויווניים של הברית החדשה – מבוססים על דוגמאות יהודיות שקדמו להם. ואכן דמות המחבר הנראית כ"קודקס אמייטאנוס" מתארת לא את אחד האבנגליסטים, אלא את עזרא הסופר חובש תפילין־שלי־ראש. דיון מפורט בנושא זה יחרוג ממסגרת המבוא הזה; נסתפק בקביעה, שמסורת ציורי התנ"ך בכתבי־היד העבריים קודמת לדוגמאות הקדומות ביותר של כתבי־יד עבריים מצויים ששרדו לנו. נרדף עם ישראל והשמדתם השיטתית של ספריו בידי צנזורים נוצריים הם רק שתיים מן הסיבות להיעלמם של כתבי־יד עבריים מצויים קדומים יותר. גורם נוסף הוא התגברותה לפרקים של מגמת ההתנגדות לציור דמות הגוף בכמה קהילות יהודיות. חרף הגילויים שנתגלו לאחרונה, המעידים על כך, שהאמנות החזותית היהודית מושרשת הרבה יותר משסברו החוקרים לפני כן, אל לנו להתעלם מכך שהיו בדברי ימי עם ישראל תקופות, שבהן רווחה מגמה הנוגדת כל תיאור פלאסטי של דמות הגוף. מגמה זו נבעה לעתים מן החשש לעבודת אלילים, כמו בימי החשמונאים, ולעתים בגלל הנטיות האנטי־איקוניות של העמים שבתוכם ישבו היהודים. אחת התקופות הללו מקבילה, כנראה, לתקופה האיקונוקלאסטית הביזנטית; תקופה אחרת מקבילה לתקופת שלטון האיסלאם, שראה בעין רעה תיאור דמויות אדם בהקשר דתי, בעיקר בגלל אי הבנת הדיבר השני שבתנ"ך. היה ברור ש"עם התנ"ך" לא יכול היה להחמיר בקיום איסור זה, פחות מן העמים שבקרבם שכן.

ואמנם כתבי־היד המצויים העבריים הקדומים ביותר שהגיעו לידינו – ספרי תנ"ך שנוצרו בארצות האיסלאם – אין בהם זכר לתיאור דמות־הגוף. בדפי הטקסט שלהם יש רק עיטורי־שוליים, בצבע ובזהב. עיקר העיטור בכתבי־היד המוקדמים הללו של ספר התנ"ך התרכזו בדפי שטיח שבראש כתבי־היד ובסופו, המעוטרים בתשלובות גיאומטריות וצמחיות. רבים מקווי ההיקף של הצורות הגיאומטריות והצמחיות עשויים במיקרו־גרפיקה, כלומר טקסטים כתובים בכתב זעיר. טקסטים אלה הם בדרך כלל רשימות של המסורה הגדולה, המכילה חילופי נוסחאות של מלים מסוימות בתנ"ך. מובן מאליו, שמגילת־חמשת חומשי התורה, שממנה קראו בבית הכנסת, לא עוטרה כלל, משום שלפי ההלכה אסור באיסור חמור להוסיף עליה אפילו תג או אות אחת.

כתבי־יד עבריים מאוירים, הכוללים תיאורי דמויות אדם, מופיעים לראשונה בקהילות אשכנז במאה השלוש־עשרה. יש לשוב ולהדגיש, שאלה הם כתבי־היד המצויים הקדומים ביותר ששרדו בידינו מאירופה, אך לא בהכרח הקדומים ביותר שציירו. כתבי־יד אלה לא היו בשעתם בגדר חידוש מהפכני, ודבר זה מעיד על קיומה של מסורת מוקדמת של כתבי־יד מאוירים, כנראה מן התקופה הרומית המאוחרת. הטקסטים המעוטרים שנוצרו בקהילות אשכנז היו סידורים ומחזורי תפילה ואף ספרי תנ"ך.

כתבי־היד העבריים המאוירים, ששרדו מן האזור האיטלקי, אף הם מן המאה השלוש־עשרה. בני החוג המצומצם של החלפנים־הבנקאים היהודים המשכילים באיטליה חיקו את שכניהם הנוצרים והיו מוכנים להוציא ממון רב כדי להכניס לספריותיהם ספרים לרוב; ספרים הכתובים על קלף משובח בידי סופרים חרוצים ומאוירים בידי אמנים מעולים. הספרים המאוירים נכתבו ברוב תחומי היצירה האנושית: ספרי תנ"ך, סידורים ומחזורים, ספרות יפה, חיבורים פילוסופיים ומדעיים וכן ספרי רפואה. לא כל כתבי־היד העבריים באותם ימים נכתבו למען פטרונים יהודים, כלומר לפי הזמנתם של חובבי ספרים ומוקיריהם בקהילות ישראל. בתקופת הרנסנס נחשבה השפה העברית לאחת השפות ההומניסטיות, ופטרונים־ספרות ואוהבי ספר לא־יהודים התגאו בספרים העבריים שבספריותיהם – ספרים שרבים מהם היו מעוטרים. דוגמה לכך הוא ספר התנ"ך העברי שבספריית הלורנציאנה בפירנצה (Cod. Plut. I. 31), שנכתב למען אחד מבני משפחת מדיצ'י ועוטר במוטיבים ובנושאים נוצריים בידי פרנצ'סקו ד'אנטוניו דל קיריקו (Chierico). אפשר להניח שגם פטרונים לא־יהודים אחרים הזמינו כתבי־יד עבריים מצוירים.

נשאלת אם כן השאלה, האם האמנים, שכתבו ושעיתרו את כתבי־היד הללו, היו בהכרח יהודים? בכתבי־יד מסוימים ברור לנו שאמנם כך הוא הדבר, משום שהסופר־המאייר מעיד על עצמו במפורש שהוא יהודי; בכתבי־יד אחרים אפשר לזהות את האמן הנוצרי על־פי מוטיבים סגנוניים מסוימים שביצירתו. עם זאת קיימת מידה מסוימת של אי־ודאות ביחס לזהותם של אמני עיטורי־השוליים, שדרך כלל היו עלומי־שם. על כל פנים אל לנו לפסוק הלכה ולומר, כפי שסברו כמה חוקרי אמנות לפנינו, שכל העיטורים שאיכותם מעולה צוירו בידי אמנים לא־יהודים דווקא. ידוע לנו, שבאיטליה התקבלו כמה יהודים כחברים בגילדת מאיירי־הספרים, כגון שני אמנים מפרוג'ה בשנים 1507–1508, ויהודי מפורטוגל בשם אברהם אבן חיים, שחיבר (באמצע המאה החמש־עשרה, כנראה) חיבור מקיף על אמנות איורם של כתבי־יד. בכמה מכתבי־היד העבריים המצוירים מגלה הצייר בקיאות מפליאה במנהגים, במדרש ובמסורת היהודיים, ויש להניח שהיה יהודי. לעתים קרובות מופיע הרצף הסיפורי בתמונות מימין לשמאל, כמו בטקסט העברי, ולא משמאל לימין, כמו בטקסטים הנוצריים בלטינית או ביוונית. יתר על כן, נראה שאמנים נוצריים לא היו להוטים ביותר לצייר למען יהודים, והיהודים לא נטו להעסיק אמנים שאינם מבני־ברית בעיטור ספרי קודש. לאור כמה מן המחקרים האחרונים יש להניח, שאף כתבי־היד העבריים המפוארים ביותר נכתבו ועוטרו בידי יהודים.

אמנות איור כתבי־היד הגיעה לשיאה בתקופת הרנסנס, אך הופעת הספר המודפס במחצית השנייה של המאה החמש־עשרה הנחיתה עליה מהלומה קשה. עם זאת הוסיפה אמנות זו להתקיים בכמה אזורים, בעיטור תעודות רשמיות מסוגים שונים; בקרב היהודים האריכה ימים יותר מאשר בקרב שכניהם. אחת הסיבות לכך היא, כנראה, מספר אנשיהן המצומצם־ביחס של הקהילות היהודיות, שלא הצדיק הדפסת ספרים רבים מעוטרים בחיתוכי־עץ או בפיתוחי־נחושת, להוציא הגדות של פסח, שהיו נפוצות ביותר, וכן ספרי מנהגים. נוסף על כך התפשט הנהג בקרב עשירי הקהילה היהודית להזמין סידורי־תפילה קטנים, ובהם "מאה ברכות" עיקריות, מאת סופר־אמן מומחה. נהג זה הגיע לשיאו במאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה באירופה המזרחית והתיכונה. בין הספרים האלה נמצאים כתבי־יד, שציוריהם מבוססים על ציורים של ספרים מודפסים, פרי יצירתם של אמנים יהודים.

כתבי-היד העבריים המצוירים בימי הביניים

א. יחס היהדות אל האמנות

הדעה המקובלת היא, שהביטוי האמנותי החזותי אינו עיקר ביהדות. הנחה זו נכונה במידה מסוימת, מאחר שלפי ההלכה חייב אדם מישראל לכוון את לבו אל בורא, לקיים את מצוותיו וללכת בדרך הישרה, ועיקרים אלה באו בדרך כלל לידי ביטוי מילולי יותר מאשר חזותי. עם זאת ברור לנו שהביטוי האמנותי לא נאסר על ישראל. להפך, ברוב התקופות ההיסטוריות ראו אותו בעין יפה, אם מפני ששירת מטרות חינוכיות, משום "טוב מראה עיניים מהלך נפש", ואם לשם "הידור מצווה", כלומר לשם ייפוי וקישוט תשמישי קדושה בבית הכנסת וכלים כתשמישי מצווה בבית. התמונה המספרת והקשר שלה לטקסט סייעו והועילו להסברים חינוכיים עוד בתקופה העתיקה. לימים השתכלל ביטוי אמנותי זה, ואיורם של כתבי-יד וספרים מודפסים של התנ"ך, של ספרי תפילה והלכה ואפילו של ספרים חילוניים, היה אחת הדרכים החשובות להבנת עיקרי היהדות. אמנים יהודים יכלו לתת ביטוי לרגשותיהם, להבנתם ולתפיסתם המיוחדת בתמונה ולא רק במלה הכתובה.

בניגוד לדעה הרווחת, אין התורה אוסרת על הביטוי האמנותי בשל עצמו. הדיבר השני, "לא תעשה לך פסל וקל תמונה", מכוון בעיקר לאיסור על עבודת אלילים. דבר זה אנו למדים מן ההדרגה, שבחלקו השני של הדיבר, "לא תשתחוו להם ולא תעבדם" (שמות כ: ד-ה). אף לא ניכר שום חשש מעבודת-אלילים בהוראות שניתנו למשה בקשר לבניית המשכן ולעשיית כליו. הוראות אלו כוללות תיאור מפורט של עיטור ארון הברית בשני כרובים, בעלי-חיים מכונפים שמביניהם דיבר אלוהים עם משה (שמות כה: יח-כב). דבר זה מוכיח, שמאז קיומו של עם ישראל אמנם נאסר עליו באיסור חמור לעבוד אלוהים אחרים, אך לא נאסרה עליו היצירה האמנותית ואף יצירת דמויות, שמקורן ב"שמים מפעל, ואשר בארץ מתחת ואשר פנים מתחת לארץ". גם בכתובים במקרא, המתארים את תולדות עם ישראל בימי בית ראשון, אנו מוצאים אזכורים ליצירות אמנות בעלות דמויות, ולמרות שעבודת האלילים לא פסה עדיין מן העם, והעגלים עדיין נחשבו כדמויות אלוהיות, לא נרתע שלמה המלך מלהעמיד את "יום הנחושת" במקדש "על שני עשר בקר" (מלכים א, ז: כג-כו) וכן עשר מכוונות, שעל המסגרות שלהם הופיעו "אֲרִיֹת בָּקָר וְכְרוֹבִים" (מלכים א, ז: כט). ובדבר שבמקדש עשה גם שלמה שני כרובים מעל לארון (מלכים א, ו: כג-כו) ו"את כל קירות הבית מסב קלע פתוחי מקלעות כרובים ותמרות ופסוקי צצים" (מלכים א, ו: כט).

ההימנעות המודעת הקדומה ביותר בעם ישראל מעשיית "פסל וכל תמונה" בגלל חשש מעבודת אלילים – זמנה הוא, כנראה, ראשית התקופה ההלניסטית, לאחר מות אלכסנדר מוקדון, עת נכבשה ארץ ישראל בידי המלכים לבית סלקוקס מסוריה, שביקשו לכפות את פולחן הדת ההלניסטית על כל היושבים ברחבי ממלכתם.

הצו, שיצא מלפניהם לעבוד את האלים היווניים ואת פסליהם, עורר בעם התמרמרות עזה וחזק את האמונה באל אחד ויחיד ובלתי-נראה. שלטון בית חשמונאי גרם לרגיעה ולביטחון מפני לחץ חיצוני. אז התגבשה היהדות לדת מונותאיסטית אוניברסלית, שלא חששה עוד מעבודת אלילים. זו הייתה תקופת המשנה, עת ניכרה השפעתה של התרבות היוונית על השפה העברית, על החשיבה הדתית של התנאים ועל המושגים האמנותיים שרווחו בקרב העם; השפעה, שנמשכה עד לחתימת המשנה בסוף המאה השנייה לספירה. יחסם הסובלני של תלמידי חכמים, ובתוכם ראשי הסנהדרין, במאה השנייה לספירה, לאמנות ואפילו לפסלי אלילים, מוכיח את העדר חששותיהם מפני סטיות של עבודת אלילים¹.

מסופר, למשל, על רבן גמליאל השני דיבנה, נשיא הסנהדרין, שהיה רוחץ בעכו "במרחץ של אפרודיטי", שבו הוצב פסלה של אלת היופי. כששאל אותו נכרי בשם פרוקלוס בן פילוסופוס: "מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי?" ענה לו רבן גמליאל: "אני לא באתי בגבולה; היא באה בגבולי. אין אומרים: נעשה מרחץ נוי לאפרודיטי, אלא אומרים נעשה אפרודיטי נוי למרחץ" (תלמוד בבלי, עבודה זרה, מד, ע"ב). כלומר: המרחץ עיקר, ופסלה של אפרודיטי טפל לו, ולא בא אלא כדי להוסיף לו נוי.

על גישה עניינית ואובייקטיבית זו ליצירות אמנות אצל רבן גמליאל מעידה גם העובדה, שהיו לו בעלייתו "בטבלה (בלוח) שבכותל (בקיר), דמות צורות לבנה" (ראש השנה כד, ע"א), כלומר תיאורים חזותיים של ירח מלא וחסר, שבהם נעזרו העדים בבואם לזהות את צורת הלבנה במולדה, שראו באותו לילה (כדי שאפשר יהיה לקדש את החודש, כלומר להכריז על ראש חודש חדש, שבו נראה הירח במלואו). אף-על-פי שצורת הלבנה נחשבה סמלה של אלת הירח היוונית. בסביבה בעלת אקלים רוחני חופשי כזה יכלה להיווצר מערכת של תיאורים חזותיים, בעיקר תיאורי המאורעות המסופרים בתנ"ך; ואמנם השתמרו לנו תיאורים מעין אלה מן המאות הראשונות לספירה, גם באמנות המונומנטלית וגם באמנות הזעירה של היהודים.

על אחד הקירות ששרדו בפומפיי (שחרבה בהתפרצות הוויזב בשנת 79 לספירה) אנו מוצאים ציור-קיר, המתאר כנראה את משפט שלמה², ועל מנורת-חרס מאלכסנדר-ריה, אולי מן המאה הרביעית לספירה, מתוארת מלחמת דוד וגלית³. על פריטים רבים של אמנות זעירה, שנוצרו החל במאה הראשונה לספירה, אנו מוצאים את תיאור עקדת יצחק. חשיבות רבה להבנת התפתחותו של הציור היהודי נודעת לגילוי, בראשית שנות השלושים, של בית-כנסת יהודי מאמצע המאה השלישית לספירה בדורא אירופוס שעל נהר פרת⁴. כל קירותיו של בית-כנסת זה מכוסים בציורי-קיר, המתארים אירועים ואישים מן המקרא. ברצף שאינו תואם את סדר התרחשותם בתנ"ך, נמצאים בו סיפורים מחיי האבות, הנביאים

1. יציאת בני ישראל ממצרים, טביעת המצרים ומעבר ים סוף בשנים י"עשר שבילים. ציור בקיר המערבי של בית הכנסת בדורא אירופוס משנת 244. דמשק, המוזיאון הלאומי.

התנ"כים היווניים המאוירים בולט כתב-היד בן המאה השישית לספירה – הידוע בשם "הבראשית של וינה" – במספר הרב של תיאורים המבוססים על מדרש-אגדה יהודיים⁶⁶. באיורים של אחד מכתבי-היד הלטיניים הנדירים של התנ"ך מן המאה השביעית לספירה, הנקרא "חומש אשברנהם", נמצאים הרבה תיאורים המבוססים על המדרש. באחד מהם נראית רבקה הבאה לשאול בבית-מדרשם של שם ועבר לגורל הבנים המתרוצצים בקרבה – הפירוש המדרשי (בראשית רבה ג: ג) לפסוק המקראי "ותלך לך רש את ה'" (בראשית כה: כב)⁶⁷. כתבי-היד העבריים הקדומים ביותר שבידינו כיום הם מגילות מדבר יהודה, שתאריכן של המוקדמות שבהן הוא המאה הראשונה לפני הספירה. הטקסט במגילות אלו אינו מעוטר, אך נראה, שהיו בעת ההיא כתבי-יד עבריים, שנעשו בהם נסיונות ראשוניים לעיטור, שכן התלמוד מזהיר מפני סופר "שכתב את האַפְּקוֹרֹת (אזכורי שם ה') במגילת ספר תורה בזהב – הרי אלו יגנוז" (שבת קג, ע"א); מכאן שמגילות, שבהן נכתבו שמות ה' בזהב, אמנם היו בנמצא בתקופה זו, גם במסכת סופרים (פרק א, הלכה ח) נאמר: "אין כותבין בזהב. מעשה בתורתם של אלכסנדרים, שהיו כל אזכרותיה כתובות בזהב, ובא מעשה לפני חכמים, ואמרו: תיגנוז"⁶⁸. איגרת אַרִיסְטִיאָס, המתארת את תרגום התנ"ך ליוונית בידי שבעים ושניים חכמים (תרגום הספֶטוֹאֲגִינְסָה שפירושו "השבעים"), מספרת, שבין שאר מתנות שהוגשו למלך תלמי הייתה גם מגילת ספרי-התורה שנכתבה כולה בזהב⁶⁹.

אף שאין לנו עדות חותכת לקיומם של כתבי-יד עבריים מצוירים בתקופה ההלניסטית, הרי קיימים כתבי-יד כאלה במזרח החל במאה התשיעית. אם כי המקורות ותאריכיהם אינם ידועים לנו, הרי השפעתם על המוטיבים המזרחיים ניכרת בכל האסכולות המאוחרות יותר של ציור כתבי-יד עבריים.

כתבי-היד העבריים המצוירים האירופיים המוקדמים ביותר ששרדו לנו נכתבו בגרמניה במאה השלוש-עשרה. כתבי-יד עבריים מצוירים רבים יותר שרדו מן המאה הארבע-עשרה, ואילו במאה החמש-עשרה היו כתבי-יד

והמלכים. למרות שלרבים מן הציורים יש צביון סמלי וייצוגי, יותר מאשר אופי עלילתי מובהק, מסתבר מן הפרטים הסיפוריים שבהם, שבמאה השלישית לספירה היה קיים כבר מחזור נרחב של ציורים, המתארים אירועים ואישים במקרא. נראה, שתמונות בכתבי-יד מאוירים שימשו דוגמה לאמני ציורי-הקיר של דורא אירופוס⁷⁰, המשוחזר כיום במוזיאון הלאומי בדמשק. יש לציין, שרבים מציורי-הקיר שבדורא מבוססים על תיאורים המצויים באגדה או במדרשים, המפרשים את פסוקי התנ"ך, ולא על סיפורי המקרא כפשוטם. אחת התמונות, למשל, מתארת את יציאת בני ישראל ממצרים ומעבר ים סוף (ציור 1) בשלוש סצנות מימין לשמאל, שבכל אחת מהן מופיע משה העושה נסים במטהו. כבר בתמונה הראשונה נראים בני ישראל, כשהם נושאים כלי נשק, שאינם נזכרים בתורה, אך המדרש ותרגום יונתן הארמי לתורה (שמות יג: יח) מסבירים את הביטוי "חמושים" – "מזוינים", וכמי שמאורגנים ביחידות צבא-יות של חמישה נושאי נשק⁷¹. בסצנה האחרונה עוברים בני ישראל בחרבה בשנים-עשר שבילים, גם זה בהתאם לפירוש המדרשי ולא המקראי (תרגום פסיכרוגיון לשמות יד: כא)⁷². פירוש הכתובים על-דרך המדרש היה מקובל ביהדות כבר בתקופה ההלניסטית הקדומה ועבר מדור לדור כמסורת שבעל-פה; זו הועלתה על הכתב רק בתקופות מאוחרות יותר. העובדה, שנושאים תנ"כיים היו רווחים גם באמנות הנוצרית הקדומה, ושתיאוריהם מכילים גם חומר הלכות ממדרשים יהודיים, מורה שלנגד עיניהם של האמנים הנוצרים הקדומים עמדו יצירות אמנות יהודיות, שבהן השתמשו כבדגמים. תיאורים תנ"כיים באמנות הנוצרית המוקדמת מצויים בציורי-קיר שבקירות הקטקומבות, על-פני סרקופגים, על תיבות וקופסאות עשויות שנהב ומתכת, ובכתבי-יד יווניים ולטיניים מצוירים. יעקב החולם בבית-אל נראה, למשל, בציורי-קיר בקטקומבה הנוצרית בווינה לְטִינָה שברומא, מניח את ראשו לא על אבן "מאבני המקום", כמסופר במקרא (בראשית כח: יא), אלא על שלוש אבנים, המסמלות את שלושת האבות, כפי שנאמר במדרש⁷³. בין

אלה נפוצים בכל אירופה. המצאת הדפוס בסוף המאה החמש-עשרה הביאה לידידת מספרם של כתבי היד המצוירים, לרבות כתבי-היד העבריים. בתקופות מאוחרות יותר היו בנמצא רק אסכולות מעטות של ציור כתבי-יד עבריים; החשובות שבהן היו אלו שבמזרח ובמרכז אירופה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה.¹⁰

ב. ציור כתבי-יד עבריים בימי הביניים¹¹

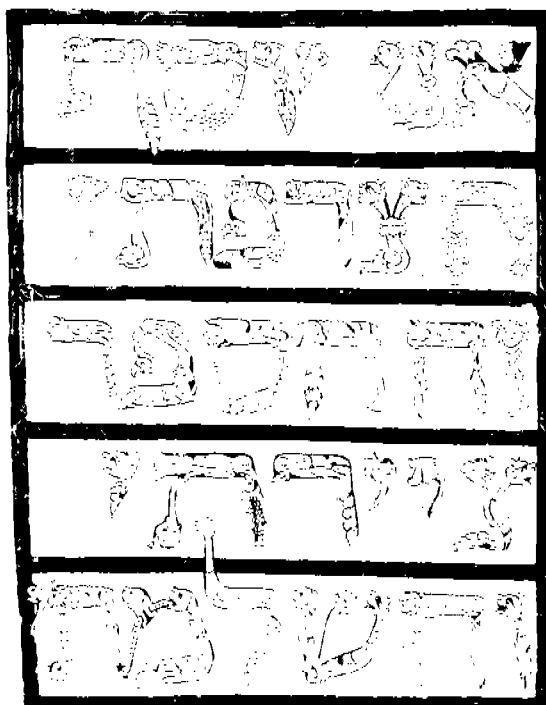
אילומינציה (Illumination) "איור" – מלשון אור והארת העמוד הכתוב, הוא השם שניתן בימי הביניים לעיטורים ולציורים בזהב ובצבע, שנוספו לעמוד הכתוב. ציור כתבי-יד, אם צורתם צורת מגילה ואם צורת ספר בעל דפים (קודקס), היה נחוג כבר בימי קדם, תחילה על פפירוס ואחר על קלף. הרומאים פיתחוהו במיוחד וקראו לציור כזה "מינציאטורה", אולי משום צבע המיניום (minium) – העשוי מכספית גפריתית שצבעה אדום (החל מימי הביניים יצרו את הצבע הזה מתחמוצת העופרת וקראו לו באותו שם) – שבו השתמשו מעטרי כתבי-יד הרומיים; ואולי משום קטנותם (minimus) של הציורים, הצייר בכתבי-יד נקרא מיניאטור (miniator). המונח מיניאטורה נתייחד מהמאה השלוש-עשרה ללוחיות (panels) המאירות בכתבי-יד של ימי הביניים, שאינם בחזקת עיטור מסביב לטקסט, אלא הם ציורים ממוסגרים העומדים ברשות עצמם. גם דיוקנאות מצוירים בזעיר-אנפין, הנתונים בתוך מסגרות, שאותם נהגו לענוד כתליונים על הצואר, ושהיו באפנה במאה השבע-עשרה, נקראו מיניאטורות.

בלשון העברית השגורה בפינו השתנה השימוש במלה "איור", ושוב אינו משמש רק להארת עמודי כתבי-יד בימי הביניים; בשם "איורים" נקראות היום בטעות אילוסטרציות, המתארות אירועים וסיפורים בכתבי-יד, בספרים מודפסים, ואף הציורים הנראים בטלוויזיה. כדי להעמיד את הדברים על דיוקם נחזור ונקרא ל"אילומינציה" בשם הכולל "איור" או "ציור" בכתבי-יד. כן נבחין בדברינו הבאים בין שני סוגי איורים: זה המהווה אילוסטרציה לטקסט הכתוב, ובו תיאור של דמויות או של עלילה, וזה שאינו אלא עיטורי ועושה שימוש בדגמים גיאומטריים, במוטיבים מהחי ומהצומח, בצורות גרוטסקיות ואף בדמויות אנוש, שאין להן קשר עם הטקסט הכתוב. לאיור מהסוג הראשון נקרא "ציורי טקסט" או "אילוסטרציות", ולאיור מהסוג השני – "עיטורים" או "דקורציות".

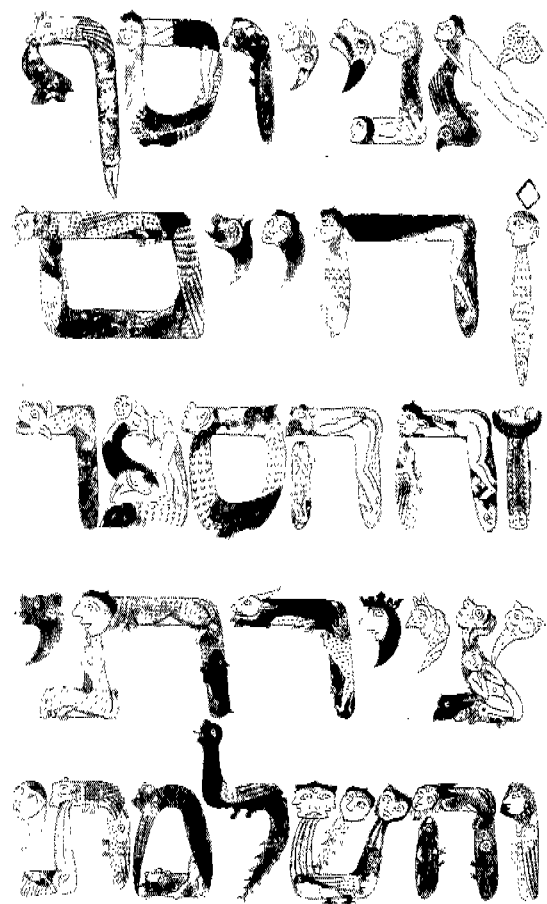
במשך כל התקופות היה סגנונם של כתבי-יד העבריים המצוירים מושפע בעיקרו מהאסכולות הכלליות של כתבי-יד המצוירים בתקופה ובאזור שבו נוצרו. האסכולה המזרחית של כתבי-יד עבריים מצוירים דומה לאסכולות המוסלמיות, לאסכולה הפרסית או לאסכולה המצרית, הן בסגנונה והן במוטיבים שבה. בכל אחת מן האסכולות של כתבי-יד עבריים מצוירים בחבלי אירופה השונים אנו מוצאים יסודות סגנוניים ועיטוריים, המושפעים השפעה ישירה מכתבי-יד המצוירים הלטיניים או היווניים של אותה תקופה ושל אותו אזור. עם זאת הפכו יסודות מסוימים למסורת, שעברה מדור לדור בכתבי-יד המצוירים העבריים, יסודות שעמדו

בעינם חרף השינויים, שחלו בסגנון כתבי-יד המצוירים האירופיים בשלהי ימי הביניים. כתוצאה מכך נשארו כמה אלמנטים מסורתיים בכתבי היד המצוירים העבריים, בפרט באלה שעוטרו בידי אמנים, שלא מן השורה הראשונה, ושנטו לחקות את יצירות קודמיהם.¹² ואילו המוכשרים שבאמנים ניסו, גם בעשותם שימוש במוטיבים יהודיים מסורתיים, להתאים את יצירותיהם לחדשים שבסגנונות הציור בני אותו דור. לפיכך אין למצוא באסכולות האירופיות של כתבי יד עבריים מצוירים סגנון יהודי אופייני, אף ביצירות שבהן ניכרים מוטיבים יהודיים מובהקים.

אין ספק, שרוב האמנים שעיטרו כתבי-יד עבריים היו יהודים. שמותיהם של כמה מהם ידועים מן הקולופון שכתבו בסוף כתבי-היד, המכיל את שמו של הסופר שהעתיק את הספר, את המקום ותאריך הסיום, ולפעמים גם את שם המעטר. עמדם נמנים: יוסף הצרפתי, שצייר את "תנ"ך סרוויקה" (Cervera) בשנת 1300 (לוח 6) ובסופו צייר קולופון באותיות זואמורפיות (המורכבות מדמויות בעלי-חיים ציור 2). האמן יוסף'ן חיים, שזשתמש ב"תנ"ך סרוויקה" כבאחד המקורות לאיוריו ב"תנ"ך קניקוט הראשון", שאותם צייר ב-1476 (לוח 17), העתיק את מוטיב האותיות בקולופון, אך, כמובן, שינה את סגנונו (השווה ציורים 3, 24, 25, 27, 28, 29).¹² דוגמה נוספת לסופר, שחתם את שמו כצייר, הוא יואל בן שמעון, המכונה פייבוש אשכנזי, שחי ופעל כסופר וכמאייר במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה בגרמניה ובאיטליה (לוחות 42 ו-50 וציורים 59 ו-60). כמה ציירים נתנו ביטוי לכשרונם האמנותי על ידי כתיבת המסורה של התנ"ך בצורות שונות. אחד מן המסרנים-אמנים הללו – יהושע בן אברהם אבן גאון – עיטר מספר רב של כתבי-

2. קולופון הצייר יוסף הצרפתי, מתוך "תנ"ך סרוויקה" משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י Ill. 72, דף 449.

3. קולופון הצייר יוסף ו' חיים. מתוך "תנ"ך קניקוט הראשון", לֶה קורוֹנֶה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1. דף 447.

יד מצוירים של ספרי התנ"ך בצבע ובזהב ושישה מהם ידועים לנו (ציורים 21, 22, 30)¹³. שמות ציירים אחרים נזכרים בהסכמים שנחתמו בדבר ציור כתבי־יד. באחד ההסכמים האלה, שנכתב ונחתם בפלמה דה מיורקה בשנת 1335, מתחייב אשר בונים מיימו לכתוב ולעטר ספר תנ"ך ושניים מספרי הרמב"ם בעבור דוד יצחק כהן¹⁴. יתר על כן, בציורי כתבי־היד העבריים אנו מוצאים פרטים המעידים על בקיאותו של הצייר בהלכה, במנהגים ובאגדות שבמדרשים ושבתלמוד, וקשה לשער שמעטר נכרי יהיה בקי בכל אלה.

כפי שנזכר לעיל לא הגביל הדיבר השני, האוסר על עשיית "פסל וכל תמונה" לשם עבודת אלילים, את ציור כתבי־היד העבריים בימי הביניים. מאז התקופה הרומית לא ראתה היהדות בציור־דמויות סכנה להתפשטות עבודת אלילים בקרב העם. למעשה, כל אימת שציירי כתבי־יד עבריים נמנעו מלצייר דמויות אדם בימי הביניים, היה זה בעיקר משום גישתם המחמירה יותר של בני העמים שבתוכם ישבו. היהודים בארצות האיטליה, למשל, נמנעו מתיאור דמויות אדם בספרי־קודש בגלל האיסור המוסלמי על ציורים מעין אלה. מאחר שאיסור מוסלמי זה היה מבוסס, בטעות, על הדיבר השני בתורת משה, לא יכלו היהודים להיראות שומרי־מצוות פחות מן המוסלמים. בתקופה האיקונוקלאסטית (נietoץ תמונות הקודש) בביזנטיון, שהיו בה כמה גלים בין השנים 726

843 לספירה, נראה שגם האמנים היהודיים ברחבי האימפריה נמנעו מציורי דמויות בכתבי־היד העבריים, גם כאן בגלל התפיסה המוטעית של הדיבר השני.

דוגמה נוספת להגבלת תיאור דמות הגוף אנו מוצאים בקהילות אשכנז בדרום־מערב גרמניה במאה השלוש־עשרה; בגלל חששם של האמנים היהודים שם לצייר דמות אדם שלמה, הם ציירו דמויות של יצורי כלאיים, כגון בעלי גוף אדם וראש של בעל־חיים¹⁵, שכמה מהם מובאים להלן בלוחות 25–28, 33, 34. דמויות בעלות ראשי בעל־חיים, שמקורן אולי באמנויות המוסלמית או הנוצרית, הפכו לאחד המוטיבים היהודיים האופייניים בציור כתבי־יד עבריים בדרום גרמניה במאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה. אין עדיין בידי החוקרים הסבר מדויק לתופעה זו. רוב הפוסקים בני המאה השלוש־עשרה אינם מתייחסים בצורה ספציפית למנהג של ציור ראשי חיות וציפורים על גוף אדם¹⁶. רק ר' יעקב בן הרא"ש, "בעל הטורים" – בן המאה הארבע־עשרה (נפטר ב־1343 לערך) – מציין בסוף "טור יורה דעה" שלו, שמותר לצייר דמויות אדם שאינן שלמות כגון ראש ללא גוף, או גוף ללא ראש¹⁷. הרב מאיר בן ברוך, הוא המהר"ם מרוטנברג, רבן של קהילות אשכנז בסוף המאה השלוש־עשרה, הסתייג מציורים בספרי־תפילה רק משום היסח הדעת שהם עלולים לגרום למתפללים, ולא בגלל חשש מעבודת אלילים או האיסור שבדיבר השני¹⁷.

היבט אופייני אחר בכתבי היד העבריים המצוירים הוא תוצאה ישירה של העדר איניציאלים – אותיות־פתיחה גדולות – באלפבית העברי. הואיל ואי־אפשר היה לעטר בכתבי־היד העבריים את אות הפתיחה, עוטרו "מלת הפתיחה", או "מלות הפתיחה" ולעתים משפט שלם, כמו בספרי קוראן ערביים מעוטרים. תכונה אופיינית זו התקיימה בכתבי־היד העבריים במשך כל ימי הביניים, גם באירופה וגם במזרח. במקומות באירופה, שבהם התפתח עיטור אותיות־הפתיחה בכתבי־היד העבריים המצוירים, הושפע עיטור זה ישירות מציור האיניציאלים בכתבי־היד הלטיניים. העמוד המובא כאן מ"הגדת־דרמשט" (לוח 43) הוא דוגמה מובהקת לאותיות־פתיחה שמקורן באיניציאלים הלטיניים.

הכתב העברי המרובע המורכב מאותיות בודדות וברורות הוא עיטורי ביותר כשלעצמו. הצורות החזרות ונשנות של האותיות מקנות לעמוד הכתוב מקצב ציורי נאה (ראה, למשל, לוחות 4, 14, 28, 34, 35, 49, 50). מקצב זה נפסק לעתים במכוון בכתב מונומנטלי מעוטר, שכמה מאותיותיו הן בעלות "דגל" ארוך (ל') או "רגל" ארוכה (ק), ר, ף, ף, ץ). אמני הקליגרפיה העברית במזרח, וגם באירופה, שילבו הארכות אלו של האותיות כלפי מטה בעיטור העמוד הכתוב או בלוחית (ה"פנל" המעוטר) של מלת־הפתיחה. דוגמאות מרשימות לניצול מוטיב עיטורי זה שבאות העברית אנו מוצאים ב"סידור המילטון" (לוח 7) או ב"הגדת־ריילנדס הספרדית" (לוח 13).

יסוד נוסף האופייני לציור כתבי־היד העבריים הוא השימוש במיקרו־גֶפֶה (כתב זעיר) קֶרֶה־הֶקֶף ליצירת דגמים גיאומטריים, צמחיים או דמויות אדם המופיעים בשולי עמוד בכתב רגיל, או ליצירת "עמוד שטיח" שלם. הטקסטים הכתובים במיקרוגרפיה לעתים קרובות ביותר הם המסורה הגדולה (רשימה לקסיקאלית של כל המלים הדומות וצורת נטייתן הבאות במקרא) והמסורה הקטנה

לירושלם העשירה - בכתולין - עיר בכתולין בעמון - עיר דלא דישבד שכינה - עיר ושומרה ביר מועד אסור - כחש דהוה דאזא אבול - פולחין -
 לאשח ופמד לאשח חפצן - פשוטיל ונהי חפצת נעדרת - ספן וטובי בלעדי - סיו ופאוס השכינה בקרב - סחש ונהי חפצת חפצת - עשרה עבד -

הנה דהוה דאזא אבול - פולחין - עיר בכתולין בעמון - עיר דלא דישבד שכינה - עיר ושומרה ביר מועד אסור - כחש דהוה דאזא אבול - פולחין -
 לאשח ופמד לאשח חפצן - פשוטיל ונהי חפצת נעדרת - ספן וטובי בלעדי - סיו ופאוס השכינה בקרב - סחש ונהי חפצת חפצת - עשרה עבד -

שמואל בנ ישראל
 הבאום ב צרימהא
 יעקב אי שוברהא
 ואלין שמהו בנ
 ישראל רעלוי לביצ
 עם יעקב אבראם
 ביתה עליו ראובן
 שבעין לוי רחיה
 ראובן שבעין לוי
 רחיה שבעין לוי

ובלוי ובנבני ישראל
 ובלוי ובנבני רחיה
 נפלה צרימהא
 נפלה צרימהא
 חיה כל נפש יצא
 ירד יעקב שבעין
 נפש ויבן רחיה
 כב צרימ ויהיה
 נפשה נפך ירמיה
 ירד יעקב שבעין

ויבן רחיה
 ויבן רחיה
 ויבן רחיה
 ויבן רחיה
 ויבן רחיה
 ויבן רחיה
 ויבן רחיה
 ויבן רחיה
 ויבן רחיה
 ויבן רחיה

הנה דהוה דאזא אבול - פולחין - עיר בכתולין בעמון - עיר דלא דישבד שכינה - עיר ושומרה ביר מועד אסור - כחש דהוה דאזא אבול - פולחין -
 לאשח ופמד לאשח חפצן - פשוטיל ונהי חפצת נעדרת - ספן וטובי בלעדי - סיו ופאוס השכינה בקרב - סחש ונהי חפצת חפצת - עשרה עבד -

4. מסורה מעוטרת לספר שמות. מתוך "הנץ הקלדין" בן המאה השלוש-עשרה. קרקטואה, ספריית מדינת כדן, כה"ז Reuchlin 1, דף 77.

מפורטוגל (לוח 20). בספרי תנ"ך שמוצאם מקהילות אשכנז מעטרת המסורה הכתובה במיקרוגרפיה לוחיות של מלות־פתיחה וגם את שולי עמודי הטקסט. אך שלא כבכתבי־יד עבריים מצוירים מזרחיים וספרדיים של ספרי התנ"ך, עשויים כאן העיטורים המיקרוגרפיים בדמויות של בעלי־חיים ודמויות גרוטסקיות, ולעתים גם בדמות אילוסטרציה לטקסט, כגון ב"תנ"ך רויכלין" מן המאה ה־19 (ציור 4).

לקריאת התנ"ך (מלים חסרות ויתרות, אותיות רבתי וזעירות, קרי וכתבי, מלים דומות, אותיות תלויות וכדומה)¹⁸. בכתבי־יד מצוירים של התנ"ך, שמוצאם מן המזרח ומספרד, כתובה המסורה במיקרוגרפיה בעמודי־שטיח מעוטרים ובשולי עמודי הטקסט, כקרהיקף של דגם מסוים. הדוגמאות, המובאות כאן למיקרוגרפיה מעין זו, הן העמוד מן "התנ"ך השני של לנינגרד", המזרחי במוצאו (לוח 2), "כתר דמשק" מספרד (לוח 5) ו"תנ"ך ליסבון"

5. נוח בוצר ענבים בכרמו, שוכב שיכור ועירום, ובניו מכסים אותו. אנשי דור הפלגה הורגים זה את זה בבניית מגדל בבל. נמרוד מצווה להשליך את אברהם לכבשן האש. אברהם עומד על המלאכים ומאכילם, ושרה צוחקת באוהל. מתוך "הגדת־הזהב", ברצלונה, 1320 לערך. לונדון, הספרייה הבריטית, כת" Add. 27210, דף 3.

7. אברהם לפני נמרד, אברהם ניצל על-ידי המלאכים מכבשן האש. מתוך "הגדת-ברצלונה", 1320 לערך. הספרייה הבריתית, כתי" Add. 14761, דף 336.

המאה הארבע-עשרה בכמה מארצות אירופה, והייתה מקור השראה לאמנים יהודים ונוצרים כאחד¹⁹? מבחינה איקונוגרפית יש בכתבי-היד העבריים המצויים נושאים אחדים, המופיעים בצביון יהודי מיוחד, השונה מצביונם של התיאורים הנוצריים או המוסלמיים של נושאים אלה. באמנות הנוצרית, למשל, כולל תיאור בריאת העולם את דמות הבורא, ואילו ביצירה יהודית מרמזת רק יד שלוחה, או קרן-אור על נוכחותו של הכוח העליון, כגון ב"הגדת-סרייבו" (ציור 8)²⁰. מנהגים ואורחות-חיים יהודיים, גם אלה הנוהגים בבית, וגם אלה הנוהגים בבית הכנסת, מתוארים ברוב כתבי-היד הקשורים בתפילה או במנהגים מסורתיים, ואפשר לראותם בעמודים רבים המובאים כאן (כגון בלוחות 12, 14, 37, 38, 41–43, 45, 50, 53, 59). איורים אלו צוירו כמסתבר על-ידי ציירים יהודים לפי דגמים יהודיים קיימים, או על-ידי ציירים נוצרים לפי הוראתם של יהודים, שידעו את ההלכות והמנהגים.

הואיל ואסכולות כתבי-היד העבריים המצויים קשורות ישירות מבחינת סגנון לאסכולות הכלליות של כתבי-יד מצויים, יש לראות בהן חלק בלתי נפרד וחוליה חשובה בתולדות כתבי-היד המצויים הלא-עבריים. יתר על כן, במקומות שבהם רק כתבי-היד העבריים מתוארכים בוודאות, הם יכולים להיות מקור לזיהוי מיקומם וזמנם של כתבי-יד מצויים לא-עבריים חסרי תאריך שסגנונם דומה. למשל, זמן-כתיבתו (1348) של

6. אברהם, תרח ונחור לפני נמרד, יד ה' מצילה את אברהם מכבשן האש. מתוך תפילת מנחה ליום סיפור ב"מחזור לייפציג", דרום גרמניה, 1320 לערך. ספריית האוניברסיטה, כתי" V. 1102, כרך ב', דף 164.

גם בתכניו התייחד ציור כתבי-היד העבריים. מעטרי כתבי-היד העבריים שאבו את השראתם מן התנ"ך, ועל כן נטו לבחור אירועים ואישים הנזכרים במקרא ולעשותם לנושאי איוריהם, אף כשהעניקו ועיטרו בכתבי-יד אחרים, לאו דווקא ספרי תנ"ך. נוסף על סיפורי התנ"ך השתמשו כבנושאים לציוריהם בסיפורי-אגדה המבוססים על פירושים מדרשיים לתנ"ך; תופעה זו רווחה בכל האסכולות של כתבי-יד עבריים מצויים באירופה למן המאה השלוש-עשרה. כמה מתיאורים אלה, כגון אברהם אבינו, המושלך לכבשן האש בידי הכשדים במצוות מלכם נמרוד וניצל ממנו בידי מלאך או בידי הקב"ה בעצמו (בראשית רבא, לח: יג; פסחים קיח, ע"א), מופיעים בעת ובעונה אחת בכתבי-יד שעוטרו באזורים רחוקים זה מזה, למשל ב"הגדת-הזהב" מספרד (ציור 5) מזה וב"מחזור לייפציג" מגרמניה מזה (ציור 6), שניהם בני ראשית המאה הארבע-עשרה, ובכל אחד מהם נראית גאולתו של אברהם מכבשן האש בצורה אחרת. מעניין שב"הגדת-ברצלונה", שאף היא מספרד מראשית המאה הארבע-עשרה וקרובה ל"הגדת-הזהב", אנו מוצאים צורה שונה, שלישית, של אותו סיפור (ציור 7). גם בכתבי-יד לטיניים בני המאה הארבע-עשרה מצוין תיאור הצלתו של אברהם מן האור של הכשדים, אך גם כאן בצורה שונה. האם אפשר שאגדה קדומה זו, שהופיעה בציור קיר בכנסייה במאה הרביעית, נשכחה מלב במשך מאות שנים, חזרה וצפה כסיפור בתחילת

ה"מורה נבוכים" מברצלונה, הנמצא בספרייה המלכותית בקופנהגן (לוח 18), סייע לתארוכם של כתבי־יד מצוריים אחרים מקטלוגיה, שבה צויר²¹.

חומרים וטכניקות בכתבי־יד עבריים מצוריים²² רוב כתבי־היד העבריים נכתבו על קלף עשוי עור של עגל או עור של כבש, אך יש בהם שנכתבו גם על קלף עשוי מעורותיהם של בעלי־חיים אחרים. קלף עדין במיוחד, לכתבי־יד קטנים, נעשה מעור של ארנבת, וקלף עשוי עור של פרה שימש לכתבי־יד גדולים במיוחד, גם באירופה וגם במזרח. בקלף עשוי מעורות עזים השתמשו במזרח. הקלף העדין והדק ביותר, שנעשה מעורות של עוברי־עגלים או ולדות רכים, היה יקר ביותר ושימש לכתבי־יד מיוחדים²³, כגון "כתבי־יד רוטשילד" (לוח 56). לפי המסורת הומצא השימוש בקלף בעיר היוונית פֶּרְגָּמוֹן שבאסיה הקטנה, ומכאן כינויו פֶּרְגָּמוֹס, ששובש ברוב השפות הלטיניות (parchment). מאז המאה השנייה לספירה החלו להשתמש בו במקום בפפירוס, ובימי הביניים היה הקלף החומר המקובל ביותר לכתבי־יד, עד שהוחלף בנייר (שהומצא בסין והגיע לעולם המוסלמי בדרכי שיירות הסחר). עם כל מיומנותם של הבורסקים מייצרי הקלף, הייתה הכנתו כרוכה בהוצאות רבות, והוא היה יקר במחירו במשך רוב ימי הביניים המוקדמים. רק במאה השלוש־עשרה, עם פישוט תהליכי ייצורו של הקלף באירופה, הוזל מחירו, והספר הכתוב ביד נעשה למצרך עממי יותר. גם הגידול במספר תושבי הערים – צרכניו העיקריים של הספר – סייע להרחבת ייצורו. הבורסקים מייצרי הקלף היו משרים את העור בסיד

כבוי, שעיכל את הבשר והשיער. אחרי כן היו מותחים את העור על מסגרת עץ ומגרדים את שארית הבשר והשיער בסכין עגולה מיוחדת. יריעות הקלף מורקו בגיר לפני השימוש בהן, שכן הגיר סופג את השומן שבעור ומייבש אותו. הקלף האיטלקי מורק בכמות רבה של גיר, ולפיכך היה נוקשה ובהיר יותר. ברוב כתבי־היד נכתב הטקסט על פני שני צדדיו של הקלף, מלבד העמודים בעלי לוחיות המצויירים בשלמותם, שבהם נהגו הציירים לעתים לצייר רק בצד הבשר של הקלף ולהשאיר את צד השיער חלק. מנהג זה היה נפוץ בעיקר בספרד.

הסופרים כתבו וציירו גם על־פני נייר, אך הואיל והנייר אינו מטיב להשתמר כקלף, שרדו רק כתבי־יד מעטים, החל במאות העשירית והאחת־עשרה, הכתובים על נייר. יתר על כן, הואיל והנייר סופג את הדיו יותר מן הקלף היה נחשב נחות ממנו כחומר כתיבה וציור. בגלל המסורת של כתיבה על פפירוס, היו כתבי־היד המוקדמים כתובים בצורת מגילה – על צדה האחד בלבד. כך נתקדשה מסורת כתיבת התורה במגילה. אך גמישותו של הקלף אפשרה את פיתוח הספר בעל הדפים (קודקס, codex), המקל את העלעול המהיר ואת האחסון. דפי הספר נוצרו על־ידי קיפול יריעת הקלף לשניים (פוליו) לארבע (קווארטו) לשמונה (אוקטאו) וכן הלאה. התוצאה הייתה קונטרס בגודל שונה, שנכתב על־ידי הסופר ונחתך אחרי כן על ידי הכורך. הספר בנוי על כן ממספר קונטרסים המצורפים זה לזה. רוב הקונטרסים של כתבי־היד העבריים מכילים ארבעה עד שנים־עשר דפים, שכל שניים בהם מחוברים ונקראים גיליון. כדי לסייע לכורך לכרוך את הקונטרסים בסדר הנכון התווה הסופר בפינה השמאלית התחתונה של העמוד האחרון בקונטרס סימן מיוחד, או כתב את המלה הראשונה של הקונטרס הבא, סימן הנקרא "שומר קונטרס". רק לעתים רחוקות נהגו לספרר את הדפים. הספרור, בכתבי־היד שבהם הוא מצוי, מופיע בפינה השמאלית העליונה של העמוד הקדמי של כל דף. כאמור יש לכל דף שני צדדים. בכתבי־יד עבריים נקרא צדו הקדמי עמוד א ובלטינית רֶקְטוֹ (recto), ואילו צדו האחורי נקרא עמוד ב, ובלטינית וֶרְסוֹ (verso).

נוהגי הכתיבה היו שונים באזורים השונים ויצרו סוגי כתב נבדלים. החוקרים בתחום הפליאוגרפיה (תורת צורת־הכתב) שחקרו את נוהגי הכתיבה הללו, הגיעו למסקנה שהשינויים נובעים בעיקרם מכך שבמזרח ובקרב רוב הסופרים בספרד הייתה רווחת הכתיבה בקנה, בעוד שהסופרים האשכנזים והאיטלקים כתבו בעיקר בעט של נוצה (קולמוס). בכתב הספרדי (כגון בלוח 5) והמזרחי (כגון בלוח 3) הקווים המאונכים והמאונכים של האות הם בני עובי דומה, משום שהסופר היה חייב להפנות את הקנה לרוחבו בשנותו את כיוון הכתיבה, ואילו בכתב האשכנזי (כגון בלוחות 22, 28) הקווים המאונכים דקים יותר, משום גמישותו הרבה של עט הנוצה²⁴.

סוגי הדיו שבהם כתבו וציירו הסופרים והציירים היו שונים, בהתאם לחומרים שעמדו לרשותם במקומות השונים. רוב סוגי הדיו הוכנו מתערובת של אבקת־פחם ומים, לעתים בתוספת חומרים טבעיים אחרים. צבע הדיו היה תלוי במרכיבי התערובת. מן האפר של עֶפְצִי עץ אלון, למשל, ייצרו דיו כהה ביותר, וכדי לקבל דיו בצבע אדמדם־חום הוסיפו תרכובת ברזל לתערובת. הדיו

8. בריאת העולם. מתוך "הגדת־פֶּרְנִיבֵי", קטלוגיה, הרבע השלישי של המאה הארבע־עשרה. סריבו, המחזאן הלאומי, דף 2.

שהכיל תרבות כסף היה מתחמץ ברבות הימים וגורם להתהוות חורים בקלף.²⁵

השורות האופקיות והשוליים האנכיים סומנו בעזרת סרגל, בקווים שהותוו בחרט, בעפרון-עופרת ולעתים אף בדיו, בהתאם לנהוג באסכולות אזוריות. הכתב "נתלה" בדרך כלל על קווים אלה ולא ניצב עליהם, כבכתב הלטיני. בקהילות אשכנז ניסו הסופרים לכתוב באמצע המרחק שבין שני הקווים האופקיים.

רוב הצבענים (פיגמנטים) הופקו מתרכובות טבעיות, ואלה מהם המיטיבים להשתמר הופקו ממינרלים או מאבן צבעונית כתושה. חומרי המילוט של הצבע היו בעיקר שרף עצים, עלי צמחים דביקים שהורתחו, תרדיף של קלף מבושל במים, ולעתים חלבון ביצה. בזהב ציירו בשתי דרכים שונות: אפשר היה לכתוש את הזהב לאבקה, לערבבו בצבע צהוב ולמשחו במכחול; ואפשר היה לרקעו לעלה זהב דק שבדק, להצמידו לקלף באמצעות חומרי הדבקה שונים, או על יצע של גבס מעורב במיניום, ולמרטו מרט היטב במכשיר מיוחד עשוי עץ קשה.²⁶

חלק מן העיטורים הבסיסיים של עמודי כתב-היד בוצעו על-ידי הסופרים עצמם. נוסף על תכנון העמוד ועיצובו קבע הסופר גם את מקומם של הציורים של לוחיות מלוחית-הפתיחה ושל העיטורים שבשוליים. אמנים אחרים עשו את שאר מלאכת העיטור. בספרי תנ"ך היה הנקודן, ברוב המקרים, גם מעתיק המסורה, או מעתיק הפירושים בטקסטים אחרים, ולפיכך היה מבצע את רוב עיטורי המיקרוגרפיה. הצייר עיטר את כתב-היד בהתאם להוראותיו של הסופר; הוא נעזר בספרי-מטווים שהיו בסדנתו, או בכתבי-יד מצוירים אחרים, כדגמים ליצירתו. הליטוש האחרון – הוספת הצבעים והזהב – נעשה לרוב בידי שוליה (ציור 31). הסופר היה האחראי לכתב-היד כולו, וברוב המקרים היה רק שמו נזכר בקולופון. הנקודן הוסיף לעתים את שמו בשוליים, או הכניסו באחד מחלקי העיטור, כמו שעשה יהושע אבן גאון בספר התנ"ך הראשון שכתב ועיטר.²⁷ הצייר נחשב לאומן הנחות ביותר, ובודרך כלל לא נזכר שמו בכתב-היד.

ג. כתבי-יד מצוירים מהמזרח

האסכולה הקדומה ביותר הידועה לנו, שממנה שרדו כתבי-יד עבריים מצוירים שמוצאם במזרח, היא מן המאה התשיעית לספירה, ונראה שמקורה במסופוטמיה, משם עברה לסוריה, לארץ ישראל ולמצרים. שלוחה של אסכולה זו התפתחה בתימן. רוב כתבי-היד העבריים המצוירים, שנכתבו במזרח בין המאה התשיעית למאה השלוש-עשרה, הגיעו אלינו באמצעות הגניזה הקהירית. גניזה היא המקום שבו נטמנו (לעתים מתחת לפני הקרקע ולעתים בבית הכנסת) קטעי או קרעי כתבי-יד, שנזכר בהם השם המפורש, ועל כן אין להשמידם. אתם נגנזו גם תעודות ומסמכים ישנים ובלויים אך חשובים, שלא היה לבעליהם גנוז לשמרם בו. המטמון של אלפי קטעי כתבי-יד, שהתגלה בסוף המאה תשע-עשרה בבית הכנסת בן עזרא בפססאט שבקהיר העתיקה והנקרא "הגניזה הקהירית", מפורז כיום בספריות ובאוספים רבים בכל חלקי תבל.²⁸ בכתבי-יד עבריים מצוירים שמוצאם במזרח מן המאות התשיעית עד השלוש-עשרה אנו מוצאים

דוגמאות לסגנונות מזרחיים שונים, ובכתבי-היד המתוארכים נוכל לעקוב אחר התאמתם הסגנונית לכתבי-יד מוסלמיים מאותה עת. התשלובות הגיאר-מטריות, שבהן שריגים מתפתלים ותימורות (פלמטות), ואשר מצורפות לכתב עיטורים ואופייניות לציור ספרי קוראן פרסיים, טוריים או מצריים-ערביים, מצויות גם בכתבי-יד עבריים של התנ"ך שנכתבו במזרח.

עיטור הפרחים הפתוחים, הנראים מלמעלה והסדורים זה ליד זה ויוצרים דגם ריחמי, היה העיטור השכיח ביותר בעמודי-שטיח, גם בספרי קוראן וגם בספרי תנ"ך שנכתבו במאה העשירית. גם צבעי הכחול-בהיר, הירוק והאדום, הממלאים את הרקע לעיטורי התימורות, היו שכיחים בקוראן ובתנ"ך כאחד, כפי שאנו מוצאים בשני עמודי-השטיח בשריד (פרגמנט) של חומש עברי מן המאה העשירית שנכתב באותיות ערביות (ציור 12).²⁹

במאות האחת-עשרה והשתי-עשרה נוספו קווי מתאר כהים לתשלובות ולפרחים, בדרך כלל בלוחית בעלת רקע מוזהב, שעוטה בצבעים כהים יותר, כפי שאנו מוצאים ב"תנ"ך לניגוד השני" משנת 1010 (לוח 2). במשך המאה השלוש-עשרה חדרו מוטיבים פרחוניים פרסיים לעיטורים של רוב האסכולות האמנותיות ברחבי האימפריות המוסלמיות. רוטות ותימורות, המעטרות בדרך כלל את לוחות הפתיחה של ספרי התנ"ך המצוירים, כגון ה"תנ"ך השני של גסטר", הן דוגמה מובהקת לעיטור מסוג זה (ציור 9).³⁰ במאה הארבע-עשרה חלה ירידה באמנות הציור של כתבי-יד עבריים מן האסכולות המזרחיות בפרס, בסוריה, בארץ ישראל ובמצרים, אף כי האסכולות המוסלמיות הוסיפו לשגשג ולפרוח. האסכולה התימנית של כתבי-יד עבריים מצוירים, שממנה שרדו דוגמאות רק מן המאה הארבע-עשרה ואילך, הגיעה לשיאה – על-פי כתבי-היד ששרדו ממנה – רק במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה.^{30א}

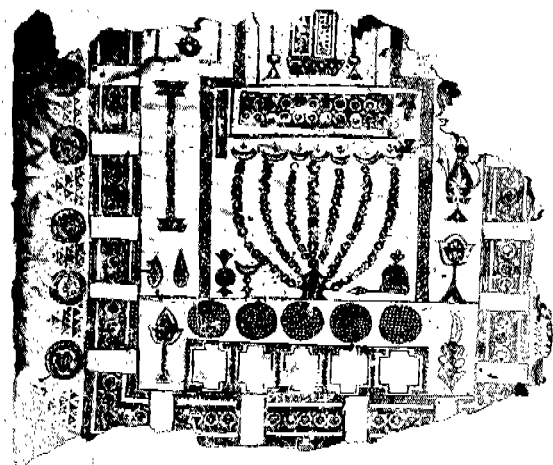

9. לוח פתיחה לספר שמות. מתוך "התנ"ך השני של גסטר", מצרים, המאה השתי-עשרה. הספרייה הבריטית, בתי Or. 9880, דף 10ב.

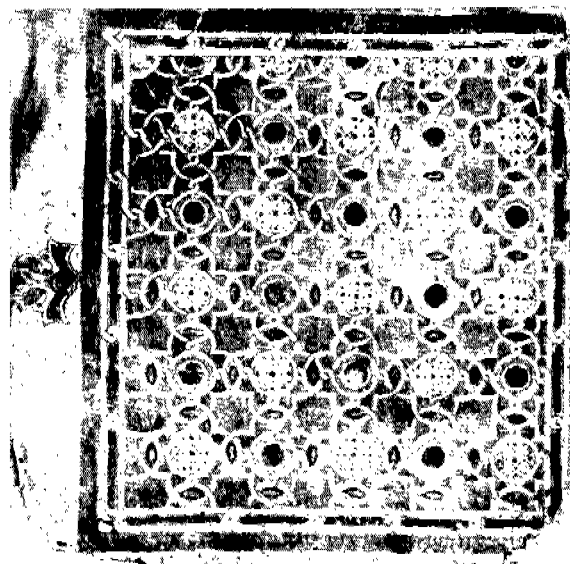
גרים וכן בסוף כל אחד מספרי הנביאים האחרונים. סגנונם מזרחי, בבלי או ארצישראלי.

עיתורים דומים מצויים בכתבייד מצוירים אחרים של ספר התנ"ך שמוצאם במזרח. את עמודי-השטיח שלהם נוכל לחלק לשני סוגים. הראשון כולל תשלובות גיאומטריות ופרחוניות בזהב, בירוק, באדום ובכחול, ומוטיב עיטורי גדול, בדרך כלל תימורה, מעטר את שולי העמוד החיצוניים. עמודים כאלה נמצאים בדרך כלל בראשיתו של התנ"ך ובסופו, כמוהם כעמודי-השטיח של הקוראן מאותה תקופה³³. מקורו של סוג זה של עמוד-שטיח אינו ידוע, אך סוגים דומים של עמודי-שטיח שכאלה מצויים בספרי-קודש נוצריים מן המאה השמינית ממוצא הקרנרסקי, מאירלנד ומנורת-מבריה, כגון "האבנגליון של לינדספרן" (Lindisfarne Gospels). מקור אפשרי אחר הוא רצפות הפסיפס, שנוצרו בימי הביניים המוקדמים, וכריכות ספרים מעוטרת, שבהן מופיע מוטיב התימורה כסוגר הרוכס את שני לוחות הכריכה³⁴. סוג השני של עמוד-שטיח בכתבייד עבריים של התנ"ך שמוצאם במזרח כולל אף הוא דגמים גיאומטריים ופרחוניים, אך נוספים עליהם עיטורים בצורות שונות, המעצבים על-ידי המסורה הכתובה במקורם במסורה כבעיטור במאה התשיעית השתמשו הסופרים במסורה כבעיטור ויצרו ממנו צורות גיאומטריות וצמחיות במקום לכתבה בשורות ישרות או בטורים אנכיים. ברור, שבצורה זו אי אפשר היה לקרוא את המסורה אלא בקושי רב, אך נראה, שהסופרים חייבים היו להביאה בספרי התנ"ך, משום שנתקדשה במסורת הדורות. עמודי-שטיח משני הסוגים הללו אפשר למצוא לרוב בכתבייד מצוירים של התנ"ך, שמוצאם במזרח ושנכתבו עד למאה השלוש-עשרה; מאז הם מתמעטים והולכים.

סוג אחר של עיטור, המשתרע על-פני עמוד שלם בכתבייד מצוירים של התנ"ך שמוצאם במזרח, מתאר את כלי המשכן. ב"תנ"ך לניגנר הראשון" משנת 929 מצויים שני עמודים (אחד מהם נראה בלוח וא והשני בציור 11), שבהם מתוארים המשכן וכליו בצורה מסוגנת ביותר. בכל עמוד בולטת במיוחד מנורת שבעת הקנים על גביעה, כפתוריה, פרחיה ונרותיה המסורתיים, באחד מהם קניה זויתיים, ואילו בשני – מקושתיים. מעל למנורה נראה ארון העדות ובו שני לוחות הברית, ומשני

11. עמוד-שטיח עם כלי המשכן והמקדש. מתוך "תנ"ך לניגנר הראשון", מצרים 929. לניגנר, הספרייה הציבורית, כת" 17. II.

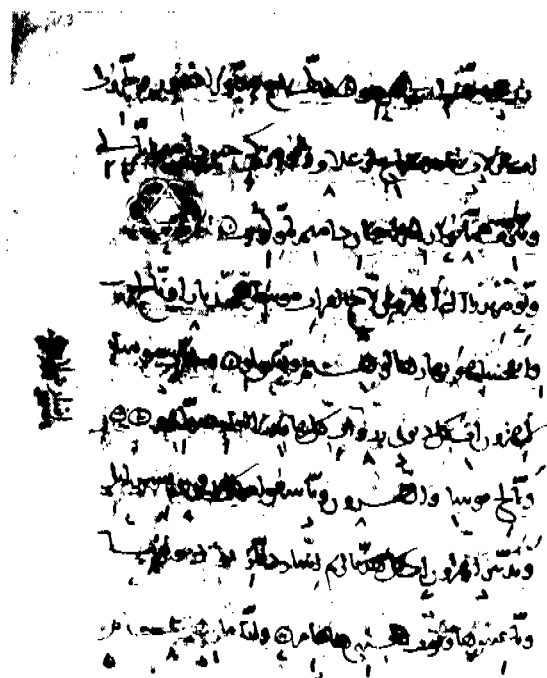
10. עמוד-שטיח אחרון. מתוך "כתר משה בן אשר", טבריה, 895. קהיר, בית הכנסת הקראי.

לעיתורים המזרחיים כמה תכונות אופייניות: אין בהם כלל דמויות של בני אדם, ומספר ציורי הטקסט שבהם מועט ביותר. העיטור הפרחוני והגיאומטרי, בעמודי-שטיח ובלוחיות, הוא תכונתם האופיינית העיקרית של כתבי-היד העבריים המצוירים מן המזרח. אף כי נראה, שגם עצם הרעיון של הכנסת עמודי-השטיח לכתבייד עבריים מצוירים של ספרי התנ"ך וגם המוטיבים של עמודים אלה מקורם בעיטורים מוסלמיים, פיתחו הציירים היהודיים של כתבי-היד גרסה מיוחדת של עמודי-שטיח אלה, חו מצדה השפיעה על עיטור עמודי השטיח בתנ"כים מן האסכולות האירופיות.

רוב כתבי-היד העבריים המעוטרים שמוצאם מן המזרח הם ספרי תנ"ך, אך נשתמרו גם כמה ספרי לימוד לתינוקות דבית רבן, כמה כתובות מעוטרת, וכמה קטעים מסידורים וממחזורי תפילה וכן מחיבורים מדעיים.

ספרי תנ"ך

רק מספר קטן מבין כתבי-היד המצוירים של התנ"ך שמוצאם במזרח שרדו בשלמותם; באלה יש לעתים קולופונים ובהם תאריך ומקום הכתיבה, שם הסופר ושם המזמין את כתב-היד, כגון ב"תנ"ך לניגנר השני" משנת 1010, שהוא התנ"ך העברי המלא הראשון המצוי בידינו (לוח 2). רוב ספרי התנ"ך המפוארים האלה היו שייכים לקהילות הקראיות בארץ ישראל ובמצרים; ברבים מהם מעיד הסופר על עצמו, שדקדק לכתוב לפי הנוסחים המדויקים והמוגהים היטב של אהרן בן משה בן אשר – האחרון למשפחת בעלי המסורה מטבריה – בן המאה העשירית, שבעיני כמה מן החוקרים הוא נחשב לקראי³¹. כתב-היד העברי המצויר הקדום ביותר של התנ"ך שהגיע לידינו הוא "כתר משה בן אשר" משנת 895, הכולל את ספרי נביאים אחרונים ונשמר בבית הכנסת הקראי בקהיר³². עיטוריו כוללים עמודי-שטיח אחדים, חלקם בעלי מוטיבים גיאומטריים בלבד (ציור 10), ובחלקם משולבים מוטיבים גיאומטריים ומיקרוגרפיה. עיטורים אחרים מצויים בשלושת הקולופונים הממוס-

12. עמוד מתוך "חומש הקראי באותיות ערביות", מצרים, המאה העשירית. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2540, דף 13.

צדדיו כרובים מסוגננים. בצדדים נראים מזבח הקטורת, צנצנת המן, הכיור וכנו, מטה אהרן שפרח וכלים אחרים. הכלים מוקפים בחיץ, הנראה כגדר שסביב המשכן, ובו חיות בנויה בעלת שלושה שערים.

תיאורם של כל אלה – המנורה, הארון, צנצנת המן והחיות משולשת השערים של המשכן – מקורו כנראה במסורת הלניסטית מאוחרת. כל היסודות האלה מופיעים על חפצי אמנות יעירה יהודיים למן המאה הראשונה ועד למאה השלישית לספירה, כגון על נרות חרס, תחתיות זכוכית מעוטרת בעלי זהב מצוירים ומטבעות; הם נראים גם בציורי הקיר המונומנטליים בבית-הכנסת בדורא אירופוס, בקטקומבות וברצפות פסיפס בבתי כנסת מאוחרים יותר. כפי שנראה להלן, מסורה זו של עיטור כתבי-היד של התנ"ך בכלי המשכן מצויה גם בכתבי-יד ספרדיים וגם בכתבי-יד אשכנזיים של התנ"ך. נראה, שבכך נתנו הציירים ביטוי לרעיון, שהתנ"ך הוא תחליף לבית המקדש שחרב, ואכן לעתים נקרא התנ"ך בארצות המזרח ובספרד "מקדשה"³⁵.

הטקסט בכתבי-היד של התנ"ך שמוצאם במזרח נכתב על-פי המסורה בשלוש עמודות ואינו מעוטר אלא בחלקו. בדרך כלל נזכר בסוף כל אחד מספרי התנ"ך מספר פסוקי הספר. לעתים ממוסגרות מלות האזכור הללו במסגרת מעוטרת. גם הקולופונים וכתובות-ההקדשה ממוסגרים במסגרת מעין זו. בראש כל ספר מספרי התנ"ך מובאת לעתים רצועה מעוטרת, בשוליו העליונים של העמוד, בדומה ללוחות המעוטרים, שבפתיחת כל סוּכָה בכתבי-יד של הקוראן. תחילת הפרשה מצוינת במוטיב עיטורי, בדרך כלל מדליון עם תימורה, הדומה לציוני ה"סג'דה" (השתחויה) וה"עשיירה" (קטע בן עשרה פסוקים) בקוראן. עיטורים מעין אלה אפשר לראות בשרידי "חומש הקראי באותיות ערביות" מן המאה העשירית (ציור 12), ובצורה

מסוגננת יותר – ב"תנ"ך השני של גסטר" (ציור 9). בכמה כתבי-יד של התנ"ך שמוצאם במזרח מעוטרים השוליים בעיטורים דמויי תשלובות ובתימורות, המשמשים למילוי חצאי שורות ושורות בלתי-שלמות. שירת הים (שמות טו: א–יט) ושירת האזינו (דברים לב) נכתבו לפי המסורת בדרך מיוחדת – עמוד בן שלוש עמודות, הסדורות בדגם של "אריח על גבי לבנה" (שורה אמצעית אחת הנשענת על שורה בת שני קטעים, לסירוגין). שורות אלו מוסגרו אף הן לעתים ברצועות עיטוריות, גיאומטריות ופרחוניות³⁶.

כתבי-יד של התנ"ך מתימן נכתבו בדרך כלל בשלושה ספרים נפרדים: הספר הראשון – הנקרא "תאג" – כלל את החומש בתוספת חיבור דקדוקי (בדרך כלל "מחברת התנ"ך", שנתחברה בידי סופר בלתי-ידוע³⁷); בשני נכללו ספרי הנביאים ובשלישי – ספרי הכתובים. כתבי-היד התימניים של ספרי התנ"ך עוטרו בעמודי שטיח פרחוניים ובמיקרוגרפיה בעלת צורות גיאומטריות, כמו בתאג' משנת 1408 הנמצא בספרייה הבריטית (כת"י Or. 2350) וגם בתאג' משנת 1469 באותה ספרייה (לוח 4). שניים מעמודי-השטיח בתאג' זה הם אולי תיאור סמלי של העולם כולו (ציור 13), לפי התפיסה הקוסמולוגית של המוסלמים: הרחטה במרכז היא השמש, מסביבה האוקיינוס, וההרים שמשני הצדדים תומכים במעגל הארץ הנושבת³⁸.

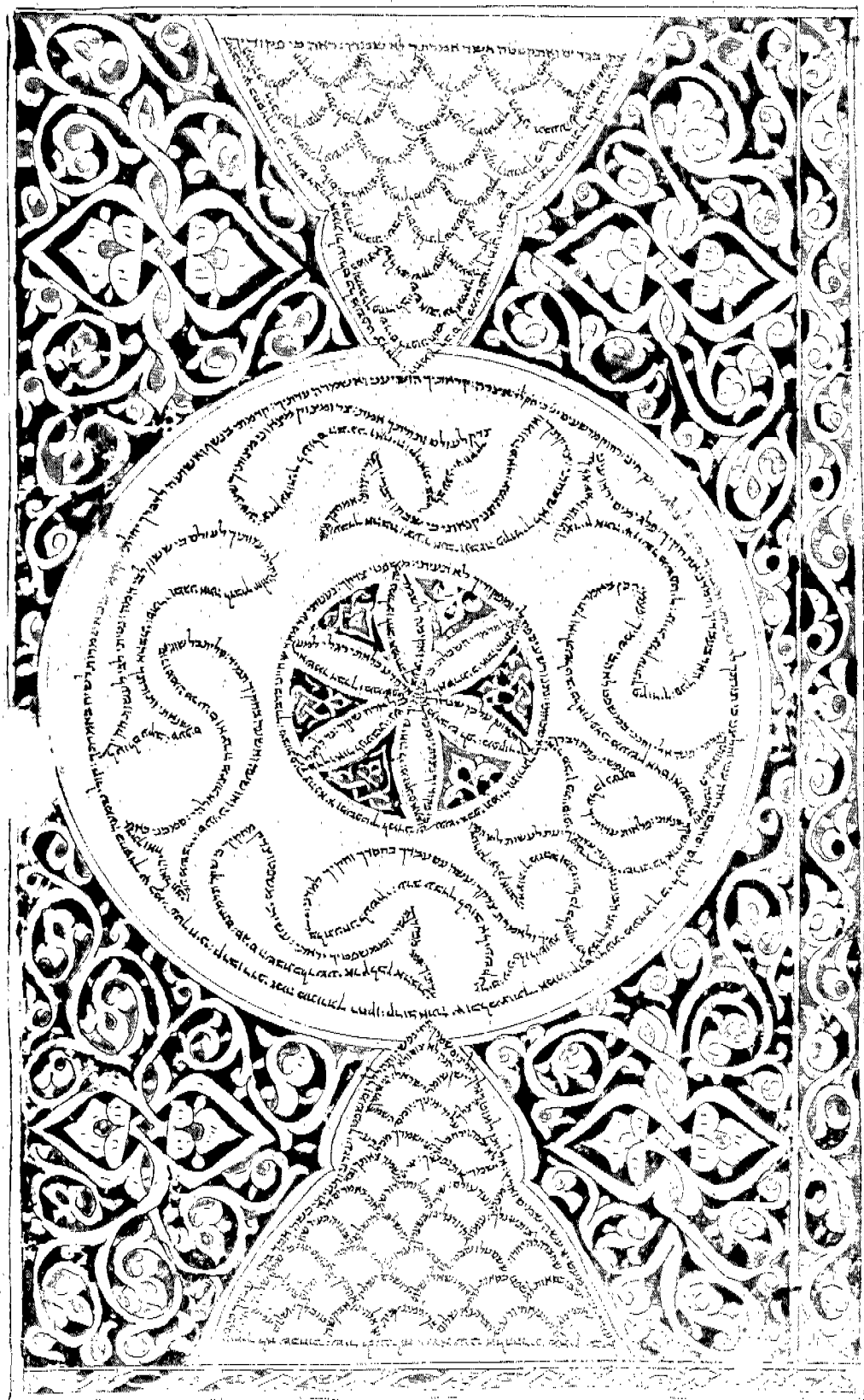
איורים המהווים אילוסטרציות לטקסט, נדירים גם בכתבי-יד תימניים בני המאה החמש-עשרה. מלבד סימני הפרשה ומסגור מספר הפסוקים בסופי ספרים, יש עיטורים המופיעים בין עמודות הטקסט. המוטיבים הם בדרך כלל תימורות ודגמים פרחוניים אחרים בתוך מדליונים, ששימשו כמילוי לשורות בלתי-גמורות או כדי לציין התחלת פרשה חדשה (לוח 4).

בשני ספרי חומש תימניים מן המאה הארבע-עשרה בספרייה הבריטית יש אילוסטרציות לטקסט. באחד מאלה מופיעים ציורים של כלי המנחה בין טורי הטקסט של במדבר ז: ב–פח, המספר על מנחתם של ראשי בתי-האב, הם נשיאי המטות למשכן שבמדבר (כת"י Or. 1467 דפים 43–44, ציור 14). בחומש אחר (כת"י Or. 2363, דף 73) מצוי ליד הטקסט של עשרת הדברות (שמות כ: ב–יז), ציור של שני לוחות-הברית ובהם מלות הפתיחה של כל אחד מעשרת הדברות.

פרשות בודדות וספרי-לימוד האלפבית

יסודות עיטוריים, הדומים לאלה שבכתבי-היד של התנ"ך, אנו מוצאים גם בכתבי-יד מצומצמים בהיקפם, שהכילו פרשות בודדות של החומש. אפשר, שחוברות אלו היו מקובלות כמתנות לברי-מצווה ולזוגות נישאים. כתבי-היד של "פרשת שלח לך" מ-1106, ששניים מעמודיו מובאים כאן (לוח 3), הוא הדוגמה השלמה ביותר שבידינו לחוברת כזו.

בין המאה העשירית למאה השלוש-עשרה עוטרו אף ספרי לימוד האלפבית לתינוקות דבית רבן. קווי-המתאר של האותיות הותוו בדיו ומולאו בצבעים שונים. לאחר האותיות הצבעוניות (והמנוקדות) בא קטע מן החומש, בדרך כלל ראשית ספר ויקרא (ויקרא א: א–ז). שנחשב למתאים ביותר לתלמודו של ילד. בדרך כלל נוסף לספרים אלה, בראשם, עמודי-שטיח המציין את קשרם

13. עמוד שטיח. מתוך תאג' תימני, צנעא, 1469. הספרייה הבריתית, כת"י Or. 2348, דף 38ב.

ביום השני נשיא לבני ארבע
 העיאל קרבני קערת כספא אחת שלשים
 ומאה משקלה מידק אחד כסף חבני
 שקל בשקל הקדש שניהם מלאים סלת
 כלולה בשמן למנחה כח אחת עשרה
 זב מלאה קטרות פח אחד בזב קר א
 אל אחד בבש אחד בן שנתו לעלה
 שעיר עזים אחד לחטאת יליכחה
 השלמים בקד שנים אולם חמשה עתים
 חמשה בבשים בני שנה חמשה יה קר
 ארסן בן עיאל ריון קור ראל בדרעוס

ביום השביעי נשיא לבני אפרים אלשע
 בעמיהור קרבני קערת כסף אחת שלשים
 ומאה משקלה מידק אחד כסף שבעים
 שקל בשקל הקדש שניהם מלאים סלת
 כלולה בשמן למנחה כח אחת עשרה
 זב מלאה קטרות פח אחד בזב קר אל
 אחד בבש אחד בן שנתו לעלה שעיר
 עזים אחד לחטאת יליכחה שלמים בקד
 שנים אולם חמשה עתים חמשה זבים
 בני שנה חמשה יה קרבני אלישע בן
 עמיאל ריון קורבני ראליש בן עמיאל

ביום השמיני נשיא לבני מנשה גמליאל
 בן כרד נירב ימאת מנחה קרבני קערת

ביום השני נשיא לבני ארבע
 אחת כסף שבעים שקל בשקל הקדש
 שניהם מלאים סלת כלולה בשמן למנחה
 כח אחת עשרה זב מלאה קטר
 אחד בזב קר אל אחד בבש אחד בן שנתו
 לעלה שעיר עזים אחד לחטאת יליכחה
 השלמים בקד שנים אולם חמשה עתים
 חמשה בבשים בני שנה חמשה יה קרבני
 גמליאל בן כרד נירב ימאת מנחה קרבני

ביום השביעי נשיא לבני אפרים אלשע
 גרעני ביימאת שיעאל קרבני קערת
 כסף אחת שלשים ומאה משקלה מידק
 אחד כסף שבעים שקל בשקל הקדש
 שניהם מלאים סלת כלולה בשמן למנחה
 כח אחת עשרה זב מלאה קטרות פח
 אחד בזב קר אל אחד בבש אחד בן שנתו
 לעלה שעיר עזים אחד לחטאת יליכחה
 השלמים בקד שנים אולם חמשה עתים
 חמשה בבשים בני שנה חמשה יה קרבני
 קרבני אביאל בן גרעני ריון קורבני ראליש בן

ביום העשירי נשיא לבני דן אחי עזריאל
 קרבני שרי קרבני קערת כסף אחת שלשים
 ומאה משקלה מידק אחד כסף שבעים
 שקל בשקל הקדש שניהם מלאים סלת
 כלולה בשמן למנחה כח אחת עשרה

14. קערות ומזרקות, מתנות נשיאי השבטים למשכן (במדבר ז), מתוך חנ"ך תימני בן המאה הארבע עשרה. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 1467 דף 43.

15. עמוד שטיח וטקסט, מתוך ספר ללימוד האלף בית. מצרים, המאה האחת-עשרה. קימברידג', האוניברסיטה, כת"י T-S.K.5.13, דף וב-2.

ספרים אחרים

במזרח נהגו לעטר גם כתבי-יד של ספרי-תפילה. בכמה מהם הכתב הוא מונומנטלי ומעוטר בדומה לכתב בכתובות, או כתב מודגש, צבעוני, שאותיותיו מלאות ובולטות. בכתב-היד של הגדת פסח סומנו במזרח בצורה מיוחדת אזכורי מצה ומרור⁴¹; ואילו בפיוט "דיינו", כגון בשריד מן הגניזה הקהירית שבקימברידג' (כת"י N-S. 324, ציור 17), נכתבו מלות-הפתיחה, החזרות ונשנות בכל פסוק, זו מתחת לזו ויצרו טור עיטורי.

שרדו גם פרגמנטים אחדים של כתבי-יד מעוטרים של חיבורים מדעיים, שמקורם במזרח; העיטורים שבהם הם בעלי מוטיבים גיאומטריים ופרחוניים, עם עיגולים וריבועים צבעוניים, שרידים ותשלובות צמחיים, המשמשים ככתורות לפרקים וכמילוי לחצאי-שורות.

ד. כתבי-יד מצוירים מספרד

האסכולות הספרדיות, של ציור כתבי-יד בחצי האי האיברי: הקסטליאנית, הקטלנית-פרובנסלית, האנדר-לוזית, הפורטוגלית והצפון אפריקנית הושפעו במידה רבה מן האסכולות המזרחיות, אך הושפעו גם מסגנון הציור האירופי מצרפת, מאיטליה, מארצות השפלה ומספרד עצמה. אסכולות אלו הגיעו לשיא פריחתן במאה הארבע-עשרה ועברו מן העולם עם גירוש יהודי ספרד ב-1492 וגירוש יהודי פורטוגל ב-1496. על חלקן בא הקץ כבר בגזירות קנ"א (1391), אך רבות מן הקהילות

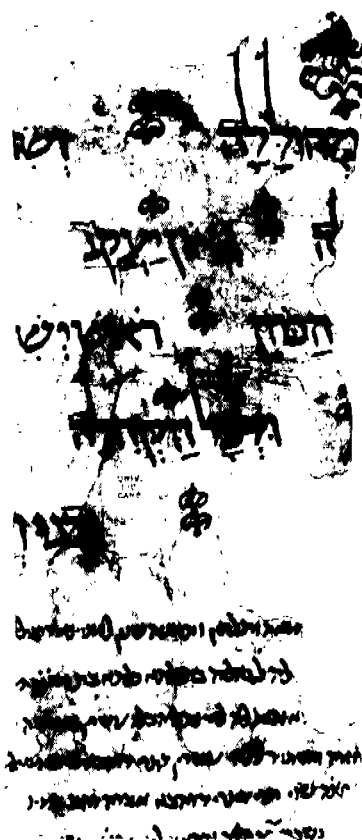
לתנ"ך. כמה שרידים של ספרים ללימוד אלפבית לילדים נותרו באוסף מן הגניזה שליקט שכטר והמצוי בספריית האוניברסיטה בקימברידג'; המפואר שבהם מכיל מנורה בדף-השטיח שלו (כת"י T-S.K. 5. 13, ציור 15)³⁹.

כתובות

הטקסטים המעוטרים הרבים ביותר ששרדו מן המזרח ונמצאו בגניזה הקהירית הם הכתובות. מלות הפתיחה בחזו"נישואין אלה, הכתובים על דף בודד, מעוטרים בדרך כלל וכתובות באותיות גדולות ומהודרות, האופייניות לכתב העברי המזרחי. התגים, או שלוחות האותיות המזדקרות כלפי מעלה ויורדות כלפי מטה, הוארכו והושלמו בתשלובות, בשריגים ובציורי מיקרו-גרפיה והפכו לשטח מעוטר. בכמה כתובות היה העמוד כולו ממוסגר במסגרת רחבה, עשויה קשתות מצטלבות, כמו הכתובה מן המאה העשירית או האחת-עשרה שבספריית הבודליאנה באוקספורד⁴⁰. לעומת זאת נכתבו מלות הכתובה בדרך כלל בכתב פשוט, ולעתים אף גם בלתי-מהוקצע. באחת הכתובות המעוטרות מן הגניזה הקהירית, הנמצאת בספריית האוניברסיטה בקימברידג' (T-S.12.453, ציור 16) אפשר לקרוא את התאריך: מאה ות'לתין ותמניה שנין למנינא דרגילין... "שהוא כנראה 1138 למנין השטרות (שהיה מניין השנים המקובל בארצות המזרח). כלומר 926 לספירה וניתן "לגאליה בתולתא דלתא", אולי ביתו של "ראש הישיבה" הנזכר בראש הכתובה.

שבמסגרתן נוצרו אסכולות אלו התאוששו שוב עם התחדשות החיים היהודיים בספרד, ובמשך המאה החמיש-עשרה נוצרו אף אסכולות חדשות במערב. כל כתבי-היד הספרדיים ששרדו נכתבו בתקופת הכיבוש הנוצרי של חצי-האי האיברי, ולא נותר בידינו דבר מתקופת הכיבוש המוסלמי הממושך. אך מן העובדה, שבכתבי-היד הספרדיים ניכרת השפעתו של העיטור המזרחי, אנו למדים שכתבי-יד עבריים מעוטרים היו קיימים גם בתקופה המוסלמית. בספרי התנ"ך הספרדיים, כמו בספרי התנ"ך המזרחיים, אנו מוצאים תכנית עיטור המורכבת מעמודי-שטיח, תצוגה של כלי המשכן והמקדש, מיקרוגרפיה עיטורית של המסורה, סימני-פרשות מעוטרים ובסוף כל ספר – מסגרות מעוטרות ובהן מספר פסוקיו של הספר. יש מקום להניח, שיסודות אלה גובשו בין המאה השמינית למאה השלוש-עשרה, בכתבי-יד עבריים שנכתבו תחילה במזרח, עברו לספרד המוסלמית, הועתקו ועוטרו שם במתכונת מזרחית ושימשו כדגמים גם בתקופה הנוצרית. אך הואיל ולא שרדו כתבי-יד עבריים מספרד המוסלמית, אי-אפשר לאמת הנחה זו.

16. (ימין) "כתובת גאליה", מצרים, 926. קימברידג', ספריית האוניברסיטה, כת"י T-S.12.453.
17. (למטה) הגדה מעוטרת. מצרים, המאה האחת-עשרה. קימברידג', ספריית האוניברסיטה, כת"י N-S.324.

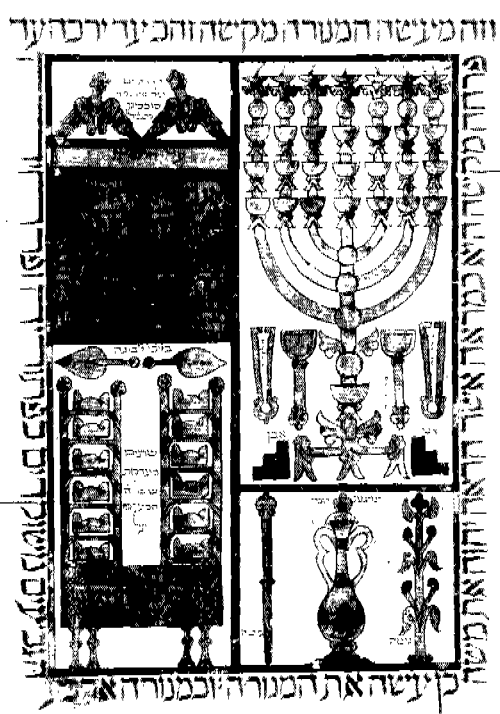

ולא בנה לך בית המקדש
די"ט: א"ה בנה לבית
המקדש: ולא בנה לך
בית המקדש: די"ט:
אל אחת כ

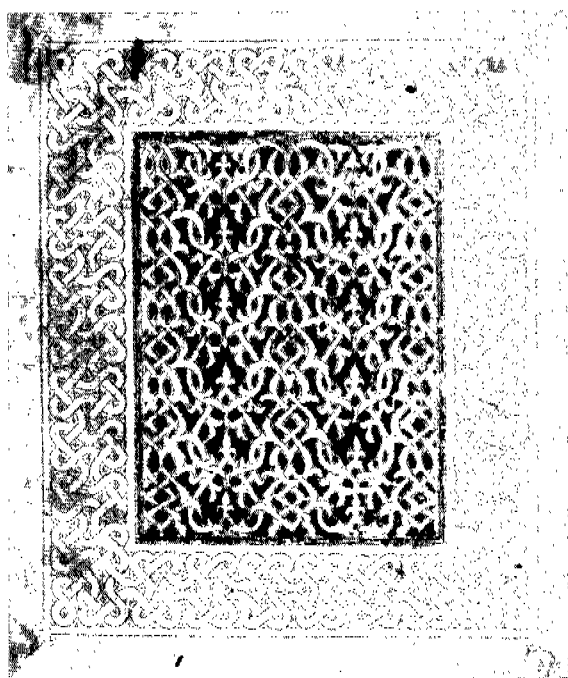
ארכי-גיס-שנהולא
האכלנו את המן כי
האכלנו את המן
ע"ן לנו אתה שבת
ע"ן לנו אתה שבת
ולא קדשנו להפחד
סיני-י: א"ה
הרבנו לפע הדין
ולא ע"ן לנו
התורה כ"י:
ע"ן לנו אתה שבת
ולא קדשנו להפחד
סיני-י: א"ה
הרבנו לפע הדין
ולא ע"ן לנו

יחזקאל

לסגנון הציורים בכתב-יד של ספר-חוקים מברצלונה משנת 1321 לערך, הנמצא כיום בפריס⁴⁶. הסגנון הדמוי-איטלקי של קטלוגיה ניכר ב"מורה נבוכים של קופנהגן"

18. עמוד-שטיח עם כלי המשכן והמקדש. מתוך "תנ"ך פרפינאן", 1299. פריס, הספרייה הלאומית, hebr. 7, דף 112.

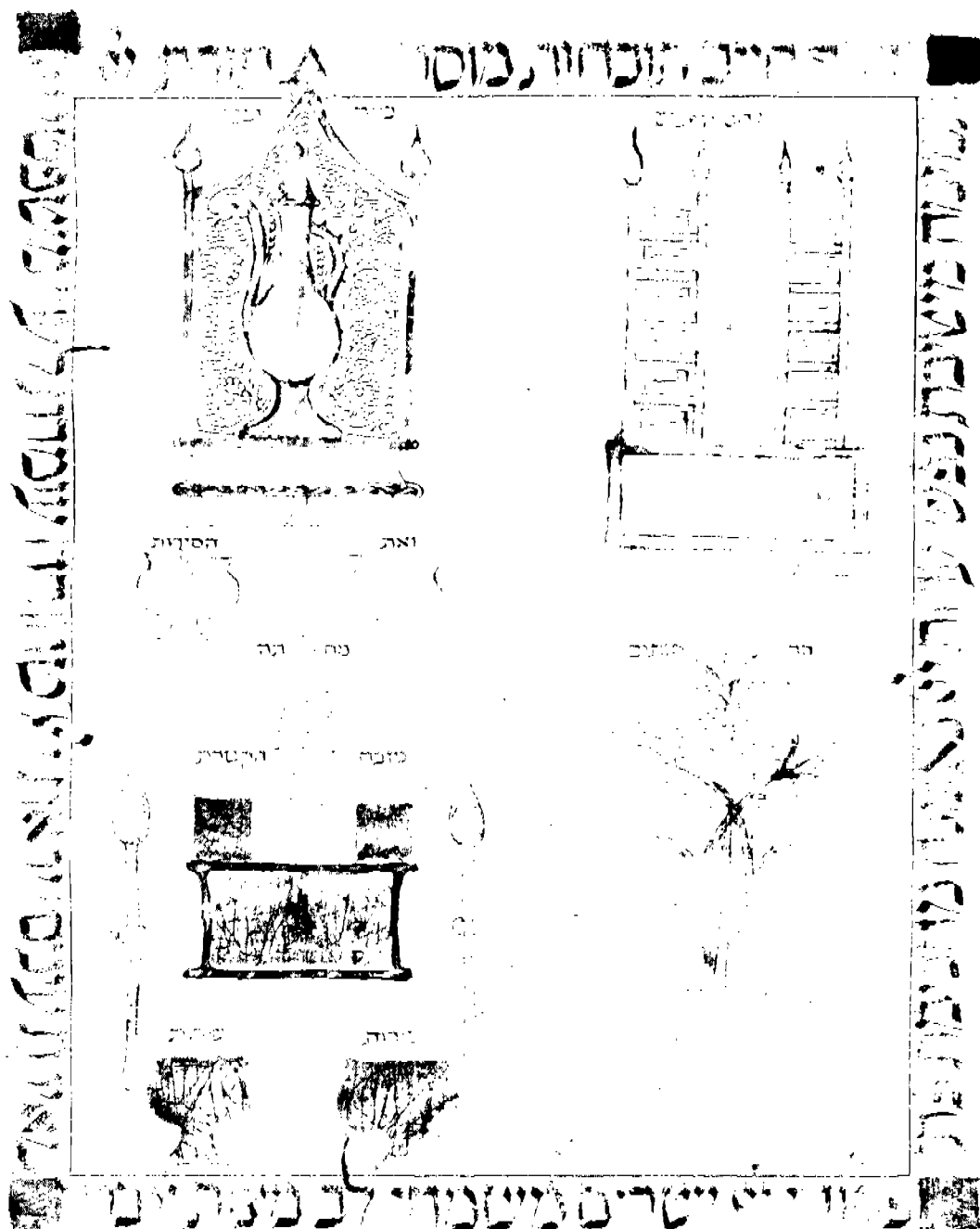
19. עמוד-שטיח עשוי במיקרוגרפיה. מתוך תנ"ך מספרד, אמצע המאה החמש-עשרה. פריס, הספרייה הלאומית, hebr. 1314, דף 34.

הסגנון הקדום ביותר, הידוע לנו בעיטור כתב-יד מצוירים עבריים מספרד, הוא זה שהתמקד במלכות קסטיליה הישנה. המרכזים הידועים לנו במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה הם: בורגוס, שבה נוצר "כתר דמשק" ב-1260 (לוח 5); טולדו, שבה פעלה משפחת אבן מרואס⁴²; סוריא וטולדו, שבה יצרו בני משפחת אבן גאון⁴³ (ציורים 21, 22, 30) וסרווייה, שבה נכתב וציור "תנ"ך סרווייה" (לוח 6 וציורים 2, 24, 27, 28) בשנת 1300. בבתי המלאכה הקסטלאנים נוצרו גם כמה הגדות מוקדמות, שניכרת בהן השפעה מוסלמית-ספרדית ובמידה מסוימת אף מזרחית ואיטלקית. ביניהן יש להזכיר את "ההגדה הקטלנית-מוסקית", "הגדת-הקטלנית" ו"הגדת-מוקטת"⁴⁴.

האסכולה הקטלנית של צפון-מזרח ספרד, שהייתה קשורה קשר הדוק עם פרובנס, הושפעה מן הסגנון של צפון צרפת, אך גם בה נשארו יסודות סגנוניים מוסלמיים. ליצירות של אסכולה זו אופייניים ספרי תנ"ך בפורמט גדול, כגון "תנ"ך פרפינאן" משנת 1299, בספרייה הלאומית בפריס (כת"י hebr. 7, ציור 18). עיטורי-העלווה שלהם, המורכבים מתשלובות של שריגי צמחים מסוגגנים, מזכירים את הערבסקות המוסלמיות בסגנון המודקארי (Mudejar) – סגנון שנוצר בספרד על-ידי הערבים תחת הכיבוש הנוצרי) הטיפוסי⁴⁵, עם דגמי פרחים עגולים, שהיה נפוץ גם באסכולות ספרדיות אחרות עד למאה החמש-עשרה. כמו למשל בתנ"ך בן המאה החמש-עשרה בספרייה הלאומית בפריס (כת"י hebr. 1314, ציור 19).

אחד האלמנטים המעידים על השפעה משולבת של צרפת ושל ספרד המוסלמית הוא השימוש הנפוץ באותיות זואומורפיות ואנתרופומורפיות (המורכבות מדמויות של בעלי חיים, בני אדם ודמויות גרוטסקיות). השימוש, שעושה הציור של "סידור המילטון" (לוח 7) באותיות אלה, הוא מיוחד ומרשים, והוא מדגיש את יכולתו לעצב את הדף הכתוב בצורה גראפית מעניינת⁴⁵. אותיות זואומורפיות ואנתרופומורפיות דומות מצויות בכתב-יד המרובינגיים (הצרפתיים) המצוירים במאות השביעית והשמינית, וגם במלות הפתיחה באמנות הארמנית של ימי הביניים. באמנות המוסלמית מופיעות אותיות כאלה בעיקר בכתובות שיוצרים שיבוצי הכסף על כלי נחושת. בכתב-יד העבריים המצוירים הייתה שיטת עיטור זו נפוצה בעיקר בספרד, ויש בידינו דוגמאות שלה החל במאה השלוש-עשרה ב"תנ"ך סרווייה" (ציור 2) ועד לסוף המאה החמש-עשרה ב"תנ"ך קניקוט הראשון" (ציור 3).

האסכולה הקטלנית והאסכולה הקסטיליאנית של כתב-יד עבריים מצוירים במאה הארבע-עשרה הושפעו כנראה ישירות מן היסודות המסורתיים של הסגנון הספרדי המקומי ומן הסגנון שבצפון צרפת. ההשפעה האיטלקית ניכרת במיוחד במלכות מיוקרה ובקטלוגיה, בגלל הקשרים המדיניים שבין שתי המדינות. מבחינה סגנונית מתבטאת השפעה זו בצבעים כחים יותר, בדגמים איטלרי-ביזנטיים ובעלים בשרניים. היסודות האיטלרי-ביזנטיים נראים גם בפרטים ובמוטיבים, כגון בתקרות העשויות תאים תאים, שבציורי "הגדת-הזהב" (לוח 8), וכן בסגנון הדמויות שב"הגדת-האחות" (לוח 9). צירוף הסגנון הגותי, הצרפתי והאיטלקי שב"הגדת-הזהב" דומה

20. עמוד שטוח עם כלי המשכן, המקדש והר הזיתים שעליו יעמדו רגלי המבשר. מתוך "תנ"ך המלך", סולסונה, 1383. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י 1 Kings, דף 33.

16. ב"תנ"ך המלך" מסולסונה משנת 1384 (ציור 20) ו"תנ"ך הרלי" (ציור 23).

חזירת היסודות הסגנוניים האיטלקיים לקסטיליה חלה דור אחד אחרי הופעתם בקטלוניה, והסגנון הגותי צרפתי שלט בה אף באמצע המאה הארבע-עשרה. לעתים נראה סגנון זה אנכרוניסטי במקצת. לדאבוננו נותרו בידינו רק מעט כתבי יד מצוירים מקסטיליה, שאנו יודעים את תאריכם ומקום הכתבם, מן המחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה, ומספרם המועט אינו מאפשר לנו לשחזר את אופיה של האסכולה הקסטיליאנית באותה תקופה⁴⁷. הפעילות האמנותית של יהודי

משנת 1348 מברצלונה (לוח 18). חילופי האורז והצל המודגשים בדמויות ורעננותם של העלים הצבעוניים, המתפתלים סביב הגבעול, הם שניים מן היסודות, שמוצאם מן הציור הבולונזי באיטליה. במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה הייתה ההשפעה הסגנונית האיטלקית בקטלוניה יציבה וברורה. השפעה זו ניכרת בהגדות "סרייבו", "ששון", "ריילנדס" ו"אחיה" וכן ב"הגדת קאופמן" (לוחות 10, 11, 14, 15). גם בסגנון ציוריהם של ספרי התנ"ך הקטלניים מן המחצית השנייה של המאה ניכרת השפעה איטלקית בד בבד עם שמירת המסורת הספרדית-פרובנסאלית; כך ב"תנ"ך פרחי" (לוח

קסטיליה במאה הארבע-עשרה ידועה לנו מכמה בתי כנסת מעוטרים. במיוחד בולט בית הכנסת, שהפך להיות כנסיית אל־טרנזיטו בטולדו, ושנבנה בשעתו על־ידי שמואל הלוי אַבולעפֿיה, שר הכספים של המלך פֶּדְרוֹ הראשון מקסטיליה.

חורבן של הקהילות היהודיות במלכויות קסטיליה וארגון ב־1391 הביא להשמדת כתבי־יד רבים, ומשום כך אין אנו יכולים לשחזר את יצירתם של מאירי כתבי־היד העבריים באותה תקופה. אך מתברר, שבכמה ערים חודשו חיי הקהילה מיד אחרי־כן, ורק קהילות מעטות נכחדו לגמרי. חידוש חיי הקהילה הביא גם לחידושן של אסכולות כתבי־היד העבריים המצויירים, אך במשך המאה החמש-עשרה התפתחו בספרד גם אסכולות חדשות: באנדלוזיה שבדרום, בפורטוגל שבמערב ובגליסיה שבצפון. על האסכולה האנדלוזית לא ידוע לנו הרבה. שני כתבי־יד מצויירים ומתוארכים של ספר התנ"ך מאוסף שֶׁשׁוֹן, הם דוגמאות מובהקות ליצירותיה של אסכולה זו. המוקדם שבהם, מ־1415 (כת"י 499), מעוט רק במעט מיקרוגרפיה, ואילו במאוחר שבהם, מ־1468 (כת"י 487), יש עיטורי מיקרוגרפיה רבים, המשתרעים על־פני עמודים שלמים והמהווים לוחיות, קשתות ומסגרות. "החומש מִפְּרָלְנֶגָה" מ־1455⁴⁸ משתייך אף הוא, מבחינת עיטוריו, לאסכולה של דרום ספרד באמצע המאה החמש-עשרה. עיטורי המיקרוגרפיה של "תנ"ך קורדובה" מ־1479, הנמצא בסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק (כת"י L5), ואלה של "חומש אברבנאל" מ־1480 שייכים לשלב מאוחר יותר של האסכולה האנדלוזית ומאפשרים תיאורן ומיקום של כמה כתבי־יד מצויירים נוספים, בעלי אותו סגנון⁴⁹. סגנון אסכולת גליסיה שבצפון מערב ספרד נקבע בעיקר על־ידי "התנ"ך הראשון של קניקוט" מ־1476, שנכתב וצויר בלֶה־קוֹרְוֶנְיָה (לוח 17). קבוצה קטנה של כתבי־יד מצויירים, בעיקר ספרי תנ"ך וחומשים, נראית כאילו היא קשורה מבחינה סגנונית ל"תנ"ך קניקוט", ואולי נוצרה באותו אזור⁵⁰.

האסכולה החשובה ביותר בחצי־האי האיברי בסוף המאה החמש-עשרה הייתה האסכולה הפורטוגלית⁵¹. רוב כתבי־היד המצויירים שנוצרו באסכולה זו הם ספרי תנ"ך, אך נכתבו בה גם כמה ספרי־תפילה, כמו "סידור ליסבון" מ־1484 שבספרייה הלאומית בפריס (592, hébr.) וכמה העתקים של "משנה תורה" לרמב"ם. מעניין שרוב ספרי התנ"ך האלה אינם שלמים; כמוהם, ככתבי־יד אשכנזיים רבים, הם כוללים רק את התורה, חמש מגילות והפטורות. ספרי התנ"ך המצויירים מן האסכולה הפורטוגלית, שמרכזה היה בליסבון, מכילים עמודי פתיחה רבים המעוטרים במסגרות רחבות, שהטקסט שלהם כולל חיבורים לשוניים ודקדוקיים ושינויי־נוסח של המסורה. מלות־הפתיחה כתובות בדרך כלל בזהב בלוחיות גדולות, המעוטרות בתשלובות פיליגראן בנוסח מוֹדֶקֶר. המסגרות המהודרות מורכבות בעיקרן משלוש רצועות הנתונות זו בתוך זו בתוך זו, והן מעוטרות לסירוגין במוטיבים שונים. מוטיב הפיליגראן, המהווה רקע לכתב המונומנטלי המוזהב, ממוסגר ברצועת עיטורים צמחיים ופרחוניים. המסגרת הצמחית מעוטרת בציפורים, בדמויות גרוטסקיות, בדרקונים ובכדי פרחים. שני החשובים שבכתבי־היד שנוצרו באסכולה זו הם "משנה תורה מליסבון" מ־1472 (לוח 19) ו"תנ"ך ליסבון" מ־1482

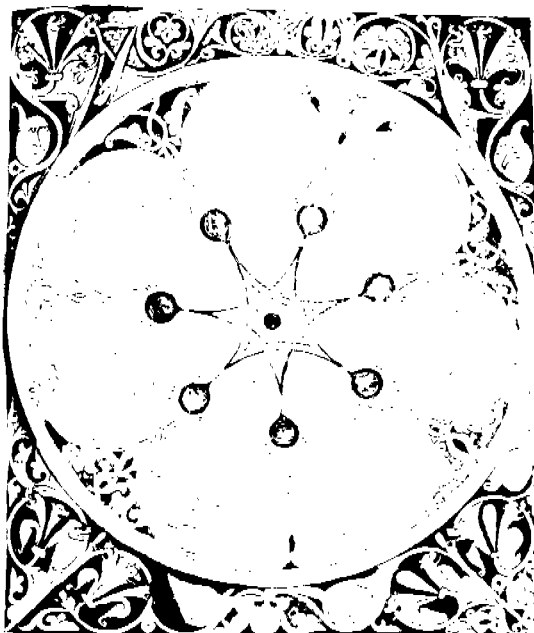
(לוח 20). ברוב כתבי־היד הפורטוגליים אין אירו־טקסט. ציור של שני כלבים רובצים בעלי ראשי אדם, המופיעים ב"משנה תורה מליסבון", אינם יכולים להיחשב אילוסטרציה לטקסט⁵².

ל"תנ"ך החברה הספרדית של אמריקה" (לוח 21) אין קולופון, ואפשר שנכתב בקסטיליה. אך יש לשייך את ציוריו לאסכולה הפורטוגלית משום המוטיבים העיטוריים האופייניים, שאנו מוצאים במסגרות עמודי־הפתיחה של הספרים השונים שבמקרא. עם גירוש היהודים ממלכות ספרד המאוחדת ב־1492 ומפורטוגל ב־1496–1497 חרבו הקהילות היהודיות של חצי־האי האיברי, ואילו היהודים שלא המירו את דתם למראית עין ולא טבעו בים נפוצו והתפזרו בכל אירופה, במזרח ובצפון אפריקה. יהודי ספרד נשאו אתם בחרדת קודש את כתבי־היד שלהם, ביניהם רבים מצויירים, לכל פזרותיהם. יש להניח שכתבי־יד מצויירים אלה השאירו רושם רב על הציירים שראו אותם. מבחינת סגנון ובעיקר בתכנית עיטורן השפיעו האסכולות הספרדיות על כתבי־היד המצויירים העבריים שנוצרו באיטליה, בתורכיה, בטוניס ובתימן. למרות המצאת הדפוס נוצרו כתבי־יד עבריים מצויירים בארצות אלו עד למאה השש-עשרה.

ספרי תנ"ך

האסכולה הספרדית המוקדמת ביותר של כתבי־יד מצויירים של התנ"ך התפתחה בקסטיליה במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. דוגמאות של ספרי תנ"ך מצויירים מאסכולה זו מעידות על מקורן, המזרחי, גם בסוג העיטור וגם במוטיבים הפרחוניים, הגיאומטריים והמיקרוגרפיים העיקריים. עמודי־השטח בכתבי־היד של התנ"ך הנקרא "כתר דמשק", שנכתב בבורגוס ב־1260 בידי מנחם בן אברהם אבן מלאך, הוא דוגמה מובהקת לסגנון הקסטיליאני הספרדי (לוח 5). הסגנון המזרחי של התשלובות הצמחיות, המודגשות על ידי מסגרת המיקרוגרפיה, נחלש במקצת משום ההשפעה האופיינית לאסכולה המערבית הצרפתית – מילוי בזהב ממורט ורקע חום ומֶגֶטָה.

בכתבי־יד אחרים של ספרי תנ"ך מקסטיליה, כמו "תנ"ך סרווירה" שליד טולדו משנת 1300 (לוח 6), ניכר סגנון מערבי יותר, ונראה שהם הושפעו מאסכולות כתבי־היד המצויירים של דרום צרפת. יש לזכור, שחבלי־ארץ הגובלים בהרי הפירנאים ונמצאים היום בדרום צרפת – כחבל רוסיין (Roussillon) למשל – היו שייכים הן מבחינה מדינית וחברתית והן מבחינה אמנותית ותרבותית, לאיזור קטלוניה שבצפון מזרח ספרד. ספר תנ"ך שנכתב בפְּרִינְיָאן ב־1299⁵³ מכיל את אחד המוקדמים שבתיאורי כלי המשכן והמקדש על־פני שני עמודים שלמים. הכלים ערוכים בתוך מסגרות בסדר שרירותי, שלא על־פי תכנית המשכן או המקדש. בעמוד הראשון (דף 12ב, ציור 18) נראים מנורת שבעת הקנים על מלקחיה ומחתותיה, ולצדי בסיסה – שתי אבנים דמויות מדרגות; כמו כן נראים צנצנת המן, מטוה של משה ומטה אהרן שפרח, הארון ובו לוחות־הברית ושני הכרובים מעל למכסה הארון; שולחן לחם־הפנים ערוך בשתי שורות ובהן ששה ככרות, ומעלי שתי מחתות־קטורת. בעמוד השני (דף 13) נראים מזבחי־קטורת העשוי זהב, חצוצרות הכסף, השופר, מזבחי־העולה עם הכבש

21. עמודי־שטיח עם לוח רבי־שנתי מסתובב, לקביעת ימי החגים. מתוך "התניך השלישי של יהושע אבן גאון", טורקא, 1310 לערך. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 21, דף 4ב.

כוללים גם עמודי־שטיח מעוטרים המורכבים ממיקרו־גרפיה או מעיטורים צבעוניים, הדומים לעמודי־השטיח המזרחיים. ב"כתר דמשק" מבורגוס משנת 1260 יש ארבעה־עשר עמודי־שטיח החוצצים בין חלקיו העיקריים של התניך (לוח 5). בתניך ספרדי מאמצע המאה החמש־עשרה, שבספרייה הלאומית בפריס (כת"י hébr. 1314, ציור 19), מכילים שישה־עשר עמודי־השטיח תשלובות עדינות מוקפות במיקרוגרפיה. "תניך פרחי" הוא הדוגמה המפוארת ביותר לשיטה זו, בהיותו בעל עשרים ותשעה עמודי־שטיח מעוטרים, השונים זה מזה בדגמי הערבסקות שבהם (לוח 16). גם ב"תניך ליסבון" משנת 1482 נמצאים עשרות עמודי־שטיח מהודרים בכל שלושת כרכי התניך (לוח 20).

שני חידושים אנו מוצאים בעמודי־השטיח שבכתבי־יד המצויירים הספרדיים של התניך על פני אלה המזרחיים: האחד הוא עמוד ובו לוח־שנה, שלפיו אפשר לחשב את החודשים והשנים, לרבות שנים מעוברות. חלק מן הלוחות הללו עשויים בתבנית עגולה וניתנים לסיבוב, והחודשים שבהם חוזרים חלילה, בדומה לתיאור גלגל המזלות. בספרי התניך שעיצב יהושע אבן גאון יש כמה לוחות מן הסוג הזה. דוגמה מובהקת ללוחות שנה אלה מצויה ב"תניך השלישי של יהושע אבן גאון" משנת 1310 לערך, שבספרייה הלאומית בפריס (כת"י hébr. 21, ציור 21). לעתים כוללים עמודי השטיח של התניכים הספרדיים לוחות־שנה המתחילים בשנת כתיבתו של כתב־היד ומסתיימים כמאה שנה לאחריו. ב"תניך הראשון של יהושע אבן גאון" מסורקא משנת 1300, הנמצא גם הוא בספרייה הלאומית בפריס (כת"י hébr. 20), יש כמה דפים עם לוח שנה כזה (ציור 22).

החידוש השני המופיע בעמודי־השטיח הספרדיים הוא מסגרות מעוטרות לטקסטים העוסקים במסורה של

המוביל אליו, הכיור וכנו, הבזיכים, האגנים, היעים, הסירות והמזלגות.

כמה מכתבי־היד המצויירים של התניך מפורבנס ומספרד במאות השלוש־עשרה עד החמש־עשרה כללו לפחות שני עמודים שלמים של ציורים מעין אלה, ובהם כלי המשכן והמקדש סדורים באקראי, שלא על־פי תכנית המשכן או המקדש. דפים אלה מסמלים את השאיפה לגאולה קרובה ובניית בית המקדש במהרה⁵³.

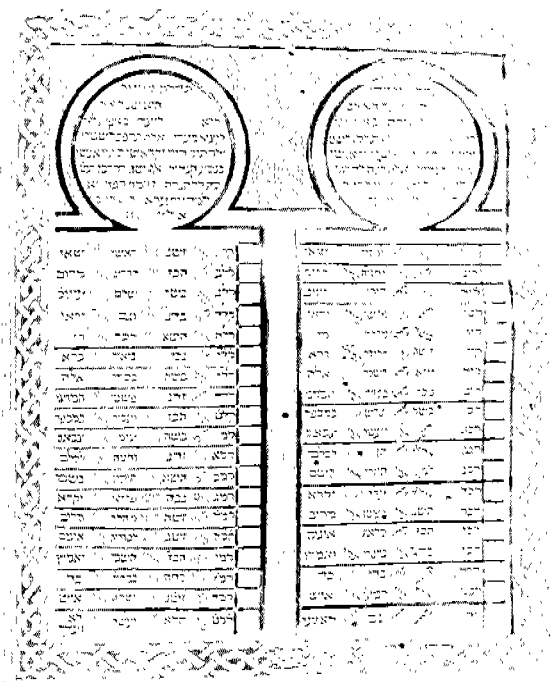
ספרי התניך בעלי דפים עם כלי המשכן והמקדש נוצרו כנראה בשתי תקופות שונות בספרד.⁵⁴ התקופה הראשונה, בסוף המאה השלוש־עשרה ובראשית המאה הארבע־עשרה, מייצגת העיקרי הוא "תניך פרפיניאן" והתניך הקטלני בספרייה הלאומית בקופנהגן.⁵⁵ קודם לשניהם "התניך הספרדי הראשון של פרמח" מטולדו משנת 1277⁵⁶, הנראה כהעתק ממודל מוקדם יותר שאבר. לכל אלה יש לא רק איקונוגרפיה דומה, אלא גם עריכת כלים דומה. התקופה השנייה הגיעה למלוא פריחתה בקטלוניה ובפרובנס במחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה. ידועים לנו כעשרים כתבי־יד קטלונים של התניך, שבהם מופיעים דפים של כלי המשכן והמקדש באיקונוגרפיה דומה, אם כי עריכת הכלים בהם שונה.⁵⁷ מן התקופה הראשונה, בסביבות שנת 1300, הגיעו אלינו כמה כתבי־יד של התניך שבה מצויה תכנית של בית המקדש או לפחות סידור הכלים בצורה מתאימה לתכנית המקדש. התכנית המפורטת ביותר, אם כי נותרה ממנה רק מחציתה, היא תכניתו של יהושע אבן גאון משנת 1306.⁵⁸ קטעי תכניות מופיעים ב"תניך הראשון של אבן מרואס"⁵⁹. צורת הכלים בתכנית דומה לזו שבדפי תיאורם של כלי המשכן, ויש ביניהם כאלה הדומים לדפי המשכן שב"תניך לנינגרד הראשון" משנת 929 (לוח 1 וציור 11)⁶⁰. דמיון זה אנו מוצאים גם ביחס לתיאורי כלי המקדש מן התקופה העתיקה – ברצפות פסיפס, בתחתיות זהב של כוסות זכוכית, ואף בחרות שנמצאה ברובע היהודי בירושלים העתיקה מתקופת הבית השני.⁶¹ מסתבר, שהיו מסורות איקונוגרפיות שונות בתיאור כלי המשכן והמקדש. העובדה, שהמנורה מתוארת ב"תניך לנינגרד הראשון" פעם כבעלת קנים עגולים ופעם עם קנים זוויתיים, מעידה על מסורות שונות, שיש להן דוגמאות מוקדמות וגם יצירות שהלכו בעקבותיהן.⁶²

אופיים האסכטולוגי (הנוגע לאחרית הימים, לתחיית המתים ולגאולת עם ישראל), של דפים אלה, המתארים את כלי המקדש, מודגש באותם כתבי־יד שבהם נוסף תיאור של עץ הגדל בראש הר. בגלל נבואתו של זכריה (יד: ד) על בואו של המשיח, שרגליו תהיינה עומדות על הר הזיתים, הפך ההר להיות לסמל לגאולה, לתחיית המתים ולתקווה, שבית המקדש ייבנה במהרה (ציור 20)⁶³. מוטיב נוסף, שמקורו אינו בתניך והוא מופיע רק במשנה (תמיד ג: ט), והנלווה על כלי המשכן, הוא תיאור שתי אבני־המדרגה, שאיפשרו לכוהן הגדול להגיע לראש המנורה ולהדליקה. באחד מספרי התניך הספרדיים המעוטרים בפאר רב, "תניך פרחי", שנכתב וציור בידי אלישע בן אברהם קרשקש בפרובנס בשנים 1366–1382 (לוח 16), מצויים במקום שני העמודים, שבהם מתוארים בדרך כלל כלי המשכן, ארבעה עמודים שכאלה, ונוספה עליהם גם תכנית סכימטית ומסוגגנת של המשכן.

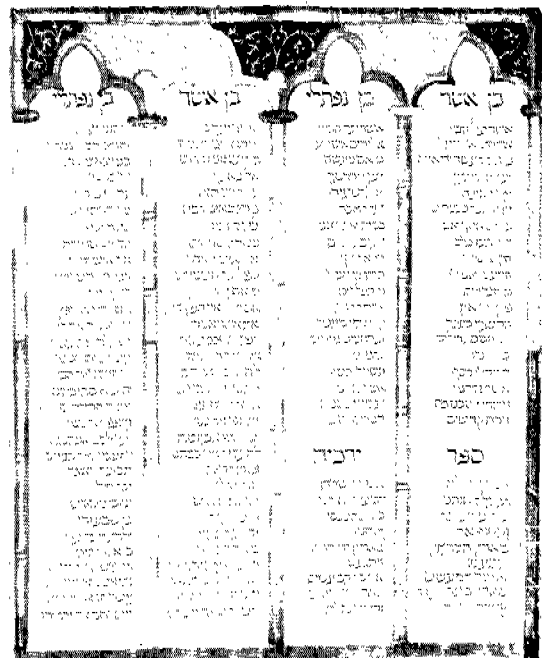
רוב כתבי־היד המצויירים הספרדיים של ספר התניך

התנ"ך. טקסטים אלה מכילים לפעמים חילופי נוסחאות של המסורה בין הטקסט המקראי של בן-אשר לבין זה של בן-נפתלי. טקסטים אחרים כוללים חיבורים דקדוקיים ולשוניים, כמו "ספר מכלול" של ר' דוד קמחי (הרד"ק). חילופי הנוסחאות ערוכים בטורים מקבילים וממוסגרים בקשתות מעוטרות, בדומה ללוחות הקנוניים הנוצריים. דוגמה לדפים כאלה אנו מוצאים ב"תנ"ך הקטלני של הרלי" שבספרייה הבריטית (כת"י Harl. 1528, ציור 23). המסגרות והקשתות נעשו מורכבות ומפוארות יותר ויותר במשך המאה החמש-עשרה. ב"תנ"ך ליסבון" משנת 1482 מצוי מספר רב של דפים מעוטרים בכל אחד משלושת כרכיו (לוח 20)⁶⁴. ב"תנ"ך החברה הספרדית של אמריקה" ממוסגרים גם הטקסטים של התנ"ך (לוח 21). ב"תנ"ך סרווירה" (לוח 6), שנכתב בידי שמואל בן אברהם אבן נתן וצייר עלי-ידי יוסף הצרפתי, מצויים עמודים ממוסגרים רבים, המכילים את חיבורי הדקדוק של ר' דוד קמחי. עיטורי המסגרת אינם כוללים אילוסטרציות לטקסט, אלא הם פרי דמיונו של האמן ומתארים חיות גרוטסקיות, או תמונות מחצר המלך או מחיי הכפר. באחד העמודים נראית תרנגולת ואפרוחיה ונשר החוטף ונושא במקורו את אחד האפרוחים (ציור 24). המשמעות של תיאור התרנגולת ואפרוחיה אינה ברורה, אם כי מקורותיה ידועים לנו⁶⁵. מכל מקום ברור, שיוסף אבן חיים, הצייר של "תנ"ך קניקוט הראשון" (לוח 17), העתיק הרבה מן התיאורים הסיפוריים של "תנ"ך סרווירה", ובכלל זה גם את סיפור התרנגולת, האפרוחים והנשר (ציור 25). עמודים שלמים מעוטרים אחרים, שיש בהם דמיון בין "תנ"ך סרווירה" ו"תנ"ך קניקוט הראשון", הם הקולופונים של הסופר והצייר (ציורים 2, 3) שהם העתק מלה במלה של קודמיהם ויש בהם חלוקה צורנית דומה של הדף.

בכתב-היד המצויירים הספרדיים של ספרי התנ"ך, בככתב-היד המצויירים המזרחיים, מופיעות אילוסטרציות לטקסט רק לעתים רחוקות. ציורי הטקסט הספורים המופיעים בשוליהם הושפעו כנראה מן האיורים האשכנזיים-הגרמניים או הצרפתיים לספר התנ"ך, וכפי שנראה להלן יש בכתב-יד אלה אילוסטרציות רבות בעמודי הטקסט. יחד עם זאת, כבר בתקופה מוקדמת מופיעים גם בכתב-יד הספרדיים איורי טקסט. למשל, ב"כתר דמשק" מבורגוס משנת 1260 (לוח 5), יש כמה סימני-פרשה או סדרה, המהווים אילוסטרציה לטקסט, ביניהם אחד המתאר ראש אדם, כנראה דוד המלך בצעירותו (שמואל א טז: יח; ציור 26), האחר מתאר עיר מוקפת חומה, כנראה העיר בבל כאילוסטרציה לנבואת ירמיהו (כט: ז) על מקום גלותם של תושבי ירושלים. ב"תנ"ך סרווירה" מצויות כמה אילוסטרציות מובזקות לטקסט. הסימן לפרשת כי-תבוא (דברים כו) מתאר טנא של פירות – פרי הביכורים שהובא למקדש; מעליו נראים פיל וטירה בצורה, שאינם מהווים אילוסטרציה לטקסט אלא רומזים לדגם המשפחה של ממלכת קסטיליה (ציור 27). בסוף ספר שמות יש לוחית ובה מתוארת המנורה (דף 60); אייל מצויר ליד הטקסט בתהילים מב: א (דף 326); וגרוטסקה של אדם מקונן מעטרת את ספר איכה (דף 371). לספר זכריה (דף 316) יש אילוסטרציה המתארת את חזונו של הנביא על שני הזיתים המספקים שמן למנורה (זכריה ד, לוח 6). ספר

22. עמוד-שטיח עם לוח רב-שנתי, המייצג שני מחזורים של תשע-עשרה שנים (ע"ר וע"א). מתוך "התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון", סורקא, 1300. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 20, דף 24.

23. עמוד-שטיח עם חילופי נוסחאות בן-אשר ובן-נפתלי, ממוסגרות בקשתות. מתוך "התנ"ך הקטלני של הרלי", קטלוגיה, הרבע השלישי של המאה הארבע-עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Harley 1528, דף 24.

יִשְׂרָאֵל כְּהֵנִי וְכֵנִי אֶלֶּם
הַהֵרָא הַכִּי לִישְׂרָאֵל
הַהֵרָא הַכִּי לִישְׂרָאֵל
וְאִישׁ מִדָּרְכֵי יִשְׂרָאֵל
אֵלֶּם הַהֵרָא הַכִּי
יִשְׂרָאֵל הַכִּי לִישְׂרָאֵל
יִשְׂרָאֵל הַכִּי לִישְׂרָאֵל
אֵלֶּם הַהֵרָא הַכִּי
יִשְׂרָאֵל הַכִּי לִישְׂרָאֵל
יִשְׂרָאֵל הַכִּי לִישְׂרָאֵל

26. סימן סידרה (שמואל א, טז: יח) עם ראש אדם. אולי איור לחד
כ"איש תאר. מתוך "כתר דמושק", בורגוס, 1260. ירושלים, בית
הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, בת"י 4790, Heb., דף 153ב.

יִשְׂרָאֵל הַכִּי לִישְׂרָאֵל
וְהַהֵרָא הַכִּי לִישְׂרָאֵל
אֵלֶּם הַהֵרָא הַכִּי לִישְׂרָאֵל
יִשְׂרָאֵל הַכִּי לִישְׂרָאֵל
אֵלֶּם הַהֵרָא הַכִּי לִישְׂרָאֵל
יִשְׂרָאֵל הַכִּי לִישְׂרָאֵל
אֵלֶּם הַהֵרָא הַכִּי לִישְׂרָאֵל
יִשְׂרָאֵל הַכִּי לִישְׂרָאֵל

זכור את אשר יעשה לך יצחק בדרך
כנענה כנענים אשר קרך בדרך
ויוצג כך בלהעשילם אחריו ואתה
יצחק יצחק יצחק יצחק יצחק
יהוה אלהיך לך כנען אמן כסב
בארץ אשר יהוה אלהיך עמך לך נחלה
לרשתה תמחה אתה זכור יצחק בדרך
הימים כל אלה תשכח:

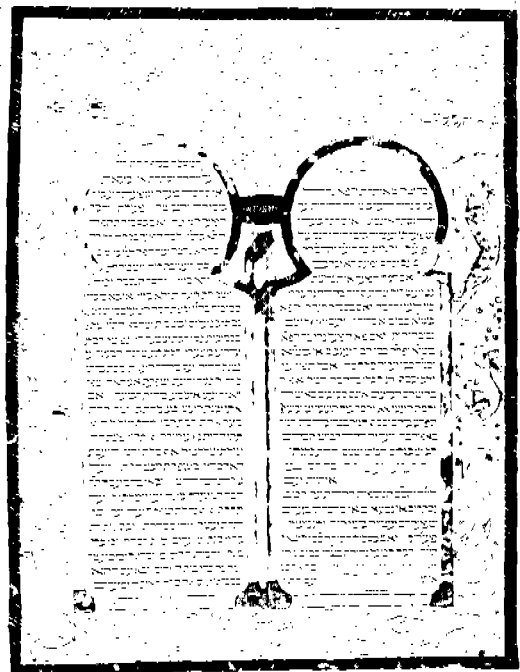

והיה כנען אלה ארץ אשר יהוה
אלהיך עמך לך נחלה וירשתה וישגרה
בה וילקחת מראשית פרי האדמה
אשר תביא מארצו אשר יהוה אלהיך
עמך לך וישגרה בטנא והלכת אלהיך
אשר יצחק יהוה אלהיך ישגן ישגו
ישגו ואת אלהיך אשר יהוה אלהיך
הם ואמרת אליו העדתי היום ליהוה
אלהיך כי נאתי אלהיך אשר נשגו
יהוה לאמרת לך לך ולקח הכרן
הטנא מידך והנחול לפע מזה יהוה
אלהיך: וזענת ואמרת לפע יהוה אלהיך
ארכי אבי אבי יצחק בדרך יצחק
בכתי כיתו ויהי שם לך יצחק יצחק
ולכן וירצו אתה הכתרים וינענו ויהוה
יעלית נכדה קשה וינענו אל יהוה:

27. סימן לפרשת כי תבוא, ובו סל פירות תלו. איור להבאת הביכורים
ב"טנא". מתוך "תנ"ך סרנויה", משנת 1300. ליסבון, הספרייה
הלאומית, בת"י 72, Ill., דף 264.

24. עמוד שטיח עם הטקסט של ספר מכלול לוד"ק, ממוסגר ומוקף
בתאור הרנגולת ואפרוחיה. מתוך "תנ"ך סרנויה", משנת 1300,
ליסבון, הספרייה הלאומית, בת"י 72, Ill., דף 442ב.

25. עמוד שטיח עם הטקסט של ספר מכלול לוד"ק, ממוסגר בקשות
ומוקף בתאור הרנגולת ואפרוחיה. מתוך "תנ"ך סרנויה", משנת 1300,
ליסבון, הספרייה הלאומית, בת"י 72, Kenn. 1, דף 8.

יונה (דף 304) נפתח בתיאור ספינת מפרש ובתוכה מלחים ותחתיה דג גדול הבולע את הנביא (ציור 28) – זה תיאור נפוץ למדי בכתבי-יד עבריים מצוירים של ספר התנ"ך שמוצאם בספרד. לפיכך אין להתפלא על כך שגם יוסף אבן חיים, הצייר של "תנ"ך קניקוט הראשון", השתמש בו כבפתיחה לספר יונה (ציור 29).

תמונה דומה של ספינה מופיעה בראש ספר יונה בתנ"ך, שנכתב בסורקא בשנת 1312 בידי שם טוב בן אברהם אבן גאון, כנראה אחיו של יהושע אבן גאון.⁶⁶ יש כמה יסודות דומים בין "כתר שם טוב" ל"תנ"ך סרווירה", כגון המסורה והחיבורים הבלשניים הכתובים בטורים, והאריות עליהם נשענות הקשות הממסגרות אותם.⁶⁷ אלה מעידים אולי על כך שלנגד עיניהם של כותביהם ומציירים עמדה אותה דוגמה. שני כתבי-יד אלה דומים גם בסגנונם האמנותי.

יהושע אבן גאון, שצייר כחצי תריסר כתבי-יד של התנ"ך שהגיעו אלינו, השתמש כנראה במודלים דומים לאלה, שבהם עשו שימוש אחיו שם טוב ויוסף הצרפתי. בציורי הטקסט הרבים בספר התנ"ך שצייר יהושע אבן גאון מתגלים גם דמיון עשיר וכושר המצאה. ה"תנ"ך של אבן גאון" הנמצא בדבלין (כת"י 16 בטרניטי קולג'),⁶⁸ מעוטרי בעיקר בדמויות של בעלי חיים, כגון ציור של ארבה בראשית ספר יואל (דף 368). ציורי-הטקסט הרבים, המצויים בשוליים ובין הטורים ב"תנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון" מ-1300⁶⁹, כוללים את תיבת נוח (דף 13), היונה ועלה הזית בפיה (דף 14), חמת המים של הגר (דף 20), המאכלת של אברהם (דף 220), גביע שר-המשקים של פרעה (דף 133), קלע דוד ביחד עם חרבו של גלית, וכן הדוב והאריה שהרג דוד (דף 170, ציור 30).

מכל כתבי-היד המצוירים של ספרי התנ"ך בני המאה החמש-עשרה, יש ב"תנ"ך הראשון של קניקוט" איורי-טקסט במספר הרב ביותר (לוח 17). רבים מהם הם פרי דמיונו של יוסף אבן חיים, אך רבים אחרים הועתקו ממקורות שונים. מקור אחד היה קלפי משחק, שנעשו על-ידי "אמן כוהן של הנשים" באמצע המאה החמש-עשרה.⁷⁰ ממנו לקח הצייר כמה ציפורים מוזרות ואולי אף את דמותו של דוד המלך הזקן (עמ' 185). מקורות אחרים אינם ברורים כל כך מלבד, כמובן, "תנ"ך סרווירה" (לוח 6). מפליאה העובדה, שהצייר של "תנ"ך קניקוט" הרבה להעתיק פרטים רבים מ"תנ"ך סרווירה", שנוצר מאה שבעים וחמש שנים לפניו, הואיל ובתקופת ביניים זו התפתחו והשתנו שיטות העיטור של כתבי-יד מצוירים של התנ"ך. ידוע לנו, ש"תנ"ך סרווירה" היה שייך לדון דוד מרדכי מלה-קורונקה ב-1376, ואפשר להניח, שכתב-היד נשאר בלה-קורונקה גם מאה שנה מאוחר יותר. נראה, שיעחק בן דון שלמה די-בֶּנְגֶה, שהזמין את "תנ"ך קניקוט", ראה את "תנ"ך סרווירה" וחמד אותו בלבבו, אך מאי-כולתו לרכשו הזמין לעצמו תנ"ך אחר עם עיטורים מפוארים במתכונת של "תנ"ך סרווירה".⁷¹ מכל מקום ברור, שלענין יוסף אבן חיים, הצייר שעטר את "תנ"ך קניקוט", עמדה, בין השאר, תנ"ך הדומה ל"תנ"ך סרווירה", אם לא "תנ"ך סרווירה" עצמו.

המסורה הגדולה והמסורה הקטנה, הכתובות במקורגריפה בשוליים החיצוניים ובין עמודי הטקסט בכתבי-היד המצוירים הספרדיים של ספר התנ"ך, מעוצבות לעתים קרובות בצורות פרחוניות וגיאומטריות;

28. יונה שהרג בולע, איור-פתיחה לספר יונה. מתוך "תנ"ך סרווירה", משנת 1300. ליטבון, הספרייה הלאומית, כת"י III. 72, דף 304.

29. יונה שהרג בולע, איור-פתיחה לספר יונה. מתוך "תנ"ך קניקוט הראשון", לה קורונקה, 1476. אוקספורד, ספריית הבדליאנה, כת"י Kenn. I, דף 305.

נתחבר ביסודו עוד בימים שבית המקדש עמד על מכונו והיה מורכב בעיקר מפרקי ההלל שבתהילים. אך במרוצת ימי הביניים נוספו קטעי מקרא, משנה ומדרש והוא עבר כמה שינויי נוסח. רק במאה השלוש-עשרה התגבש סופית, ואז גם נפרדה ההגדה מסיפור התפילה הכללי. אך גם בתקופות מאוחרות יותר אנו מוצאים בהגדה תוספות ושינויי נוסח.

הואיל וסדר פסח היה הטקס הביתי החשוב ביותר במשך כל ימות השנה, מאורע שלכבודו נאספה המשפחה כולה, זימנה ההגדה של פסח אפשרות לצייר להביע את עצמו ואת טעמו האישי בציוריו. יתר על כן, משום שממדיה של ההגדה היו קטנים יחסית, אפשר היה לייצר אותה ביתר קלות ולמכור מספר גדול יותר של טפסים מצוירים. גם התפתחות מלאכת ייצורו של הספר הכתוב ביד באירופה במאה השלוש-עשרה, פישוט עיבודו של הקלף, גידול מספר עררי הבקר וגורמים אחרים תרמו ליכולתם של סופרים ואמנים להתמסר לכתיבתה ולעיטורה של ההגדה. בתקופה זו הביאה התפתחות הכלכלית והחברתית של הערים, וייסוד האוניברסיטאות שבעקבותיה, לצורך גדל והולך בספרים ולגידול במספר בתי-המלאכה החילוניים שהתמחו בייצור ספרים. בתי-מלאכה אלה מילאו בהדרגה את מקומו של חדר כתיבת הספרים (Scriptorium) שבמנזרים ותרמו להתפתחות משלח-ידו של הסופר והמצייר החילוניים, שהוטל עליהם לפאר ולהאיר את העמוד הכתוב על-פי הזמנת לקוחותיהם. בעת ובעונה אחת פותחו באותה תקופה טכניקות חדשות בהכנת הקלף לכתיבה, הדיו, הצבעים, עלי-הזהב וחומרים אחרים, ואלו החילו את הייצור עד כדי כך, שספרים מצויים היו מעתה בהישג-ידם של רוב האזרחים.

ודאי שלא כל בעל בית יהודי הייתה ידו משגת לרכוש הגדה מצוירת, אבל העשירים שביהודים – אלה ששירתו מושלים או אנשי חצר והתוודעו על ידי כך לכתיב-יד מצוירים לטיניים או יווניים – ניסו לחקותם על-ידי הזמנת כתיב-יד מצוירים של ספרים עבריים. אין להתפלא אפוא, שהסגנון ולפעמים גם הנושאים, המוטיבים והאיקונוגרפיה של ההגדות היו בעלי אופי כללי ולא עוצבו בצביון יהודי מובהק. אך כפי שראינו עד כה היו בכל כתיב-היד יסודות שחברו יחד ליצירה, שבסופו של דבר הייתה יהודית בתוכנה ובאופיה; יצירה שעוצבה על-פי טעמים והשקפותיהם של הצייר ושל המזמין.

בתכנית העיטור של ההגדה של פסח יש כמה קווים משותפים לכל אסכולות כתב-היד המצוירים העבריים, אם כי כל אסכולה מקומית הוסיפה צביון מיוחד להגדה שנוצרה בתחומיה⁷⁴. איורי ההגדה היו תלויים, כמובן, בתוכנה המיוחדת, ולפיכך אפשר לחלקם לארבעה סוגים עיקריים: ציורי-טקסט, ציורים של מנהגים וטקסים דתיים, ציורי נושאים מקראיים וציורים אסכטולוגיים המתאייסמים לגאולת העם לעתיד לבוא. איורים מסוגים אלה נמצאים בכל ההגדות, בספרדיות, באשכנזיות ובאיטלקיות כאחד, שנוצרו במאות השלוש-עשרה ועד החמש-עשרה. יש שני טיפוסים הגדה ספרדיים: הגדות מפוארות, בעלות עמודי-איור שלמים בראשיתן, והגדות שבהן רק עמודי הטקסט מצוירים. כתב-היד המפואר של ההגדה הספרדית מורכב, בדרך כלל, משלושה חלקים: הטקסט

30. האיר והדב שאותם הכה דוד, הקלע והאבן, שבה פגע דוד בגלית, וחרב גלית הפלשתי, איור שוליים, בחלקו במיקרוגרפיה של המסורה, לטקסט של שמואל א, יד: לד-לו, מט-נא. מתוך "התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון", סורקא, 1300. פריס. הספרייה הלאומית, בתי-הhebr. 20, דף 170.

המורכבות שבהן יוצרות צורות אילנות דמויי-מנורה⁷². כמו בכתב-היד המצוירים המזרחיים של ספר התנ"ך ממוסגרת "שירת הים" ברצועות מהודרות של עיטורים פרחוניים וגיאומטריים, לעתים מעוצבות במיקרוגרפיה⁷³.

הגדות של פסח

עד המאה השלוש-עשרה הייתה ההגדה של פסח חלק מסיפור התפילה הכללי, שבו השתמש היהודי בבית ובבית הכנסת בכל ימות השנה, בימי חול ובחג כאחד. אולי אופייה המיוחד של ההגדה, שנקראה בבית בערב החג ליד שולחן הסדר הערוך, שאליו מסיבה המשפחה כולה, הביא להוצאת ההגדה מן הסיפור ולכתיבתה ולעריכתה כספר נפרד. בגלל ייחודה ומידותיה הפכה ההגדה של פסח לאחד מסוגי כתב-היד המצוירים הנפוצים ביותר בקהילות היהודיות במשך המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה. טקסט ההגדה מורכב מפסוקי תנ"ך ומקטעי מדרשים, הקושרים את גאולת עם ישראל משעבוד מצרים בעבר עם גאולתו משעבוד-מלכויות לעתיד-לבוא. אך הטקסט של ליל הסדר מורכב למעשה מעוד איורים, מנהגים ופעולות המשתלבים בקריאת ההגדה. סדר הפסח ערוך כמו סימפוזיון יווני, שבו היו הסעודה והיין משולבים בדיון בנושא מיוחד. בערב פסח נושא הדיון הוא "סיפור יציאת מצרים", ש"כל המרבה לספר בו הרי זה משובח". הטקסט של ההגדה

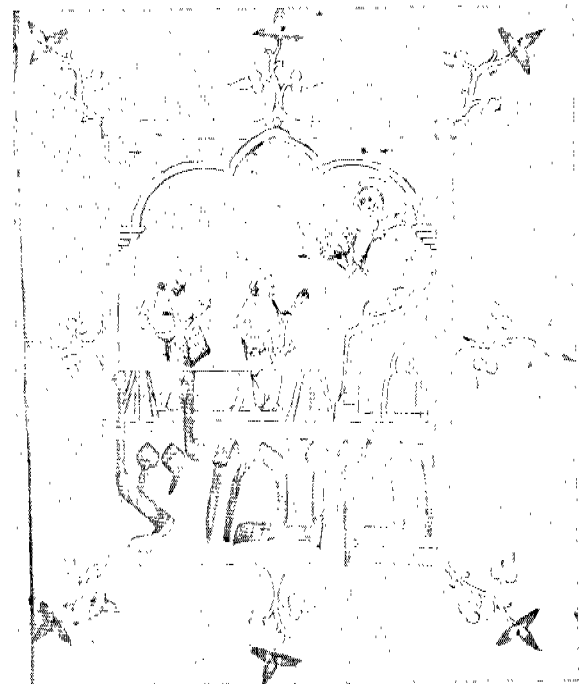
32. החכם והרשע, איורי-טקסט בשוליים של "הגדת-האחות להגדת-הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע-עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף 35ב.

שהיו אבותינו אוכלים בזמן שבית-המקדש היה קיים" מיוצג בליל הסדר רק באורח סמלי (הזרוע, או האפיקומן, שלפי מנהג הספרדים הוא "זכר לקרבן פסח"). יש כמה הגדות, כמו "הגדת-קאופמן", שבהן מתואר בעל הבית המוביל שם קשור בחבל. הדוגמאות של תיאורי המצה והמרור המובאות כאן הן המצה המפוארת מ"הגדת-ברצלונה" (לוח 12), והמרור דמוי החרשף, ששני אנשים מחזיקים בו, מהגדת-האח ל"הגדת-ריילנדס הספרדית" (לוח 14). לעתים קרובות מצוירים גם רבן גמליאל ותלמידיו (ציור 31) וחכמים אחרים הנזכרים בהגדה של פסח. איורים אחרים לטקסט הם ציורי ארבעה בנים שכנגדם דיברה תורה (ציור 32) ומבנה קישוטי של הפיוט "דיינו" (לוח 13). באותה שיטה שבה הוא מופיע גם בהגדות מזרחיות. אחדות מן האילוסטרציות לטקסט הן תיאור מילולי של האמור בהגדה, כגון כלוא היוצא מבית האסורים וכבליו בידיו, כאיור ל"מן המיצר קראתי יְהוָה" ב"הגדת-ששון הספרדית" (לוח 11), והכלב נטול-הלשון באיור "לא יחרץ כלב לשונו" המופיע ב"הגדת-קאופמן" (לוח 15).

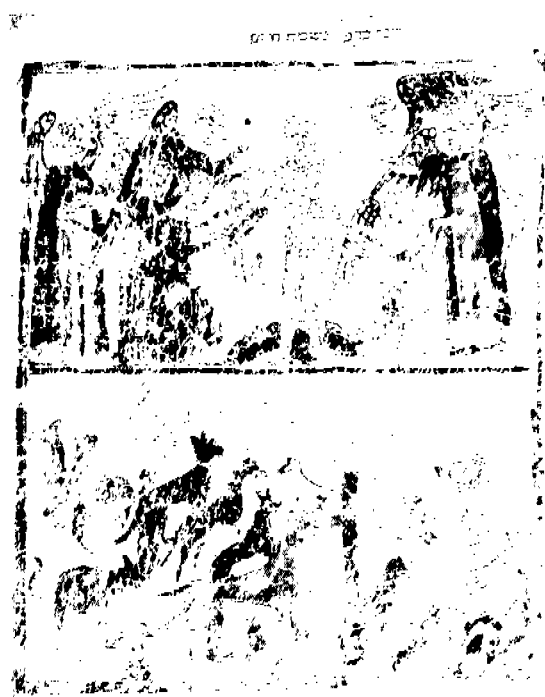
הציורים המתארים מנהגים וטקסים הובאו לרוב כדי להורות ולהדריך את בעל הבית ובני ביתו, החל בהכנות לחג הפסח: אפיית המצות, שחיטת שם הפסח, ביעור חמץ מן הבית והגעלת הכלים וחלוקת מצות וחרוסת לילדים לפני הפסח כדי שישאלו "מה נשתנה?" (ציור 33). איורי טקס שכיחים, המופיעים בדפי הטקסט, מתארים את כל בני המשפחה מסובים לשולחן הסדר, נטילת ידיים, מויגת היין לארבע-כוסות, הגבהת הכוס או שתיית היין, הטמנת האפיקומן ומציאתו, וכן אכילת מרור, חרוסת וכרפס. איורים נדירים יותר מתארים מתפללים הקוראים את ההגדה בבית הכנסת (לוח 9) – מנהג שהיה

של ההגדה, עמודים שלמים מצוירים באיורים תנ"כיים ותיאורי ההכנות לפסח, ולקט פיוטים ותפילות הנקראים בבית הכנסת בשבוע הפסח וב"שבת הגדול" שלפניו. דפי הטקסט של ההגדה המפוארת מעוטרים רק מעט, בעיקר בציורי-טקסט ובתיאורי המנהגים והטקסים, וחלק מהפיוטים מעוטרים בלוחות למלות-הפתיחה. החלק האמנותי החשוב ביותר בהגדה הספרדית המפוארת הוא אפוא האיורים המשתרעים על-פני עמודים שלמים. מבין כתריסר הגדות ספרדיות הידועות לנו, המפוארות ביותר הן "הגדת-הזהב" (לוח 8), "הגדת-סרְיִיבו" (לוח 10) ו"הגדת-קאופמן" (לוח 15). אך רק בשתיים הראשונות ישנם כל שלושת החלקים; ב"הגדת-קאופמן" חסר חלק מהפיוטים ובגלל כריכתה הפגומה נחלקו עמודי הציורים השלמים בין ראשית כתב-היד וסופו. השיטה של ציורים המשתרעים על-פני עמודים שלמים, המצויים בראש ההגדה הספרדית, והמתארים אירועים וחיי אישים מן התנ"ך, דומים להפליא למסורת כתב-היד המצוירים של ספר התהילים הלטיני באנגליה ובצרפת במאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה⁷⁵. אלה מצדם צוירו לפי מסורת הטיפוס ה"אריסטוקרטי" של ספרי תהילים יווניים שאוירו בביזנטיון במאה העשירית⁷⁶.

ציורי-הטקסט השכיחים ביותר בהגדות הספרדיות ובהגדות האחרות מתארים את "שלושה דברים" שחייב אדם מישראל לאומרם בפסח לפי דברי רבן גמליאל, שאם לא כן "לא יצא ידי חובתו": הפסח (שה הפסח), המצה והמרור. בהגדות הספרדיות מצוירים המצה והמרור בהידור רב ולעתים הם ממלאים עמוד שלם. לא כן שם הפסח, המתואר לפעמים כשה קטן בצד משפט הפתיחה. אולם לרוב אין הוא מתואר בכלל, שכן "הפסח

31. רבן גמליאל ותלמידיו. מתוך "הגדת-פולק-פראטו", קטלוגיה, ראשית המאה הארבע-עשרה. ניוירוק, ספריית הסמינר התיאולוגי היהודי של אמריקה, Mic. 8185, דף 26ב.

34. בריאת אדם עלי ידי מלאכים, כמדרש ל"נעשה אדם", אדם קורא שמות לחיות ולעופות. עמוד איור שלם, מתוך "הגדת האחות להגדת הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף וב.

תיאור טבילת אגודת האזוב בדם והגעתה אל המשקוף ואל שתי המזוזות בתוך תיאור ההכנות לחג הפסח. בציורים התנ"כיים משולבות הרבה אגדות מדרשיות המובנות לעתים רק לקורא שהוא בעל-בית. ב"הגדת הזהב" (דף 5) למשל: יוסף פוגש במלאך במקום ב"איש" בדרכו אל אחיו בדותן⁷⁸, המצרים משליכים ליאור את ארון המתים, שבו נטמן יוסף ב"הגדת סרייבו" (דף 20); הניסיון שניסה פרעה, לפי עצת יתרו, את משה בקערות זהב וגחלים ב"הגדת קאופמן" (דף 9ב)⁷⁹ ובריאת אדם על-ידי מלאכים, כהסבר לפסוק "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו" (בראשית א: כו), המופיע ב"הגדת האחות להגדת הזהב" (ציור 34)⁷⁹. הציורים מן הסוג השלישי הם האיורים האסכטולוגיים, הקשורים לגאולתו של עם ישראל לעתיד לבוא, שיבתו לארצו ובניין בית המקדש בירושלים. התמונה הסכימטית של חזית המקדש ב"הגדת סרייבו" היא אחת הדוגמאות לציורים אלה (לוח 10א). הפסוק "שפוך חמתך אל הגויים אשר לא ידעוך" (תהילים: עט, ו) היה במקרים רבים מקור השראה לציירים, שתיארו את האמור בו פשוטו כמשמעו: ב"הגדת קאופמן" מצוירת ידו של האל היוצקת את תוכנה של כוס על קבוצת אנשים.

סידורי-תפילה מצוירים, הכוללים בתוכם הגדות, עוטרו בדרך כלל בלוחיות למלות-פתחה בלבד ללא ציורי-טקסט. לעתים מופיעים בהלק ההגדה שבסידור איורי טקסט מעטים, המתארים את המצה, המרור וכמה חכמים⁸⁰. אך סידור אחד ה"מחולק" בין שתי ספריות,

קיים בספרד⁷⁷, או אנשים יוצאים מבית הכנסת לאחר קריאת ההגדה.

ציורי זיגור אלה מחיי יום של היהודים בימי הביניים מתארים את מנהגיהן של קהילות שונות באירופה על בגדי החול ובגדי החג שלהן, כלי הבית, הריהוט ומבנה הבתים.⁷⁷ אותן הגדות ספרדיות, שאין בהן אילוסטרציות לטקסט, הן בעלות מלות ואותיות פתיחה המעוטרות עם "רגליים" ו"דגלים" מאורכים לעתים בצורות זואומורפיות ואנתרופורפיות, כגון בעמוד מ"סידור המילטון" המובא כאן (לוח 7)⁷⁷.

הציורים, שנושאייהם לקוחים מן המקרא, ושרובם משתרעים על-פני עמוד שלם, אם לפני הטקסט ואם אחריו, הם עיקר הדרך של ההגדות הספרדיות המפוארות ששרדו. את מקורם האיקונוגרפי יש לחפש כנראה בציורי-טקסט בכתבי-יד עבריים מצוירים, שקדמו להם מאשכנז או מאיטליה ואולי מן התקופה הקדומה במזרח, כמו שאפשר לראות בציור הלמיה של "שישה מכרס אחת" ב"הגדת הדרקונים" מצרפת (לוח 22). סיפור יציאת מצרים הוא הנושא הנפוץ ביותר בציורים אלה, ולעתים קודמים לו ציורים מתולדות האבות, כמו ב"הגדת הזהב" (לוח 8). לעתים, כמו ב"הגדת סרייבו" (לוח 10), הורחב מחזור הנושאים ונכללו בו תיאורים למן בריאת העולם ועד ברכת משה לבני ישראל לפני מותו. לאחר סדרות הציורים שנושאייהם לקוחים מן המקרא באים בדרך כלל תיאורי ההכנות לחג הפסח (ציור 33). לעתים מעורבים הציורים התנ"כיים בתיאורי המנהגים. באחת ההגדות, היא "הגדת האח להגדת רייילנדס הספרדית", שולב

ציורים מדרשניים

ציורים מדרשניים

33. בעל הבית מחלק מצות וחרוסת לילדים לפני הסדר, כדי לעורר לשאל "מה נשתנה"; ביעור חמץ וניקוי הבית. עמוד איור שלם, מתוך "הגדת האחות להגדת הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף 17.

שחלקו הוא "הגדת-בולוניה", מכיל עם זאת מחזור של ציורים תנכיים המשתרעים על פני עמוד שלם⁸¹.

ספרים אחרים

כתבי-יד של ספרי הלכות ומנהגים, בעיקר "משנה תורה" לרמב"ם, עוטרו בספרד. ברוב כתבי-היד המצויים של "משנה תורה" – הידוע גם בשם "היד החזקה" – שמקורם בספרד בא עמוד מעוטר בראש כל אחד מ"יד חלקי, כמו ב"משנה תורה מליסבון" משנת 1472 (לוח 19), אך ציורי-טקסט מצויים רק בספר השמיני, המכיל את תיאור המקדש וכליו. הרמב"ם התעמק בחקירת מבנה המקדש כשעסק בפירושו למשנה, במסכת "מידות" (שאת כתיבתה סיים ב"1168). הוא סיכם את מסקנות חקירתו זו בציורו מפה ותכניות ב"משנה תורה" (שנכתב ב"1180). כתב-היד המוקדם ביותר של "משנה תורה" המכיל את תכניות המקדש וההיכל נמצא בספריית הבודליאנה באוקספורד (כת"י Pocock 295), ואפשר שנכתב בכתב-ידו המקורי של הרמב"ם, או של מעתיק קרוב אליו ביותר במאה השתים-עשרה⁸². מאז ועד שהחלו ספרי ה"יד החזקה" להופיע בדפוס, נכללו תכניות המקדש וההיכל בכל כתב-היד שלו, בין שהם ספרדיים, אשכנזיים או איטלקיים. התכניות הן תיאור סכימטי של המקדש, עם ציון מקומו המדויק של כל אחד מהכלים בו. גם רבים מכתב-היד של "מורה הנבוכים" לרמב"ם עוטרו. חיבור פילוסופי זה – שתורגם בחיי הרמב"ם מערבית לעברית על ידי שמואל בן יהודה אבן תיבון – נחלק לשלושה חלקים, ויש בו בדרך כלל עיטורים רק בעמודי-הפתיחה לשלושת החלקים ולהקדמת המתרגם אבן תיבון⁸³. ה"מורה נבוכים של קופנהגן" (ברצלונה 1348) הוא יוצא-דופן מבחינה זו, מכיוון שלוחית מלות-הפתיחה של כל אחד מן החלקים שבו מכילה איורים הקשורים לטקסט (לוח 18).

ידועים לנו גם כתבי-יד מעוטרים של חיבורים פילוסופיים אחרים, כגון כתב-היד של "ספר מלחמות השם" לר' לוי בן גרשום (הרלב"ג) מ"1391, המכיל עמודי-פתיחה מעוטרים⁸⁴. כתבי-יד אחדים של חיבורים מדעיים מכילים ציורים סכימטיים או איורים שמגמתם ללמד בכתב-היד של התרגום העברי מן הערבית של ה"אלמג'סט", הוא החיבור האסטרונומי והמתימטי הגדול של תלמי (פתולמאיוס), שהיו באוסף ששון (כת"י 699), יש מאות דיאגרמות ולוחות מצויירים. כתבי-יד אחר בחכמת התכונה (האסטרונומיה), שהיה באוסף ששון (כת"י 823), מכיל את חיבוריהם של תוקנים אחדים. בחלק שחובר בידי תלמי אנו מוצאים ציורים של גרמי-השמים, גלגל המזלות וסכימות קוסמולוגיות⁸⁴. היהודים בספרד נודעו כתוכנים, כבוני אצטרולבים (מכשירי ניווט ליורדי-ימים) וכמסרטי מפות ימיות. "האטלס הקטלני" המפורסם ממיוקת משנת 1375 סורטט בידי יהודים ממיוקת, אברהם חסדאי קרשקש ובנו יהודה⁸⁵.

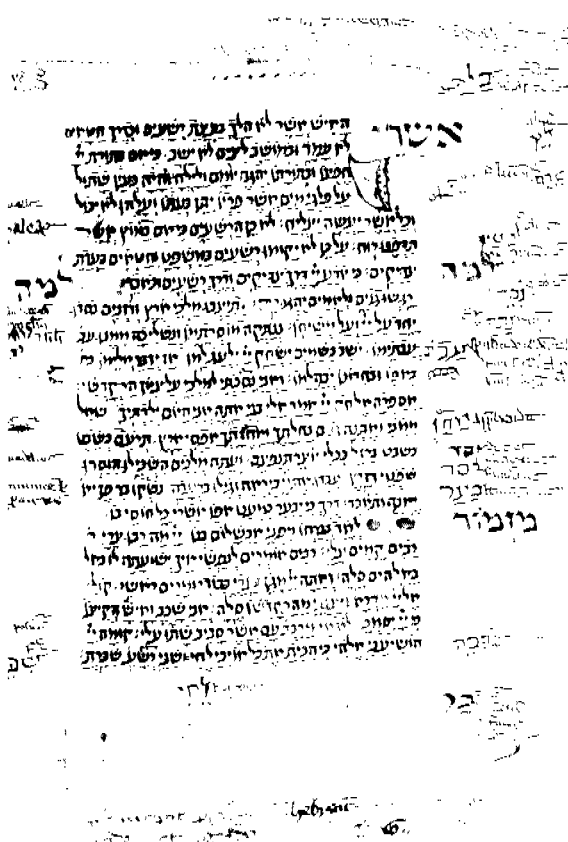
ה. כתבי-יד מצויירים מצרפת

בד בבד עם התפתחות התרבות היהודית-הספרדית בספרד, בפריז, בפורטוגל ובצפון אפריקה, התפשטה התרבות של יהדות אשכנז בגרמניה, בצרפת, באנגליה ובארצות השפלה. תרבות זו הגיעה לאיטליה במאה

החמש-עשרה, עת היגרו יהודים רבים מגרמניה לצפון איטליה. באותה עת כבר רווחה השפעתה של יהדות אשכנז ותרבותה במזרח אירופה, בפולין, ברוסיה, בבוהמיה ובמורביה.

הרדיפות והסבל שהיו מנת חלקן של הקהילות היהודיות האשכנזיות למן המאה השתים-עשרה ועד למאה הארבע-עשרה לא הפריעו להתפתחות אסכולות אמנותיות של כתבי-יד מצויירים עבריים; אך בגלל רדיפות אלה, שהחלו בראשית המאה האחת-עשרה והתגברו עם מסעי הצלב, ברי לנו, שאלפי כתבי-יד שחלקם היו בוודאי מצויירים, נשמדו כליל. עם שריפת התלמוד בפריס ב"1240 נשרפו גם כתבי-יד רבים אחרים. גירוש היהודים מאנגליה ב"1290 ומצרפת ב"1306, שוב ב"1321 וגירוש סופי ב"1394 היה חלק ממסכת של רדיפות ותלאות, והמצב בגרמניה לא היה טוב מזה. למן ראשית ההתעוררות הנלהבת ליציאה למסעות הצלב באירופה ניתכו על ראשי היהודים האשמות ועלילות-דם, והקהילות העירוניות הנוצריות, שזה עתה התגבשו, הוטרדו לטובת ביהודים שכניהן. בין הרכוש הרב שנבזז ונשמד היו ודאי הרבה כתבי-יד שנעלמו. למרות זאת שרדו עד ימינו כמה כתבי-יד עבריים מצויירים מתקופה זו – מיעוטם מצרפת, כמה מהם מאנגליה ורובם מגרמניה, ובעיקר מחבל הריינוס העילי והמרכזי.

נראה שאסכולת כתב-היד העבריים המצויירים בצפון צרפת באזורי נורמנדי, פיקרדי, איל-דה-פרינס ושמפיין (Normandy, Picardy, Ile-de-France, Champagne) הייתה מהחשובות שבאסכולות קהילות אשכנז. היא הייתה קשורה קשר ישיר, בסגנונה ובאיכות גרפיה שלה, לאסכולות של כתב-היד העבריים המצויירים באנגליה ובגרמניה. רוב כתבי-היד המצויירים מאסכולת צפון צרפת ששרדו מראשית המאה השלוש-עשרה מעוטרים אך מעט, אולם בין אלה מסוף המאה מצויים כאלה המעידים על איכותה הגבוהה של אסכולת הציור הצרפתי. "ספר המכלול" (miscellany) של לונדון הנמצא בספרייה הבריטית, שנכתב כנראה בקרואי (טרויז; Troyes) ב"1280 בקירוב וצויר בחלקו באמין (לוח 23), הוא אחת הדוגמאות המובהקות לכך⁸⁶. מקובצים בו עשרות טקסטים – ספרים וחיבורים שונים, ספר התנ"ך כולו וסידור לתפילות כל השנה. בסידור זה מעוטר כמעט כל עמוד במוטיבים צמחיים של בעלי-חיים וציורים גרוטסקיים, מדי פעם מופיעים בו גם כמה איורים לטקסט, כגון ארבע החיות בחזון יחזקאל, משה המכה את המים ביאור מצרים ומכת הדם. בהגדה של פסח, שהיא חלק מן הסידור, יש כמה איורים של מנהגים, ציורי תנ"ך של הטקסט. אך הציורים החשובים ביותר בספר מקובצים בארבע קבוצות של איורים המשתרעים על פני עמוד שלם, שאינם מהווים חלק אינטגרלי מכתב-היד. יתר על כן, על-פי סגנונה ברור שהקבוצה האחרונה נוספה בתקופה מאוחרת יותר. חוטר האחדות והחזרות של נושאים, כמו אהרן המדליק את המנורה, המצוי בדף 114 מזה ובדף 352 מזה, מורים על כך שהאיורים אינם פרי יצירתו של צייר אחד. נראה שבנימין, הסופר של כתב-היד – וששמו עוטר במקומות שונים (כגון בדף 142 ובדף 306) – היה אחראי רק לארגון הטקסט והציורים, שנעשו בבתי מלאכה שונים בסביבתו. רוב הציורים המשתרעים על-פני עמודים שלמים

35. דוד מנגן בנבל, איור פתיחה "תהילים צרפתי של הבדליאנה", פריס, 1250. אוקספורד: ספריית הבדליאנה, כתי"ב Bodl. Or. 621, דף 4ב.

זאת, משום מיעוט כתבי-היד העבריים המצויירים הצרפתיים ששרדו.

חומש אשכנזי טיפוסי, הכולל גם חמש מגילות, את ההפטרות ואת ספר איוב, נכתב וצויר ב־1300 בפוליני (Poligny) שבחבל היורה שבמזרח צרפת בתקופה, שבה היה אזור זה תחת שלטון האימפריה הגרמנית. הוא מעוטר במסורה הכתובה במיקרוגרפיה בצורות פרחוניות וגרוטסקיות, ויש בו אילוסטרציה בדף מאויר אחד בלבד (לוח 24). הסגנון שלו מבטא את ההשפעה הצרפתית הניכרת בכתבי־יד, שנכתבו באזורי הגבול בין צרפת וגרמניה, למרות שמבחינה מדינית היו שייכים לגרמניה. על הצויר ב"חומש פוליני" ניכרת השפעתו של כתבי־היד של "פירוש רש"י מוירצבורג" שנכתב וצויר בשנת 1233 באזור פרנקוניה שבגרמניה (צויר 36). כתבי־יד ועזרים של ספר תהילים היו נפוצים ביותר בקרב הנוצרים באירופה המערבית וכנראה גם בקרב הקהילות היהודיות של צפון צרפת, אנגליה וגרמניה ורובם מעוטרים בלבד⁹³. בראש "תהילים של הבדליאנה" מאמצע המאה השלוש־עשרה מפרס נמצא צויר של דוד המנגן בנבל (צויר 35)⁹⁴. בשולי כתבי־יד זה יש גם תרגומים ופירושי־מלים בצרפתית ובלטינית.

ספרים אחרים

אחד מכתבי־היד המפוארים ביותר של האסכולה הצרפתית־גרמנית מסוף המאה השלוש־עשרה הוא ה"משנה תורה של קאופמן" שבספריית האקדמיה

מתארים אירועים וחיי אישים מן המקרא; אחרים מתארים את המסופר במדרשים שונים או את הגאולה לעתיד־לבוא. עם הנושאים הנדירים יותר נמנים הכרובים השומרים על עץ החיים (דף 122)⁸⁷, ים הנהושת של המלך שלמה (דף 121); נחש הנהושת של משה (דף 5742); שמואל משסף את אגג מלך עמלק (דף 526). הלווייתן – סעודתם של צדיקים בגן עדן (דף 318), ועמו שור הבר (דף 319) והעוף האגדי פר יוכני (הנקרא גם "זיו שדי"; דף 517); עיר הנבלעת בין מלמעלות של דרקון (740); ציור של כפיד עם הוראות למנחשים על פי תווי כפיד (דף 115); וציור סכימטי של גלגל המזלות (דף 548)⁸⁸. המאבק בין שור הבר והלווייתן מסמל את המלחמה בין גוג ומגוג, היא המלחמה האחרונה שלאחריה תבוא הגאולה. הוא מתואר גם בכתבי־יד אירופיים מצויירים אחרים⁸⁹ ומקורו קדום, בתקופה העתיקה⁹⁰.

הגדות של פסח

בהגדה של פסח ביספר המכלול של לונדון" (דפים 205 ואילוף) אנו מוצאים איורים של משפחה המסיבה לשולחן בליל הסדר (דף 205); נטילת ידיים, הנוגשים המצריים (דף 205), בני ישראל עובדים בפרך (דף 206); כבש נצלה על שיפוד (207) והרמת כוס יין (דף 208). בחירת נושאים אלה מושפעת מנושאי ההגדות המצוירות הגרמניות, שיידונו להלן, אך לנגד עיני האמנים היו כנראה גם דוגמאות של כתבי־יד מצוירים עבריים מצרפת, שהכילו את סידור התפילה ואת ההגדה שבתוכו. דוגמה להגדה מהמאה השלוש־עשרה, ששרדה מצפון צרפת, היא "הגדת־הדרקונים" (לוח 22), שיש בה כמה איורי טקסט בשוליים. העובדה, שאיורים אלה הם בעיקרם תנ"כיים ואינם קשורים ישירות לטקסט, יכולה להצביע על הדוגמה, שעמדה לנגד עיני הצייר – תנ"ך עברי מצויר – אשר אבדה ואיננה.

ספרי תנ"ך

רק כתבי־יד עבריים מצוירים בודדים של ספר התנ"ך שרדו מצרפת. ספר תנ"ך כזה מסוף המאה השלוש־עשרה נמצא בספרייה הלאומית בפריס (כת"י 4 hebr.), ואם כי לא ברור היכן נכתב, מצוין בקולופון שלו התאריך 1286. האילוסטרציה היחידה הנמצאת בכתבי־היד, לספר מלכים א' (עמ' 2249), מתארת את דוד ואדוניה שהתנשא למלך כשני אבירים רוכבים על סוסים הנאבקים ביניהם⁹¹. מן המאה החמש־עשרה ידוע ספר תנ"ך קטן, שבשוליו העתיקו את "מורה נבוכים" לרמב"ם, והנמצא בספריית האוניברסיטה של קימברידג' (Add. 468)⁹² ובו כמה איורי טקסט. "התנ"ך המאויר הקטן של קימברידג'", החסר שני דפים בראשו והקרוע במקומות רבים, הוא בעצם מדרום צרפת, אזור שבו לא שלטה מלכות צרפת, וניכרת בו השפעה ספרדית ברורה. איורי הטקסט בשוליים ובין שני טורי הטקסט בתנ"ך זה כוללים את תיבת־נוח (דף 4), היונה הנושאת על־הזית (דף 5), הקשת בענן (דף 6), הריב בין רועי מקנה־אברהם לרועי מקנה־לוט (דף 8) ובנות לוט עם אביהן (דף 12). איורי הטקסט בכתבי־יד עבריים מצוירים של התנ"ך מצרפת היו כנראה מקור לציורים התנ"כיים בכתבי־יד עבריים מצוירים ספרדיים וגרמניים, אך אין אנו יכולים להוכיח

מלות-פתיחה, המכילות איורי-טקסט, מצויות ב"פירוש רש"י מוירצבורג" בראש כל פרשה ובראש כל אחד מספרי התנ"ך. איורי-טקסט אלה כוללים, למשל, את אברהם, שמלאכים מוליכים אותו לארץ כנען (כרך א, דף 39); את יעקב המברך את אפרים ומנשה (כרך א, דף 340) ואת איוב, היושב עירום בתוך האפר וארבעת הרעים (הכוללים גם את אליהו) באים לנוד לו ולנחמו (כרך ב, דף 183, ציור 36). בסגנון האמנותי קשור כתב-היד לאסכולת כתב-היד המצוירים הלטיניים של פרנקוניה במרכז גרמניה. היסודות היהודיים המיוחדים שבו כוללים כמה ציורים המבוססים על מדרשים יהודיים, ואת העובדה שרוב האנשים חסרים תווי-פנים.

הסיבה לאי ציור תווי-הפנים ב"פירוש רש"י מוירצבורג" אינה ידועה בבירור, אפשר שהיא קשורה לאמצעי-עיוות אחרים של דמויות אדם באיורים, שהיו שכיחים בדרום גרמניה במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה, כגון הסתרת קלסתר-הפנים בכתר, בור, במטפחת או בקסדה; תיאור דמות האנשים מאחור; או הרכבת ראשי חיות או עופות על גבי גוף אדם. כל האמצעים האלה מצויים ב"תנ"ך האמברוג'אק" (לוח 25) מאסכולה אחרת בדרום גרמניה, שנכתב בעבור רבי יוסף בן משה מאולמןא (אולי אולם Ulm) בשנים 1236–1238. כדוגמאות לעיוות דמויות אפשר לראות, למשל, באדם וחווה הזעירומים שנראים מלפנים, אך ראשיהם מופנים לאחור (כרך א, דף 10); פני המלאך המצווה את משה לשים את לוחות הברית בתוך ארון העדות הם ללא עיניים, אף ופה; ראשו של משה מופנה לאחור באופן שפניו אינם נראים, למרות שגופו פונה חזיתית אל הצופה (כרך א, דף 182, ב, ציור 37); ראש פרעה מכוסה בכתר גדול (כרך א, דף 356); לכל הצדיקים בגן-עדן יש ראשי בעלי-חיים עטורי כתרים (לוח 25). החוקרת סופיה אמייסנובה הציעה כמקור אפשרי לעיוות הדמויות את האמנות הנוצרית בימי הביניים, שבה מתוארים לעתים קדושים וצדיקים, כגון דמויות האבנגליסטים, כאנשים בעלי ראשי חיות וציפורים. גם באמנות המוסלמית בפרס ובמצרים תוארו השליטים בגרמי השמים, ביניהם שלושים ושישה היצורים שעליהם העולם עומד, כבעלי ראשי חיות. ייתכן שהיהודים, שראו את עצמם כצדיקים יורשי גן-עדן, שיש להם חלק בעולם הבא, תיארו את עצמם כבעלי ראשי חיות וציפורים¹⁰³. אולם אסכולת כתב-היד המצוירים העבריים בדרום גרמניה, שסיגלה לעצמה נוהג זה, השתמשה בו לא רק לתיאור צדיקים ומלאכים, אלא לעתים גם לתיאור של אנשים חוטאים ואף לא-יהודים¹⁰⁴. מסתבר, שהמקור האיקונוגרפי של ראשי חיות התברר, אולי, במחקרה של אמייסנובה, אך עדיין לא ברורה הסיבה שהביאה לעיוות. בין גדלי-ההלכה במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה היו כאלה, שהתנגדו לציור דמויות של בני-אדם בספרי קודש; עמדה נמנה גם הרמב"ם, שדבק במסורת התנורות של היהודים בארצות האיסלאם מכל תיאורי דמות אדם בספרי קודש. בקהילות היהודיות בגרמניה של המאה הארבע-עשרה הייתה ידועה לכול, וגם לציירים, דעתו של ר' יעקב בן אשר (הרא"ש) בעל "ארבעה הטורים", שרצוי שלא לצייר דמויות אדם שלמות; (דעה זו משקפת את התופעה של עיוות דמויות, שהייתה רווחת זה מאה שנים¹⁰⁵). בעצם עדיין לא ברורה הסיבה הדתית או

36. איוב יושב בתוך האפר, לידו אשתו וארבעת רעיו שבאו לנוד לו ולנחמו. לוחית-פתיחה לספר איוב, מתוך "פירוש רש"י מוירצבורג", ווירצבורג, 1233. מינכן, הספרייה הלאומית של באיירן, כת"י Heb. 5, כרך ב, דף 183.

ההונגרית בבדפשט (לוח 30). הוא נכתב ב-1295/6 וצויר כנראה באותו זמן על-ידי צייר מאזור לותרניגיה שעל הגבול בין צרפת לגרמניה. ציוריו העדינים מגלים את מקורו הצפון-צרפתי של הסגנון הגותי העדין, שראשיתו בפרס באמצע המאה, בהשפעת חצרו של לואי הקדוש, והמשכו באזורים צפוניים יותר⁹⁵. לדעתה של ד"ר גבריאל סדריינה מגלה הציור של ה"משנה תורה" השפעה ישירה של שתי אסכולות צפון צרפתיות: זו של קמבריי (Cambrai) וזו של תרואן (Théroutan), שתיהן בפיקודי. לדעתה ציורו הציורים על-ידי צייר, שהכיר את האיקונוגרפיה היהודית ואת הקשר בין הטקסט לאילוסטרציה שלו⁹⁶.

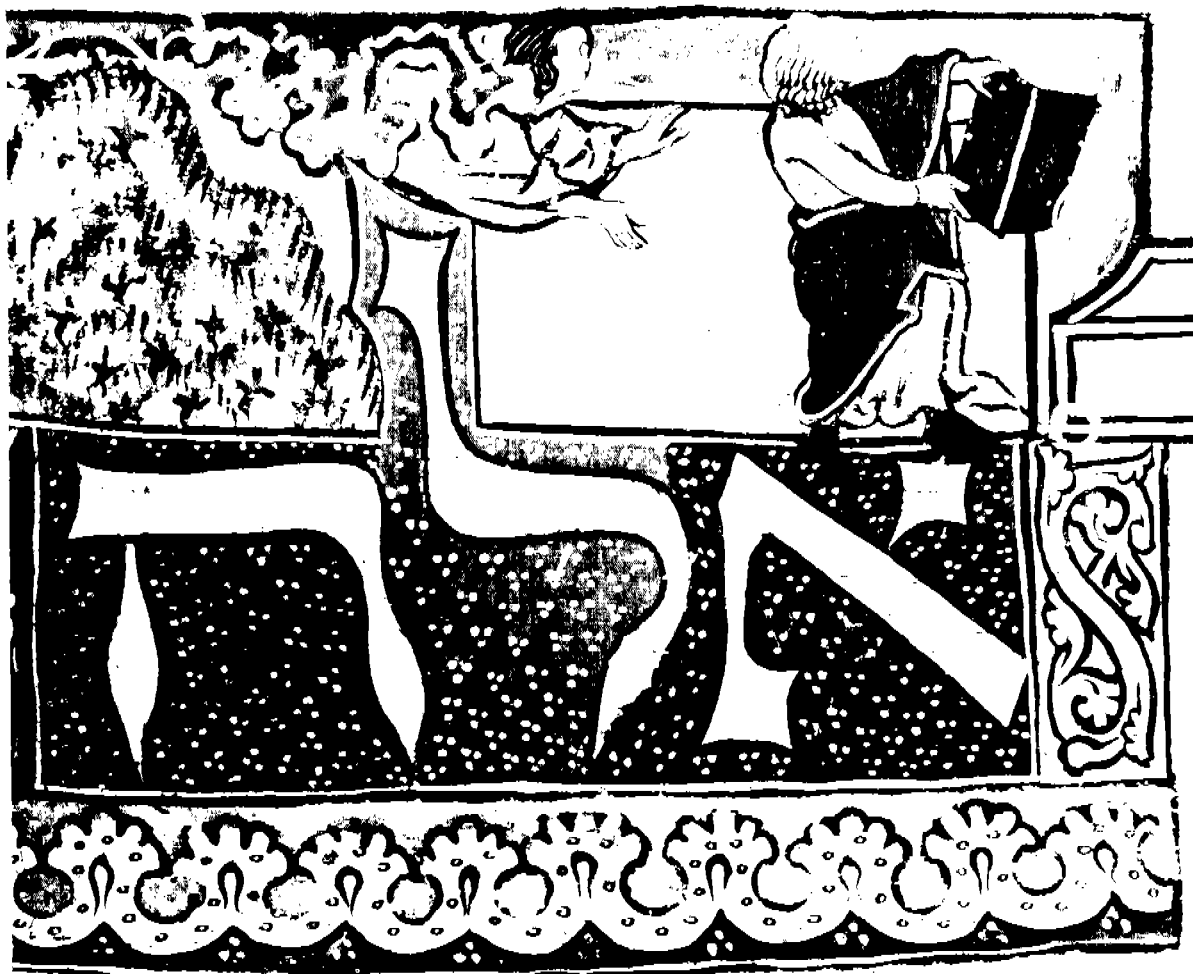
כתבי-יד עבריים מצוירים מצרפת של ספרי-מנהגים הם בעיקר העתקים של "ספר מצוות גדול" (סמ"ג) לרבי משה מקוצי (Coucy) ו"ספר מצוות קטן" (סמ"ק) לרבי יצחק מקורבייל (Corbeil)⁹⁷. רובם מעוטרים בלוחיות פתיחה, אך אין בהם אילוסטרציות.

אסכולת דרום צרפת

החל בסוף המאה הארבע-עשרה החלה להתפתח אסכולה של ציורי כתבי-יד עבריים בדרום צרפת במקומות שבהם הורשו היהודים להישאר אחרי הגירוש, או במלכות האפיפיור באביניון. מאזור זה נשארו לנו כתבי-יד מאוירים של ספרי תנ"ך⁹⁸, סידורי תפילה⁹⁹, חיבורים פילוסופיים כמו "ספר מלחמות ה'" מאת ר' לוי בן גרשום (הרלב"ג)¹⁰⁰ וחיבורים מדעיים¹⁰¹. סגנון הציור בכתב-היד העבריים של דרום צרפת מן המאה החמש-עשרה הושפע יותר מן האסכולות האיטלקית והספרדית מאשר מזו של צפון צרפת, בעיקר מפני שהיהודים שהתיישבו שם היו איטלקים או ספרדים במקורם.

1. כתבי-יד מצוירים מגרמניה

כתבי-היד העבריים המצוירים המוקדמים ביותר ששרדו מאירופה מקורם בגרמניה. כתב-יד בן שני כרכים, הכולל פירוש רש"י לתנ"ך כולו – שנכתב בידי הסופר שלמה בן שמואל מוירצבורג ב-1233, ושנמצא בספרייה העירונית במינכן – הוא אחד הקדומים שבהם¹⁰². לוחיות של

37. משה שם את לוחות הברית בארון העדות לפי הוראת מלאך. לוחית פתיחה לספר דברים, מתוך "תנ"ך האמברוזיאנה", אולם, 1236. מילנו, ספריית האמברוזיאנה, כת"י B. 30 Inf, דף 182ב.

קיומם של מחזורי תפילה מצוירים בגרמניה בזמנו. אכן, יש בידינו מספר גדול של מחזורי תפילה מאוירים מגרמניה מן המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה¹⁰⁷.

האסכולות הסגנוניות של כתבי-יד המצוירים מגרמניה

אף כי ההכללות דרכן שהן מתעלמות מהבדלים קטנים ומפרטים דקים, נוכל להיעזר בהכללה כדי לחלק לכמה קטגוריות את כתבי-יד העבריים המאוירים המרובים, ששרדו לנו מקהילות אשכנז. בדרך כלל אפשר לומר, שכתבי-יד המאוירים הראשונים, שנוצרו בדרום גרמניה במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה, היו כתבי-יד ענקיים של ספר התנ"ך או חלקים ממנו. חומשים בתוספת חמש מגילות והפטורות, לקריאה בבית הכנסת וכן פירוש רש"י לתנ"ך, היו נפוצים ביותר. החל מאמצע המאה השלוש-עשרה נעשו נפוצים ביותר מחזורי תפילה מצוירים גדולי-ממדים הכתובים בשניים או בשלושה כרכים, שנועדו לשימושם של חזנים בבתי הכנסת. מחזור התפילה הענק המוקדם ביותר הידוע לנו שיש בו תאריך הוא משנת 1258. זהו "מחזור מיכאל" שבספריית הבודליאנה, והוא בן שני חלקים¹⁰⁸. רק לחלק מלוחיות

החברתיות שבגללה כפו על עצמם אמני גרמניה היהודיים ציור דמות אדם מעוותת ונמנעו מתיאור דמות אדם שלמה. מסורת ההימנעות המוחלטת מציור דמות אדם, הייתה קיימת בדרום גרמניה במאות השתי-עשרה והשלוש-עשרה בקרב חבורת "חסידי אשכנז", שבראשה עמדו ר' שמואל החסיד ויהודה בנו. תנועה מיסטיקנית זו הייתה סתגפנית מטבעה והחמירה עם הנוהים אחריה; היא אסרה על כל הצטעצעות והידור בחיי הפרט ובחיי הכלל כאחד. ב"ספר חסידים", המביא תיאורי מנהגים, איטורים והיתרים של כת חסידי אשכנז אלה, מצוי איסור על כל עיסוק בכתבי-יד, ואזהרה למי שמוזמין ספרי תנ"ך, שיקפיד ויקבע עם הסופר שלא יעשה ציורים בכתב זעיר של המסורה¹⁰⁶. אולם מספר חברי הכת היה קטן והשפעתם מועטה. מספרי "שאלות ותשובות" (שו"ת) של רבני אשכנז העיקריים במאה השלוש-עשרה נראה, שהתנגדותם לציור כתבי-יד לא נבעה בדרך כלל מהחשש לעבודה זרה. גדול פוסקי אשכנז במאה השלוש-עשרה, ר' מאיר בן ברוך (המהר"ם) מרוטנבורג, קבע שאין לצייר במחזורי תפילה, מפני החשש שהציורים יסיחו דעתו של אדם בעת התפילה ולא מפני האיסור בדיבר השני¹⁰⁷. מן חלאו של המהר"ם אפשר לשמוע את ההק, כלומר את

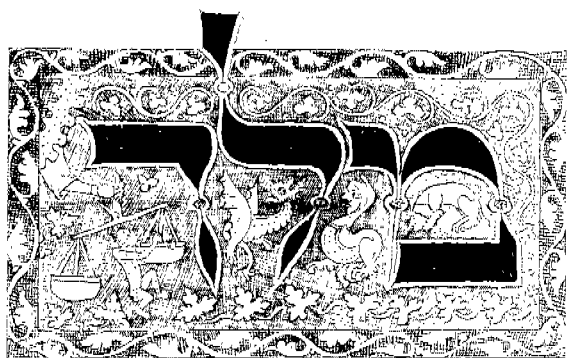
נפרדת, וההקשרים ביניהם לא נחקרו במידה מספקת ואינם ברורים עדיין. הקשרים האיקונוגרפיים בין ציורי מחזורי התפילה בני המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה ברורים יותר, אך גם ביחס אליהם קשה למצוא את ההקשרים הסגנוניים שבין כתבי-יד, כגון "מחזור הארכיבישוף לוד" (לוח 27); "מחזור וורמס" (לוח 26); "הגדת-ראשי הציפורים" (לוח 28) ו"המחזור הכפול" משנת 1290 לערך (ציורים 46, 53). הקבוצה השלישית של כתבי-יד מדרום גרמניה וממרכז משנת 1300 לערך ומן הרבע הראשון של המאה הארבע-עשרה – מהותה הסגנונית ברורה יותר, בעיקר מפני שהיא הקרובה ביותר בסגנונה לסגנון המקומי של כתבי-יד הלטיניים המאוחרים באזורים אלה. מספר כתבי-יד עבריים מאוחרים קרובים לסגנון של אסכולת אגס קונסטנץ. ביניהם יש לציין את "תנ"ך שוקן" (לוח 31), "חומש הדוכס מסקס" (לוח 32), "המחזור המשולש" (לוחות 33, 34) ו"מחזור ליפסיה" (ציורים 6, 47, 50, 52). המוטיב היהודי היחיד בכתבי-יד עבריים מצוירים אלה מדרום גרמניה הוא עיוות פני האנשים, ואילו כל השאר הם יסודות סגנוניים מקובלים באמנות הנוצרית של האזור. את התנועות מלאות ההבעה, את קפלי האריג העשירים והמתפתלים, המצוירים בצבעים ברורים ואחידים עם קווי מתאר כהים, את התשובות של ענפי עצי האלון המעוטרים בעלים גדולים, הבלוטים הצהובים והפרחים המורכבים הנראים מלמעלה – את כולם אפשר למצוא גם בכתבי-יד הלטיניים מאסכולת אגס קונסטנץ של סוף המאה השלוש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה¹¹⁰. אסכולה זו הייתה פעילה גם בסוף המאה הארבע-עשרה והוסיפה להשפיע על ציור כתבי-יד העבריים. דוגמה לכך היא הכתובה מקרמס משנת 1392 בספרייה הלאומית בווינה (Cod. Heb. 218, ציור 40). אסכולת כתבי-יד העבריים המצוירים מאגן הריינס התיכון התחילה אף היא באמצע המאה השלוש-עשרה. "המחזור של הארכיבישוף לוד" (לוח 27) משנת 1260 לערך ו"מחזור וורמס" משנת 1272 (לוח 26) הם דוגמאות להתפתחותיה של אסכולה זו, שהושפעה בסגנונה מכתבי-יד עבריים מצוירים שמוצאם הן ממרכז גרמניה, כמו "פירוש רש"י מוורצבורג" (ציור 36), והן מצפון צרפת. בתקופה מאוחרת יותר משקפים "החומש

38. לוחית-פתיחה לתפילת כל נדרי בערב יום כיפור, מתוך "מחזור מיכאל", רגנסבורג, 1258, אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Mich. 627, דף 48.

הפתיחה שלו יש איורי טקסט, המבוססים בדרך כלל על ציורי תנ"ך, כמו המן ועשרת בניו התלויים על עץ. לרוב הפתיחות אין אילוסטרציות אלא עיטורים בלבד, כמו בלוחות לתפילת "כל נדרי" (ציור 38). יש להניח של"מחזור מיכאל" היו מקורות איקונוגרפיים מוקדמים יותר. ואכן, ב"תנ"ך ברסלאו" שנכתב וצויר ב-1238, יש אילוסטרציה לתליית המן ובניו העשויה בצורה איקונוגרפית דומה¹⁰⁸. אך מבחינה סגנונית אין קשר ישיר בין "מחזור מיכאל" לבין "תנ"ך ברסלאו" או לבין "תנ"ך האמברוזיאנה", שאף הוא משנת 1238. המסורת של כתיבת ספרי תנ"ך ומחזורי תפילה ענקיים וצוירים נמשכה בגרמניה כולה עד לאמצע המאה הארבע-עשרה, ואזי נעשו כתבי-יד הקטנים יותר נפוצים בעם. מן החשובים שבמחזוריים של אמצע המאה הארבע-עשרה, שהוא קטן מידות לעומת אלה שקדמו לו, יש להזכיר את "מחזור רג'יו" שבספריית הבודליאנה (Reggio 1 and 2, ציור 39)¹⁰⁹. הגדות של פסח מצוירות נפוצו במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, אף שמתכונתן כבר התגבשה במאה השלוש-עשרה.

אסכולות כתבי-יד העבריים המצוירים בדרום גרמניה ובמרכז היו מן הפורות והחשובות שבאסכולות האשכנזיות. אסכולות אלו התקיימו ברציפות בין ראשית המאה השלוש-עשרה ועד לסוף המאה הארבע-עשרה. מן הרבע השני של המאה השלוש-עשרה ידועים לנו "פירוש רש"י מוורצבורג" משנת 1233 (ציור 36), התנ"כים של ברסלאו ושל האמברוזיאנה, שניהם מאולם משנת 1238 (לוח 25 וציור 37) ו"מחזור מיכאל" משנת 1258 (ציור 38). כל אחד מאלה מייצג ודאי אסכולה מקומית

39. השטן מנסה להטות את כף המאוננים עם שקילת הנשמות בראש השנה. איור בלוחית-פתיחה לתפילת מוסף של יום שני של ראש השנה, מתוך "מחזור רג'יו", אגן הריינס התיכון, 1340 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Reggio 1, דף 207ב.

האיטלקי, שהשפיע עליו במשך למעלה משלושים וחמש שנות יצירתו (1449–1485)¹¹². הציור הגרמני המובהק המופיע ב"הגדת-לונדון" (לוח 42), שעליה חתם יואל בן שמעון את שמו, הוא תוספת שצוירה על-ידי הצייר הגרמני יוהנס בַּמְלֶר (Bämler) מאוגסבורג, כפי שהוכיחה שילה אַדְמוֹנְדְס¹¹³. אין ספק, שהודות להשפעת הרנסנס האיטלקי היה הצייר בתקופה זו בטוח בעצמו עד כדי לחתום את שמו לא רק כסופר אלא גם כמעט. מבין הסופרים ידועים שמות רבים יותר, ויש בהם שחתמו את שמם בכמה כתבי-יד. סופר בשם חיים, שחי ויצר בדרום גרמניה בסביבות שנת 1300, חתם את שמו ב"תנ"ך שוקן" (לוח 31) וב"חומש הדוכס מסֶסְקֶס" (לוח 32), ב"מחזור המשולש" (לוחות 33, 34) ואולי אף בכתבי-יד אחרים. סופר בשם מנחם כתב את "הגדת-ראשי הציפורים" (לוח 28) ואת "מחזור ליפסיא" (ציורים 47, 52). הנקדנים, שהיו גם כותבי המסורה של כתבי-היד של התנ"ך, הם שביצעו את רישומי העט ואת עיטורי המיקרוגרפיה בכתבי-היד האשכנזיים. אך רק מספר קטן משמותיהם ידועים לנו. בספר חומש ומגילות שכתב ב־1304 יהודה בן מנחם הסופר, לר' גרשום בר אליעזר, הנמצא בספריית הבודליאנה באוקספורד (Can. Or. 91) מופיע גם שם הנקדן – אליעזר. בעמוד האחרון של כתב-היד (דף 307, ציור 41), מתחת לקולופון של הסופר, מופיע הקולופון של הנקדן, הכתוב במיקרוגרפיה בצורת רוטות ממוסגרות: "אני אליעזר בר ישעיה הנקדן, נקדתי ומסרתי זה התרגום וחמש מגילות והאפטרות למורי ורבי גרשום בר אליעזר וסיימתי אותו ביום ו' פרשת בהעלותך את הנרות, לירח סיון, שנת חמשת אלפים ושישים וחמישה לבריאת עולם", כלומר כמעט שנה לאחר סיום כתיבת הטקסט עצמו.

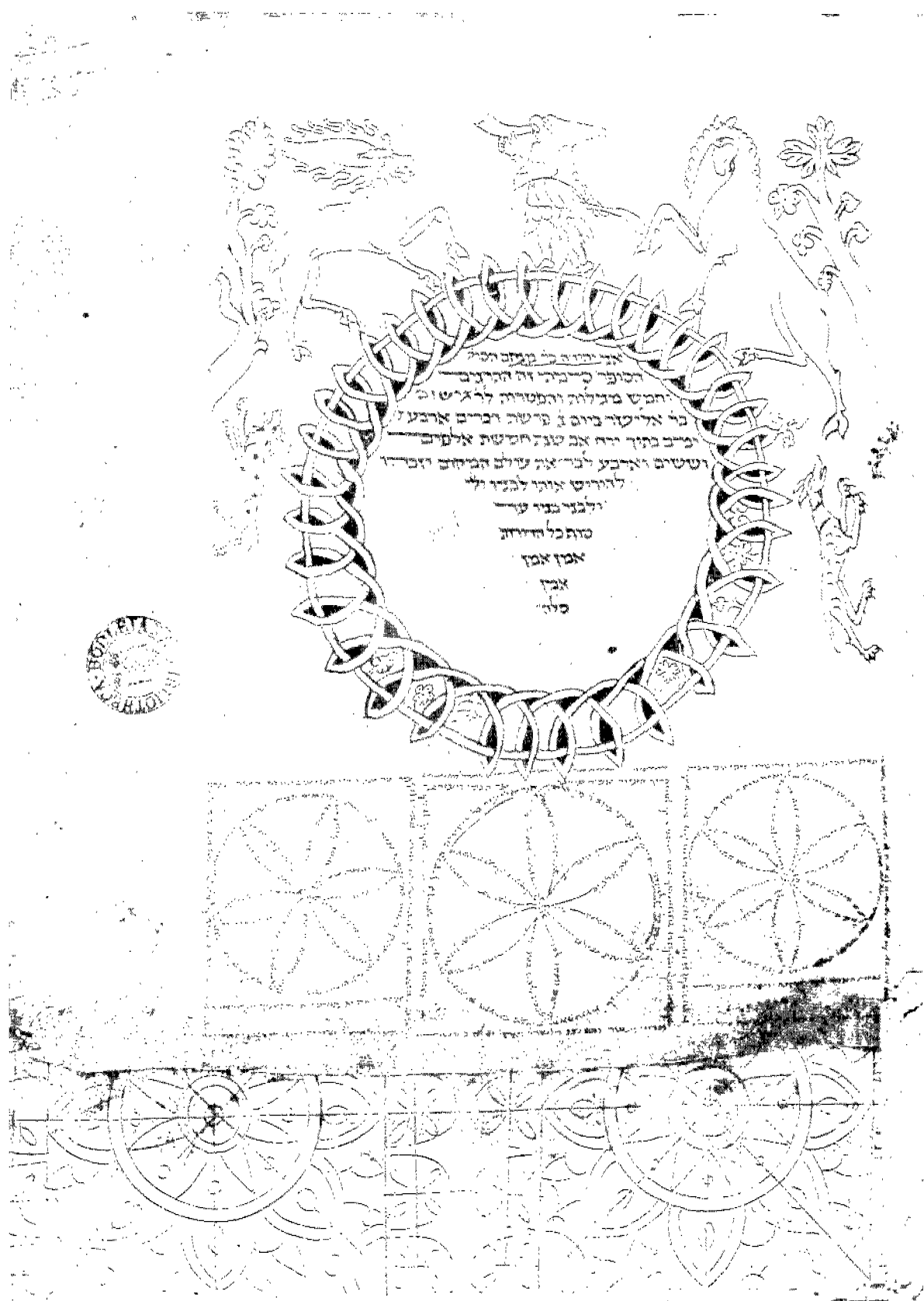
ספרי תנ"ך את כתבי-היד העבריים המאוירים של ספר התנ"ך מן האסכולה הגרמנית אפשר לחלק לשתי קטגוריות: האחת כוללת ספרי תנ"ך מלאים, רובם בפורמטים ענקיים, כגון שני תנ"כי הענק המוקדמים ביותר, שניהם משנת 1238: "תנ"ך האמברוויאנה" (לוח 25) ו"תנ"ך ברסלאו" (ספריית האוניברסיטה, כת"י M. 1106), שנכתבו בכתב גדול עם תרגום אונקלוס לאחר כל פסוק ופסוק. (שניהם נוקדו ונמסרו על-ידי יוסף בר' קלונימוס). הקטגוריה השנייה, הכוללת ספרי תנ"ך לקריאה בבתי כנסת בשבתות ובחגים, מכילה את החומש עם תרגום אונקלוס, חמש מגילות לקריאה בחגים השונים, הפטרות, פרקים מאיוב ולעתים גם נבואות החורבן של ירמיהו (ירמיהו ב: כט–ג, יב; ט: כד–ט, טו) לקריאה בתשעה באב. למרות היותם נחלקים לשתי הקטגוריות האלה שיטת העיטור דומה, אם כי היא שונה משיטת העיטור בכתבי-היד הספרדיים והמזרחיים של התנ"ך. במקום עמודי-שיט מועטרים בראש כתב-היד ובסופו, מעוטרים התנ"כים הגרמניים בלוחיות פתיחה, המשתרעות לעתים על פני עמוד שלם. אלה המעוטרות בידי הנקדן, שהוא גם המסרן, עשויים במיקרוגרפיה וברישומי עט. בלוחיות פתיחה, כמו ב"חומש מאַבְרָמְשְׁטֶט" משנת 1290 בספרייה המלכותית שבקופנהגן¹¹⁴ (ציור 42), או בדף שלם של הקולופון (ציור 41). אך גם בדפי איור שלמים, כמו ב"חומש שלמה הכהן" משנת 1294 שבפריס (ציור 43)¹¹⁵. האילוסטרציות

40. לחות ו' שלום בר' מנחם מגיש טבעת נישואין לבתולה מרת צמח בת ר' אהרן. כתובה מעוטרת מן העיר קרמט, 1392. וינה הספרייה הלאומית האוסטרית, כת"י Heb. 218.

מקופורג" משנת 1396 (לוח 37), "הגדת-ארנה מיכאל" (לוח 38), ו"ספר המכלול של המבורג" משנת 1434 לערך (לוח 39) גם הם השפעות מרכז-גרמניות וצרפתיות כאלו. ה"משנה תורה של קאופמן" (לוח 30) הוא למעשה יצירה צפון-צרפתית יותר מאשר יצירה גרמנית של אגן הריינוס התיכון. "התנ"ך האשכנזי של פרמה" (לוח 36) ו"מחזור נירנברג" משנת 1331 (לוח 35) קרובים יותר לציורים בכתבי-היד של בול ודרום-מערב גרמניה. במשך המאה החמשי-עשרה ניכרת השפעה איטלקית בכתבי-היד העבריים המצוירים שנוצרו בדרום גרמניה ובמרכז, כגון ב"הגדת-יהודה" (לוח 41), ב"הגדת-נירנברג השנייה" (לוח 40), ב"הגדת-דרמשטֶט" (לוח 43) וב"סידור הרבי מרון-יין" (לוח 44).

אין אנו יודעים אלא את שמותיהם של אמנים ספורים מגרמניה של ימי הביניים. יואל בן שמעון, המכונה פייבוש אשכנזי, הוא הסופר הידוע שבכולם, בגלל כתבי-היד הרבים שעליהם הוא חתם ושנוצרו בבית-המלאכה הנייד שלו. הוא חי ויצר בגרמניה ובאיטליה במחצית השנייה של המאה החמשי-עשרה, אך מוצאו היה מגרמניה, מקלן או מבון. הוא יסד בית-מלאכה בצפון איטליה, אך שב ונדד בין איטליה לגרמניה כמה פעמים¹¹¹. בכתבי-היד שעליהם חתם הוא קורא לעצמו "סופר", "לבלר" ו"צייר", אך נראה, שלא הוא כתב וצייר במו ידיו את כל כתבי-היד הללו. אפשר שחלקם בוצעו בסדנתו, בידי השוליות שעבדו למענו, או בידי אמנים מחוץ לסדנתו. יואל בן שמעון עצמו נשאר אמן גרמני ביסודו, אם כי שאב הרבה מן הסגנון הפלורנטיני

41. קולופון הסופר יהודה בר מנחם וקולופון הנקדן אליעזר בר ישעיה, הכתוב מיקרוגרפיה מעוטרת ברוזטה המרכזית. דף אחרון מתוך "החומש של גרשום בר אליעזר", 1304. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Can. Or. 91, דף 307.

.

47

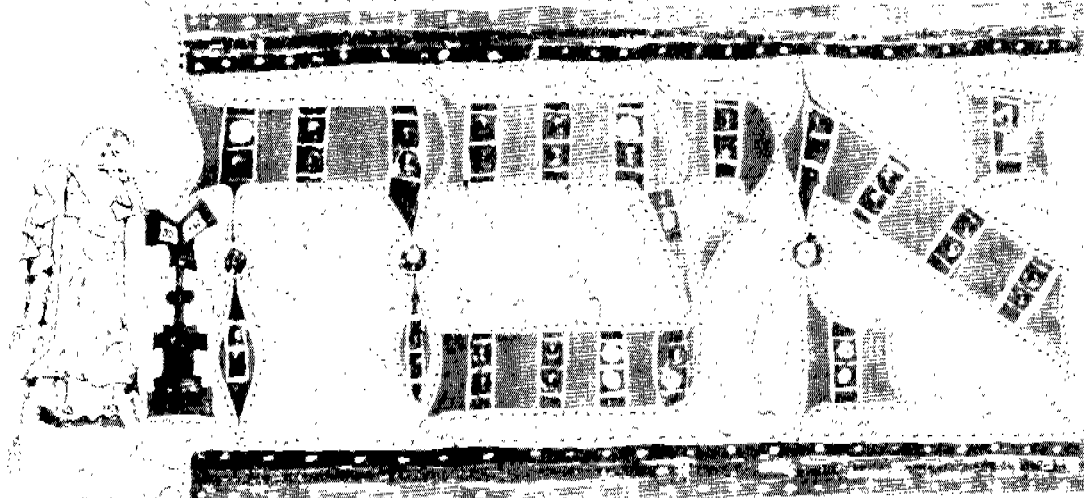
43. אהרן הכהן ברכו להיטיב את הגרות במנורה, מחזיק נר דולק בימינו וכו' השמן בשמאלו, מוקף בקשת הנשענת על אריות ובני-אדם בעלי ראשי אריה. עמוד-שטיח עשוי במיקרוגרפיה. מתוך "חומש שלמה הכהן" משנת 1294. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י 5, hebr. 5, דף 117ב.

וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה
 וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה
 וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה וְיִשְׂרָאֵל הָיָה לְיְהוָה

הַשָּׁמַיִם וְאֶרֶץ	אֶתְּחַדּוּ תְּרַעֲי	כַּעֲשֵׂי הַחֲשִׁמִּי
מִרְאֵי אֱלֹהִים	שִׁמְיָא וְחִזְיָה	מִיָּדוּד הָאֵשׁ וְחִזְיָה
כַּחֲמִישֵׁי לַחֲדָשִׁי	כַּחֲדָשִׁי נִבְרָאָה	וְהָאֵשׁ עֲלֵי עֵלְיָא
הָיָה חֲשֵׁנָה	וְשִׁדָּה עֲלֵי מִן	אֵהֵ מִן עֲפֹנִיָּה
הַחֲמִישִׁית לַגְּלוּת	קִרְסִי חִזְיָה קִרְ	וְעַתָּה רַב־וְאִשְׁתָּה
הַמֶּלֶךְ אֶל־יְהוֹכִיָּז	שִׁכְנָתָהּ דִּי	מִשְׁתַּלְחָנָהּ
הָיָה הָיָה רַב־	כַּחֲדָשִׁי כַּחֲמִישֵׁי	וְיִהְיֶה רַב־לָרֶ
יְהוָה אֶל־יְחֻזְקָאֵל	לִירְחָא הָיָה שְׁתָּה	סַחֲדוּ סַחֲדוּ וּמִנֵּי
כַּחֲדָשִׁי חֲכֵנָה	כַּחֲמִישִׁית רַגְלָהּ	עֲנָנָה וּמִנֵּי עֲלֵי
כַּחֲדָשִׁי כַּחֲמִישִׁי	כִּי־יִשְׂרָאֵל מִעַל	כַּעֲשֵׂי חֲשִׁמִּי לַמֶּלֶךְ
נָהָר כַּחֲדָשִׁי	אֶרְעֵהוּ וְגִלָּהּ	אִשְׁתָּהּ וּמִתְחַדָּה
עֲלֵי־יְהוָה	עֲמִידוּ מִלִּכְ	דְּמִיתָה אֶרְבַּע חִזְיָה
וְהָיָה כַּחֲדָשִׁי	יְהוֹכִיָּז מִיָּדוּד	וְהָיָה מִרְאֵי־
שִׁנָּה לִזְמַן	וְהָיָה פִּתְגָם נִבְרָאָה	דְּמִיתָה אֶרְבַּע לַחֲדָשִׁי
וְאִשְׁכַּח חֲלֻקָּהּ	מִן קִרְסִי	וּמִנֵּי דְּמִיתָה
כַּחֲדָשִׁי כַּחֲמִישִׁי	לִיְחֻזְקָאֵל כַּחֲדָשִׁי	אֶרְבַּע כַּחֲדָשִׁי וְדִין
וְאִשְׁתָּהּ כַּחֲדָשִׁי	כַּחֲדָשִׁי כַּחֲמִישִׁי	חִזְיָהוּ דְּמִיתָה
מִקְדָּשָׁא בְּשׁוּרָה	דִּישְׂרָאֵל	אִשְׁתָּה לַחֲדָשִׁי
הָיָה אֶלְמָה	הַצִּנּוֹת וְאֶתְּמִלָּל	וְאֶרְבַּע פְּנִיָּה
כַּחֲדָשִׁי לִילָה	עֲמִידוּ כַּחֲדָשִׁי	לִאֲחָה וְאֶרְבַּע
כַּחֲדָשִׁי כַּחֲמִישִׁי	אֶרְעֵה דְּכַשְׂרָהּ	כַּחֲדָשִׁי לִאֲחָה
כַּחֲדָשִׁי כַּחֲמִישִׁי	עַל נָהָר כַּחֲדָשִׁי	לִאֲחָה וְאֶרְבַּע
אֶמִידוּ מִלִּךְ שִׁכְנָה	וְשִׁדָּה עֲלֵי־	אֶמִידוּ לִחֲדָשִׁי
דְּכִיתָ יְהוֹדָה	הַמֶּלֶךְ וְחִזְיָה	וְאֶרְבַּע אֶמִידוּ
כַּחֲדָשִׁי כַּחֲמִישִׁי	מִן קִרְסִי וְאִשְׁתָּה	לִחֲדָה לְכָל־
לִירְחָא אֶמִידוּ	וְהַנְּחִלָּה סַעֲרָה	וְחִזְיָה עֲשִׂירָה
יְחֻזְקָאֵל נְבִיָּה	כַּחֲדָשִׁי מִן הָעֶפְסוֹן	אֶמִידוּ לְכָרִיתָהּ
אִשְׁתָּה חִזְיָה שְׁתִּי	וְעַתָּה גִּדּוּל וְאִשְׁתָּה	וְחִזְיָה אֶמִידוּ
כַּחֲדָשִׁי כַּחֲמִישִׁי	מִתְּחִלָּה וְעַתָּה	וְאֶרְבַּע סִינָה שְׁתִּי
עַל נָהָר כַּחֲדָשִׁי	כַּחֲדָשִׁי וּמִתְחַדָּה	וְאֶרְבַּע אֶמִידוּ

44. ארבע החיות של חזון יחזקאל: אדם (מלאך), נשר, אריה ושור, כולם מכונפים. איור-שוליים עשוי במיקרוגרפיה לספר יחזקאל פרק א', מרתך "תנ"ך יונה", 1300 לערך. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 21160, דף 285.

1. **ה'תשנ"ב**
 2. **ה'תשנ"ב**
 3. **ה'תשנ"ב**
 4. **ה'תשנ"ב**
 5. **ה'תשנ"ב**
 6. **ה'תשנ"ב**
 7. **ה'תשנ"ב**
 8. **ה'תשנ"ב**
 9. **ה'תשנ"ב**
 10. **ה'תשנ"ב**
 11. **ה'תשנ"ב**
 12. **ה'תשנ"ב**
 13. **ה'תשנ"ב**
 14. **ה'תשנ"ב**
 15. **ה'תשנ"ב**
 16. **ה'תשנ"ב**
 17. **ה'תשנ"ב**
 18. **ה'תשנ"ב**
 19. **ה'תשנ"ב**
 20. **ה'תשנ"ב**
 21. **ה'תשנ"ב**
 22. **ה'תשנ"ב**
 23. **ה'תשנ"ב**
 24. **ה'תשנ"ב**
 25. **ה'תשנ"ב**
 26. **ה'תשנ"ב**
 27. **ה'תשנ"ב**
 28. **ה'תשנ"ב**
 29. **ה'תשנ"ב**
 30. **ה'תשנ"ב**
 31. **ה'תשנ"ב**
 32. **ה'תשנ"ב**
 33. **ה'תשנ"ב**
 34. **ה'תשנ"ב**
 35. **ה'תשנ"ב**
 36. **ה'תשנ"ב**
 37. **ה'תשנ"ב**
 38. **ה'תשנ"ב**
 39. **ה'תשנ"ב**
 40. **ה'תשנ"ב**
 41. **ה'תשנ"ב**
 42. **ה'תשנ"ב**
 43. **ה'תשנ"ב**
 44. **ה'תשנ"ב**
 45. **ה'תשנ"ב**
 46. **ה'תשנ"ב**
 47. **ה'תשנ"ב**
 48. **ה'תשנ"ב**
 49. **ה'תשנ"ב**
 50. **ה'תשנ"ב**
 51. **ה'תשנ"ב**
 52. **ה'תשנ"ב**
 53. **ה'תשנ"ב**
 54. **ה'תשנ"ב**
 55. **ה'תשנ"ב**
 56. **ה'תשנ"ב**
 57. **ה'תשנ"ב**
 58. **ה'תשנ"ב**
 59. **ה'תשנ"ב**
 60. **ה'תשנ"ב**
 61. **ה'תשנ"ב**
 62. **ה'תשנ"ב**
 63. **ה'תשנ"ב**
 64. **ה'תשנ"ב**
 65. **ה'תשנ"ב**
 66. **ה'תשנ"ב**
 67. **ה'תשנ"ב**
 68. **ה'תשנ"ב**
 69. **ה'תשנ"ב**
 70. **ה'תשנ"ב**
 71. **ה'תשנ"ב**
 72. **ה'תשנ"ב**
 73. **ה'תשנ"ב**
 74. **ה'תשנ"ב**
 75. **ה'תשנ"ב**
 76. **ה'תשנ"ב**
 77. **ה'תשנ"ב**
 78. **ה'תשנ"ב**
 79. **ה'תשנ"ב**
 80. **ה'תשנ"ב**
 81. **ה'תשנ"ב**
 82. **ה'תשנ"ב**
 83. **ה'תשנ"ב**
 84. **ה'תשנ"ב**
 85. **ה'תשנ"ב**
 86. **ה'תשנ"ב**
 87. **ה'תשנ"ב**
 88. **ה'תשנ"ב**
 89. **ה'תשנ"ב**
 90. **ה'תשנ"ב**
 91. **ה'תשנ"ב**
 92. **ה'תשנ"ב**
 93. **ה'תשנ"ב**
 94. **ה'תשנ"ב**
 95. **ה'תשנ"ב**
 96. **ה'תשנ"ב**
 97. **ה'תשנ"ב**
 98. **ה'תשנ"ב**
 99. **ה'תשנ"ב**
 100. **ה'תשנ"ב**

50

במיקרוגרפיה וברישומי-עט מופיעים גם בדפי הטקסט של ספרי התנ"ך הגרמניים, והם דומים לאלה שבספרי התנ"ך הספרדיים מקסטיליה, למשל באלה של יהושע אבן גאון (ציור 30).

ב"תנ"ך יונה" שבספרייה הבריטית (Add. 21160) משנת 1300 לערך יש כמה דוגמאות מעניינות של אילוסטרציות כאלה במיקרוגרפיה. למשל, יוסף רוכב על סוס (דף 192), שר האופים של פרעה ושלושה סלי חורי על ראשו (דף 43), ארבע החיות של חזן יחזקאל (דף 285, ציור 44), הדג המקיא את יונה אל היבשה (דף 292)¹¹⁶, ויונה היושב בצל הקיקיון (דף 292ב). אך רוב המיקרוגרפיה של המסורה המקיפה את הטקסט מעוצבת בצורת דמויות גרוטסקיות.

ספרי תנ"ך גרמניים המצוירים בצבעים, מעוטרים בשיטה דומה לזו של ספרי התנ"ך בעלי המיקרוגרפיה. לרובם יש לוחיות מעוטרות למלות-הפתיחה המשתרעות לעתים על פני עמוד שלם, ולעתים יש בהן גם איורים לטקסט. ה"חומש של הדוכס מסקס" (לוח 32) ועמוד הפתיחה של "תנ"ך שוקן" (לוח 31) הם דוגמאות לכך. ארבעים ושישה המדליונים שבעמוד-השער לספר בראשית ב"תנ"ך שוקן" מתארים אירועים ואישים, שמסופר עליהם בחומש כולו. גם בספרי תנ"ך מצוירים אלה מהווה המיקרוגרפיה אילוסטרציה לטקסט. אחד מאיורי-הטקסט ב"חומש של הדוכס מסקס" מראה את האייל הנאחז בסבך בקרניו לצד הכתוב המדבר על עקדת יצחק.

כלי המקדש, המצויים במקומות כה רבים בכתבי-יד של התנ"ך מספרד, נדירים עד מאוד בכתבי-יד הגרמניים. דוגמה אחת לציור כזה נראית ב"חומש רגנסבורג" מ-1300 לערך שבמוזיאון ישראל (לוח 29), ובה כלי המשכן, לרבות אהרן בלבוש הבהן הגדול השולח את ידו כדי להדליק מנורה גדולה מאוד, המצוירת בעמוד שמנגד.

ספרי תנ"ך אשכנזיים מצוירים מאמצע המאה הארבע-עשרה ומסופה, שונים בשיטת העיטור שלהם מאלה המוקדמים יותר. "חומש דה קאסטר" משנת 1340, שהיה באוסף ששון ונמצא כיום במוזיאון ישראל, מכיל איורים לצד לוחיות הפתיחה של הספרים השונים, למשל מגילת איכה (עמ' 697, ציור 45). ב"חומש קופר"ג" מ-1396 (לוח 37) מופיעים איורים שאינם קשורים לטקסט בסופם של הספרים, כשהם מצורפים ללוחיות המציינות את מספר הפסוקים של הספר.

מחזורי תפילה

החידוש החשוב ביותר, שחידשה האסכולה הגרמנית של כתבי-יד עבריים מצוירים, הוא במחזורים. לפי נוסח אשכנז כולל הסידור את התפילות האישיות לכל יום מימות השנה, גם אלו שאומרים אותן בבית, וגם אלו שאומרים אותן בבית הכנסת; ואילו המחזור כולל את התפילות שמתפללים בציבור בבית-הכנסת בהגים ובשבתות המיוחדות. כתבי-יד המצוירים של המחזור שנכתבו בצרפת ובגרמניה נועדו קודם כולל לחזן; הם גדולים בממדיהם וכתובים באותיות ברורות וכוללים מבחר פיוטים גדול לכל חג, שמהם יוכל החזן לבחור את הרצויים¹¹⁶.

מחזורים גרמניים רבים מעוטרים בלוחיות של מלות-

פתיחה, בציורי-טקסט ובאילוסטרציות המתארות מנהגים יהודיים. מחזורים אלה רווחו במשך כמאה שנים, למן אמצע המאה השלוש-עשרה ועד לאמצע המאה הארבע-עשרה. רוב המחזורים היפים נוצרו באסכולות שונות בדרום גרמניה, בהם "מחזור מיכאל" מ-1258 (ציור 38); "מחזור הארכיבישוף לוד" מ-1260 לערך (לוח 27); "מחזור וורמס" מ-1272 (לוח 26); "מחזור ליפסין" מ-1320 לערך (ציורים 47, 52)¹¹⁷; "המחזור המשולש" אף הוא מ-1320 לערך (לוח 33–34)¹¹⁸. מאחר שברבים ממחזורים אלה נכתב התאריך, אפשר ללמוד מהם הן על התפתחות הסגנון בכתבי-יד העבריים בדרום גרמניה והן על השימוש במוטיבים יהודיים. אחד המוטיבים היהודיים החשובים ביותר במחזורים הוא עיוות צורתם של בני האדם המצוירים. ב"מחזור מיכאל" וב"מחזור הבישוף לוד" מתוארים רוב בני האדם כבעלי ראשי חיות או בעלי פנים מכוסים. ב"מחזור וורמס" וב"מחזור ליפסין" יש לרוב בני-האדם ראשים בעלי מקורי-ציפורים במקום אף ופה. נראה שאמני "המחזור המשולש" פירשו את העיוותים הללו בדרכם וציירו את כל דמויות הגברים כבעלי ראשי-אדם ואת כל דמויות הנשים כבעלות ראשי חיות.

סדר התפילות בכתבי-יד של המחזורים מדרום גרמניה פותח בדרך כלל בשבתות המיוחדות שאחרי סוכות: בשבת פרשת שקלים ובשבת חנוכה ועד שבת הגדול שלפני פסח. סדר זה מתאים גם למחזור קריאת התורה בשבתות, המתחיל בשבת בראשית שמיד אחרי סוכות. המשכו של המחזור הוא בתפילות לפסח, לשבועות, לתשעה באב, לראש השנה, ליום הכיפורים ולסוכות. גם ארבע מתוך חמש המגילות נכללות בדרך כלל במחזור התפילה; לעתים הן באות יחד, ולעתים על-פי סדר החגים שבהם נהוג לקרוא בהן: שיר השירים – בפסח; רות – בשבועות; איכה – בתשעה באב; קהלת – בראש השנה. מגילת אסתר נכתבה לפי המסורת בגפר, על גבי מגילת-קלף, אך הפיוטים והתפילות לפורים נמצאים במחזור. לרוב החגים והשבחות הללו נוספו במחזורי התפילה אילוסטרציות לטקסט של התפילה או הפיוט.

ב"מחזור ליפסין" שבספריית האוניברסיטה של ליפציג (V. 1102) נמצא המספר הרב ביותר של אילוסטרציות לטקסט. הן מופיעות בלוחיות למלות הפתיחה ובשולי העמודים כמעט לכל שבת וחג. הכרך הראשון של "מחזור ליפסין" בן שני החלקים נפתח בעמוד-שער המתאר את שמשון משסע את הארי, כנראה כאילוסטרציה לפסוק "התגבר כארי לעשות רצון קונך", שהוא מדרש האמור בחזן (כרך א, דף 19). לאחר תפילות-הפתיחה הקצרות בא ציור המתאר את החזן עטוף טלית, עומד לפני שולחן של שיש ועליו ספר גדול, פתוח, כנראה הכרך האחד של המחזור. הכרך האחר מוחזק בידי צעיר חובש מצנפת יהודית מחודדת, העומד מאחורי החזן, ולידו יהודי אחר (כרך א, דף 27). אדם המחזיק מאזניים בידו הוא ציורי-טקסט מקובל לשבת של פרשת שקלים (שמות ל: יא–טז). המתאר את תרומת מחצית השקל שחייב היה כל אדם מישראל להרים "לעבודת אוהל מועד", תמונה דומה לזו שב"מחזור וורמס" (לוח 26).

ציורים אחרים המקובלים במחזורי תפילה שונים הם

(כת"י 37 Levi, ציור 49), מעטר כתר את ראש הכלה, אך עיניה קשורות, בצורה המזכירה את דמותה המובסת של ה"סינגוגה", המסמלת באיקונוגרפיה הנוצרית את כנסת ישראל הנכנעת בפני ה"אקלזיה", שהיא הכנסייה הנוצרית. הסינגוגה באמנות הנוצרית מתוארת כעלמה שעניה קשורות וכתרה נשטת. החתן במחזור זה חובש לראשו מצנפת יהודית מחודדת. הציורים המאירים את תפילת ליל הפסח מתארים לפעמים, כמו ב"מחזור ליפסיה" (כרך א, דפים 72, 73), את המצרים הרודפים אחרי בני ישראל.

ברוב מחזורי התפילה האשכנזיים מופיעים מדליונים קטנים ובתוכם ציור סמלי שנים-עשר המזלות, כאילוסטרציה לכל אחד מאחד-עשר פסוקי הפיוט שחיבר אלעזר הקליר לתפילת הטל הנאמרת בראשון של פסח¹²³. הפיוט מתחיל בחדש ניסן שמזלו טלה, ומסתיים באדר שמזלו דגים. הטלה המאיר את הפיוט בכרך של ברסלאו ב"מחזור הכפול" (דף 264) ציור בצורת איל, בדומה לתפיסה הנוצרית של סמלי גלגל המזלות. אכן, רוב סמלי המזלות הושאלו מצורות גלגל המזלות הנוצריות המקובלות, אך יש גם דמויות יהודיות מיוחדות. למשל, הקשת עומדת לעצמה ללא הקשת הדורך אותה; טבת ושבת נמצאים בבית-שיר אחד בפיוט של הקליר, וגם הצייר איחד בדרך כלל את סמלו של הקפריקורן עם זה של האקנקריוס וצייר במקומם גדי ליד באר. במקרים מסוימים, כמו ב"מחזור ליפסיה" (כרך ב', דף 87, ציור 50) שואב הגדי את המים מתוך הארז בדלי התלוי בקילון. ב"מחזור וורמס" (דפים 395–397) ובכרך הראשון של "המחזור המשולש", הנמצא בבדפשט (A. 384, דפים

46. המן ועשרת בניו התלויים על עץ. ציור-שוליים לפיוט לפורים, מתוך "המחזור הכפול", דרום גרמניה, 1290 לערך. כרך דרדון, ספריית האוניברסיטה, כת"י A. 46a, דף 32.

תיאור העץ הגבוה שעליו נתלו המן ועשרת בניו, המאיר פיוט לפורים¹¹⁹. הציור על נושא זה המופיע ב"מחזור הכפול", שחלקו הראשון נמצא בספריית מדינת סקסוניה שבדרדון (כת"י A. 46a) וחלקו השני בספריית האוניברסיטה בברקסלאו (כת"י Or. I. 1)¹²⁰, מתאר את המן תלוי בראש העץ הפורח ובניו על ענפיו מתחתיו, כולם מכוסים עיניים (ציור 46). הציור ב"מחזור ליפסיה" דומה בקוויו הכלליים, אך יש לו בשוליים התחתונים תוספת שמקורה במדרש (ציור 47). זו מתארת את המן המוביל את מרכי הרכוב על סוס ואת בתו של המן מריקה את תוכנו של עבט של שופכן על ראשו של המן, בהיותה בטוחה שזהו מרדכי, וכשנוכחה בטעותה נפלה מחלונה ומתה למרגלות העץ. לפרשת פרה (במדבר יט) מצוירת בדרך כלל פרה אדומה¹²¹, אולם ב"מחזור במברג" משנת 1279, בספריית הסמינר התיאולוגי היהודי בניריוק (כת"י Mic. 4843, ציור 48) וכן ב"מחזור וורמס" מופיע גם אלעזר הכהן, כשהוא מחזיק בידו מאכלת. לפרשת החודש (חודש ניסן) מופיעים ירח עם כוכב ויהודים המברכים את הירח¹²². הפיוט לשבת הגדול שלפני פסח, הפותח במלים "אתי מלבנון כלה", רומז על התורה שהיא כלתו של עם ישראל, והאילוסטרציה מתארת בדרך כלל זוג, מאורש. ב"מחזור וורמס" (דף 72) עומדים השניים מתחת לטלית והרב מקדש אותם; ב"מחזור ליפסיה" (כרך א, דף 64) יושב הזוג על ספסל כזוג נאהבים¹²²; ב"מחזור לוי" משנת 1300 לערך שבספריית האוניברסיטה של המבורג

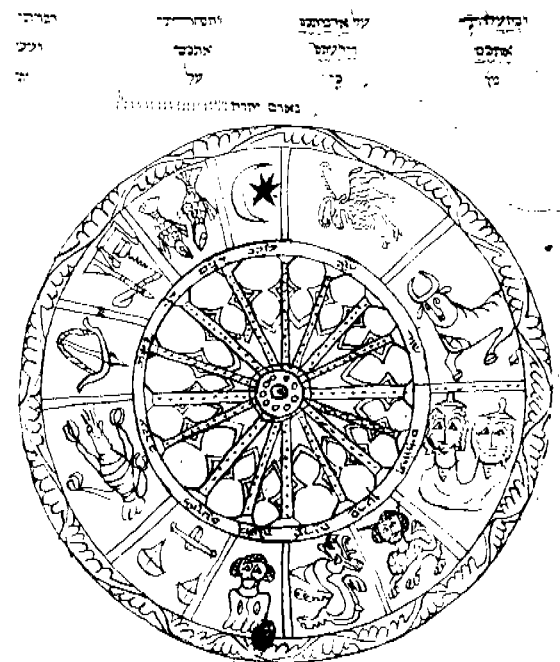
47. המן ועשרת בניו התלויים על עץ, בתו של המן שופכת תוכנו של עבט למי שופכן על ראש אביה בחשכה שהוא מרדכי. ציור-שוליים לפיוט לפורים, מתוך "מחזור ליפסיה", דרום גרמניה, 1320 לערך. ליפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך א, דף 351.

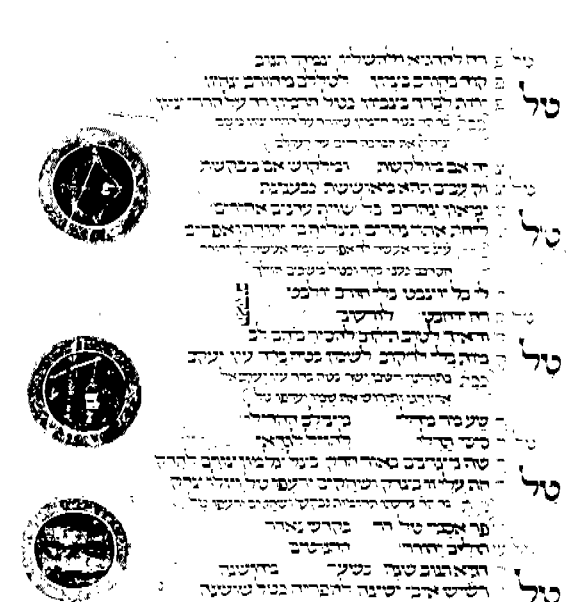
49. חתן וכלה בסמל לכנסת ישראל ואלהי ישראל; הכלה מתוארת כדמות הנכנעת והמובסת של ה"סינגוגה", שענינה קשורות ואטומות מלראות את האמת הנוצרי, אך הכתר עוטר את ראשה. לוח על עמוד שלם בפתוחה לתפילת שבת הגדול, מתוך "מחזור לוי", דרום גרמניה, אמצע המאה הארבע-עשרה. המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, כתי"ל Levi 37, דף 169.

48. אלעזר הכהן והפרה האדומה. עמוד-פתוחה לתפילת שבת, פרשת פרה, מתוך "מחזור במברג" משנת 1279. נירנברק, ספריית הסמינר התיאולוגי היהודי, כתי"ל Mic. 4843 (לשעבר אדלר 476), דף 115.

51. שנים-עשר סימני המזלות ערוכים בגלגל בכיוון מחוג השעון, הגדי חסר במשבצת שליד האר והקילון. ציור בסופו של "מחזור אופנהיימר", דרום גרמניה, 1300 לערך. אוקספורד, ספריית הבדליאנה, כתי"ל Opp. 161, דף 84.

50. סימני המזלות של כסל, טבת, שבט ואדר: קשת, גדי המעלה מים בקילון (מול גדי דול), דגים. אילוסטרציה לפיוט לתפילת הטל בפסח, מתוך "מחזור לפיקא", דרום גרמניה, 1320 לערך. ליפציג, ספריית האוניברסיטה, כתי"ל V. 1102, כרך א', דף 87.

52. משה נותן את התורה לבני ישראל מעל להר מעונה; אילוסטרציה למדרש: "כפה עליהם הר כגיגית"; איור שוליים לתפילת שבועות, מתוך "מחזור ליפסא", דרום גרמניה, 1320 לערך. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך א', דף 130ב.

של הכנסת ילדים בעולה של תורה: הילד מובא על-ידי אביו, וזה מושיבו בחיקו של המלמד, שם הוא מלקק את הלחם המשוך בדבש שעליו נכתבו אותיות האלפבית כדי להמתיק לו את לימוד התורה. הילדים האחרים, החוגגים אותו, מקבלים אף הם לוחות משוחים בדבש וביצים לבנות, המסמלות את טוהר לבם. אז לוקח הרב את הילדים אל הנהר שבעיר ומספר להם את המשל על השועל, שביקש מן הדגים לבוא לדור אתו ביבשה, ושאת סירובם לעשות כדבריו, דרש ר' עקיבא על בני ישראל, שבמקום חיותם (לימוד התורה) הם מפחדים, במקום מיתתם (כשהם מפסיקים ללמוד תורה) לא כל שכן¹²⁴. הכרך הראשון של רוב המחזורים מסתיים בקינות לתשעה באב, שבדרך כלל אינן מעוטרות, והכרך השני פותח בדרך כלל בתפילות לראש-השנה, שאליהן נלווה ציור המתאר את עקדת יצחק עם האיל הנאחז בסבך בקרניו. התקיעה בשופר, העשוי קרן של איל, בראש השנה נועדה להזכיר לה' את ההבטחה לאברהם במעמד העקדה לברך את זרעו ולהרבותו¹²⁵. במחזורים אחדים מתואר שטן מקרין ובעל טלפיים, הניצב מאחורי התוקע בשופר; וזה האחרון משעין את רגלו על הדום קטן בעל שלוש רגליים. ההדום בא לבטל את כוחו של השטן להזיק, כי לפי האמונה שהייתה מקובלת אז בגרמניה, כל חפץ בעל שלושה קצוות יש בכוחו להגן על האדם מפני השטן¹²⁶.

עמודי-הפתיחה לתפילות ליום הכיפורים מעוטרים בדרך כלל בשערים בעלי קשתות המשתרעים על פני עמוד שלם, רמז לשערי הרחמים הנפתחים ביום זה בפני כל אדם מישראל¹²⁷. "ב"מחזור הכפול", כרך ברסלאו (דף

142ב–145ב), מופיעים בצד סמלי גלגל-המזלות גם מלאכות החדש המקובלות בכתב-יד לטיניים מאוירים באירופה. ב"מחזור של אופנהיים", שבספריית הבודליאנה משנת 1300 לערך (Opp. 161, ציור 51), מתוארים אחד-עשר סמלי גלגל-המזלות בתוך עיגול גדול המחולק לשנים-עשר מדורים, בדומה לתיאור סמלי גלגל-המזלות ברצפות הפסיפס של בתי הכנסת הקדומים, כגון בית הכנסת של חמת טבריה מן המאה הרביעית ובית-הכנסת של בית אלפא מן המאה השישית. דוגמה זו מעידה כנראה על כך שהמסורת של תיאור גלגל-המזלות בצורה עגולה בתקופה העתיקה נמשכה גם בימי הביניים. אפשר אולי אף להניח שאלעזר הקליר, גדול הפייטנים של המאה השישית בארץ-ישראל, שאב את נושאו מרצפות הפסיפס של בתי הכנסת, ואולי אף עיטרו את פיוט הטל שלו בציורים מגלגל-המזלות בתקופה מוקדמת יותר¹²⁸. הציור שנלווה לתפילת חג השבועות מתאר במחזורים הגרמניים את משה המקבל את לוחות הברית ונותנם לבני-ישראל העומדים למרגלות הר סיני באמצעות יהושע, אהרן והזקנים. כך הוא מתואר ב"מחזור הארכיבישוף לוד" (לוח 27) וכך גם ב"מחזור הכפול" בכרך דרוזן שלו (דף 202ב) ובצורה דומה גם ב"מחזור המשולש" בכרך לונדון שלו (דף 33ב, לוח 34). ב"מחזור ליפסא" (כרך א', דף 130ב, ציור 52) שורבב לאילוטרציה המדרש על ה', שכפה על בני ישראל את הר סיני כגיגית, עד שיסכימו לקבל את התורה. מדרש זה מתואר גם ב"חומש מרגנסבורג" (לוח 29) בצורה דומה, ויש להניח שלשניהם היה מקור משותף. ב"מחזור ליפסא" (כרך א', דף 131) מופיע ציור נוסף המתאר מנהג שרווח בגרמניה,

89, ציור 53), נראה מעל לקשת השער הפתוח כיסא המשפט הריק, השאול מכיסא המשפט (Hetoimasias) הביזנטית, ומרכבת האל מסומלת בציור ארבע החיות של חזון יחזקאל, אף הם במתכונת נוצרית¹²⁷. השטן מופיע בצורת דרקונים. ב"מחזור ליפסיה" מצויר תיאור אברהם הניצל מכבשן-האש, שלתוכו השליכו נמרוד באור כשדים, כאילוסטרציה לתפילת יום הכיפורים¹²⁸. התפילות לסוכות מעוטרות לעתים בציור אדם המחזיק את ארבעת המינים. ב"מחזור ליפסיה" נראים בשולי הדף לסוכות גם תיאורי הלווייתן ושור הבר. שתי החיות המשיחיות הללו מסמלות את גוג ומגוג, ולפי המסורת עתידות הן לקטול זו את זו בקרב האחרון לפני בוא הגאולה באחרית-הימים¹²⁹. מחזורים אחדים, כגון "מחזור נירנברג" (לוח 35), יש בהם מספר קטן של ציורי טקסט.

במאה החמש-עשרה לא נהגו יותר להעתיק ולאיר מחרוזים גדולי-ממדים, ולעומת זאת נעשה מקובל יותר בין יהודי אשכנז בגרמניה ובאיטליה סידור התפילה האישי, הקטן יותר. אחת הדוגמאות לסידור מעין זה הוא "סידור הרבי מרז'ין" (לוח 44), שבו יש אילוסטרציות בעיקר להגדה ולמספר מועט של תפילות. רוב הסידור מעוטר בלוחיות למלות פתיחה ללא אילוסטרציות. "ספר המכלול של המכורג" (לוח 39), שנכתב ב-1434, כנראה במגנצא (מיינץ), כולל בתוכו סידור, הגדה של

53. "שערי רחמים" הנפתחים ביום הכיפורים. מעל לקשת השער – הכיסא הריק של השופט (Hetoimasias) ובקצות העמודים ארבע החיות של מרכבת האל בחזון יחזקאל. השטן מתואר בצורת דרקונים. דף פתיחה לתפילת מוסף ליום הכיפורים, מתוך "המחזור הכפול" משנת 1290 לערך. כרך בֶּרְסֶלָא. ספריית האוניברסיטה, כת"י Or. 1, דף 389.

פסח ולוח לקביעת מולד הַיָּרֵחַ. בכמה מלוחיות הפתיחה, בשולי הדפים ואף בתוך שורות הטקסט עצמן, נמצאות אילוסטרציות מעניינות. לרבות מהן אין כנראה מקור איקונוגרפי מוקדם יותר, ויש להניח, שהן פרי דמיונו היוצר של הצייר. קבוצת האילוסטרציות לפיוט לחנוכה מתארת את הנסים ואת מקרי קידוש חשם, שקרו בימי אנטיוכוס אפיפנס ובימי מרד החשמונאים.

הגדות של פסח

בכתבי-היד האשכנזיים של ההגדה של פסח, כמו בכתבי-היד הספרדיים של ההגדה, אנו מוצאים ארבעה סוגי אילוסטרציות: ציורי-טקסט, ציורי טקס ומנהגים, ציורי תנ"ך ומדרשים וציורי הגאולה לעתיד-לבוא. אך שלא כבהגדות הספרדיות יש ברוב ההגדות האשכנזיות ציורים בשוליים, ורק מעט ציורים המשתרעים על-פני עמודים שלמים. ארבעת הסוגים הללו של ציורי הגדות נראים כבר בהגדה האשכנזית הקדומה ביותר שבידינו, היא "הגדת-ראשי הציפורים" מן הרבע האחרון של המאה השלוש-עשרה (לוח 28).

ציורי-הטקסט השכיחים ביותר בהגדות האשכנזיות הם המצה והמרור, שמחזיקים בהם המסובים לשולחן בליל הסדר (לעתים נראות רק ידיהם האוחזות במצה ובמרור), החכמים הנזכרים בהגדה, עשר המכות, וארבעת הבנים שכנגדם דיברה תורה: "אחד חכם. ואחד רשע. ואחד תם. ואחד שאינו יודע לשאול". כמו בהגדות הספרדיות מתואר החכם לעתים קרובות בדמות אחד החכמים הנזכרים בהגדה כבעל זקן היושב ומעיין בספר; הרשע הוא בדרך כלל חייל, מניף את חרבו או מרים את רימחו; והתם מתואר כליצן עם כובע פעמונים, וזה שאינו יודע לשאול – בדרך כלל בילד קטן. מוצאן של הדמויות הללו הוא בתיאור ארבעת הגילאים באמנות ימי הביניים המאוחרים; אלא שבתיאור זה הסדר הוא הפוך: תחילתו בזקן והוא מסתיים בתינוק¹³⁰.

בהגדות אחרות עוקבים לפעמים ציורי-הטקסט אחר האמור בהגדה ככתבו וכלשונו. דוגמה לכך היא תמונת הלך היוצא לדרך בבגדי צליין, או חייל הנושא חנית, צקלון ומקל, כאילוסטרציה לקטע האומר "צא ולמד מה ביקש לבן הארמי לעשות ליעקב אבינו" (ציור 61). כאילוסטרציה לפסוק "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" מתואר, בכמה הגדות, אדם "הרואה את עצמו" במראה עגולה¹³¹. המנהג, שבו מצביע בעל-הבית כמתבדח על אשתו באמרו "מרור זה שאנו אוכלים", מתואר כך בציורי-הטקסט בהגדות אשכנזיות ואיטלקיות, והוא מצוי גם בספרדיות (לוח 14). ציורי הטקס והמנהגים בהגדות האשכנזיות נפתחים לעתים בעמוד שלם ובו ציור ההכנות לפסח (כגון ב"הגדת-נירנברג השנייה" וב"הגדת-יהודה")¹³¹. הכנות אלו כוללות את אפיית המצות, ניקוי הבית, ביעור החמץ ועריכת שולחן הסדר. בעמודי הטקסט כוללים ציורי המנהגים את הרמת "ארבע כוסות" ושתייתן, כמו ב"הגדת-יהודה" (לוח 41), נטילת ידיים, תיאור כל בני המשפחה המסובים סביב שולחן הסדר, כמו ב"הגדת-ארנה מיכאל" (לוח 38), הטמנת האפיקומן ומציאתו, כמו ב"הגדת-ראשי הציפורים" (דפים 66, 229) ופתיחת הדלת לאליהו הנביא בעת אמירת "שפוך חמתך..."¹³¹. ברוב האגדות האשכנזיות מתייחסים ציורי התנ"ך

בעיקר לסיפור יציאת מצרים, אך לעתים הם מתארים גם אירועים מספרים אחרים של התנ"ך. ב"הגדת-ראשי הציפורים" יש תיאורים מפורטים רבים של יציאת מצרים (לוח 28). ב"הגדת-נירנברג השנייה" (לוח 40) וב"הגדת-יהודה" (לוח 41) יש שלוש קבוצות של ציורי-תנ"ך¹³². הקבוצה הראשונה מתארת את יצירת מצרים והיא פותחת בלידת משה ומסיימת במרים הנביאה והנשים היוצאות בתופים ובמחולות. קבוצה זו כוללת גם את יציאת מצרים (למשל ב"הגדת-נירנברג השנייה" לוח 40). קבוצה שנייה של ציורי-תנ"ך מתארת את הכתוב בספר בראשית, החל בסיפור אדם וחוה וכלה ביוסף בהיותו משנה לפרעה. הקבוצה השלישית ב"הגדת-נירנברג השנייה" מתארת בציורים בלתי קשורים זה בזה את נביאי ישראל ומנהיגיו, החל במשה המקבל את לוחות הברית (דף 37ב), יהושע והמלאך (דף 38), שמואל ועלי (דף 38ב), שמשון והארי (דף 39), שמשון הלופת את שני עמודי התווך בהכריזו "תמות נפשי עם פלשתים" (דף 39ב), דוד וגלית (דף 40) וכלה באלהיו הנביא הרוכב על חמור וכל ישראל אחריו (דף 41).

בין ציורי התנ"ך ב"הגדת-נירנברג השנייה" אנו מוצאים גם תיאורים מדרשיים רבים, כגון חרטומי מצרים המנבאים לפרעה, שמשה ייטול ממנו את מלכותו (דף 37ב), משה המסיר את כתר פרעה מעל לראשו (דף 9), צווארו של משה הנעשה בעמוד של שיש, שהחריב אינה יכולה לשספו (דף 11), צפורה המאכילה את משה במשך שבע שנים שבהן ישב בבית האסורים (דף 12ב), פרעה הרוחץ באמבט של דם ילדי בני ישראל כתרופה לצרעתו (דף 14), הנחש המנסה להרוג את אדם הראשון ולפתות את חוה (דף 30), ואברהם הניצל מכבשנו של נמרוד באור-כשדים (דף 30). החומר האגדי שאנו מוצאים בציור "הגדת-נירנברג השנייה" ו"הגדת-יהודה" מבוסס ברובו על "ספר הישר", מדרש אגדה ובו סיפורים מקבילים לכתוב בבראשית (ומעט גם לשאר ספרי התנ"ך, עד לספר שופטים), שחובר בסוף המאה האחת-עשרה בספרד. הכתובות בחרוזים שבתוך "הסרטים המעופפים" בהגדות אלו, המעורבות לעתים במלים ביידיש, מבוססות אף הן על "ספר הישר". הציור האחרון ב"הגדת-נירנברג השנייה" הוא ציור אליהו הנביא, המבשר את בואו של המשיח – אחת הדוגמאות המובהקות ביותר לציורי הגאולה שלעתיד-לבוא בהגדות האשכנזיות. תיאור זה של אליהו הנביא הרוכב על חמור לפני חומת ירושלים הפך לציור המסורתי המלווה את הפסוק האחרון של ההגדה: "לשנה הבאה בירושלים", והוא מופיע, בין השאר, גם בהגדות המודפסות, כגון ב"הגדת-פראג" מ-1526 וב"הגדת-אמסטרדם" מ-1695. למעשה כבר לפני 1300, ב"הגדת-ראשי הציפורים", נראית ירושלים כעיר מוקפת חומה ומתחתיה ארבעה אנשים, המגלים את הערצתם לעיר על-ידי הרמת ידיהם.

עם ציורי הגאולה בהגדות האשכנזיות נמנה גם תיאור עקדת יצחק, המסמל ביום הדין את הברית שכרת ה' עם אברהם והבטחתו לברך את זרעו ולהרבותו (כך ב"הגדת-ראשי הציפורים", דף 15ב), וכן ציור כניסת הצדיקים לגן העדן כאילוסטרציה לפסוק "זה השער לה' צדיקים יבאו בו" (תהילים קיח: כ). ב"הגדת-ראשי הציפורים" (דף 33) נראים שלושה אנשים מזוקנים, כנראה אברהם, יצחק ועקב, מובלים דרך השער על-ידי מלאך למבנה גן העדן.

בן שתי קומות, שבו נמצאים ארבעה מלאכים ומעליו השמש והירח. מספר רב של הגדות אשכנזיות מן המאה החמש-עשרה שרדו ובהן אילוסטרציות מן הסוג שתואר לעיל, ובכמה מהן יש גם קולופונים מתוארכים, אך לא נוכל לדון כאן בכולן בפרוטרוט¹³³.

לסוג זה של הגדות שייכת ההגדה שב"ספר המכלול של המבורג" משנת 1434 (לוח 39) וכן "הגדת-ריילנדס האשכנזית"¹³⁴ ו"הגדת-חילק ובילק", הנמצאת בספרייה הלאומית בפריס¹³⁵, שתיהן מן הרבע השני של המאה החמש-עשרה. "הגדת-נירנברג השנייה" (לוח 40) ו"הגדת-יהודה" (לוח 41) נכתבו באמצע המאה החמש-עשרה. בשתי הגדות אלו, כמו ב"הגדת-חילק ובילק", יש כתובות בחרוזים, הכתובות בתוך סרטים מעופפים. בין ההגדות מאמצע המאה החמש-עשרה יש אחת, שנכתבה כחלק ממחזור תפילה שהועתק באולם שבגרמניה. למחזור תפילה זה הנמצא בספריית הפלטינה בפרמה יש תוספות מאוחרות יותר, מאוּדִינָה ומטְרִבִּיזו שבאיטליה ב-1450 וב-1453 (Parms. 2895).

"הגדת-ארנה מיכאל" (לוח 38) ו"הגדת-דרמשטדט" (לוח 43) הן יוצאות-דופן במיעוט ציורי הטקסט שבהן. וב"הגדת-ארנה מיכאל" משנת 1400 לערך יש, נוסף לכמה ציורי-טקסט בשוליים, גם שלוש אילוסטרציות המשתרעות על-פני עמוד שלם והמתארות את המשפחה המסיבה לשולחן הסדר. הגדה זו קרובה בסגנונה ל"הגדת-דרמשטדט" המפורסמת, שאין בה כמעט ציורים המתייחסים לטקסט של ההגדה. רוב האילוסטרציות שבה מתארות זקנים המלמדים נערות צעירות ויש בה הרבה מאוד דמויות גרוטסקיות. מיעוט הציור בעל האופי היהודי המובהק הניע כמה חוקרים להניח, ש"הגדת-דרמשטדט" לא צוירה על-ידי יהודי, אולי ניתנה ההגדה כמתנת אירושין של איש בא-בימים לאישה צעירה ממנו. לא יפלא אפוא, שבדף האחרון של ההגדה יש ציור של מעיין הנעורים שאל תוכו נכנסים אנשים זקנים, פיסחים וחיגרים ויוצאים מצדו השני, אחרי שטבלו בו, עירומים, צעירים, בריאים ושלמים. איכות הציורים ב"הגדת-דרמשטדט" גבוהה יותר מזו שב"הגדת-ארנה מיכאל" והיא הייתה לאחד מכתבי-היד העבריים המצויירים הידועים ביותר מאז נדפסה בפקסימילה פעמיים ב-1927 וב-1972¹³⁶.

ספרים אחרים

מלבד כתבי-יד מצויירים של התנ"ך, מחזוריים והגדות, יש בידינו גם כתבי-יד מעוטרים של ספרי הלכות ודינים. הנפוצים שבהם הם העתקים של "משנה תורה" לרמב"ם. כמו בכתבי-יד דומים מספרד, האילוסטרציות היחידות בכתבי-יד אלה הן תכנית המקדש וכליו¹³⁷. לוחיות מלות-הפתיחה מעוטרים לעתים בפאר, אך כמעט ללא אילוסטרציות. ספרי הלכות ודינים מצויירים אחרים הם "ספר מצוות קטן" (סמ"ק) ו"ספר מצוות גדול" (סמ"ג), המעוטרים בדרך כלל רק בלוחיות למלות-הפתיחה, ולעתים רחוקות בדמויות ובגרוטסקות. ספרים חילוניים מעוטרים הם נדירים ביותר. אחד השכיחים שבהם הוא "משל הקדמוני", שכתב המשורר היהודי הספרדי בן המאה השלוש-עשרה, יצחק בן שלמה אבן סהולה. לקט מחורז זה של משלים, המבוססים על אגדות בשבח החכמה, החרטה, הצניעות, הענווה, האמונה, הצדקה

הפתיחה והסיום של הטקסט
הפתיחה והסיום של הטקסט
הפתיחה והסיום של הטקסט

54. "צורת האשה החשוקה מתחזקת ועל רדה מתרפקת", אילוסטרציה לספרו המחזור "משל הקדמוני" של יצחק בן שלמה אבן סהולה, דרום גרמניה, 1450 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Opp. 154, דף 110.

וכדומה, עוטר בדרך כלל בסדרת ציורים בראש כל פרק. מאחר שלכל תמונה יש כתובת בחרוזים שחברה על-ידי המחבר, נראה שכתב-היד נועד מלכתחילה להיות מציור; אך לא נותרה לנו שום דוגמה ספרדית שלו. נראה, שהיה זה ספר נפוץ ומקובל ביותר בדרום-מערב גרמניה במאה החמש-עשרה, מכיוון ששרדו ממנו כמה העתקים שלמים וכמה קטעים. ודוגמה אחת לכתב-יד מדרום גרמניה משנת 1450 לערך נמצאת בספריית הבודליאנה (ציור 54)¹³⁸. הספר נדפס על-ידי גרשום שונצינו כבר ב-1490 עם חיתוכי-עץ הדומים לציורים שבכתב-היד. במאה השש-עשרה נדפס "משל הקדמוני" בגרסאות מציירות בידיש, ואלו הביאו לתפוצה נוספת של הטקסט המציור.

2. כתב-יד מציורים מאיטליה

אסכולת כתב-היד העבריים המציורים באיטליה הייתה אחת האסכולות המוקדמות בקרב היהודים באירופה, כשם שהקהילה היהודית באיטליה הייתה מן הקדומות והפורות ביותר בין קהילות היהודים באירופה למן ראשית ימי הביניים. כתב-היד העבריים המציורים מאיטליה הם מגוונים ביותר בסגנונם ובסוגיהם. רוב כתב-היד אורו בידי ציירים יהודיים, אך יש כתב-יד מפוארים במיוחד, שבוצעו בידי גדולי המאירים האיטלקיים הנוצריים. הואיל והם משתייכים לאסכולות שונות ונכתבו למן סוף המאה השלוש-עשרה עד תחילת המאה השש-עשרה, הריהם נבדלים זה מזה בתכנית עיטוריהם – למן עיטורים בשולי הטקסט ולוחיות מעוטרת של מלות-הפתיחה ועד לציורי-טקסט המשתרעים על-פני עמוד שלם.

תכניות העיטור של סוגי הספרים השונים באיטליה אינן מגובשות כל כך כמו של אלה שבספר ושבאשכנז. עם זאת יש יסודות מסוימים המופיעים בכל האסכולות האיטלקיות, אולי בהשפעת ציור כתב-היד העבריים מאשכנז ומספרד. רוב כתב-היד העבריים המציורים מאיטליה מעוטרים בלוחיות מלות-הפתיחה בראשי הפרקים, ולעתים ממוסגר במסגרת עיטורית עמוד

הפתיחה כולו, או לפחות הטור הראשון של הטקסט. מסגרת עיטורית זו עשויה להיות תשלובת פשוטה של עלווה המקיפה את הטקסט (לוח 47), או קשתות דמויות-שער, המעטרת בהידור רב את עמוד-הפתיחה (למשל לוח 58). כתב-יד עבריים מציירים של ספר התנ"ך, מחזורי תפילה וסידורים, ספרי שירה ופרוזה, ספרי הלכה ויצירות חילוניות בפילוסופיה, במדע ובפרואה עוטר בדרך כלל בעמודים ממוסגרים בפתיחת הספרים, התפילות, הפרקים או הקטעים. בכתב-יד אחרים יש ציורי-טקסט בשוליים ולוחות מאוירים בתוך הטקסט, או כאלה המשתרעים על-פני עמודים שלמים¹³⁹. בהגדות האיטלקיות שיטת העיטור דומה לזו שבהגדות האשכנזיות: ציורים בשוליים ולוחיות למלות-הפתיחה.

אסכולות רומא ומרכז איטליה במאה השלוש-עשרה

"התנ"ך של הבישוף גדל" משנת 1284 הנמצא בעמנואל בקולג' שבקימברידג' (לוח 46) מהווה בעיטוריו דוגמה טיפוסית לאסכולת כתב-היד העבריים המציורים ברומא ובמרכז איטליה בסוף המאה השלוש-עשרה. בכתב-יד אלה השתמשו הציירים בשתי טכניקות שונות: בצבעי טמפרה המונחים בשכבות עבות ובצבעי מים עם רישומי עט בצבעים שונים. שתי טכניקות אלה מהמאה השלוש-עשרה נמצאות ב"תנ"ך של הבישוף גדל", בספרי תנ"ך אחרים מאותה תקופה¹⁴⁰ ובכמה כתב-יד מאוירים של ספרי הרמב"ם¹⁴¹ שהיו נפוצים מאוד באותה התקופה¹⁴². כמה מכתב-יד אלה נכתבו על-ידי אותו סופר, אברהם בן יום טוב הכהן הנקרא "המחוקק", ונוקדו בידי הנקדן בנימין בן יואב "ממשפחת הענויים" (della mansi) המפורסמת ברומא, או נכתבו בעבור אותו פטרון, שהזמין כמה מכתב-היד כולל "התנ"ך של הבישוף גדל" – שבתאי בן מתתיהו. הראשון מבין שני הדפים הצבועים ב"תנ"ך של הבישוף גדל" המוצגים כאן מכיל את האות שין במתכונת גדולה, האות שהיא ראשית שמו של שבתאי וכן שמו של שלמה בנו. עיטורים דומים מציורים בכתב-יד עבריים מציירים של ספר התנ"ך שמוצאם מאיטליה התיכונה. ב"תנ"ך העברי של הרלי" בן שני הכרכים שבספרייה הבריטית¹⁴³ – שנכתב בשנת 1300 לערך, ובוודאי לפני 1340 היא שנת מכירתו, באיטליה התיכונה – נשתמרו שתי טכניקות העיטור שנוכרו למעלה: רישומים הצבועים בצבעי-מים, וציורים בצבע. בראש כל ספר מספרי התנ"ך מצויה לוחית למלת-פתיחה, שממנה יוצאת תשלובת של עלים המקיפה את כל העמוד או טור אחד של הטקסט. התשלובות סבוכות וכוללות בעלי-חיים, עופות, דגים ודמויות גרוטסקיות בסגנון שהיה נפוץ בחבל אֶמְיִלְיָה ושהושפע בעיקר מן האסכולה של בולוניה. כתב-יד זה של ספר התנ"ך כולל מספר קטן של אילוסטרציות לטקסט. מתחת ללוחית של מלת-הפתיחה לבראשית (דף 1) נמצא לוח מציור בעל שבעה מדליונים; חמישה מהם מתארים את בריאת השמים והארץ, השמש, הירח והכוכבים, המים, העצים והחיות. בכל מדליון נראית יד אלוהים בוקעת מבעד לפיסת-ריקע. בסוף החומש מצוי רישום המשתרע על-פני עמוד שלם של מנורת שבעת הקנים (דף 136, ציור 55). המציירת בקווים עדינים באדום, בירוק, בצהוב ובחום. העמוד כולו ממוסגר בתשלובות של עלים ובהן דמויות

בתחום החוק והמשפט – נושאים שאוניברסיטת בולוניה התמחתה בהם. דוגמה מובהקת לאסכולה זו בציר כתבי-יד עבריים מצוירים הוא כתב-היד הכולל את הפסקות ההלכתיות של רבי ישעיהו מטקאני הראשון (שחי במאה השלוש-עשרה), שהועתק בבולוניה בשנת 1374 ונמצא בספרייה הבריטית¹⁴⁵. כתב-היד ערוך על-פי נושאים ויש בו ציורי-טקסט בשוליים וליד הלהות למלות-הפתיחה עם ציורי-הטקסט המעניינים ביותר נמנים תיאור אדם המדליק מנורת חנוכה (דף 19), איש הנסקל באבנים, משום שחטב עצים בחג (דף 64), סוכה ואדם הנושא את ארבעת המינים (דף 279), חרשי-עץ המגלפים בעץ גנוב (דף 184ב), שור שגנח את הפרה (דפים 176–177), סוחר המוכר ספינה (דף 225) ושופט בבית דין (דף 241, ציור 57). רישום הדמויות הכבד בציורי-הטקסט וסגנון העיטורים שבשוליים, עם תשלובות העלים הברניים, הפרחים ונקודות הזהב – כל אלה מזכירים את אסכולת ניקולו די ג'קומו דה בולונגה¹⁴⁶.

קרוב בסגנונו לכתב-היד הבולונזיים של ספרי הדינים הוא כתב-היד של "משנה תורה" לרמב"ם, הנמצא כיום בבית הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים, שנכתב בספרד או בפרובנס במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה ואויר בחלקו בפרוג'ה בשנת 1400 בערך בסגנונו של מתיאו די סר קמביו (Di Ser Cambio, לוח 47). כל אחד מארבעים דפי הטקסט הראשונים עוטר בתשלובות של עלים ודמויות גרוטסקיות בשוליים. נוסף על כך יש כאן גם אילוסטרציות בלוחיות למלות-הפתיחה וכן בשולי העמודים. אלו הן האילוסטרציות

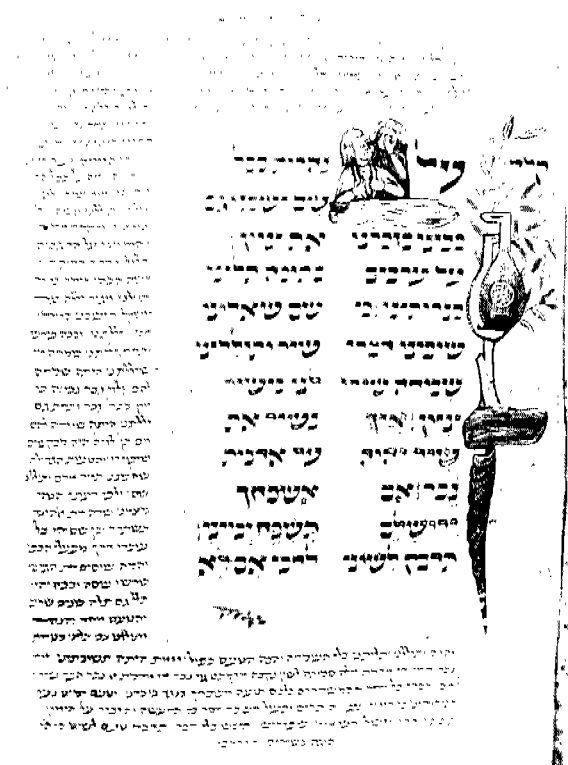

55. מנורת המקדש על מידותיה. דף שלם מאויר בסופו של החומש, מתוך "התנ"ך העברי של קרלי", מרכז איטליה, סוף המאה השלוש-עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Harley 5710, דף 136.

גרוטסקיות ודרקונים. כתבי-יד מצויר אחר, שנעשה בסגנון של חבל אֶמִלִיָה בסוף המאה השלוש-עשרה, הוא ספר תהילים ועיר המצוי בספרייה הפלטינית ברומה¹⁴⁴. בפתיחה של כל פרק ב"תהילים האמיליאני של פרמה" יש עיטורי עלים משתרגים עם דמויות גרוטסקיות ובעלי-חיים בשוליים. כמה מן הדמויות מהוות אילוסטרציות לטקסט, למשל דמויות של אנשים בוכים, שכינורותיהם תלוים על עצי ערבה הצומחים על מים, מעטרים את תהילים קלו: "על נהרות כָּבֵל שָׁם יִשְׁבְּנוּ גַם כְּכִינוֹ [...] על עֲרֵבִים בְּתוֹכָהּ תִּלְיֵנוּ כְּנֹרֹתֵינוּ" (דף 162, ציור 56). אדם מנצח על מקהלה מעטר את תהילים קמט: "שירו לה' שיר חדש".

אסכולות איטלקיות בנות המאה הארבע-עשרה

בבולוניה התפתחה אסכולת כתבי-יד מעוטרים של ספרי דינים והלכות במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה, כנראה בהשפעת האסכולה הבולונזית של כתבי-יד לטיניים; סופרי בולוניה עסקו בכתיבת צווי-האפיפיור, חוקים עירוניים וקבצים אחרים של תעודות ומסמכים

56. "על נהרות כָּבֵל שָׁם יִשְׁבְּנוּ גַם כְּכִינוֹ" פִּכְרְנוּ אֶת צִיּוֹן". ציור טקסט לתהילים קלו, מתוך "ספר תהילים האמיליאני של פרמה", 1300 לערך. פרמה, ספריית הפלטינה, כת"י 1870, דף 162.

אסכולות צפון-איטלקיות

אסכולת האיור החשובה ביותר שהתפתחה בצפון איטליה במאה החמש-עשרה הייתה האסכולה הוונצ'יאנית, שהשפיעה השפעה מכרעת על כל האסכולות שבסיבתה הקרובה, כגון על פדובה, מנטובה ורונגו, אך גם על מרכזים אחרים מחוץ לאזור הוונצ'י, כגון פרנצה, בולונזה, פזרו, מודנה ורג'יו. בכל הערים הללו ישבו יהודים, שידם הייתה משגת לרכוש לעצמם כתבי-יד מאוירים מפוארים. לכן אפשר להתייחס אל כל אזורי אמייליה, רומנה וחלק מלומברדיה כאל אזורים, שההשפעה הוונצ'יאנית הייתה מכריעה בהם¹⁵⁶. לעומתם היה חבל טוסקנה נתון כולו להשפעה פלורנטינית. אחד מכתבי-יד המפוארים ביותר מן המאה החמש-עשרה שנוצרו בצפון איטליה הוא ספר "ארבעה הטורים" לר' יעקב בר אשר בן יחיאל, המצוי כיום בספריית הוותיקן (לוח 48). כתב-יד, שנכתב במנטובה בשנת 1436, דומה בסגנונו לכתב-יד הלטיניים שצוירו במנטובה במחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה. ממנטובה נותר לנו גם עמוד בודד מכתב-יד שלם של "ארבעה טורים" שאבר, והוא נכתב כנראה באמצע המאה החמש-עשרה. דף זה הוא עמוד פתיחה ל"טור אבן העזר" העוסק בענייני אישות. הוא צורף בטעות לכתב-יד אחר העוסק בענייני הלכה, שנכתב בפררה בשנת 1457, ונמצא בנורצ'לי (לוח 55). הדמויות עדינות הפנים ועיטורי השוליים הפרחוניים מעידים על כך שצויר בפררה. כתב-יד חשוב אחר מלומברדיה, מאסכולת מנטובה או פררה, הוא ספר "משנה תורה" לרמב"ם, שהכרך השני שלו היה מצוי לפניו בספרייה העירונית בפרנקפורט וכיום הוא באוסף פרטי בניו יורק (לוח 60). הכרך הראשון שלו נמצא בספריית הוותיקן ומצויר באותה שיטה של לוחיות גדולות למלות-הפתיחה עם אילוסטרציות מתאימות לטקסט, שאנו מוצאים בכל אחד מ"ד ספרי היד החזקה"¹⁵⁷.

כתב-יד המעודן וההדור ביותר מכל כתב-יד העבריים מאיטליה הוא "ספר המכלול של רוטשילד" (כת"י 24). הנמצא כיום במחיצתו של ישראל (לוח 56). חלק מצויר הדמויות בלוחות וכמה מעיטורי השוליים שלו מזכירים את יצירותיו של תדיאו קריבלי (Taddeo Crivelli) מפררה, אחד מצוירי ה"ת"ך של בורסו ד'אסטרה" (Borso d'Este) הלטיני ואולי נעשו על-ידי אמן מבית מלאכתו. מכל מקום ברור שהעיטורים ב"כתב-יד רוטשילד" 24 מעידים על השפעה ונציאנית ישירה, שהייתה מקובלת בצפון איטליה באותה תקופה וגם ציירים שלא למדו בוונציה סיגלו אותם לעצמם. ההשפעה הוונצ'יאנית, הניכרת בעיטורים וציורים כבדי-צבע, מצויה גם באזורי הצבע של "המחזור האיטלקי של שוקן" משנת 1441 (לוח 49). תכנית העיטור והאיקונוגרפיה של המחזור הזה, שהוא דוגמה נדירה של מחזור איטלקי מצויר, היא אשכנזית והועתקה כנראה מכתב-יד אשכנזי. עם זאת הטקסט הוא כמנהג בני רומא והפטרון של כתב-יד היה איש טיבולי שליח רומא. המחזור עוטר בשני שלבים, וייתכן, שעיתורי העט שמסביב למלות הפתיחה הם רומאיים, ואילו העיטור הצבעוני הוא ונציאני ומאוחר יותר. ספר הרפואה הנודע, הוא ה"קנן", שחיבר הרופא והפילוסוף הערבי אבן סינא (988–1037), תורגם מערבית לעברית וממנה ללטינית והיה לאחד הספרים החשובים

ביותר בימי הביניים. אחד העותקים המאוירים שלו, כיום בספריית האוניברסיטה של בולונזה (לוח 54), מעוטר אף הוא בסגנון האסכולה של פררה, בהשפעתו של הצייר הלומברדי ליאונרדו דה בסוצו (Leonardo da Besozzo)¹⁵⁸. ספר רפואה אחר, "המכלול הרפואי", הנמצא בספריית האוניברסיטה של קימברידג', מעוטר בלוחות מצוירים בראש כל שער משעריו (לוח 51). סגנון הדמויות והעיטורים שבו קרוב מאוד לסגנון האסכולה של כתב-יד מצוירים לטיניים בפדובה בראשית המאה החמש-עשרה. סגנון הדמויות הכבדות שפניהן קטנות עם מבהקים בלבן וקווי-מתאר עבים אופייני לאסכולה זו¹⁵⁹. גם במשך המאה החמש-עשרה נמשכו ההשפעות הוונצ'יאניות על אסכולת האיורים של פדובה. אלה השפיעו ישירות גם על כתב-יד העבריים שצוירו בפדובה. "מכלול הלכות", הנמצא כיום בספריית המדינה והאוניברסיטה של המבורג (לוח 59), נכתב ואויר בפדובה ב-1477, ונוספו לו תוספות מאוחרות יותר בסגנון פלורנטיני. רוב החיבורים שבספר הם משל יצחק מדיין (Dürer). ציורים בסגנון ארכאיסטי של אסכולת פדובה כוללים כמה לוחיות למלות-פתיחה (כגון הדפים 44 ו-50). בסגנון זה מצוירת אילוסטרציה יוצאת דופן להלכות שחיטה, המתארת זקן שוחט איילה, בשולי אחד העמודים (דף 6) וכן הלוחית למלת-פתיחה, המשתרעת על-פני עמוד שלם, המתארת טקס נישואין תחת כיפת השמים (דף 75, לוח 59). שתיהן מלמדות על העזתו ודמיונו החופשי של האמן. הלוחות בסגנון הפלורנטיני והלוחיות למלות-הפתיחה, המעטרות את הטקסט שבראש הספר (דף 33) ובפתיחת חיבורו של המהר"ם מרוטנבורג (דף 393), נוספו ב-1492. האסכולה של פיזו שעל גבול איזור רומנה הושפעה מאוד מאסכולת ונציה ופררה. מספר גדול של כתב-יד מצוירים עבריים מכל המאה החמש-עשרה נותרו בדינו¹⁶⁰. ה"מחזור מפזרו" מ-1480 (לוח 53), לשעבר באוסף ששון, קשור אף הוא מבחינה סגנונית לאסכולות פררה וונציה. דפי הפתיחה של התפילות העיקריות מעוטרים במסגרת צמחית, והאילוסטרציות המועטות שבכתב-יד זה נמצאות בתחתית הדף בתוך מדליונים מעוטרים.

האסכולה הפלורנטינית

האסכולה של פירנצה, שיצרה עשרות כתב-יד עבריים מצוירים, הייתה אחת האסכולות החשובות ביותר בתחום זה במאה החמש-עשרה. ידועים לנו שני סוגים של איורים, שנוצרו בפירנצה במחצית השנייה של המאה: האחד הוא ציורי מכחול צבעוניים ש"ספר העיקרים של רונגו" (לוח 57) הוא דוגמה נאותה לו. שלושת כתב-יד המאוחרים, שנכתבו בשביל יואב עמנואל ונזכרו לעיל, עשויים גם הם באותו סגנון¹⁶¹. הסוג השני של כתב-יד מאוחרים מפירנצה עשויים בעיקר בעבודות רישום ובעט צבעוני. רובם מעוטרים בעבודת פליגין עדינה בלוחיות למלות-הפתיחה ובעיטורי המסגרת. אליהם צמודים, בדרך כלל, רישומים של מסכות, פרופילים ובעלי-חיים זעירים. הצבעים השכיחים ביותר ברישומי-עט אלה הם אדום וכחול ארגמני. גם ציורי-הטקסט של האסכולה הפלורנטינית הזאת מבוססים על רישומים בעט.

אחד האמנים החשובים ביותר שהתפתחו באווירה זו של אסכולת פירנצה הוא הסופר והצייר האשכנזי יואל בן

הראשונה, העשויים בדיו ובטכניקה של השארת רקע הקלף כמות שהוא, לעיצוב הדמויות, וצביעה בדיו מסביב להן (ציור 59). השוואה עם ציורי "הגדת-נירנברג השנייה" (לוח 40), ובייחוד עם אלה של "הגדת-יהודה" (לוח 41), תגלה את קרבתו של יואל בן שמעון לציור הגרמני של אמצע המאה החמש-עשרה. רק אחרי בואו לאיטליה התגבש סגנונו האיטלקי-פלורנטיני, כפי שאפשר לראות ב"הגדת-לונדון" (ציור 60 ולוח 42), ב"סידור של מרילנה" משנת 1469, ב"הגדת-דייסון פרינס" (ציור 61) וב"הגדת-ווינגטון" משנת 1478 (לוח 50). פעילותו של יואל בן שמעון נמשכה כ-45 שנים, מ-1449 ועד 1485 לפחות. אפשר לומר עליו שהוא הסופר והצייר של כתבי-יד שכתבו עליו יותר מאשר על כל אמן אחר, אך עדיין אין אנו יודעים על כל פעולותיו, ומחקר על התפתחות סגנונו עדיין לא נכתב¹⁶².

השפעתו של יואל בן שמעון באיטליה הייתה רבה, בייחוד על הסופרים-מאירים מן החוג האשכנזי, שהתיישבו באיטליה הצפונית והמרכזית במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה. דוגמה להשפעה זו אפשר לראות ב"מחזור האיטלקי של רוטשילד" משנת 1492, המצוי כיום בסמינר התיאולוגי היהודי בניו-יורק (לוח 52). סגנון ציורי-הטקסט בכתבי-יד זה דומה ביותר לסגנון האיטלקי של יואל בן שמעון, ואפשר להשוות אותו עם ציורי יציאת מצרים ב"הגדת-לונדון" (ציור 60), וכן עם תיאור אליהו הנביא הרוכב על החמור ב"הגדת-ווינגטון" (לוח 50)^{162א}.

דוגמאות נוספות של הסגנון הציורי של האסכולה הפלורנטינית נראה בכתבי-יד הכולל את ספרי אמ"ת (איוב, משלי ותהילים), הנמצא כיום במוזיאון ישראל¹⁶³. בראש כל אחד מספרים אלה מצוי ציור-טקסט המשתרע על-פני עמוד שלם: בראש ספר תהילים (דף 24ב) מצויר דוד כורת את ראש גלית; בראש ספר איוב נראה איוב עם שלושת רעיו (דף 134ב) ובראש ספר משלי מתואר משפט שלמה (דף 186ב, ציור 62). הדוגמה המפוארת ביותר לסגנון הפלורנטיני, של סוף המאה החמש-עשרה היא התוספת שנעשתה בפירנצה ל"תנ"ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס", בודאי בבית מלאכה של אמן מקומי, לא-יהודי (לוח 58). ד"ר גבריאל סדריינה קבעה, שסגנונם של העיטורים הללו מעיד עליהם, שנעשו בבית-המלאכה של אטונטה דלי אטונטי (Attavante degli Attavanti), אך פרופ' מירלה לוי ד'אנקונה סבורה, שזהו יצירה מוקדמת של ג'קופו דל ג'אקו (Jacopo del Giallo)¹⁶⁴.

אסכולת דרום איטליה

נאפולי הייתה מרכז חשוב נוסף של ייצור כתבי-יד עבריים מצוירים במאה החמש-עשרה. הדוגמה הידועה ביותר של האסכולה הנאפוליטנית היא "תנ"ך אברדין", שנכתב כנראה בנאפולי ב-1493 על-ידי יצחק בן דוד בלנסי (מוולנסיה), שהיה כנראה ממגורשי ספרד¹⁶⁵. ההשפעה הספרדית מתבטאת בכתבי-יד זה, למרות שנכתב על אדמת איטליה. תכנית הספר ועיטוריו, הכתב שבו, המיקרוגרפיה של המסורה וסימני הפרשות – כל אלה נעשו לפי המסורת הספרדית. אך בעיטורי השוליים והמסגרות של העמודים המעוטרים, הכוללים שינויי-נוסח של המסורה, וכן בלוחיות של מלות-הפתיחה

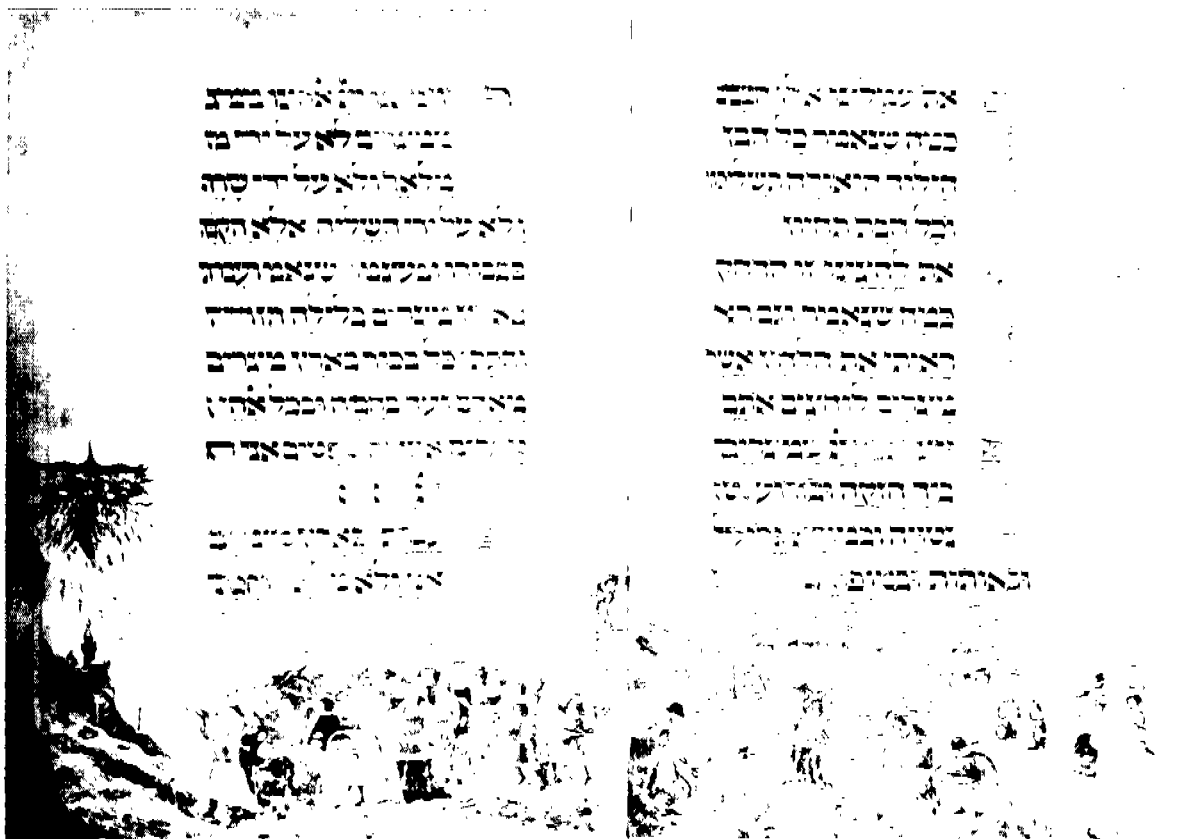

אֶתֶּן יִיבֵן לַחֲנוּחַת לְהֵלֶל לְטִבֵּר
לְפָאֵר לְדֹמִים לְהוֹר לְבֵר לְעֵלָה
וְלֵדֶלֶת לְמִי־טִקְטִיָּה לְטִבֵּר לְאֶבְרָהָם
אֶתֶּן מִלֵּל הַגִּבִּים וְאֶתֶּן הַרְבֵּעַ מִן־מִלֵּל
מִדְּרוֹת מִיָּמִין לְטִבִּיחָה וּמִבְּרֵאשִׁית לְטִבֵּר
טִבֵּר

59. הרמת כוסות בערב פסח, אילוסטרציה לאמירה: "לפיכך אנחנו חייבין להודות, להלל, לשבח... מתוך "הגדת נירנברג הראשונה", שצוירה על-ידי יואל בן שמעון ב-1454 לערך. ירושלים, ספריית מכון שוקן, דף 26.

שמעון, הקורא לעצמו גם ייבש (פייבוש) אשכנזי; מבין או מקלן ואולי מפרוינא (?). יואל ידוע לנו מתוך אחד-עשר כתבי-יד שחתם עליהם כסופר, ולפעמים כצייר, אך מתוך הכרת סגנון-הציור שלו אפשר להרחיב את המעגל ולכלול בין יצירותיו גם שלושה כתבי-יד נוספים. יואל בן שמעון הוא דמות ציורית ביותר. עלה בידו לכונן לעצמו חוג של פטרונים ברחבי איטליה המרכזית והצפונית במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, ונראה שהיה סופר נודד, שהגיע מדי פעם שוב לגרמניה, אך תמיד חזר על עקבותיו לאיטליה. עדיין לא נחקרו כל כתבי-יד שצייר וכתב, אם כי מדי פעם נוסף מחקר חשוב המגיה אור על פעילותו.

ידוע לנו, שאת הכשרתו העיקרית כסופר וכצייר רכש בחבל הריינוס התחתון, בין קלן לבון, שבאמצע המאה החמש-עשרה ניכרת בו השפעה צפון-איטלקית ברורה על ציורי כתבי-היד הלטיניים והעבריים כאחד. יצירתו בתקופת שהותו בגרמניה לוטה בערפל. יש להניח, ש"הגדת-נירנברג הראשונה" – שהיא חסרת תאריך מדויק, ומשערים שנכתבה ב-1454 – נוצרה בידי יואל בן שמעון בהיותו עדיין אמן, שקיבל את הכשרתו במערב גרמניה, למרות שידוע לנו שב-1452 כבר היה באיטליה והעתיק שם מחזור תפילה בקרמונה. ואכן הסגנון הבלתי מוגבש של אמן גרמני ניכר בציורי "הגדת-נירנברג

60. המצרים רודפים אחר בני ישראל, והוציחם נתקלים בעמוד הענן החוצץ. אילוסטרציה להגדה של פסח, מתוך "הגדת לונדון" שצוירה על-ידי יואל בן שמעון. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 14762, דפים 15, 16.

62. משפט שלמה. עמוד פתיחה שלם לספר משלי, מתוך "ספר אמ"ת (איוב, משלי, תהילים) הפלורנטיני". פירנצה, המאה החמש-עשרה. ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/55, דף 186ב.

ויבד מה מדת הבורא
 לעשות לעיניו אבן
 טפחה לאמר אלא על דמרים וכן
 מדת העקר את המלכה ארמי אהו
 אבי יורה מצרעה רער טם במרה
 מעטרהי טם לאר גדול עינים
 רב
 מרעה אנוס
 על פי הוב
 יס טם מלמד
 שלא ידר להטירקע אל
 רער טם טפחה ויאמר אל
 פיער יאמר במר

61. עוברי אורח היוצא לדרך. ציור טקסט לאמירה ל"צא ולמד", מתוך "הגדת יוסון פרינס" שצוירה על-ידי יואל בן שמעון. גיבבה, אוסף מרטין בוקמר, דף 7ב.

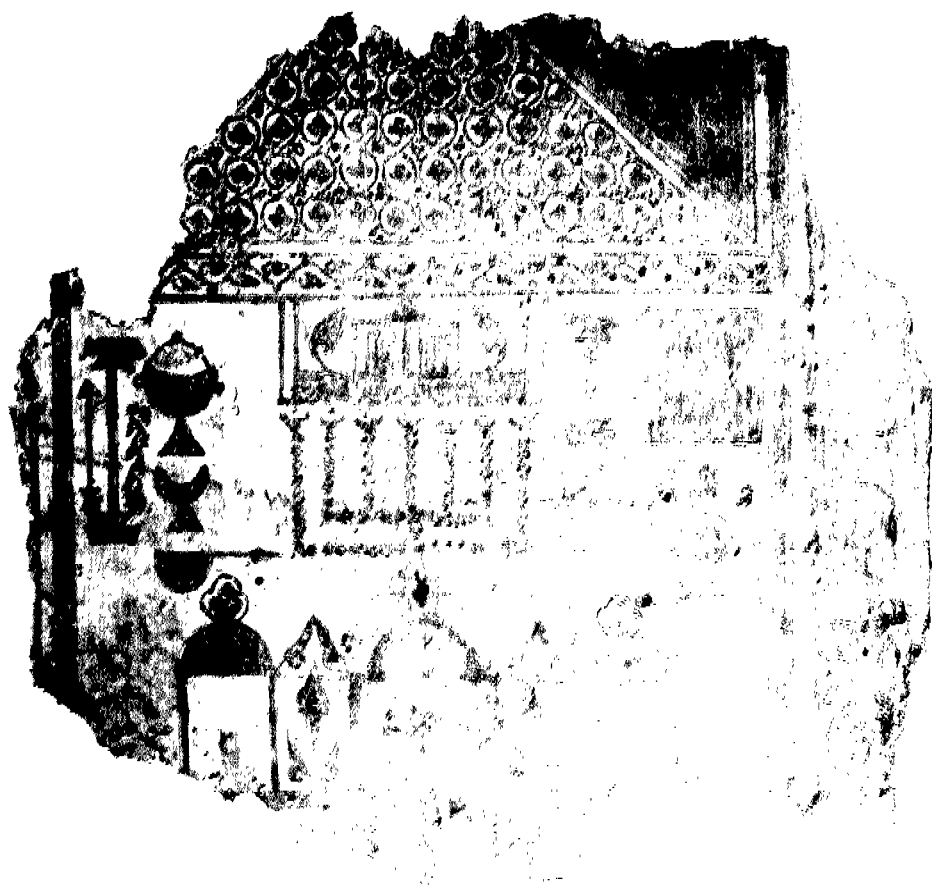

63. חילופי גרסאות בין בן אשר ובן נפתלי. דף שטיח מעוטר, מתוך "תנ"ך אבן-דן", נאפולי, סוף המאה החמש-עשרה. אברדין, ספריית האוניברסיטה, כת"י 23, דף 27.

ובעיטורי המסגרת, ניכר הסגנון הדרום-איטלקי של נאפולי (ציור 63). המסגרות הכבדות, המעוטרות בתשלובות של עלווה, בבעלי-חיים, בעופות ובפנינים גדולות, המקיפות את רשימת ההפטרות, מאפיינות גם את העמודים המצוירים האחרים שבכתב-יד זה. מלאכת עיטור כתב-היד העבריים באיטליה הגיעה לשיא מבחינה אמנותית בתקופת הרנסנס. היא התפתחה הודות לפטרונים האמידים – סוחרים ומלוויס-בריבית, אך גם רופאים יהודיים, שתמכו בציירים מוכשרים, כגון אלה שיצרו את "ספר המכלול של רוטשילד" (לוח 56) ואת "התנ"ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס"

(לוח 58). כתב-יד אלה הם יחידים-במינם בעושר עיטוריהם והיו מבוקשים ביותר, אך רק ידן של משפחות ספורות השיגה לרכוש אותם. אנשים אמידים פחות צריכים היו להסתפק בעבודתם של סופרים-אומנים ברמתם של יואל בן שמעון וחבריו. המצאת הדפוס באותיות נעות, שחלה באותה תקופה, איפשרה את ייצור הספר במספר רב של עותקים, ושילובם של לוחות-עץ מגולפים בתמונות – כל אלה הפכו את הספר האמנותי המעוטר למצרך עממי יותר. המצאה זו הייתה גם הגורם העיקרי לירידת קרנה של אומנות כתיבתם ועיטורם של כתב-היד באיטליה כבארצות-אירופה האחרות.

לוחות

שרידי תנ"כים מאוסף פירקוביץ'

שני העמודים המובאים כאן הם שרידים מאוסף פירקוביץ', הנמצא היום בספרייה הציבורית בלנינגרד. שניהם עמודי-שטיח שבאו לפני או אחרי הטקס התנ"כי. התנ"כים עצמם נמצאו בגניזת בית הכנסת הקראי בפסאט (קדיר העתיקה). אברהם פירקוביץ' הקראי מחצי-האי קרים, ביקר בבית הכנסת ב־1865 לצורך איסוף כתבי-יד בשביל הקהילות הקראיות, והביא אותם לצ'ופוט קלה שבקרים. משם נמכרו כתבי-יד לספרייה הקיסרית בסנט פטרסבורג ונשארו בה גם אחרי מהפכת 1917, כששם העיר הפך ללנינגרד ושם הספרייה, לספרייה הציבורית.

כתבי-יד עבריים מזרחיים של ספר התנ"ך מכילים עמודי-שטיח, המעוצבים בצירוף של מוטיבים עיטוריים עם רשימות ושינויי-נוסח של המסורה הזכתובים במיקרוגרפיה ומשמשים קווי-היקף לפרחים ולצורות הגיאומטריות. עמודי-שטיח אלה דומים בסגנונם לעיטור דפיהפתיחה של ספרי קוראן בני אותה תקופה. מוטיבים של תימורות (פלמטות), הממוסגרות בתוך מדליונים, ותשלובות צמחיות, הם הסימנים העיטוריים העיקריים בעמודי-שטיח אלה, והם צבעים בזהב, בכחול, בירוק ובאדום על רקע הקלף. עלה הזהב עצמו מעוט אף הוא בעיטורים צבעוניים. במאה האחת-עשרה היו המוטיבים גדולי-ממדים והאמן הקדיש תשומת-לב רבה לפרטים, כגון העיטור על גבי תימורות הזהב, כמו בשריד המובא כאן (לוח 1ב), או לרקע הצבעוני העוטף את המוטיבים שבזהב, כמו ב"תנ"ך לנינגרד השני" 1010 (לוח 2). הדוגמה המובאת כאן, עמודי-שטיח מ"תנ"ך לנינגרד הראשון", מתארת את כלי המשכן. יש עוד דף ב"תנ"ך לנינגרד הראשון" ובו סידור שונה במקצת של כלי המשכן והמקדש. המנורה שבו היא בעלת קנים קשתיים (ציור 11). כלי המקדש, המפוזרים בסדר מיוחד ולא כתכנית המקדש, מזכירים את תיאורם ברצפות פסיפס של בתי כנסת בארץ ישראל בתקופה העתיקה. ואפשר שכאן, כמו שם, הם מסמלים את השאיפה להתחדשות האומה עם בניין בית המקדש מחדש.

"תנ"ך לנינגרד הראשון"

חומש עם מסורה ועמודי-שטיח מעוטרים
מצרים, 929

קטע של עמודי-שטיח המתאר את המשכן וכליו, מוקף גדר ובה שער משולש. בחצר נראית מנורה בעלת שבעה קנים זוויתיים, מעליה ארון העדות ומשני צדדיו כרובים מסוגגנים דמויי-עלים. מזבח הקטורת נראה בפינה הימנית העליונה, מעל לצנצנת המן. בפינה השמאלית נראה מטה אהרן שפרח, הדומה לתשלובת-עלים, וכלים אחרים. שני העמודים שמשני עברי המנורה אינם ברורים; אפשר שהם ימין ויבו, שני עמודי-הנחישות שבמקדש שלמה (מלכים א, 1: כב); אם כך הוא הדבר שילב הצייר את התיאורים של כלי המשכן עם אלה של המקדש.

LENINGRAD, PUBLIC LIBRARY, MS. II. 17

מפרט: קלף, 241 דפים, 47x40 ס"מ. ממדי הטקסט: 33.5x30 ס"מ נכתב בכתב מזרחי מרובע בשלושה טורים, 20 שורות בטור. קולופון: נכתב עלי-יד הסופר שלמה הלוי בן בויאעא, ואילו הניקוד וכתובת המסורה נעשו עלי-יד אפרים בן רבי בויאעא (כנראה אחיו) ונשלם ביום ששי, ה' כסליו, שנת אלף מאתיים וארבעים ואחת למנין השטרות (נובמבר 929), כנראה במצרים "לרבנאי אברהם ולרבנאי צאליח בנוהי דרבנא מימון".

תולדות כתב-היד: הועבר מבית הכנסת הקראי בקדיר לספרייה אברהם פירקוביץ' בצופוט קלה (מס' 36). משם נמכר לספרייה הקיסרית בסנט פטרסבורג.

ביבליוגרפיה: Stassof and Ginzburg, pp. 8, 12 Pls. I-IV; Harkavy, *Firkowitsch*, pp. 7 ff.; Kahle, *Masoreten*, pp. 58-59; Allony, Autograph: Metzger. M., Caractères; Avrin, *Ben Asher Codex*

"שריד של תנ"ך לנינגרד"

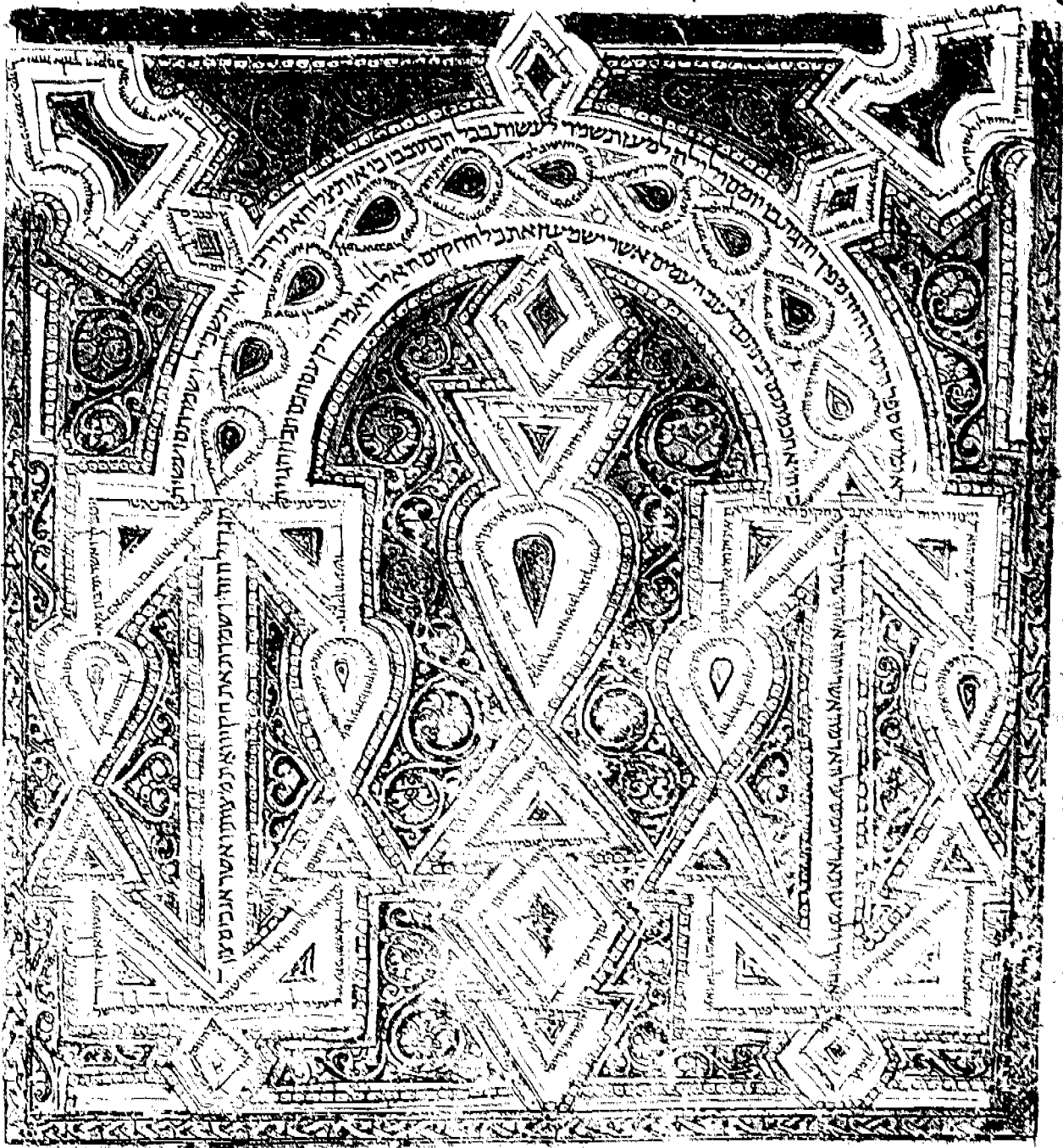
מצרים, המאה האחת-עשרה

קטע של עמודי-שטיח, שהכיל ארבעה מדליונים קטנים ואחר גדול במרכז, מעוט במוטיבים של תימורות וממוסגר בקשת מעוטרת בתשלובות צמחיות, כולן מוקפות במיקרוגרפיה.

LENINGRAD, PUBLIC LIBRARY, MS. II. 262

מפרט: קלף, 6 דפים, 32x32 ס"מ. שישה דפים נפרדים הכוללים מסורה כתובה בעמודי-שטיח מעוטרים. קולופון: נכתב למבורך בן צדקה בן יונה בן צלח ממשפחת בגרודה. תולדות כתב-היד: הועבר מבית הכנסת הקראי בקדיר לספרייה אברהם פירקוביץ' בצ'ופוט קלה, ומשם נמכר לספרייה הקיסרית בסנט פטרסבורג.

ביבליוגרפיה: Stassof and Ginzburg, pp. 12-14, 22

“תנ”ך לנינגרד השני”

תנ”ך, מסורה ועמודי-שטיח
פסטאט, 1010

מבחינה טקסטואלית זהו אחד מכתבי-היד החשובים ביותר של התנ”ך, הואיל והוא כולל טקסט מלא של התנ”ך, מדויק ומוגה על-פי המסורה, הקדום ביותר המצוי בידינו, שלפי עדות הסופר הוא מבוסס על “אשר עשה המלמד אהרן בן משה בן אשר נוחו בגן עדן והוא מוגה באר היטב” (דף 479). משום שלמותו הוא מהווה גם דוגמה מובהקת לעיטור בכתבי-היד העבריים המצויים של התנ”ך שמקורם במזרח. כתב-היד “כתר משה בן-אשר” משנת 895, הנמצא היום בבית הכנסת הקראי בקהיר, מכיל את ספרי נביאים ראשונים בלבד. העיטורים העיקריים בכתב-יד זה הם עמודי-שטיח בעלי דגמים גיאומטריים שונים, שקווי-המתאר שלהם נוצרים ממיקרוגרפיה. ביניהם מופיעות צורות גיאומטריות העשויות בזהב, שבתוכם תשלובות צמחיות על רקע ירוק, כחול וחום. כתב-היד כולל לפחות 16 עמודי-שטיח שלמים (דפים 473–479, 488–490). המוטיבים העיקריים של העיטור כוללים זיג-זג, עיגולים, קשתות וכוכבים. העמוד המובא כאן (דף 476) הוא דוגמה מובהקת לעיטור הקשתות, המזכיר את עיטור המן-קאב המוסלמי המוקדם, עם קו חוצה מרכזי. בעמודי-שטיח אחדים מופיע שם הסופר ושם מזמין כתב-היד (בדפים 469, 474, 489, 491). מכתובת-ההקדשה שברף 1 מסתבר, ש”המחזור מקרא” (לא במובן של ספר תפילות, אלא של הקריאה המחזורית בתורה, או “זה המצחף” (קודקס), כפי שקורא לו הסופר שמואל בן יעקב, נכתב בשביל מבורך בן יוסף בן נתנאל בן וֶזְאָד (או אֶזְאָד) הכהן. את הכתיבה, הניקוד וכתובת המסורה השלים שמואל בן יעקב ב”מדינת מצרים” (היא פסטאט, קהיר העתיקה) “בחדש סיון שלשנת ד’ אלפים ושבע מאות ושבעים לבריאת עולם” (1010 לספירה). אותו סופר, שמואל בן יעקב, כתב חומש מעוט אחר, הנמצא עד היום בבית-הכנסת הקראי בקהיר. כמו “תנ”ך לנינגרד הראשון” נמנה גם כתב-יד זה עם אוסף פירקוביץ’. הואיל וכתב-היד הוקדש במאה הארבע-עשרה לבית הכנסת הקראי בדמשק, אפשר להניח, שפירקוביץ’ הוציא אותו מבית הכנסת, ולא חשש מן הקללה של מקריש התנ”ך שתחול על ראשו (ראה תולדות כתב-היד, להלן). ייתכן, שהמצחף הזה הועבר מדמשק לקהיר בתקופת רדיפות היהודים, כשקהילת הקראים נאלצה לברוח מדמשק, ופירקוביץ’ מצא את כתב-היד בקהיר.

דף 476

עמודי-שטיח בעל קשת דמוית מחראב מוסלמי, המעוטרת בתשלובות ובמיקרוגרפיה.

LENINGRAD, PUBLIC LIBRARY, MS. B. 19a

מפרט: קלף, 491 דפים, 33.8×29.8 ס”מ. נכתב בכתב מזורח מרובע בשלושה טורים, 27 שורות בטור. המסורה הגדולה נכתבה במיקרוגרפיה בשתי שורות בראש כל עמוד ובשלוש שורות בתחתיתו ומעטרת לעתים צורות גיאומטריות וצמחים. המסורה הקטנה נכתבה בין טורי הטקסט. שישה-עשר עמודי-שטיח מעוטרים בסוף כתב-היד.

קולופון: בדפים 1, 474, 489, 491.

דף 1. כתובת הקדשה: “זה המחזור מקרא שלם נכתב ונגמר בנקודות ובמסורות ומוגה יפה במדינת מצרים ונשלם עליידי הסופר והנקדן שמואל בן יעקב, בחודש סיון של שנת ארבעת אלפים ושבע מאות ושבעים שנה לבריאת עולם... מה שזכה מבורך בן יוסף בן נתנאל הידוע בן וזאד הכהן...”

דף 474. “אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומסרתי (זה המצחף לכבוד רבנא מבורך הכהן בן יוסף הידוע בן אזאד יברכהו חי”).

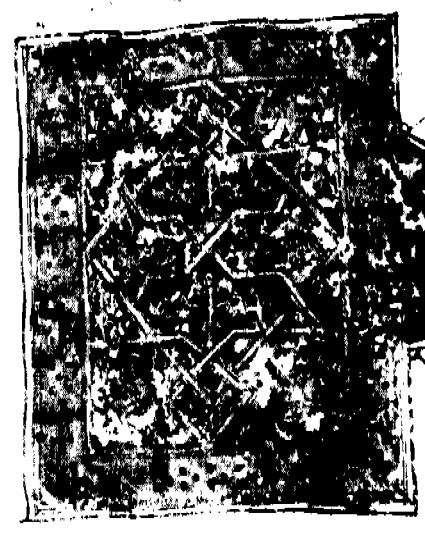
תולדות כתב-היד: חתימות וכתובות-בעלים מאוחרים יותר. דף 1 “קנה זה המצחף... אדונינו מצליח הכהן ראש ישיבת גאון יעקב... בר... אדונינו שלמה הכהן ראש ישיבת גאון יעקב... המשכיל החכם והנבון יוסף הנודע... בחודש תמוז שנת אתמ”ו לשטרות (1134 לספירה); מנשה הכהן; צפר בן אלי”.

דף 491. “הקדאשתי זאת הארבעה ועשרים... אני הצעיר הנבון המקוה רחמי ד’ יצחק בן משה ש”ץ בן אליהו נ”ע הנכבד באבן עאלולה תנצב”ה על תנאי... מי לא יקרא בה, אבל אני ואחרי בני בני ואחר זה שארינו ואחרי שארינו תהי שמורה בבית הכנסת של דמשק. ארור גונבה וארור מוכרה ומחליף קדש. והשם בזכותה ישקיף עליי ברחמי אמן סלע”.

ביבליוגרפיה: Stassof and Ginzburg, p. 8, Pls. VII, VII*; Harkavy, Katalog, pp. 263–276; Second Leningrad Bible — Facsimile: Avrin, Micrography, p. 47, Pls. 10–13

וְיִשְׁלַח אֶתְּכֶם מִשָּׁה
 מִמִּדְבַּר פָּאָרָן עַד פִּי
 וְחֹזֶה כָּלֶם אֲנָשִׁים רָאשֵׁי
 בְּנֵי שְׂרָאֵל חֲמֵה וְאַלֹהִי
 שְׂמֹתֶם לַמִּטָּה רֵאשִׁי
 שְׂמֹעַ בְּחֹזֶק לַמִּטָּה
 שְׂבִיעֹן שְׂפֹט בְּחֹזֶק
 אֲבִיתָו תִּשְׁלַח וְכָלֶם
 וְיִשְׁלַח בְּ וְיִשְׁלַח לַמִּטָּה אֲבִיתָו
 וְיִשְׁלַח וְיִשְׁלַח לַמִּטָּה אֲבִיתָו

וְיִשְׁלַח אֶתְּכֶם מִשָּׁה
 מִמִּדְבַּר פָּאָרָן עַד פִּי
 וְחֹזֶה כָּלֶם אֲנָשִׁים רָאשֵׁי
 בְּנֵי שְׂרָאֵל חֲמֵה וְאַלֹהִי
 שְׂמֹתֶם לַמִּטָּה רֵאשִׁי
 שְׂמֹעַ בְּחֹזֶק לַמִּטָּה
 שְׂבִיעֹן שְׂפֹט בְּחֹזֶק
 אֲבִיתָו תִּשְׁלַח וְכָלֶם
 וְיִשְׁלַח בְּ וְיִשְׁלַח לַמִּטָּה אֲבִיתָו
 וְיִשְׁלַח וְיִשְׁלַח לַמִּטָּה אֲבִיתָו

וְיִשְׁלַח אֶתְּכֶם מִשָּׁה
 מִמִּדְבַּר פָּאָרָן עַד פִּי
 וְחֹזֶה כָּלֶם אֲנָשִׁים רָאשֵׁי
 בְּנֵי שְׂרָאֵל חֲמֵה וְאַלֹהִי
 שְׂמֹתֶם לַמִּטָּה רֵאשִׁי
 שְׂמֹעַ בְּחֹזֶק לַמִּטָּה
 שְׂבִיעֹן שְׂפֹט בְּחֹזֶק
 אֲבִיתָו תִּשְׁלַח וְכָלֶם
 וְיִשְׁלַח בְּ וְיִשְׁלַח לַמִּטָּה אֲבִיתָו
 וְיִשְׁלַח וְיִשְׁלַח לַמִּטָּה אֲבִיתָו

וְיִשְׁלַח אֶתְּכֶם מִשָּׁה
 מִמִּדְבַּר פָּאָרָן עַד פִּי
 וְחֹזֶה כָּלֶם אֲנָשִׁים רָאשֵׁי
 בְּנֵי שְׂרָאֵל חֲמֵה וְאַלֹהִי
 שְׂמֹתֶם לַמִּטָּה רֵאשִׁי
 שְׂמֹעַ בְּחֹזֶק לַמִּטָּה
 שְׂבִיעֹן שְׂפֹט בְּחֹזֶק
 אֲבִיתָו תִּשְׁלַח וְכָלֶם
 וְיִשְׁלַח בְּ וְיִשְׁלַח לַמִּטָּה אֲבִיתָו
 וְיִשְׁלַח וְיִשְׁלַח לַמִּטָּה אֲבִיתָו

"פרשת שלח לך"

פרשת שלח לך (במדבר פרקים יג-טו)
מצרים, 1106-1107

כתב־יד קטן זה הוא שלם ומכיל פרשה בודדת מן התורה. בכך הוא שונה מכתב־יד רבים של ספר התנ"ך שמקורם במזרח, אף כי ידועים לנו עוד כתב־יד דומים, המכילים פרשה בודדת והם שלמים לעצמם. אם כי ברור שנכתב במצרים בראשית המאה השתים־עשרה, הוא לא הגיע לגניזה והיה בשימוש מתמיד. אחד מבעליו הרבים, אהוד בן נתנאל בן אברהם, כתב את שמו (דף 2) בכתב מזרחי בן המאה השש־עשרה.

לא ברור לאיזו מטרה שימש כתב־היד. אפשר שהיה זה שי לזכר מאורע חגיגי, שנהוגה בו עלייה לתורה בבית הכנסת, כגון חתונה או בר־מצווה, שנחוג בשבוע שבו נקראה הפרשה בבית הכנסת. כתב־יד מסוג שונה, הכוללים חלק מפרשה בודדת, שרדו בגניזות קהיר. אלה הם ספרי לימוד לילדים (ציור 15) שבראשיתו מופיע אלפבית מנוקד ומעוטף ולאחריו בא חלקו הראשון של ספר ויקרא, ששימש לפי המסורת ספר־לימוד לתינוקות בבית רבן. אף נמצא לכך מדרש על כך שהאות אלף שבסוף המלה ויקרא נכתבת לפי המסורה כאות קטנה. "אלף זעירא" יכולה להתפרש גם כ"למד את הקטנים" ("אַלף זעירא"). כמו כתב־יד מזרחיים אחרים של ספר זהנ"ך כולל כתב־יד זה שני עמודי־שטיח, שניהם בעלי תוספת של מוטיב עיטורי בצד, דף אחד בראש הספר (דף 3) והשני בסופו (דף 333). עמודי־השטיח כוללים תימורות ותשלובות צמחיות בזהב על רקע זהב, כחול ואדום, ממוסגרות בפסים גיאומטריים. המוטיבים הצדדיים באים בזהב על רקע כחול. בפתחת הפרשה מצויים פסירוחב מוזהבים מעל לטקסט, ומתחת לו פרחי זהב פתוחים, תימורות וניצת־לוטוס בשוליים. המסורה הגדולה והקטנה כתובות בשוליים. מלת־הפתיחה של הפרשה, שכנראה נכתבה בזהב, נחתכה בשלב מסוים. בצד המלה מופיעה האות סמך, כסימן לפרשה "סתומה", שאין רווח בינה לבין קודמתה במגילת ספר התורה. החלוקה לפרשיות מסומנת בטקסט בקיצור המלה "פרש". סגנון העיטורים דומה לזה של ספרי קוראן מצריים מן המאה האחת־עשרה.

למעלה: דפים 33 ו־4
עמודי הפתיחה המעוטרים של הפרשה.

למטה: דפים 333 ו־34
עמודי־השטיח הסוגר את כתב־היד עם עיטור בצדו וקולופון ממוסגר.

ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 8°2238

מפרט: קלף, 34 דפים, 12.5x10 ס"מ. נכתב בכתב מזרחי מרובע 7 שורות בעמוד. המסורה הגדולה, באות קטנה יותר, נכתבה בשורה אחת מעל לטקסט ובשתי שורות מתחת לו. שני עמודי־שטיח שלמים (דף 3, דף 333), פסירוחב דקים, פרחים מסוגגנים, ניצת־לוטוס ומסגרות כסימני פרשות. הכריכה היא מן המאה השש־עשרה, בסגנון מזרחי, עור חום (פגום) על לוחות עץ, מוטבעת בתשלובת גיאומטרית "עיזורת".

קולופון: בדף 34: "אני יצחק בן אברהם הלוי כתבתי ונקדתי ומסרתי בעזרת שדי שנת אלף תי"ח לשטרות" (1106-1107 לספירה).

תולדות כתב־היד: אהוד בן נתנאל בן אברהם (המאה השש־עשרה); מר אברהם טולין מנייריורק תרס את כתב־היד לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

ביבליוגרפיה: ילון, שלח־לך; Narkiss, Children's Books

"חומש תימני"

חומש ומחברת התימן
צנעא, 1469

כתב־יד זה הוא מן היפים שבחומשים שמוצאם מתימן. הוא מעוט, ככתב־היד המזרחיים האחרים של ספר התנ"ך, בעמודי־שטיח ובעיטורים בראש הספרים והפרשות, אך ההשראה למוטיבים של העיטורים היא תימנית. ארבעה עמודי־שטיח שלמים, שניים בראש הספר (דפים 38, 39 ציור 13) ושניים בסופו (דפים 154, 155); מעוצבים במיקרוגרפיה בתשלובת צמחיות מצוירות. בשניים מן הדפים יוצרת המיקרוגרפיה מוטיב רץ של דגים מתפתלים, בתוך ברכה שבמרכז רוזטה. צורות של הרים משולשים, המלאים במיקרוגרפיה דמוית קשקשי־דג, תומכות בברכה בראש העמוד ובתחתיתו. המיקרוגרפיה מכילה את כל פרק קיט בתהילים. מערך זה מתאר אולי את הקוסמוס, כפי שראו אותו המוסלמים: במרכז נמצאת השמש, מסביבה האוקיינוס, והארץ הנושבת נתמכת על־ידי שני הרים. ויש לו אולי גם בסיס בכתוב בתהילים קד: ה-ו. מוטיבים מצוירים של תשלובות צמחיות ותימורות הצבועות באבקת זהב מעורב בצהוב על רקע כחול, אדום וירוק ממלאים את שארית העמוד. המוטיב הרץ של הדגים והכתובות בערבית באותיות פופיות מזכירים חריטות במתכת באמנות הממלוכית של המאה החמש־עשרה, אך התשלובות הצמחיות הן כאן מוטיב ששרד מן המאות הקודמות. בתוך עמודי הטקסט שתי "שירות משה" מעוטרת. הראשונה, "שירת הים" (שמות טו), ממסגרת בתשלובות של מסורה, ואילו השנייה, "שירת האזינו" (דברים לב), כוללת שורת מדליונים, ובהם דגמים גיאומטריים וצמחיים מצוירים באותו מערך־צבעים, שאנו מוצאים בעמודי־השטיח.

לפי הקולופון בשני עמודי־השטיח האחרונים, הכתוב ערבית בכתב פופי מעוט, הושלם כתב־היד ב־1469 בשביל אברהם אבן יוסוף אבן סעיד אבן אברהם אֶל־אִישְׁרָאִילִי ונכתב על־ידי סופר מפורסם מצנעא במאה החמש־עשרה, בניה בן סעידה בן זכריה בן "מרגז" (מת ב־1490), שכתב כמה כתב־יד מצוירים. יצירותיו החתומות והמתוארכות, בעיקר ספר נביאים אחרונים שבספרייה הבריטית (Or. 2211), שנכתב ב־1475, דומות ביותר לחומש המובא כאן.

דף 151ב

החלק הלא־ישיר המקדים את "שירת האזינו" נכתב בטור אחד בראש העמוד, ומתחתיו שני הטורים המעוטרים של השירה (דברים לב: א-מג). המסורה נכתבה בשוליים ובין הטורים במיקרוגרפיה המעוצבת בצורות גיאומטריות.

LONDON, BRITISH LIBRARY, OR. 2348

מפרט: נייר, 158 דפים, 41.5×28 ס"מ. נכתב בכתב תימני מרובע, 25 שורות בשני טורים, מלבד "שירת הים" (שמות טו, עמ' 15ב) ו"שירת האזינו" (דברים לב: 151–152), הכתובות בצורת שיר. ארבעה עמודי־שטיח, מעוטרים בעיטורים צבעוניים (דפים 38, 39, 154, 155), שלושה עמודים עם עיטורי־שוליים צבעוניים (דפים 151–152). המסורה הגדולה בדגמים גיאומטריים.

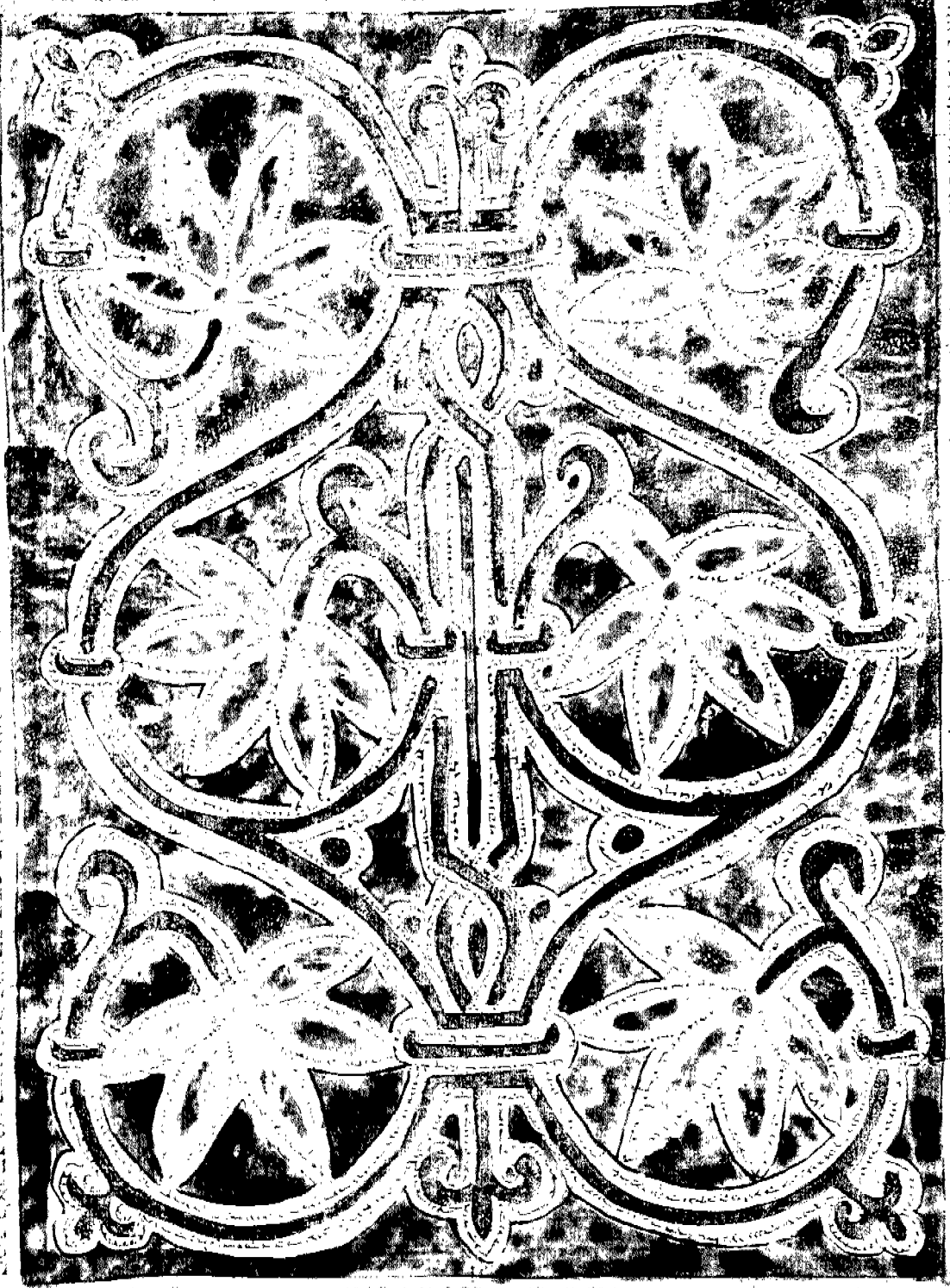
קולופון: דפים 154ב, 155 בערבית: "נכתב על ידי בניה בן סעידה בן זכריה בן מרגז לאברהם אבן יוסוף אבן סעיד אבן אברהם אֶל־אִישְׁרָאִילִי, הושלם בשישי לחדש צָפֹר, שנת 874 להג'רה" (1469 לספירה).

תולדות כתב־היד: דף 38. נכתב במאה החמש־עשרה או השש־עשרה בערבית באותיות עבריות. "אֶלְכִי היא החמשה חומשי תורה ונביאים ראשונים לכניסת (לבית הכנסת) על שם אברהם בן יוסוף בן סעיד ז"ל, מן סאלם בן יוסף בן אברהם... בתרין בשבא, דהוא שְׁמָה יומא לַיְרָה אָדִיר ראשון" (ביום השני, ו' באדר א') ללא שנת הכתיבה.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 89, I, pp. 63–65; Ettinghausen, Yemenite Bible; Gutmann, *Manuscript*, p. 16, Pls. 1, 2; Avrin, *Micrography*, pp. 47–48, Pls. 16–22; Goshen-Gottstein, *Bible Manuscripts*, pp. 46–50; Narkiss, *British Isles*, III

ל לישון אהם אפיז על כמא הראית ה

אל נשטאל כל הערעשרה ראש פסחונה ברמז ב

האיונה דור לא יסור דרסונוס ואלא

האיונה דור לא יסור דרסונוס ואלא

"כתר דמשק"

תנ"ך עם מסורה
בורגוס, 1260

כמו בכתב־יד רבים של התנ"ך שמוצאם בספרד, העיטור העיקרי כאן הוא עמודי־שטיח בראש חלקיו העיקריים של התנ"ך: בראש התורה (דפים 34–35), נביאים (דפים 113–115) וכתובים (דפים 309–311). עמודי־שטיח נוספים באים לפני ספר תהילים (דף 348) ובסוף כתב־היד (דף 428). מערך עמודי־השטיח מושפע מעיטור כתב־יד מזרחיים של התנ"ך, וכנראה נשאר במסורת ציור כתב־יד עבריים של התנ"ך מספרד המוסלמית, שמהם לא שרד לנו גם כתב־יד אחד. עמודי־השטיח, העשויים בזהב, בחום, במגנטה, בארגמן ובירוק, מורכבים מתשלובות צמחיות וממוטיבים גיאומטריים, המוקפים במסורה כתובה במיקרוגרפיה. כל עמודי־שטיח ממוסגר במסורה באות רבתי בין שורות של כתב קטן יותר. מסגרות־זהב מעוטרות ומוטיבים גיאומטריים ופרחוניים מעטרים את הלוחיות שבהן מניין הפסוקים שבסוף רוב ספרי התנ"ך. לוחיות מעוטרות, קטנות יותר, הדומות להן בסגנון, הן סימני פרשות וסדרות. כמה מאלו הן אולי אילוסטרציה לטקסט, כגון בדפים 137, 153 – פני דוד (ציור 26), בדפים 181, 248 – חזית של מקדש, בדף 248 – בבל כעיר מוקפת חומה. למרות שכמה מעמודי־השטיח הם בעלי סגנון מזרחי, הרי רוב עיטורי כתב־היד מורים על נטייה לאמנות המערב והשפעת כתב־היד המצויירים הלטוניים בספרד הנוצרית.

על־פי הקולופון (דף 3426) נכתב כתב־היד בבורגוס על־ידי מנחם בן אברהם ן' מאלך בשביל יצחק בן אברהם חדאד בשנת ה' אלפים ועשרים לבריאת העולם (1260 לספירה). תנ"ך זה נשמר שנים רבות בבית הכנסת של חֶשְׁבֵּאֶשָׁא אֶלְעִנְבִי בדמשק, ומכאן שמו "כתר דמשק".

דף 310

עמודי־שטיח מעטיר בתשלובות צמחיות צבעויות בזהב; העלים והרקע נצבעו בשכבת מגנטה. השריגים והעלים מוקפים במסורה הכתובה במיקרוגרפיה. כל השטיח ממוסגר במסורה הכתובה באותיות גדולות, מוקפות בכתב קטן יותר.

ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י HEB. 4°790

מפרט: קלף, 428 דפים, 30.2×27 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 30 שורות בעמוד, בשלושה טורים (תהילים, משלי ואיוב בשני טורים); המסורה הגדולה בכתב קטן יותר, בשלוש שורות מעל לטקסט ובארבע שורות מתחת לו. כריכה מזרחית, פגומה, בת המאה השש־עשרה, עור חום על גבי לוחות עץ, מעוטרת בהטבעה עיזורת. החורים בפינות הם שריד למקום עיטורי המתכת שעדיין היו בנמצא, כאשר נבדק כתב־היד בדמשק ב־1919.

קולופון: דף 3426, נכתב בכתב קטן יותר, בדיו דחזה, ונקרא באמצעות קריינים אולטרה סגוליות: "אני מנחם ב"ר אברהם ן' מאלך נ"ע כתבתי אלו עשרים וארבעה אל היקר השם הטוב והנחמד יצחק בן כבוד החכם... ר' אברהם ש"צ [שמרו צורו] חדאד וסיימתים ביום שני שבעה־עשר יום לירח אדר שנת חמשת אלפים ועשרים לבריאת העולם (3.1.1260) בכרך־גס".

תולדות כתב־היד: בדף 427 כתובת־מכירה, בכתב מזרחי מן המאה החמש־עשרה: "קנה ר' אברהם הכהן בר כבוד ר' מעזיה הכהן זל"ה אלו הארבעה ועשרים מן ר' צדקה בר כבוד הרב אברהם". דמשק, בית הכנסת של חֶשְׁבֵּאֶשָׁא אֶלְעִנְבִי. נרכש על־ידי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בשנת 1962.

ביבליוגרפיה: א. הרבני, חדשים גם ישנים, א', מס' 6 (1886), עמ' 5; א. ילין, מזרח ומערב, א' (1919), עמ' 24–26; י. יואל, כתר דמשק; Sotheby Sale, 11 December 1961, Lot 114, Pl. 2; Narkiss, Cat. Jerusalem, No. 2; Sirat and Beit-Arié, Manuscript, I, 8; Sed-Rajna, Toledo; Avrin, Micrography, p. 49, Pls. 26, 27; Gutmann, Manuscript, Pl. 3

“תנ”ך סרוויירה”

תנ”ך עם מסורה ו”ספר מכלול” לר’ דוד קמחי
סרוויירה, 1300

תנ”ך סרוויירה כולל, נוסף על הטקסט המקראי בשלמותו, גם חיבור לשוני, הוא “ספר מכלול” לר’ דוד קמחי (הרד”ק). צורת העיטור בתנ”ך סרוויירה דומה לזו של כתב־יד עבריים מצוירים מן המזרח, שהם בעלי עמודי־שטח, אלא שבמקום מרקם־שטח מלא, ממסגר כאן העיטור את “ספר מכלול” ואת שינויי הנוסח של המסורה שנכתבו בשורות ובטורים במתכונת רגילה (דפים 435–448). המסגרות המעוטרות בתשלובות גיאומטריות, סוגרות על הטקסט בצורות גיאומטריות שונות: במשוישים ובמתומנים או בקשתות מחודדות או מעוגלות. במסגרות, בעיקר בפינות, מתוארים בעלי חיים, עופות, דמויות גרוטסקיות וסצינות מחיי החיות, על רקע הקלף, או על צבע (ציור 24). הקולופון של הסופר שמואל בן אברהם (דף 434) ממסגר בשוליים עבים, מלאים בשריגים ובעלים מתפתלים. הקולופון של הצייר יוסף הצרפתי (דף 449, ציור 2) פשוט יותר, והוא מורכב מחמש שורות של אותיות וזאומורפיות. כל שורה ממסגרת ברצועה דקה ואדומה בעלת תשלובת גיאומטרית. נראה, שהצייר יוסף הצרפתי היה שותף מלא לתכנון עיטור הספר. מכל מקום, הטקסט של “ספר המכלול” לרד”ק נכתב בצורות שנקבעו על־ידי הצייר.

עיטורים אחרים כוללים לוחיות מצוירות בסוף הספרים השונים שבתנ”ך, המשמשות מילוי לטור האחרון של הספר במקרים שבהם הטקסט אינו ממלא את כולו. כמה מלוחיות אלו מקיפות את ציון מספר הפסוקים בספר; אחרות, כגון מנורת שבעת הקנים בסוף ספר שמות (דף 60), או ציור המשתרע על־פני עמוד שלם של חזון המנורה של זכריה הנביא (דף 316ב), מהוות אילוסטרציה לטקסט. גם בכמה מן הפתיחות לספרים יש ציורי־טקסט, כגון יונה הנביא המוטל אל הים ונבלע בפי הדג (דף 304, ציור 28). סימני הפרשות בחומש (ציור 27) ומספרו של כל אחד ממוזמורי תהילים מעוטרים גם הם, וכמה מעיטורים אלה הם אילוסטרציה לטקסט. מן העיטורים הנמצאים בתוך הטקסט מתברר, שגם כאן הייתה ידו של יוסף הצרפתי בתכנון.

יסודות סגנוניים צרפתיים וספרדיים בעיטורי “תנ”ך סרוויירה” עשויים, אולי, להורות על כך שהוא עוטר לפי מסורת האסכולה של טולדו. ואכן סרוויירה (Cervera) הייתה כבר קטן לא רחוק מטולדו, שבו התגורר שמואל בן אברהם אבן נתן במשך כעשרה חודשים וכתב את התנ”ך, בהמתניו עד שתתאחה שוקו השבורה (19.5.1300–30.7.1299). בקולופון שלו מציין הסופר, שכתב את התנ”ך בשלושים ושישה קונטרסים, ואמנם כתב־היד מורכב מ־36 קונטרסים, ובכל קונטרס תריסר דפים. החיבור הלשוני של רד”ק נכתב אמנם בעמודים שלאחר הקולופון של הסופר, אך בכתב ידו של אותו סופר. הקולופון של הצייר חותם את הספר: “אני יוסף הצרפתי זה הספר ציירתי והשלמתי” (דף 449, ציור 2).

תנ”ך סרוויירה, הנמצא כיום בספרייה הלאומית בליסבון, הוא דוגמה חשובה לכתב־יד העבריים הקטיליאניים המוקדמים של התנ”ך, והוא השפיע על עיטור כתב־יד אחרים של התנ”ך. אחד מאלה הוא “תנ”ך קניקוט הראשון” מ־1476 (לוח 17), שנכתב בלֶה קורונקה, שבצפון מערב ספרד, מקום מגוריו של אחד מן הבעלים של “תנ”ך סרוויירה”, דון דוד מרדכי. אותו דון דוד מרדכי ציין ב”תנ”ך סרוויירה”, בדף 450ב, את הולדת בנו שמואל ביום שיש, כ”ח טבת, ה’ אלפים קל”ו (21.12.1375). נראה, ש”תנ”ך סרוויירה” היה עדיין בלֶה קורונקה לאחר 64 שנים, עת צוינה באותו מקום הולדתו של מרדכי בן דוד אבן מרדכי (אולי נכדו של דון דוד מרדכי) בחמישי של פסח שנת ה’ קט”ט (4.4.1439).

דף 316ב

ציור המשתרע על־פני עמוד שלם ומתאר את המנורה שבחזון זכריה (פרק ד). משני צדי המנורה נראים שני עצי זית, כפי שנאמר בזכריה (ד: ג): “ישנים זיתים עליה”. באמצעות שני צִנְתָּרוֹת זהב בעלי זרבוית נשפך השמן לצנרת שלישי, שממנו הוא מתחלק לשבעת נרות המנורה בשבעה צינורות (זכריה ד: ב). המנורה מסמלת את גאולת ישראל לעתיד לבוא, ואילו עצי הזית מסמלים את “שני בני היצחק”, מנהיגי העם בתקופת שיבת ציון, זרובבל מוצר דוד המלך ויהושע הכהן הגדול.

LISBON, BIBLIOTECA NACIONAL, MS. III. 72

מפרט: קלף, 450 דפים, 28.2×21.7 ס”מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע בשני טורים, 31 שורות בטור. 26 עמודים דמויי עמודי־שטח בעלי מסגרות עיטוריות (דפים 435–448); קולופון הסופר ממוסגר (דף 434); קולופון הצייר על עמוד שלם (דף 449); לוחיות מצוירות בסופי הספרים ופתיחות מעוטרות בראשם; סימני פרשות בחומש, לוחיות המצינות את מספר המזמור בספר תהילים.

קולופון הסופר: דף 434. “ואני שמואל בר’ אברהם נ’ נתן יצ’ כתבתי אלה הארבעה ועשרים של תורתנו... והתחלתיהו יום חמישי ראש חדש אלול שבשנת ה’ אלפים ונ”ט (30.7.1299) והשלמתיהו... יום חמישי שהוא יום אחרון של חדש אייר שבשנת ה’ אלפים ושישים ליצירה (19.5.1300). וכתבתיהו בסירבירה בתוך זה הזמן...”
קולופון הצייר: דף 449. “אני יוסף הצרפתי זה הספר ציירתי והשלמתי.”

תולדות כתב־היד: דף 450ב. הולדת שמואל בן דון דוד מרדכי, 21.12.1375; הולדת מרדכי בן דוד אבן מרדכי, 4.4.1439.

ביבליוגרפיה: ה. שירמן, השירה העברית בספרד ובפורטוגל, ב/ תל־אביב 1956, תמונה מול עמ’ 417; Santos, Portugal, p. II, Pl. XI; Schwarz, 417; Lisboa, Fig. 2; Roth, Kennicott, Bodleian, 1957; Roth, Additional Note, 1961; Narkiss and Cohen-Mushlin, Kennicott Bible

אסרו חג בעבותי סע על
קרנות המזבח את
ואוֹדךָ אֵהי אֲרוֹנְךָ
לֵי לֵי
כִי כִי
לֵי חֶסֶד

יִמְלֵךְ עֵשֶׂת וְחֶסֶד
וְצַדִּיקִים עֵשֶׂת וְצֹנֶן

“סידור המילטון”

הגדה וסידור לחג הפסח ולחג הסוכות
ספרד, 1300 לערך

הואיל ולא שרדו לנו סידורים מצויירים רבים מספרד, לא נוכל לדעת בוודאות מה הייתה שיטת העיטור בהם. העיטורים המובאים כאן הם בעיקר דגמים צמחיים שבשולי העמודים ומלות פתיחה מעוטרת. החלק המעוטט ביותר בסידורים הספרדיים הוא ההגדה של פסח, שהייתה אז חלק אינטגרלי מסידור-התפילה (דפים 22–240); עיטור זה כולל, נוסף על מלות-פתיחה מעוטרת, איורי-טקסט כגון תיאורי מצה ומרור, המצויים ברוב ההגדות הספרדיות. אך יש גם סידורים המכילים הגדות עם איורי תנ"ך בדפים שלמים, כגון ב"הגדת בולוניה" (ספריית האוניברסיטה, כת"י 2559). מלות-הפתיחה מורכבות מאותיות וואומורפיות ואנתרופומורפיות מצוירות בצבעים בהירים – צהוב, אדום, סגול וירוק. האמן הצליח ליצור את העיטורים בצורה מיוחדת-במינה, בנצלו את ה"דגלים" וה"רגליים" של האותיות למד וכף סופית. העיטור המעניין ביותר הוא בפיוט "דיינו", שבו נראה החיבור של האלף והלמד במלת הפתיחה החוזרת "אילו" כטור של פרשים רוכבים על גב סוסיהם. דמויות גרוטסקיות של בעלי-חיים ואנשים היו נפוצות באמנות שנוצרה ברוב ארצות אירופה במאות האחת-עשרה והשתי-עשרה. מקורן של האותיות הוואומורפיות והאנתרופומורפיות אינו ידוע. הן מופיעות בכתב-היד המרובינגיים המצויירים במאות השביעית והשמינית, וגם במלות הפתיחה באמנות הארמנית של ימי הביניים. באמנות המוסלמית הן מופיעות בעיקר בכתובות שיוצרים שיבוצי כסף על כלי נחושת. רישומי העט הקלים והצבעים הבהירים רווחו בעיקר בספרד במאה השלוש-עשרה, בנוסף אמנות צרפת של אותה תקופה, לפני שפשטה בספרד אפנת הצבעים הכהים יותר. אפשר אפוא שכתב-היד נכתב וצויר לפני סוף המאה השלוש-עשרה. הוא היה לפני חלק מאוסף הדוכס מהמילטון ונרכש על-ידי הספרייה המלכותית הפרוסית בברלין. במלחמת העולם השנייה נשמר כתב-היד בספריית האוניברסיטה של טיבינגן, לפני זמן לא רב הוחזר לברלין.

דף 34

קטע מן ההלל הגדול (תהילים קיח: כז–כט), שנאמר עם תום קריאת ההגדה של פסח. מלות-הפתיחה "הודו" ו"הללך" בנויות מאותיות וואומורפיות ואנתרופומורפיות צבעוניות.

BERLIN, ORIENTABTEILUNG DER STAATSBIBLIOTHEK, PREUSSISCHER KULTURBESITZ, HAM. 288

מפרט: קלף, 106 דפים, 21×16.4 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע בטור יחיד בן 11 שורות לעמוד. אותיות-פתיחה מעוטרת, וואומורפיות ואנתרופומורפיות. כמה ציורי-טקסט להגדה.

תולדות כתב-היד: אוספו של ויליאם, הדוכס מהמילטון, עד 1803.

ביבליוגרפיה: Italiener, Darmstadt, pp. 25, 272–274; Synagoga, Recklinghausen, No. B. 21, Frankfurt, No. 91; Metzger, M., Bologna Haggada; Tamani, Parms. 697

ויבשרו אהרן

וירכבו על החמור

ביום אחד

ויסעו משך פסח

ויסעו משך פסח

ויבשרו אהרן

ביום אחד

ויסעו משך פסח

“הגדת-הזהב”

ציורי-תנ"ך על עמודים שלמים, הגדה ופיוטים
ברצלונה, 1320 לערך

“הגדת-הזהב” היא מן המוקדמות והמפוארות שבהגדות הספרדיות בנות המאה הארבע-עשרה ששרדו והגיעו לידינו. היא מורכבת משלושה חלקים: 14 דפים של ציורי תנ"ך המשתרעים על-פני עמוד שלם (דפים 2–15ב), טקסט ההגדה המעוט (דפים 24–55ב) ואוסף של מאה פיוטים לפסח (דפים 16–23ב; 250–101ב). הציורים מתארים אירועים ואישים מספר בראשית ומספר שמואל, החל באדם הראשון הקורא שמות לחיות וכלה בשירת מרים. אחריהם באים איורי-טקסט שעניינם ההכנות לפסח. כל ציורי התנ"ך וההכנות לפסח צוירו רק על צד-הבשר של הקלף, והעמוד מוחלק לארבעה ריבועים ממוסגרים, הסדורים מימין לשמאל ומלמעלה למטה. רקעו של כל ריבוע הוא זהב ממורט, המקושט בהטבעה של דגמים גיאומטריים.

הסגנון הגותי של הציורים קשור לאסכולה הקטלנית של ראשית המאה הארבע-עשרה, שנוצרה בחסותו של המלך סיימה השני מלך ארגון (1291–1337). הסגנון הגותי-קטלני הוא צרפתי מעיקרו, ומעורבים בו יסודות איטלקיים. האיורים צוירו בידי שני ציירים, שכל אחד מהם צייר קונטרס בן שמונה דפים, על צדו האחד של הדף בלבד. אף ששניהם השתייכו אולי לאותו בית-מלאכה, אפשר למצוא הבדלים בסגנונם. הצייר הראשון (דפים 2–9) צייר באורח גס כלשהו, אך ברוב הבעה ורגש. הצייר השני (דפים 10–15), שאחת המניאטורות שלו נראית כאן, סגנונו מהודר ועדין, וצבעיו מאוזנים יותר, אך פני הדמויות ביצירתו הן סטיריאוטיפיות קמעה. אפשר להשוות את הקומפוזיציה, סגנון הדמויות הצרפתי-גותי והתנועות המוגזמות של דמויות הצייר השני לכתב-היד המפורסם של וינדאל מיוז (1280 לערך). שהושפע מכתב-היד המצויירים של אסכולת פריס באותה עת. ואילו את קפלי-האריג הרכים, הסגנון האדריכלי הקמיוני-איטלקי והתקררות בעלות התאים יש לראות כאותותיה של השפעה איטלקית, שהגיעה לברצלונה דרך מיורקה בראשית המאה הארבע-עשרה.

באינוגרפיה של ציוריהם הלכו שני הציירים בעיקר בעקבות כתב-היד המצויירים הלטיניים מפריס מאמצע המאה השלוש-עשרה, אך היו להם ודאי גם מקורות יהודיים מוקדמים יותר מאיטליה, ואולי אף מן המזרח. בריבוע הראשון שבלוח המובא כאן נראה המלאך, הנגלה למשה בלהבת אש מתוך הסנה, כשראשו עטור הילה – פרט שמקורו במסורת הנוצרית. בריבוע השני נראית שיבתם של משה ומשפחתו למצרים, הדומה לתמונה הנוצרית המתארת את בריחת המשפחה הקדושה למצרים. אך יש גם מיניאטורות המתארות מהויות יהודיות ספציפיות; אחדות מהן כוללות תיאורים מן המדרש, כגון ציור המלאך המציל את אברהם מכבשן האש, שלתוכו הושלך בפקודת נמרוד מלך אור כשדים (ציור 5). אפשר, שמקורם של תיאורים מעין אלה הוא באילוסטרציות שבכתב-יד עבריים קדומים יותר של התנ"ך. הטקסט מעוט בלוחיות למלות-פתיחה שחלקן זואומורפיות ואנתרופומורפיות, ובשלושה איורי-טקסט שבהם נראה דיוקן השותה יין (דף 27), מצה (דף 44ב) ומרור (דף 45ב). לפיוטים יש רק לוחיות למלות-פתיחה מעוטות.

דף 10

מימין למעלה: המלאך קורא למשה מתוך הסנה הבוהק, משה מסתיר את פניו ומשיל את נעליו (שמות ג: א–ו).

משמאל למעלה: משה, צפורה ובניהם פוגשים באהרן בשוכם למצרים (שמות ד: ב, כו).

מימין למטה: משה אהרן הופך לנחש בעוד משה מגיד לעם את דבר ה' (שמות ד: ל).

משמאל למטה: משה ואהרן לפני פרעה והרטומיו (שמות ה: א–ה).

LONDON, BRITISH LIBRARY, ADD. 27210

מפרט: קלף, 101 דפים, 24.7×19.5 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 10 שורות לעמוד בהגדה (דף 24–35ב) ו-26 שורות לעמוד בחלק הפיוטים (דפים 16–23ב; 250–101ב). 14 עמודי איור שלמים (דף 27, 44, 45). לוחיות למלות-פתיחה בהגדה ובפיוטים, שלושה ציורי-טקסט בהגדה (דפים 27, 44, 45). הכריכה היא איטלקית בת המאה השבע-עשרה, עשויה עור-כבש בצבע חום כהה, מעוטרת בהטבעות של דגמי-מניפות בחלק הקדמי האחורי.

תולדות כתב-היד: כתב-היד הגיע כנראה לאיטליה עם גירוש היהודים מספרד בשנת 1492. הוא ניתן במתנה על-ידי כלה בשם רוזה, בת יואב גאליקו מהעיר אסט, לתתנה אליה רבא בקרפי בשנת 1603. עמוד-שער מיוחד (דף 2) ועמוד עם דגם משפחת גאליקו (דף 16) נוספו לכבוד הנישואין. אולם כבר ב-1608 הועבר כתב-היד בירושה. פירוט מנהגי הג'ה הפסח בצורת שיר המקל על שינונם וזכירתם, נוסף במאה ה-17 בעמודים הריקים שבין ציורי התנ"ך. בדף 1: ציון הולדת בן באיטליה, 1689. בדף 101: חתימות צנוזרים מ-1599, 1613 ו-1629. נרכש על-ידי הספרייה הבריטית ב-1865 כחלק מאוסף יוסף אלקמנצי המשורר הערירי מפדובה. נמכר בעצת ידידו של המנזר שמואל דוד לוצאטו.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 607, II, pp. 200–202; Leveen, p. 190; Luzzato, *Almanzi*, p. 39, No. 328; Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 103–104, Pl. 4; Frauberger, *Buchschmuck*, p. 47, Fig. 46; Wischnitzer, *Haggadahs*, pp. 199, 201, 206, 207, 215, 216; Leveen, *Bible*, pp. 99–104, Pls. 31–32; Domínguez-Bordona, *Ars Hispaniae*, XVIII, pp. 135–143, Figs. 170–175; Kaufmann, Vidal Major; Miller, Honoré, Pl. 1; Gutmann, *Haggadah*, Nos. 21, 23; Narkiss, *Golden Haggadah*, I–II; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 11, 12; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 58–66, Figs. 123–154.

ועל הבית נטע ביהו שמואל ויהי דה

“הגדת־האחות להגדת־הזהב”

ציורי־תנ”ך על עמודים שלמים והגדה
ברצלונה, אמצע המאה הארבע־עשרה

אף שהגדה זו עוטרה, כמסתבר, בידי צייר מוכשר פחות מזה שצייר את “הגדת־הזהב”, שייך כתב־היד לקבוצת ההגדות המצוירות המפוארות שמוצאם בספרד שבמאה הארבע־עשרה. נוסף על העמודים השלמים בעלי ציורי־תנ”ך, מעוטרת הלוחיות למלות־הפתיחה, וכן מצויים כמה איורי־טקסט להגדה. כל העמודים השלמים, המכילים את ציורי התנ”ך, נחלקים לשניים על־ידי מסגרת אופקית. רק שני הדפים האחרונים (17ב, 18) יש בהם ציור בדף שלם. איורי התנ”ך מכילים תיאורים מספר בראשית וספר שמות, החל בבריאת אדם הראשון על־ידי מלאכים וכלה במחול מרים הנביאה לאחר חציית ים סוף. האילוסטרציה המדרשית של בריאת אדם על־ידי מלאכים, כהסבר ל”נעשה אדם” (בראשית א : כו), הוא יחיד במינו בכתב־היד העבריים המצוירים, אך ייתכן שהיו לו מקורות בימי הביניים המוקדמים (ציור 34). בשלושת דפיו האחרונים יש ציורים המתארים את ההכנות לפסח (דף 17); בני הקהילה נאספים בבית הכנסת וקוראים בו את ההגדה, כדי להוציא חובת אלה שאינם יכולים לקוראה בבניהם. מנהג זה, הידוע לנו ממקורות ספרותיים אחרים, היה מיוחד לספרד (דף 17ב); ומשפחה מסבה לשולחן בליל הסדר (דף 18). הואיל והנושאים המקראיים ופרטיהם האיקונוגרפיים דומים מאוד לאלה של “הגדת־הזהב” (לוח 8), אפשר להניח שלנגד עיני האמנים, שציירו את שתי ההגדות, עמד אותו מודל. ברור, שאין הגדה אחת מעתיקה את השנייה, מפני שבכל אחת יש נושאים ופרטים שאינם מופיעים בשנייה. מבחינת הסגנון בולטים ב”הגדת־האחות” היסודות האיטלקיים, כגון פרטים המעידים על ידיעת כללי הפרספקטיבה של הרנסנס האיטלקי המוקדם, או ציור פני־הקרקע בסצינות של גוף באופן המשווה להן עומק רב יותר. גם מבחינת השימוש בצבע קרובה “הגדת־האחות” לסגנון האיטלקי יותר מאשר לסגנון הצרפתי של “הגדת־הזהב”.

“הגדת־האחות” כוללת כמה אילוסטרציות, נוסף על ציורי המצה, המרור ולוחיות למלות־הפתיחה הרווחות ברוב ההגדות. אלה הם ציורי־טקסט, הקשורים לטקסט באורח מיידני ובלתי־אמצעי. למשל, ליד המדרשים המתאימים מופיעים ר’ אלעזר ור’ יוסי היושבים על כסאותיהם, וכן דמויותיהם של ארבעת הבנים שבהם דיברה תורה. בראש הטקסט מצויר דגס־משפחה של ממלכת ארגון וברצלונה (דף 18ב). מכאן אפשר אולי להסיק שכתב־יד זה, כמוהו כ”הגדת־הזהב”, נכתב וצויר בברצלונה כנראה באמצע המאה הארבע־עשרה.

דף 17

ציור על עמוד שלם המתאר חזן בבית כנסת ספרדי, הקורא מעל בימה מוגבהת את ההגדה לבני הקהילה שאינם יכולים לקיים את מצוות קריאת ההגדה בבניהם. מנהג זה היה כנראה מקובל בכמה קהילות ספרדיות והוא ידוע לנו גם ממקורות ספרותיים.

LONDON, BRITISH LIBRARY, OR. 2884

מפרט : קלף, 64 דפים, 23.3×19 ס”מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע בטור אחד בן 10 שורות לעמוד; 34 עמודי־ציור שלמים (דפים 18–18); לוחיות למלות־פתיחה מעוטרת בכל הטקסט וציורי טקסט להגדה.

ביבליוגרפיה : Margoliouth, No. 608, II, pp. 202–203; Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 109–110; Gutmann, *Haggadah*, Nos. 26. 33; Freehof, *Home Rituals*; Schubert, U., *Erschaffung*; Schubert, U., *Adam*; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 67–78

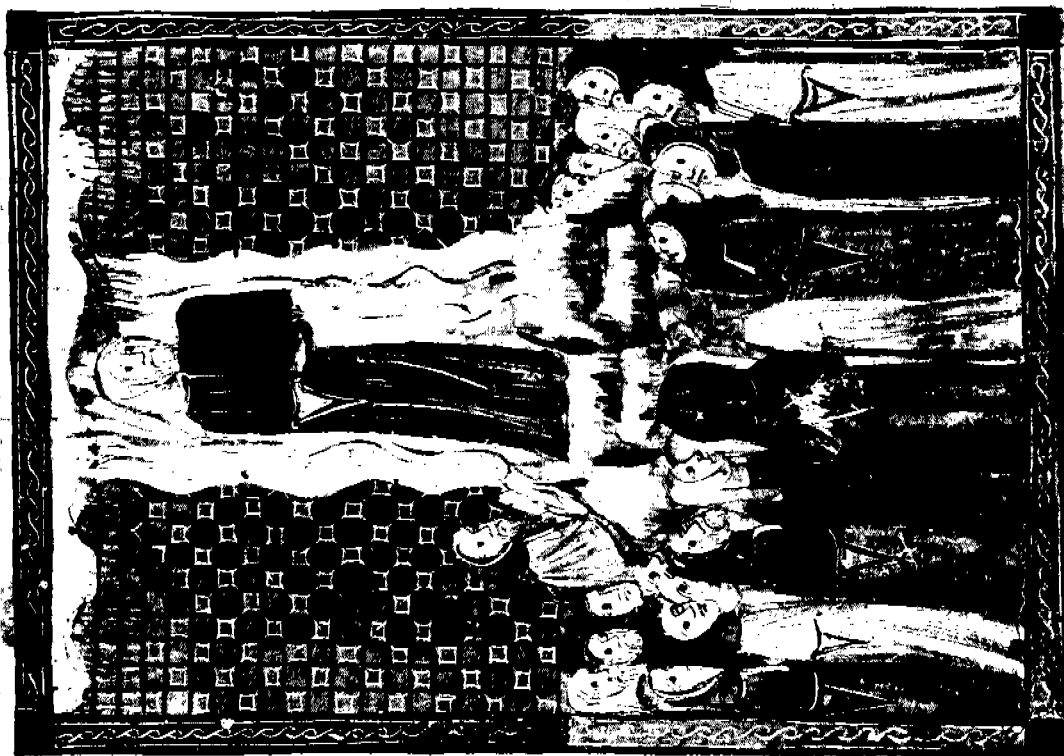

Illustration of a group of people in a room.

Illustration of a group of people in a room.

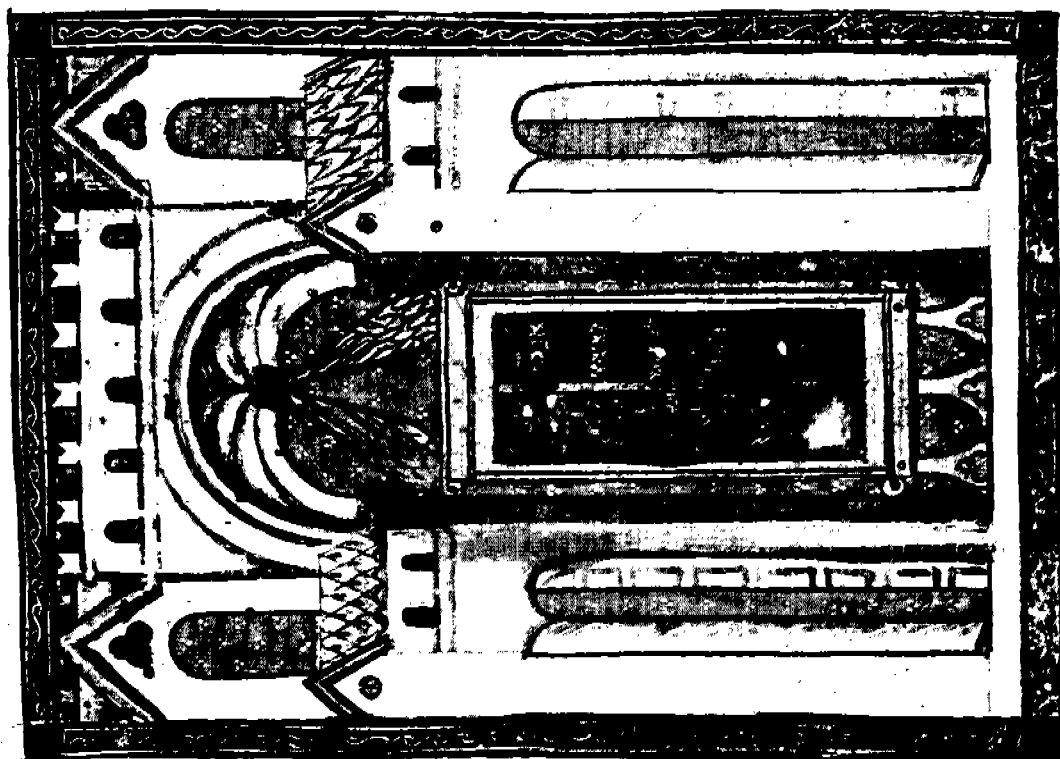

Illustration of a building facade.

“הגדת-ששון הספרדית”

דינים ומנהגים של פסח, פיוטים לשבת שלפני הפסח, הגדה, פרשות לפסח ושבועות, פיוטים לשבועות קטלוגיה, המחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה

כתב-יד מעין זה, שבו מקובצים יחדיו ההגדה של פסח, פרשות, מנהגים ופיוטים לפסח ולשבועות, היה כנראה סוג נפוץ ביותר של ההגדה מצוירת. בניגוד להגדות המפורסות אין בו עמודי-איור שלמים המתארים אישים ואירועים תנכיים, אלא אילוסטרציות מקראיות לנושאים הנרמזים בהגדה, המופיעים בתוך דפי הטקסט. ברוב הלוחיות למלות-הפתיחה, או בשוליים אנו מוצאים דמויות אדם, בעלי-חיים או מבנים, רובם כצוירי טקסט. כמה לוחיות למלות-פתיחה מורכבות ומשתרעות על-פני עמוד שלם, בהשאירן מקום רק לשורות ספורות של הטקסט; בעמודים אחרים, כגון בדיני הפסח (עמודים 2–41), ממוסגר הטקסט, הכתוב בשני טורים, בקשתות. דמויות עומדות או יושבות מעטרות את הטקסט במקומות רבים בהגדה. ציורי-טקסט אלה הם מסוגים שונים: חלקם לקוחים מן המקרא, חלקם מתארים טקסים ומנהגים ואחרים מהווים אילוסטרציה מילולית טהורה, כגון ציור אדם היוור בסולם כאילוסטרציה לטקסט “וירד מצרימה” (עמ' 70). בין האילוסטרציות התנכיות אנו מוצאים גם כמה תיאורים המבוססים על פירושים אגדיים-מדרשיים. סגנון הציור והכתב הם ספרדיים, בלתי-מהוקצעים ועם זאת מלאי הבעה. כמה דמויות ארכניות (כגון בעמ' 119) וגרוטסקיות (כגון בעמ' 2) מעידות על השפעה צרפתית ישירה ובלתי-אמצעית. פיתולי העלים הדקים ברוב הדפים מעידים על ההשפעה האיטלקית-בולונוזית, שרווחה בספרד במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה. אפשר לעמוד עליה על-פי השוואת כתב-יד זה ל-*Decretum Gratiani* שבספרייה הלאומית בווינה (cod. Series Nova 4444). האיור של “הגדת-ששון הספרדית” הוא ממוצא קטלני, ואפשר שצויר במזרח-הפירנאיים, במיורקה או אפילו בדרום-צרפת, במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה, כי בכל האזורים הללו נוצר אז שילוב של סגנונות ספרדיים, צרפתיים ואיטלקיים. בעמ' 26, בחלקו הראשון של כתב-היד, נראה אדם רכוב על סוס, וכיסוי של הסוס מעוטר בפסים בדגם הדומה לזה של ממלכת ארגון. סופו של כתב-היד (עמ' 253–336) נכתב בכתב שהיה מקובל באביניון שבדרום צרפת במאה החמש-עשרה.

עמ' 138–139

בעמוד הראשון נראים שני אנשים מתפללים, כל אחד בתוך לוחית למלת-פתיחה. בעמוד השני נראה אדם היוצא את בית-האסורים ומחזיק את כבליו בידו, כאילוסטרציה לכתוב “מן המצר קראתי יְהוָה עֲנֵנִי בְמִרְקָב יְהוָה” (תהילים קיח: ה).

ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/41

מפרט: קלף, 336 עמודים (אינם ממוספרים כדפים), 21x16.5 ס"מ. עמודים 1–51 כתובים בכתב ספרדי מרובע, הלכות הפסח — 18 שורות בשני טורים בעמודים המוקפים קשתות כפולות (עמודים 2–34), ושמונה שורות בעמוד בהגדה, מוקפות בהרבה שורות של פירוש. עמודים 253–336 כתובים בכתב עגול אבינוני, 19 שורות בעמוד. לוחיות מלות-פתיחה רבות וציורי-טקסט המשתרעים לעתים על-פני עמוד שלם (כגון עמודים 22, 94, 109, 112, 114), תשובות צמחיות מקיפות את טקסט ההגדה וחלקים אחרים של כתב-היד (עמודים 42–251).

תולדות כתב-היד: חתימה של שלמה בן יוסף כרמי (כרמיה Cremieu); חתימת צנזור מ-1687 בעמ' 332. היה באוסף ד.ס. ששון בלונדון ובלצ'וורת ונמכר במכירה פומבית אצל סותבי ב-5.11.75 כפריט 11. נקנה על-ידי מדינת ישראל, ונמצא בהשאלה מתמדת למוזיאון ישראל, ירושלים.

ביבליוגרפיה: Sassoon, *Ohel David*, I, pp. 303–304; Sotheby Sale, 5.11.1975, Lot 11

“הגדת-ברצלונה”

פיוטים לשבת שלפני הפסח, הגדה, פיוטים ופרשות לשבת הפסח
ברצלונה, אמצע המאה הארבע-עשרה

“הגדת-ברצלונה” נמנית עם סוג ההגדות הספרדיות הכוללות רק אילוסטרציות בתוך דפי הטקסט ללא עמודי-איור שלמים. רוב העיטורים כלולים בלוחיות למלות-פתיחה, המצויות כמעט בכל עמודי ההגדה. כמה ציורי-טקסט ודמויות גרוטסקיות רבות מצויים בשוליים, מפוזרים בתוך שריגים מפותלים. האילוסטרציות נחתו בחיוניות רבה והן שונות מאלו של “הגדת-ששון הספרדית” (לוח 11). את האילוסטרציות אפשר לחלק לשלושה סוגים: ציורים שנושאים לקוחים מן הונו“ך, ציורים המתארים טקסים ומנהגים, וציורי טקסט-ההגדה, בין אילוסטרציות התנכיות יש רבות שמקורן מדרשי, כגון אברהם הניצל מהכבשן שאליו הושלך בפקודת נמרוד באור כשדים (ציור 7). בין ציורי הטקסים והמנהגים יש עניין מיוחד לציור הנלווה ל”סימני הסדר”. ה”סימנים” הספרדיים שבהגדה אינם אלה המקובלים עלינו, כגון “קדש ורחץ כרפס יחץ”, אלא ראשי תיבות: “קנך יהנה ממך”, שפירושן: קידוש, נטילה, כרפס, יבצע, הא לחמא, נטילה, המוציא, מצה, מרור, כריכה. שני לוחות על עמוד שלם מתארים קבוצה של תשעה אנשים, שכל אחד מבצע אחד מן הסימנים הללו (מלבד הא לחמא; דפים 227, 28). ציורי טקסט אחרים מתארים, למשל, את החכמים היושבים, אנשים מתפללים בבית-כנסת (דף 65). וציור סמלי גדול של מצה המשתרע על-פני עמוד שלם (דף 61).

הסגנון הספרדי בהגדת ברצלונה מושפע מן האמנות הצרפתית, והוא מתבטא בקפלי האריג הרכים של בגדי האנשים המצוירים ובפניהם מלאות-ההבעה. התשלובות הצמחיות המורכבות ובהן דמויות גרוטסקיות, בעלי-חיים, עופות, פרפרים ושבלולים מצוירים בצורה נטורליסטית, ואף בהם ניכרת השפעה צרפתית. עם זאת מעידים הסגנון והקומפוזיציה על כך שכתב-היד נוצר בקטלוניה באמצע המאה הארבע-עשרה. אך הואיל וכמו בכל ההגדות הספרדיות אין גם בו קולופון, אין בידינו הוכחה חותכת למוצאו. ציור של דגמי-משפחה ובו פסי זהב וזכחול לסירוגין, המופיע במקומות רבים בהגדה זו — כגון בארבעת המגינים המעטרים את המצה הנראית כאן — היה בשעתו דגם ברצלונה (לפני שדגם זה היה לפסי זהב ואדום), ואולי הוא מעיד על כך שמוצאו של כתב-היד הוא מעיר זה. נראה שכתב-היד הגיע לאיטליה עוד לפני גירוש יהודי ספרד ב-1492, מכיוון שכך ב-1610 מצוינת מכירתו של כתב-היד בבולוניה בשנת 1459.

דף 61

המצה העגולה במרכז הריבוע היא אילוסטרציה ל”מצה זו”. היא מעוטרת בארבעה מגינים זהים, המסמלים אולי את ברצלונה, וכיניהם ארבעה מגינים ריקים. נראה, שהמצה בציור זה באה לסמל את גלגל העולם ובפניהם ארבע הרוחות העירוניות תוקעות בחצוצרות. המשת המגנים בתוך חמש הקשתות שמתחת לריבוע מרמזים כנראה על ההרמוניה השמימית של הזיקום. מעל לריבוע, בין שתי מלות-הפתיחה, נראה אדם יושב ומחזיק בידי שתי מצות עגולות ומעטירות.

LONDON, BRITISH LIBRARY, ADD. 14761

מפרט: קלף, 161 דפים, 27.5×18.2 ס”מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, שמונה שורות בעמודי ההגדה (דפים 17–99) ו-26 שורות בפיוטים ובפרשות (דפים 1–16). שלוש לוחיות למלות-פתיחה המשתרעות על-פני עמוד שלם (דפים 22, 61, 88). לוחיות למלות-פתיחה רבות, גדולות וקטנות, חלקן עם ציורי-טקסט ותשלובות צמחיות המקיפות את הטקסט. כריכת עור-עגל על לוחות-עץ.

תולדות כתב-היד: בדף 161 מצוינת מכירת כתב-היד בבולוניה בשנת 1459. בדף 160 חתימת צנור משנת 1599. חתימות בעלים בני המאה השבע-עשרה: בדף 1 — יחיאל נחמן פואה ובדף 151 — מרדכי אוטולנגי ורפאל חיים אוטולנגי.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 605, II, pp. 197–198; Leveen, p. 190; Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 108–109; Wischnitzer, *Golden Haggadah*, I, pp. 43–73, Fig. 36; Narkiss, *Haggadahs*; Roth, *Sarajevo*, p. 13; Ameisenowa, *Harmony of the Universe*; Narkiss, *Golden Haggadah*, I, pp. 43–73, Fig. 36; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 78–83, Figs. 209–245

עשה כאלהם
 הרג בכוריהם
 הרג בכוריהם
 נתן לנו את מזונם
 נתן לנו את מזונם
 קרע לנו את הים
 קרע לנו את הים
 העבירנו בתוכה
 העבירנו בתוכה
 שקע ערענו בחנוכו
 שקע ערענו בחנוכו
 ספק ערענו אר שן
 ספק ערענו אר שן
 האכילו את המן

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע ה' אֶת-קוֹלְךָ וְיִשְׁכַּח אֶת-עַמּוֹתָיו
 וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵיהֶם וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵי
 הָאֶרֶץ וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵי הָאֶרֶץ וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵי הָאֶרֶץ

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע ה' אֶת-קוֹלְךָ וְיִשְׁכַּח אֶת-עַמּוֹתָיו
 וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵיהֶם וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵי הָאֶרֶץ
 וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵי הָאֶרֶץ וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵי הָאֶרֶץ

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע ה' אֶת-קוֹלְךָ וְיִשְׁכַּח אֶת-עַמּוֹתָיו
 וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵיהֶם וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵי הָאֶרֶץ
 וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵי הָאֶרֶץ וְיִשְׁכַּח אֶת-בְּכוֹרֵי הָאֶרֶץ

“הגדת-ריילנדס הספרדית”

פיוטים לשבת שלפני הפסח, ציורי תנ"ך על עמודים שלמים, הגדה עם פירוש ופיוטים לשבוע הפסח קטלוגי, אמצע המאה הארבע-עשרה

“הגדת-ריילנדס הספרדית” נמנית עם ההגדות הספרדיות הכוללות ציורי-תנ"ך על עמודים שלמים נוסף על ציורי-טקסט. ציורי-תנ"ך אלה מתארים אירועים מספר שמות בלבד, החל בקריאת ה' למשה וכלה בחציית ים סוף (דפים 13–19). אחריהם באים ציורים המתארים את ההכנות לפסח (דף 19). רוב דפי הציור השלמים מחולקים לשניים על-ידי מסגרת אופקית. לעתים מכילה כל לוחית יותר מאשר נושא אחד. האיקונוגרפיה של איורי התנ"ך בהגדה זו היא הקרובה ביותר מכל ההגדות הספרדיות הידועות לנו לסיפור התנ"כי ואינה מתארת כמעט תוספות אגדיות מן המדרשים.

הטקסט של ההגדה (דפים 20–336) מעוטר רק בדמויות המתארות את טקס הפסח ומנהגיו, או בציורי-טקסט בשוליים ובצדן של לוחיות מלות-הפתיחה הרבות. ללוחיות אלה יש לעתים שרידים דקים המשתרעים מפתיחתן, ומשולבות בהם דמויות בעלי-חיים ודמויות גרוטסקיות. בין ציורי-הטקסט אנו מוצאים תיאורים של חכמים, תיאור ארבעת הבנים (דף 23), תיאור המצה (דף 31) והמרור (דף 31), ושלושה עמודים מעוטרים של הפיוט “דיינו” (דפים 29–30). עיטורי הפיוטים (דפים 2–12, 337–353) כוללים לוחיות למלות-פתיחה בעבודת פילגון עדינה, לעתים עם לוחיות מאונכות נוספות של תשובות המוקפות במיקרוגרפיה בשוליים ההיצוניים. העמוד האחרון של כתב-היד (דף 54) הוא תוספת מן המאה החמש-עשרה וכולל את ברכת המזון המעוטרת בלוחיות למלות-פתיחה. בשוליים נראה אדם יושב המרים כוס יין.

סגנון הציורים בדפים השלמים דומה לזה של ציורי-הטקסט ובו הבעות-פנים ותנועות, קלסטר-פנים וטכניקות בנוסח איטלו-ביזנטי, ואילו הקומפוזיציה והרקע הם בסגנון ספרדי-צרפתי. עיטור מלות-הפתיחה והשריגים בטקסט ההגדה נעשה בסגנון שונה, רך יותר, צרפתי במקורו, ארכאי מעט לעומת ציור הדפים השלמים, ויש בו מוטיבים איטלקיים מועטים בלבד. שוני זה בסגנונות מורה על כך שכל חלק של כתב-היד בוצע על-ידי צייר אחר, אולי באותו בית-מלאכה, או אולי בזמנים שונים, ורק מאוחר יותר נכרכו יחדיו. הכתב של שני חלקי הפיוטים שונה מזה של ההגדה. שני העמודים המכילים את הפיוט “דיינו”, המובאים כאן, צוירו בסגנון הצרפתי המעודן יותר. כתב-יד זה, כמוהו בכתבי-יד מצויירים עבריים רבים אחרים שבספריית ג'ון רילנדס במנצ'סטר, מקורו באוסף הקדום יותר של הרוזן מקרפורד.

דפים 29–30

לוחיות אופקיות למלות-הפתיחה של כל חרוז בפיוט “דיינו” כתובות זו מתחת לזו, במערך ארכיטקטוני, משני צדי הטקסט. בין כל התיאורים הגרוטסקיים המקיפים את העמוד, נראה גם ציד ארנבות, שאין לו כל קשר לטקסט.

MANCHESTER, JOHN RYLANDS LIBRARY, HEB. 6

מפרט: קלף, I+57+II דפים. 28×23 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 14 שורות לעמוד בהגדה ו-30 שורות לעמוד בפיוטים. פירוש להגדה בשתי שורות בראש העמוד ושלוש בתחתיתו. 13 עמודי ציור שלמים המתארים את סיפור יציאת מצרים (דפים 13–19). לוחיות למלות-פתיחה ואיורי-טקסט בהגדה (דפים 5–10, 337–353). עיטורים ואילוסטרציה לברכת המזון מן המאה החמש-עשרה (דף 54).

תולדות כתב-היד: Biblioteca Lindesiana של הרוזן ה-25 לבית קרפורד (Crawford); נרכש בעבור ספריית ריילנדס ב-1901, על-ידי מרת ריילנדס.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 95–102, Pls. I–III; Dominguez-Bordona, *Ars Hispaniae*, XVIII, pp. 147–148, Fig. 186; Rosenau, Rylands, 1954; *Rylands Exhibition*, 1958, case 2, No. 2, Pl. 4; Roth, Rylands, 1960; Gutmann, *Haggadah*, Nos. 38–40; Narkiss, *Golden Haggadah*, pp. 43–73, Figs. 18, 19; Bohigas, *Cataluna*, I, pp. 118–121, Figs. 51, 52; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 13, 14; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 86–92, Figs. 250–282

באכילת מידה לא באכילת סעודה וכן בלבד כלל שהמורה זכר אבל מעד וזין זכר להורות
 על הדרה וזו המורה בכלל כל הנשים לעשות תענוגות כי כותבין שואו כינעליו ינאיו כישלם שואה לא ינאו הכ עירון היינו בדיכרם
 לא את אבותינו יכו

על שום מה
 שמדרו
 את חי
 במיזרים
 את חייהם
 קשה פחמד
 וכל יעבור
 כל עבודתם

שאנו אוב
 על שום
 המיזרים
 אכורנינו
 שגוימדרו
 בינבור
 וכלבנים
 כשרה את

אשר יעבור בהם כפרך
 ודר חייב אדם לראות
 את עצמו כאוהא יצא
 ממזרים שש והנרת לבנך ביזם ההוא לאמר בינבור

הוא כח המעשים והאדם שחנא הנפיק לטוב ורשעוהו לרע
 כח המעשים והאדם שחנא הנפיק לטוב ורשעוהו לרע
 וכן המעשים והאדם שחנא הנפיק לטוב ורשעוהו לרע
 וכן המעשים והאדם שחנא הנפיק לטוב ורשעוהו לרע

“הגדת־קאופמן”

ציורי־תנ”ך על עמודים שלמים והגדה
קטלוגית, סוף המאה הארבע־עשרה

ב“הגדת־קאופמן” אנו מוצאים סדרה בלתי שלמה של עמודי איור המתארים אירועים מספר שמות. כתב־היד נכרך ביד לא־אמונה, שכן קבוצת עמודי־האיור השלמים מפורזים בין ראשית כתב־היד (דפים 10–11) לבין אחריתו (דפים 57–60). מהדורת הפקסימילה של כתב־היד, שהוצאה לאור על־ידי האקדמיה למדעים ב־1954, עם הקדמה מאת הרב פרופסור אלכסנדר א. שייבר, הגבירה את הבלבול בהדפיסה את המיניאטורות על שני צדי הדפים ובהשמיטה את העמודים הריקים שביניהן, ובכך מנעה את האפשרות להבין את סדרת הציורים. האירועים בעמודים ששרדו פותחים בבת פרעה ונערותיה המוצאות את משה בתיבה, ומסתיימים במרים במרים המכה בתוף לאחר חציית ים סוף; יש גם דף נוסף המתאר את ההכנות לסדר (דף 2).

בציורים התנ”כיים נמצא תיאורים רבים שמקורם מדרשי, כגון משה הנוטל את כתרו של פרעה ושם אותו על ראשו, או המבחן שבחנו את משה התינוק בעצת יתרו, שבו היה עליו לבחור בין גוזלים לוחשות לבין זהב (דף 9ב). בדפי הטקסט של ההגדה נמצאות כמה אילוסטרציות של טקסים ומנהגים, ציורים תנ”כיים, וכן כמה ציורי־טקסט. רוב האילוסטרציות נמצאות בתוך לוחיות מלות־הפתיחה, שהן גדולות וצבעוניות, אך לעתים הן מופיעות גם בשוליים, בין השלוחות של התשובות והצמחות. בהגדה יש גם כמה לוחיות מעוטות בתשובות עט, המזכירות מלאכת פליגין, באדום, ירוק וארגמן. הציורים בדפי הטקסט מפוארים במיוחד וכוללים — נוסף על האילוסטרציות השכיחות בהגדות אחרות, של החכמים, של ארבעת הבנים ושל המצה והמרור — גם כמה ציורי תנ”ך, ביניהם כאלה החוזרים על אלה שבעמודי האיור השלמים, כגון בני ישראל עוברים בפרך (דף 15ב), השלכת הבנים הזכרים ליאור (דף 27) וציאת בני ישראל ממצרים (דף 43).

סגנונם של הציורים מושפע מן הסגנון האיטלקי, והדבר ניכר גם בעמודי האיור השלמים וגם בעמודי הטקסט. יוליוס פון שלוסר, בתארו הגדה זו בכרך המבוא ל“הגדת־טרייבר”, קבע שהסגנון הוא צפון־איטלקי מובהק, אך למעשה הסגנון הוא קסטיליאני מסוף המאה הארבע־עשרה, שניכרת בו השפעה איטלקית עזה. את הדוגמאות הברורות ביותר להשפעת הסגנון הבולוֹנְזִי על ציורי “הגדת־קאופמן” אפשר לראות בסגנון הדמויות ובעלים הברשניים, המחליפים צבעים. מוצאה הקסטיליאני של ההגדה ניכר גם בתיאור המבצר בעל שלושת המגדלים — סמלה של מלכות קסטיליה — המופיע במרכז המצה העגולה, המעוטרת, המוקפת בארבע דמויות עירומות המסמלות את ארבע רוחות השמים התוקעות בחצוצרות, כמו בהגדת־ברצלונה (לוח 12).

דף 43

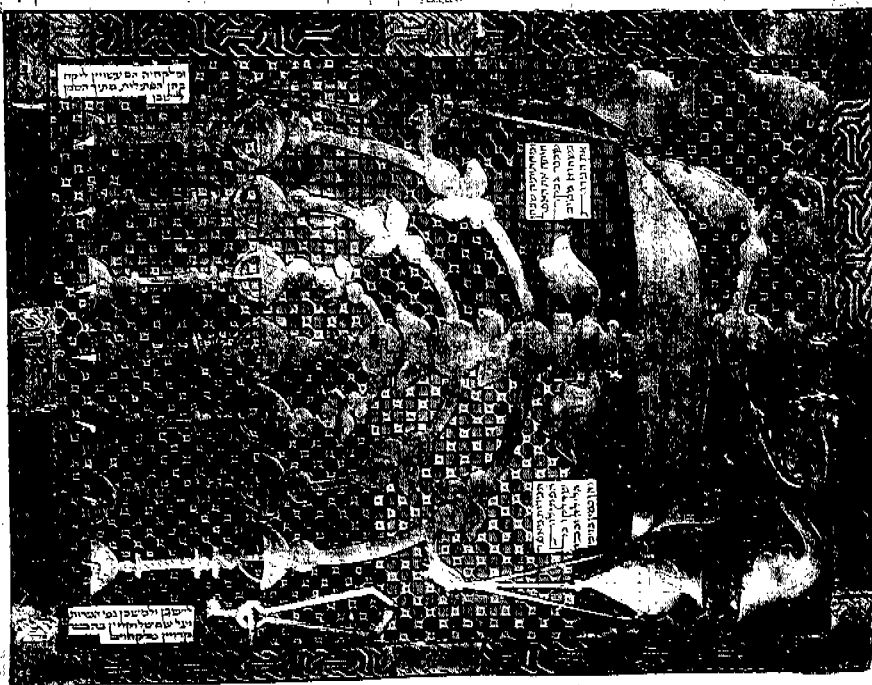
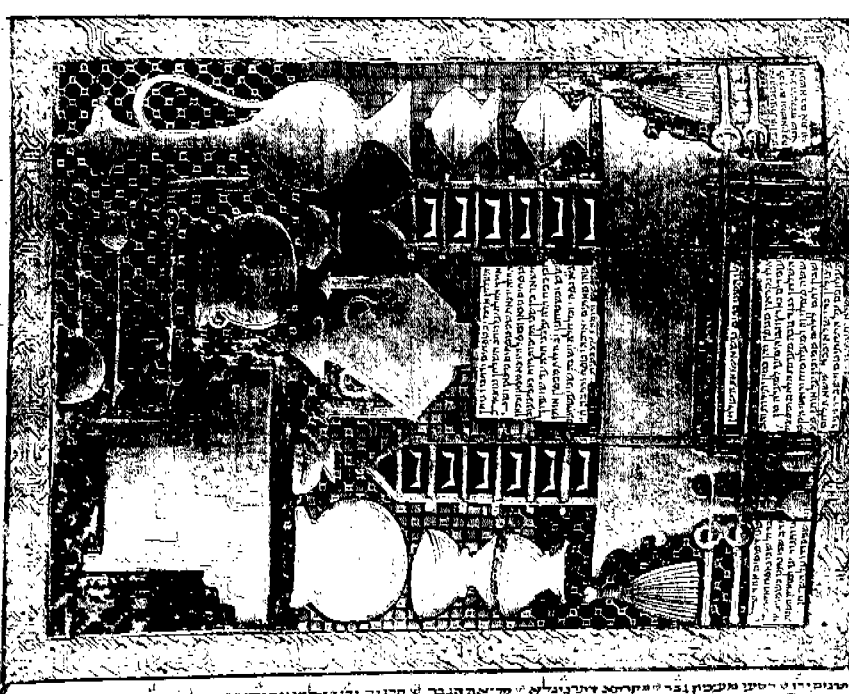
לוחית למלתי־הפתיחה למזמור קיד בתהילים, המתארת את יציאת מצרים. משה הולך בראש בני ישראל ומגיע אל מגדל בעל צפון. מימין נראה פרעה רוכב על סוס הרודף אחריהם. כלב חסר־לשון נראה בתחתית הציור, לקיים מה שנאמר: “וְכָל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא יִסְרְצוּ קֶלֶב לִשְׁנוֹ” (שמות יא: 31).

BUDAPEST, LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, KAUEMANN COLLECTION, A422

מפרט: קלף עבה, 60 דפים, 22×19 ס”מ, נכתב בכתב ספרדי מרובע, בדרך כלל 9 שורות לעמוד שלם (טקסים ומנהגים בכתב קטן יותר, 17 שורות לעמוד שלם). ארבעה־עשר עמודי־איור שלמים (דפים 10–11; 57–60), המתארים אירועים ואישים ביציאת מצרים. לוחיות למלתי־הפתיחה וציורי־טקסט בהגדה (דפים 11–56). שתיים מן הלוחיות משתערות על־פני עמוד שלם (דפים 11ב, 39).

תולדות כתב־היד: ציוני בעלים שקשה לקרוא בדפים 1, 2, 3, 460.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, Sarajevo, pp. 187–199, Pls. XXXI–XXXV; Scheiber, Kaufmann Haggadah, I–II; Narkiss, Kaufmann Haggadah

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

"תנ"ך פרחי"

עמודי־שטיח שלמים. תנ"ך עם מסורה. חיבורים בענייני מסורה, לשון והיסטוריה. מילון פרובנסאלי – עברי ספרד־פרובנס, 1366–1382

"תנ"ך פרחי" הוא אחד המפוארים שבכתבי־היד העבריים המצויירים של התנ"ך מן האסכולה הספרדית. הכתב והעיטורים הם מעשה ידי אלישע בן אברהם בן בנבנישתי הנקרא קרשקש. כפי שהוא מעיד על עצמו בקולופון (עמ' 2), הוא כתב וצייר אותו לעצמו במשך שבע־עשרה שנים, מ־1366 עד 1382.

לפני כתיבת עצם הטקסט של התנ"ך עיטר ומסגר אלישע קרשקש 192 עמודים שלמים. 29 עמודים צוירו כעמודי־שטיח מעוטרים בתלבויות גיאומטריות, שאף אחת אינה חוזרת על עצמה (עמ' 42–71). עמודי־השטיח והעמודים המקדימים האחרים ממוסגרים ברצועות עיטוריות רחבות או צרות, בעלות מוטיבים צמחיים, היוצאות מארבע הפינות. בתוך המסגרות כתובים בדרך כלל פסוקים מן התנ"ך בכתב מונומנטלי באותיות מוזהבות – שורה אחת מעל לטקסט ול"שטיח" ושורה אחת מתחת להם. החיבורים הלשוניים וההיסטוריים וכן המילון כתובים בכתב קטן יותר מסביב למסגרת.

בעמודים שלמים אלה, המקדימים את עצם הטקסט של התנ"ך, נמצאות כמה אילוסטרציות, ביניהן כאלו המשתרעות על־פני עמוד שלם. בין הנושאים המרואיינים נמצא מבוך המתאר את שבע חומות יריחו (עמ' 22); אהלי יעקב, נשותיו ופילגשיו (עמ' 23); אשכול הענבים שנשאו המרגלים במוט בשניים מארץ כנען (עמ' 150); תכנית המשכן ותכנית תיבת נוח (עמ' 154); מנורת המקדש (עמ' 182) וכלי המקדש האחרים (עמ' 183); החושן של הכהן הגדול, האורים והתומים (עמ' 184); ארון הברית (עמ' 185); כלי הנגינה שבהם היו מנגנים בבית המקדש (עמ' 186) ולוחות הברית (עמ' 197). בדפי הטקסט של התנ"ך מופיעים שמו ותיאורו של כל הספר בתוך לוחית שרקעה מלאכת פיליגראף עדינה. לעתים יחידה הלוחית בעמוד (למשל 193 לספר בראשית). בשוליים העליונים והתחתונים כתובה המסורה הגדולה במיקרוגרפיה בצורות גיאומטריות, ובצדדים בצורת עצים מסוגננים.

אלישע קרשקש היה סופר חרוץ, דייקן ומפליא לעטר בסגנון הגותי שרווח במחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה בצפון מזרח ספרד. העיטור העיקרי של עמודי־השטיח מקורו, עם זאת, במוטיבים של ערבסקות מוסלמיות, שבהם נעשה שימוש בספרד בכתב־ידו של הקוראן ובכתב־ידו מצוירים עבריים של התנ"ך בתקופות קדומות יותר. עמודי־השטיח המתארים את כלי המקדש – מקורם אף הוא במסורת מזרחית מוקדמת, שהייתה רווחת בספרד המוסלמית. סימוכין להנחה, שמקור כתב־היד הוא בפרובנס (איזור שהיה בהשפעה ובחלקו בשלטון קטלני), אנו מוצאים בשימוש בניב הקטלני במילון הפרובנסאלי־עברי. המוטיבים הצמחיים המופיעים בפינות העמודים הם עדות להשפעה האיטלקית, שהגיעה לפרובנס באמצע המאה הארבע־עשרה.

עמ' 182–183

שני עמודי־איור שלמים המתארים את כלי־המקדש. בעמוד שממין נראית המנורה, על מלקחיה ומחתותיה. בעמוד משמאל נראים שולחן לחם־הפנים והכיור; מעל להם נראה מזבח העולה, ובצדדים סירות, מזלגות, מטאטאים, יעים ומחתות, ומימין צנצנת המן; בשוליים נכתב "מדרש אלפא ביתא", חיבור דקדוקי העוסק בהשוואה בין התרגומים הארמיים של התנ"ך: תרגום ירושלמי לתרגום אונקלוס, עם פירושים בערבית.

ירושלים, אוסף ששון, כת"י 368

מפרט: קלף, 1056 עמודים (אין מספור של דפים), 21x26 ס"מ, נכתב בכתב ספרדי מרובע, 31 שורות בשני טורים בתנ"ך (עמ' 194–1056) ו־31–33 שורות לעמוד בשאר הטקסט בעמודים, 195–192. מבין 192 העמודים המעוטרים, 29 הם עמודי־שטיח (עמ' 42–71) ו־9 עמודי איור שלמים (עמ' 22, 23, 150, 154, 182–187). עיטורי שוליים של כריכה בת המאה השמונה־עשרה מעור אדום עם הטבעות מחהבות.

קולופון: עמ' 1–2: "אני אלישע ברבי אברהם בר' בנבנישתי ברבי אלישע המכונה קרשקש השלמתי זה הספר של ארבעה ועשרים, המכונה בפי ההמון מקדשיה וסימניה יום רביעי שלשה עשר יום לחדש כסליו של שנת חמשת אלפים ומאה וארבעים ושלוש לבריאת עולם (19.11.1382)... ואני אלישע הנזכר נולדתי יום ד' כ"ח בתמוז משנת ה' אלפים ושמנים וחמש (10.7.1325) והייתי בן אחד וארבעים שנה כשהתחלתי זה הספר" (1366).

תולדות כתב־היד: במאה התשע־עשרה היה כתב־היד שייך למשפחת פרחי מדרמשק וחלב ונשמר בידי הקונסול הבריטי בחלב החל ב־15 לאפריל 1908 עד אשר יימצאו בעליו. כיום הוא נמצא ברשות הרב סלימאן דוד ששון, היושב בירושלים.

ביבליוגרפיה: Sassoon, *Ohel David*, No. 368, I, pp. 6–14; Leveen, *Bible*, pp. 109–113, Pls. XXXIV–XXXVI; Weider, *Sanctuary*; Gutmann, *Manuscript*, p. 18, Fig. VIII

"תנ"ך קניקוט הראשון"

תנ"ך עם מסורה ו"ספר מכלול" לר' דוד קמחי
לח קורונה, 1476

"תנ"ך קניקוט הראשון" הוא יצירת-מופת של האמנות הספרדית-יהודית בימי הביניים. הוא נכתב, נוקד ונמסר על-ידי משה בן יעקב אבן זבירה והושלם, לפי הקולופון (דף 438), ב-1476 בלה קורונה, בשביל הבחור יצחק בן דון שלמה די בראגה. כתב-היד תוכנן ועוצב בממדיו ובתכנית עיטורו לפי "תנ"ך סרווירה" משנת 1300 (לוח 6). הציורים, לפי הקולופון של הצייר (דף 447, ציור 3), צוירו בידי יוסף אבן חיים, שעיצב את הקולופון באותיות זאומורפיות ואת רופומורפיות הדומות לאלה של יוסף הצרפתי, הצייר של "תנ"ך סרווירה" (ציור 2).

ציורי "תנ"ך קניקוט הראשון" כוללים ארבעה-עשר עמודי-איור שלמים, שעשרה מהם עמודי-שטיח מעוטרים (שניים מהם משובצים בחלק הפנימי של הכריכה המקורית של כתב-היד). 27 עמודים בעלי מסגרת קשתות מעוטרת המקיפה את "ספר מכלול" של ר' דוד קמחי. בחלק העליון של הקשתות מצויים בעלי-חיים רבים, עופות, דמויות גרוטסקיות ותיאורים דמוניים מחיי החיות על רקע של קלף צבוע או טבעי. כמה מן התיאורים דומים לאלה של "תנ"ך סרווירה", כגון להקת התרנגולות שבחצר והנשר החוטף אפרוח (דף 7, ציורים 24, 25). ואילו אחרים מקוריים יותר, כגון צבא ארנבות צר על הזאב במבצרו (דף 443 הנראה כאן). שני עמודים ובהם תיאורים מסוגננים ביותר של כל כלי המקדש (דפים 120, 121) נמצאים בסוף החומש.

ב"תנ"ך קניקוט הראשון" אנו מוצאים כמה ציורי-טקסט שהם בבחינת חזרה על ציורי-טקסט שב"תנ"ך סרווירה". למשל, יונה מושלך הימה מן הספינה ונבלע בפי הדג (דף 304, ציורים 28, 29). הצייר של "תנ"ך קניקוט הראשון" כלל בו גם ציורים מקוריים, כגון תיאור דוד המלך בזקנותו, וישב על כס מלכותו, בראש ספר מלכים א (דף 185). סימני הפרשות מעוטרים אף הם, יותר מאשר ב"תנ"ך סרווירה", בדמויות של בעלי-חיים, בדמויות גרוטסקיות ובציורי-טקסט, כגון שני שבויים קשורים זה מול זה כעיטור לפרשת משפטים, העוסקת בדיני עבד עברי (שמות כא: א; דף 47); פרה אדומה כעיטור לפרשת חקת (במדבר יט, דף 388). ובלעם המחזיק בידו אצטרולב כעיטור לפרשת בלק (במדבר כב, דף 90). המסורה הגדולה בתובה במיקרוגרפיה מעל לטקסט ומתחתיו לעתים בצורות עיטוריות. חלק מן הציורים, שאינם מופיעים ב"תנ"ך סרווירה", שאב יוסף אבן חיים ממקורות ספרדיים בני תקופתו. שילה אָדמוֹנֶס הראתה במחקרה שחלק מן הציפורים שבעיטורי הפרשיות נלקח מקלפי-משחק בני התקופה, שנעשו על-ידי אמן הידוע בשם "אמן כוחן של הנשים". אפשר שגם דוד המלך בזקנותו הוא דמות הלקוחה מקלפי-המשחק.

סגנונו של יוסף אבן חיים הוא ארכאי במקצת. דמויות האדם ובעלי-החיים שהוא מצייר הן עיטוריות ומסוגננות ביותר, כמעט ללא הבעות-פנים. הצבעים מודגשים בדיו שחור או אדומה. יסודות ארכאיים אחרים הם עמודי-השטיח בעלי תשלובות ערבסקיות וכן אותיות זאומורפיות ואתרופומורפיות, דמויות דרקונים ודמויות גרוטסקיות. היסודות הסגנוניים בני התקופה של סוף המאה החמש-עשרה, האופייניים לסגנון הגותי המאוחר, הם התשלובות הצמחיות הסגנוניות ומלאכת הפיליגראן המורכבת והעשירה, המשמשת רקע בעמודי-האיור השלמים ומופיעה בעיטורי נוצה במסגרות.

דף 443

בעמוד מסגרת קשתית כפולה לטקסט של "ספר מכלול" לר' דוד קמחי ובראשה ציור המתאר צבא ארנבות צר על זאב במבצרו.

OXFORD, BODLEIAN LIBRARY, KENN. 1

מפרט: קלף, 447 דפים ממוספרים + 9 דפים ריקים ולא ממוספרים, 23x29.5 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 30 שורות בשני טורים. ב"ספר מכלול" – 22 שורות בשני טורים. ארבעים עמודי-איור שלמים, הכוללים 27 עמודים בעלי מסגרת מעוטרת ומצוירת (דפים 1, 8, 33, 44, 47, 51, 58, 63, 68, 73, 78, 83, 88, 93, 98, 103, 108, 113, 118, 123, 128, 133, 138, 143, 148, 153, 158, 163, 168, 173, 178, 183, 188, 193, 198, 203, 208, 213, 218, 223, 228, 233, 238, 243, 248, 253, 258, 263, 268, 273, 278, 283, 288, 293, 298, 303, 308, 313, 318, 323, 328, 333, 338, 343, 348, 353, 358, 363, 368, 373, 378, 383, 388, 393, 398, 403, 408, 413, 418, 423, 428, 433, 438, 443, 448, 453, 458, 463, 468, 473, 478, 483, 488, 493, 498, 503, 508, 513, 518, 523, 528, 533, 538, 543, 548, 553, 558, 563, 568, 573, 578, 583, 588, 593, 598, 603, 608, 613, 618, 623, 628, 633, 638, 643, 648, 653, 658, 663, 668, 673, 678, 683, 688, 693, 698, 703, 708, 713, 718, 723, 728, 733, 738, 743, 748, 753, 758, 763, 768, 773, 778, 783, 788, 793, 798, 803, 808, 813, 818, 823, 828, 833, 838, 843, 848, 853, 858, 863, 868, 873, 878, 883, 888, 893, 898, 903, 908, 913, 918, 923, 928, 933, 938, 943, 948, 953, 958, 963, 968, 973, 978, 983, 988, 993, 998, 1003, 1008, 1013, 1018, 1023, 1028, 1033, 1038, 1043, 1048, 1053, 1058, 1063, 1068, 1073, 1078, 1083, 1088, 1093, 1098, 1103, 1108, 1113, 1118, 1123, 1128, 1133, 1138, 1143, 1148, 1153, 1158, 1163, 1168, 1173, 1178, 1183, 1188, 1193, 1198, 1203, 1208, 1213, 1218, 1223, 1228, 1233, 1238, 1243, 1248, 1253, 1258, 1263, 1268, 1273, 1278, 1283, 1288, 1293, 1298, 1303, 1308, 1313, 1318, 1323, 1328, 1333, 1338, 1343, 1348, 1353, 1358, 1363, 1368, 1373, 1378, 1383, 1388, 1393, 1398, 1403, 1408, 1413, 1418, 1423, 1428, 1433, 1438, 1443, 1448, 1453, 1458, 1463, 1468, 1473, 1478, 1483, 1488, 1493, 1498, 1503, 1508, 1513, 1518, 1523, 1528, 1533, 1538, 1543, 1548, 1553, 1558, 1563, 1568, 1573, 1578, 1583, 1588, 1593, 1598, 1603, 1608, 1613, 1618, 1623, 1628, 1633, 1638, 1643, 1648, 1653, 1658, 1663, 1668, 1673, 1678, 1683, 1688, 1693, 1698, 1703, 1708, 1713, 1718, 1723, 1728, 1733, 1738, 1743, 1748, 1753, 1758, 1763, 1768, 1773, 1778, 1783, 1788, 1793, 1798, 1803, 1808, 1813, 1818, 1823, 1828, 1833, 1838, 1843, 1848, 1853, 1858, 1863, 1868, 1873, 1878, 1883, 1888, 1893, 1898, 1903, 1908, 1913, 1918, 1923, 1928, 1933, 1938, 1943, 1948, 1953, 1958, 1963, 1968, 1973, 1978, 1983, 1988, 1993, 1998, 2003, 2008, 2013, 2018, 2023, 2028, 2033, 2038, 2043, 2048, 2053, 2058, 2063, 2068, 2073, 2078, 2083, 2088, 2093, 2098, 2103, 2108, 2113, 2118, 2123, 2128, 2133, 2138, 2143, 2148, 2153, 2158, 2163, 2168, 2173, 2178, 2183, 2188, 2193, 2198, 2203, 2208, 2213, 2218, 2223, 2228, 2233, 2238, 2243, 2248, 2253, 2258, 2263, 2268, 2273, 2278, 2283, 2288, 2293, 2298, 2303, 2308, 2313, 2318, 2323, 2328, 2333, 2338, 2343, 2348, 2353, 2358, 2363, 2368, 2373, 2378, 2383, 2388, 2393, 2398, 2403, 2408, 2413, 2418, 2423, 2428, 2433, 2438, 2443, 2448, 2453, 2458, 2463, 2468, 2473, 2478, 2483, 2488, 2493, 2498, 2503, 2508, 2513, 2518, 2523, 2528, 2533, 2538, 2543, 2548, 2553, 2558, 2563, 2568, 2573, 2578, 2583, 2588, 2593, 2598, 2603, 2608, 2613, 2618, 2623, 2628, 2633, 2638, 2643, 2648, 2653, 2658, 2663, 2668, 2673, 2678, 2683, 2688, 2693, 2698, 2703, 2708, 2713, 2718, 2723, 2728, 2733, 2738, 2743, 2748, 2753, 2758, 2763, 2768, 2773, 2778, 2783, 2788, 2793, 2798, 2803, 2808, 2813, 2818, 2823, 2828, 2833, 2838, 2843, 2848, 2853, 2858, 2863, 2868, 2873, 2878, 2883, 2888, 2893, 2898, 2903, 2908, 2913, 2918, 2923, 2928, 2933, 2938, 2943, 2948, 2953, 2958, 2963, 2968, 2973, 2978, 2983, 2988, 2993, 2998, 3003, 3008, 3013, 3018, 3023, 3028, 3033, 3038, 3043, 3048, 3053, 3058, 3063, 3068, 3073, 3078, 3083, 3088, 3093, 3098, 3103, 3108, 3113, 3118, 3123, 3128, 3133, 3138, 3143, 3148, 3153, 3158, 3163, 3168, 3173, 3178, 3183, 3188, 3193, 3198, 3203, 3208, 3213, 3218, 3223, 3228, 3233, 3238, 3243, 3248, 3253, 3258, 3263, 3268, 3273, 3278, 3283, 3288, 3293, 3298, 3303, 3308, 3313, 3318, 3323, 3328, 3333, 3338, 3343, 3348, 3353, 3358, 3363, 3368, 3373, 3378, 3383, 3388, 3393, 3398, 3403, 3408, 3413, 3418, 3423, 3428, 3433, 3438, 3443, 3448, 3453, 3458, 3463, 3468, 3473, 3478, 3483, 3488, 3493, 3498, 3503, 3508, 3513, 3518, 3523, 3528, 3533, 3538, 3543, 3548, 3553, 3558, 3563, 3568, 3573, 3578, 3583, 3588, 3593, 3598, 3603, 3608, 3613, 3618, 3623, 3628, 3633, 3638, 3643, 3648, 3653, 3658, 3663, 3668, 3673, 3678, 3683, 3688, 3693, 3698, 3703, 3708, 3713, 3718, 3723, 3728, 3733, 3738, 3743, 3748, 3753, 3758, 3763, 3768, 3773, 3778, 3783, 3788, 3793, 3798, 3803, 3808, 3813, 3818, 3823, 3828, 3833, 3838, 3843, 3848, 3853, 3858, 3863, 3868, 3873, 3878, 3883, 3888, 3893, 3898, 3903, 3908, 3913, 3918, 3923, 3928, 3933, 3938, 3943, 3948, 3953, 3958, 3963, 3968, 3973, 3978, 3983, 3988, 3993, 3998, 4003, 4008, 4013, 4018, 4023, 4028, 4033, 4038, 4043, 4048, 4053, 4058, 4063, 4068, 4073, 4078, 4083, 4088, 4093, 4098, 4103, 4108, 4113, 4118, 4123, 4128, 4133, 4138, 4143, 4148, 4153, 4158, 4163, 4168, 4173, 4178, 4183, 4188, 4193, 4198, 4203, 4208, 4213, 4218, 4223, 4228, 4233, 4238, 4243, 4248, 4253, 4258, 4263, 4268, 4273, 4278, 4283, 4288, 4293, 4298, 4303, 4308, 4313, 4318, 4323, 4328, 4333, 4338, 4343, 4348, 4353, 4358, 4363, 4368, 4373, 4378, 4383, 4388, 4393, 4398, 4403, 4408, 4413, 4418, 4423, 4428, 4433, 4438, 4443, 4448, 4453, 4458, 4463, 4468, 4473, 4478, 4483, 4488, 4493, 4498, 4503, 4508, 4513, 4518, 4523, 4528, 4533, 4538, 4543, 4548, 4553, 4558, 4563, 4568, 4573, 4578, 4583, 4588, 4593, 4598, 4603, 4608, 4613, 4618, 4623, 4628, 4633, 4638, 4643, 4648, 4653, 4658, 4663, 4668, 4673, 4678, 4683, 4688, 4693, 4698, 4703, 4708, 4713, 4718, 4723, 4728, 4733, 4738, 4743, 4748, 4753, 4758, 4763, 4768, 4773, 4778, 4783, 4788, 4793, 4798, 4803, 4808, 4813, 4818, 4823, 4828, 4833, 4838, 4843, 4848, 4853, 4858, 4863, 4868, 4873, 4878, 4883, 4888, 4893, 4898, 4903, 4908, 4913, 4918, 4923, 4928, 4933, 4938, 4943, 4948, 4953, 4958, 4963, 4968, 4973, 4978, 4983, 4988, 4993, 4998, 5003, 5008, 5013, 5018, 5023, 5028, 5033, 5038, 5043, 5048, 5053, 5058, 5063, 5068, 5073, 5078, 5083, 5088, 5093, 5098, 5103, 5108, 5113, 5118, 5123, 5128, 5133, 5138, 5143, 5148, 5153, 5158, 5163, 5168, 5173, 5178, 5183, 5188, 5193, 5198, 5203, 5208, 5213, 5218, 5223, 5228, 5233, 5238, 5243, 5248, 5253, 5258, 5263, 5268, 5273, 5278, 5283, 5288, 5293, 5298, 5303, 5308, 5313, 5318, 5323, 5328, 5333, 5338, 5343, 5348, 5353, 5358, 5363, 5368, 5373, 5378, 5383, 5388, 5393, 5398, 5403, 5408, 5413, 5418, 5423, 5428, 5433, 5438, 5443, 5448, 5453, 5458, 5463, 5468, 5473, 5478, 5483, 5488, 5493, 5498, 5503, 5508, 5513, 5518, 5523, 5528, 5533, 5538, 5543, 5548, 5553, 5558, 5563, 5568, 5573, 5578, 5583, 5588, 5593, 5598, 5603, 5608, 5613, 5618, 5623, 5628, 5633, 5638, 5643, 5648, 5653, 5658, 5663, 5668, 5673, 5678, 5683, 5688, 5693, 5698, 5703, 5708, 5713, 5718, 5723, 5728, 5733, 5738, 5743, 5748, 5753, 5758, 5763, 5768, 5773, 5778, 5783, 5788, 5793, 5798, 5803, 5808, 5813, 5818, 5823, 5828, 5833, 5838, 5843, 5848, 5853, 5858, 5863, 5868, 5873, 5878, 5883, 5888, 5893, 5898, 5903, 5908, 5913, 5918, 5923, 5928, 5933, 5938, 5943, 5948, 5953, 5958, 5963, 5968, 5973, 5978, 5983, 5988, 5993, 5998, 6003, 6008, 6013, 6018, 6023, 6028, 6033, 6038, 6043, 6048, 6053, 6058, 6063, 6068, 6073, 6078, 6083, 6088, 6093, 6098, 6103, 6108, 6113, 6118, 6123, 6128, 6133, 6138, 6143, 6148, 6153, 6158, 6163, 6168, 6173, 6178, 6183, 6188, 6193, 6198, 6203, 6208, 6213, 6218, 6223, 6228, 6233, 6238, 6243, 6248, 6253, 6258, 6263, 6268, 6273, 6278, 6283, 6288, 6293, 6298, 6303, 6308, 6313, 6318, 6323, 6328, 6333, 6338, 6343, 6348, 6353, 6358, 6363, 6368, 6373, 6378, 6383, 6388, 6393, 6398, 6403, 6408, 6413, 6418, 6423, 6428, 6433, 6438, 6443, 6448, 6453, 6458, 6463, 6468, 6473, 6478, 6483, 6488, 6493, 6498, 6503, 6508, 6513, 6518, 6523, 6528, 6533, 6538, 6543, 6548, 6553, 6558, 6563, 6568, 6573, 6578, 6583, 6588, 6593, 6598, 6603, 6608, 6613, 6618, 6623, 6628, 6633, 6638, 6643, 6648, 6653, 6658, 6663, 6668, 6673, 6678, 6683, 6688, 6693, 6698, 6703, 6708, 6713, 6718, 6723, 6728, 6733, 6738, 6743, 6748, 6753, 6758, 6763, 6768, 6773, 6778, 6783, 6788, 6793, 6798, 6803, 6808, 6813, 6818, 6823, 6828, 6833, 6838, 6843, 6848, 6853, 6858, 6863, 6868, 6873, 6878, 6883, 6888, 6893, 6898, 6903, 6908, 6913, 6918, 6923, 6928, 6933, 6938, 6943, 6948, 6953, 6958, 6963, 6968, 6973, 6978, 6983, 6988, 6993, 6998, 7003, 7008, 7013, 7018, 7023, 7028, 7033, 7038, 7043, 7048, 7053, 7058, 7063, 7068, 7073, 7078, 7083, 7088, 7093, 7098, 7103, 7108, 7113, 7118, 7123, 7128, 7133, 7138, 7143, 7148, 7153, 7158, 7163, 7168, 7173, 7178, 7183, 7188, 7193, 7198, 7203, 7208, 7213, 7218, 7223, 7228, 7233, 7238, 7243, 7248, 7253, 7258, 7263, 7268, 7273, 7278, 7283, 7288, 7293, 7298, 7303, 7308, 7313, 7318, 7323, 7328, 7333, 7338, 7343, 7348, 7353, 7358, 7363, 7368, 7373, 7378, 7383, 7388, 7393, 7398, 7403, 7408, 7413, 7418, 7423, 7428, 7433, 7438, 7443, 7448, 7453, 7458, 7463, 7468, 7473, 7478, 7483, 7488, 7493, 7498, 7503, 7508, 7513, 7518, 7523, 7528, 7533, 7538, 7543, 7548, 7553, 7558, 7563, 7568, 7573, 7578, 7583, 7588, 7593, 7598, 7603, 7608, 7613, 7618, 7623, 7628, 7633, 7638, 7643, 7648, 7653, 7658, 7663, 7668, 7673, 7678, 7683, 7688, 7693, 7698, 7703, 7708, 7713, 7718, 7723, 7728, 7733, 7738, 7743, 7748, 7753, 7758, 7763, 7768, 7773, 7778, 7783, 7788, 7793, 7798, 7803, 7808, 7813, 7818, 7823, 7828, 7833, 7838, 7843, 7848, 7853, 7858, 7863, 7868, 7873, 7878, 7883, 7888, 7893, 7898, 7903, 7908, 7913, 7918, 7923, 7928, 7933, 7938, 7943, 7948, 7953, 7958, 7963, 7968, 7973, 7978, 7983, 7988, 7993, 7998, 8003, 8008, 8013, 8018, 8023, 8028, 8033, 8038, 8043, 8048, 8053, 8058, 8063, 8068, 8073, 8078, 8083, 8088, 8093, 8098, 8103, 8108, 8113, 8118, 8123, 8128, 8133, 8138, 8143, 8148, 8153, 8158, 8163, 8168, 8173, 8178, 8183, 8188, 8193, 8198, 8203, 8208, 8213, 8218, 8223, 8228, 8233, 8238, 8243, 8248, 8253, 8258, 8263, 8268, 8273, 8278, 8283, 8288, 8293, 8298, 8303, 8308, 8313, 8318, 8323, 8328, 8333, 8338, 8343, 8348, 8353, 8358, 8363, 8368, 8373, 8378, 8383, 8388, 8393, 8398, 8403, 8408, 8413, 8418, 8423, 8428, 8433, 8438, 8443, 8448, 8453, 8458, 8463, 8468, 8473, 8478, 8483, 8488, 8493, 8498, 8503, 8508, 8513, 8518, 8523, 8528, 8533, 8538, 8543, 8548, 8553, 8558, 8563, 8568, 8573, 8578, 8583, 8588, 8593, 8598, 8603, 8608, 8613, 8618, 8623, 8628, 8633, 8638, 8643, 8648, 8653, 8658, 8663, 8668, 8673, 8678, 8683, 8688, 8693, 8698, 8703, 8708, 8713, 8718, 8723, 8728, 8733, 8738, 8743, 8748, 8753, 8758, 8763, 8768, 8773, 8778, 8783, 8788, 8793, 8798, 8803, 8808, 8813, 8818, 8823, 8828, 8833

“מורה נבוכים של קופנהגן”

“מורה נבוכים” לר’ משה בן מיימון (הרמב”ם) בתרגומו של שמואל בן יהודה אבן תיבון עם הקדמה וביאור המלים הקשות שחיבר המוטרגם. ברצלונה, 1348

הרמב”ם כתב את חיבורו הפילוסופי-דתי “מורה נבוכים” בערבית. תרגומו הנפוץ ביותר לעברית נעשה בידי ר’ שמואל בן יהודה אבן תיבון, שהוסיף הקדמה המפרטת את קשיי תרגום הספר לעברית ומילון של מלים זרות ונדירות שבטקסט. מאז היו תוספות אלו לחלק בלתי-נפרד מהטקסט של “מורה נבוכים” לרמב”ם, והם הובאו גם בכתב-היד שלפנינו (דפים 317–351). רק עותקים מצוירים ספורים של מורה נבוכים שרדו לנו. העיטור העיקרי מופיע ברובו בפתוחת כל אחד משלושת חלקי הספר; עיטורים קטנים יותר מצויים בראשית כל פרק. כתב-היד של קופנהגן המובא כאן הוא מיוחד-במינו, בהיותו בעל אילוסטרציות של ממש ולא רק עיטורים. בראשית החלק הראשון (דף 33) נמצאים שני ציורים שצבעיהם דהו. באחד נראה הסופר המגיש את כתב-היד הגמור למזמין העבודה, ובשני נראה מלמד העומד לפני תלמידיו. הדף המאיר הפותח את חלקו השני של כתב-היד המופיע כאן, מתאר את חכמי-המועד ובתוכם אסטרוולוג, הדנים בחוקי הטבע (דף 14). בראשית החלק השלישי אנו מוצאים את תיאור ארבע החיות שגוראו ליהזקאל הנביא בחזונו (פרק א) כאילוסטרציה לדין בנסתרות ובתורת הסוד. ארבע החיות דומות כאן לארבעת סמלי האבנגליסטים באמנות הנוצרית: אדם מכונף, אריה, שור ונשר. בעמודי הטקסט מופיעים בשוליים ציורים זעירים רובם של חיות, עופות וחלקי גוף, שבחלקם הם אילוסטרציה לטקסט.

הציור בכתב-יד זה קרוב באיקונוגרפיה שלו ובסגנונו לציורים שבקבוצת כתב-יד עבריים ולטיניים מקטלונה מאמצע המאה הארבע-עשרה. מבין אלה כתב-היד של קופנהגן הוא היחיד שיש בו אזכור מקום ותאריך כתיבתו. דמיונו לכתב-היד האחרים שבקבוצה קטלנית זו הוא שהניע את החוקר מילרד מייס לשייך את הקבוצה כולה לאסכולה שיש לה מיקום ותיארוך, ולייחס אותה לאמן שאותו כינה בשם “האמן של מרקוס הקדוש”, בעקבות טריפטיכון המתאר את מרקוס הקדוש, הנמצא כיום בספריית פיינפונט מורגן שבניו-יורק. החוקר רפאל אדלמן סבור, שהסופר שכתב את כתב-היד מקופנהגן, לוי בן יצחק פיגו קארו (אולי Hijo Caro ממשפחת קארו מסלמנקה), הוא שצייר את כל קבוצת כתב-היד, כולל הלטיניים שבהם.

דף 114

אסטרוולוג מחזיק אצטרולב ודן בחוקי-הטבע ובתכונות-האל עם עמיתיו הפילוסופים. אילוסטרציה לחלק השני של “מורה נבוכים” לרמב”ם.

COPENHAGEN, DET KONGELIGE BIBLIOTEK, COD. HEB. 37

מפרט: קלף, 352 דפים, 19.5×13.5 ס”מ. נכתב בכתב ספרדי רחוט, 32 שורות לעמוד. ציור-טקסט בכל אחד מחלקי הספר (דפים 33, 114) מוקפים בתשלובות צמחיות, לוחיות מלות-פתיחה רבות ועמודים מעוטרים בפרקים רבים של הספר.

קולופון: בדף 316: “אני לוי בן יצחק פיגו קארו מארץ שלמנקה כתבתי ספר זה הנקרא מורה הנבוכים אשר עשה משה לעיני כל ישראל למשכיל הנכבד הרופא ר’ מנחם בצלאל וכתבתיו פה בברצלונה, וסיימתיו בשנת מאה ושמונה לפרט האלף השישי” (1347–1348).

תולדות כתב-היד: כתב-היד הובא מספרד לאיטליה, כנראה בעת גירוש יהודי ספרד ב-1492. הוא צונזר לראשונה במנטובה בשנת 1597, ושנית בשנת 1619. בסוף המאה השבע-עשרה נקנה כתב-היד על-ידי התיאולוג הדני יוהנס ברתולין (Johannes Bartholin; 1665–1731). שנתן אותו במתנה לפרדריק רוסטגארד (Frederik Rostgaard; 1671–1745). אחריו-כן עבר כתב-היד לבעלותו של אספן-הספרים הדני הגדול, הרון Christian Danneskiold Samsøe ואחרי מותו של זה האחרון נרכש כתב-היד על-ידי הספרייה המלכותית הדנית ב-1732.

ביבליוגרפיה: Meiss, Catalonia; Wormald, Copenhagen; Edelmann, Copenhagen Maimonides; Synagoga, Recklinghausen, No. B. 51; Frankfort, No. 149; Edelmann, Denmark No. 1

מִינְט

אז לא אדם

מלביש יטענו ליליסה כסע בפיוסן נעט סטא
 ואתה לך את לוח האבן והתורה והמצוה דורה ו
 תורה מסכת וסכנה ופיוסיה ונעט ליני שורתיו
 על פה כסע ומציה ויהא העקראת תורה שבצפ
 מלתורה תנה משה רבנו קודם שמה נסת יד
 ונתן ספיר לבסעט וסכט וספיר אחר נעט וסכט
 לצד שטא לקוח את ספר התורה ו
 פיוס התורה לא כתבה אלא מציה להקדם
 ולחשט על שארל ישראל שטא את מלה דבר
 אסא אנכי כסע ואתם אתות השמר ולעשות ו
 ספניה עקראת תורה שבצפה ואנפ שלא נכתבה
 תורה שבצפה לכמה משה רבנו מלה בבית די
 לשבצק קדם ואליעזר ופנחס והושען שלטת
 קבל משה וליהושע ויהא תלמידו של משה
 רבנו מסר לתורה שבצפה וצוהו עליה וכן יהיה
 למכר כפי חיו על פה וקדם רבס קבל מיהושע
 קבל עליה וקדם ופנחס ושמאל קבל מעל

“משנה תורה מליסבון”

“משנה תורה” לרמב”ם

ליסבון, 1472

בספרו “משנה תורה” סידר הרמב”ם את כל ההלכות, הדינים והמנהגים שביהדות בסדר שיטתי וחילקם לארבעה עשר ספרים, כמניין “יד החזקה” (על-פי הפסוק “וְלִכְלֹל הָיָה הַחֲזָקָה וְלִכְלֹל הַמּוֹרָא הַגָּדוֹל אֲשֶׁר עָשָׂה מֹשֶׁה לְעֵינָיו כָּל יִשְׂרָאֵל”, דברים לד: יב). בדרך כלל מעוטר ספר זה רק במבואות, בעמודי-הפתיחה של י”ד הספרים ובקולופון. העיטור ב”משנה תורה מליסבון” אופייני בסגנונו לכתב-היד המצויירים מפורטוגל בסוף המאה החמש-עשרה. השוליים המעוטרים הרחבים, המקיפים את כל הטקסט, כוללים סוגים שונים של תשלובות צמחיות ובתוכן בעלי-חיים, עופות, דרקונים ודמויות גרוטסקיות. מלות-הפתיחה ופסוקי-הפתיחה בכל ספר כתובים מעל לשני טורי-הטקסט בזהב על רקע עבודת-פיליגראן עדינה בארגמן ובאדום ובצורות שונות. כתב-היד הפורטוגליים האחרים המצויירים באותו סגנון – רובם כתב-יד של ספר התנ”ך. את סגנון העיטורים יש להשוות עם אלה של “תנ”ך ליסבון” מ-1482 (לוח 20). עיטורי השוליים המרשימים ביותר הם בעלי עלים בשרניים, ססגוניים, וביניהם טווסים פרושי-זנב, אריות מרימים את כפותיהם כלפי מעלה, דרקונים ארוכי-צוואר שתשלובות-עלים יוצאות מלועם, עצי-פרחים וכדים. בשוליים התחתונים של דף הפתיחה לספר העשירי (כרך ב, דף 189ב) נראים שני כלבים רובצים בעלי ראשי אדם – אחד מזוקן והשני מגולח למשעי. הקולופון (כרך ב, דף 424ב) ממוסגר בצורה דומה, ואילו דף השער (כרך א, דף 2) ממוסגר בתשלובות גיאומטריות המוקפות במיקרוגרפיה. לפי הקולופון נכתב כתב-היד ב-1472, אך אין בו ציון המקום. על-פי סגנון העיטור בלבד אפשר להניח שכתב-היד נכתב וצויר בפורטוגל, כנראה בליסבון.

דף 12

דף-פתיחה מעוטר כהקדמה ל”משנה תורה”.

LONDON, BRITISH LIBRARY, HARLEY 5698-5699

מפרט: קלף, שני כרכים, 301 ר”פ 435 דפים. 33.5x24.7 ס”מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 36 שורות בשני טורים. תשעה עשר דפי-עיטור ממוסגרים במלואם בפתיחות לספרים (כרך א, דפים 31, 63, 106, 197, 252; כרך ב, דפים 2, 34, 94, 161, 189, 277, 313, 355, 397) ובהקדמות (כרך א, דפים 11, 12, 13). בעמוד השער (דף 2) ובקולופון (כרך ב, דף 434ב).

קולופון: כרך ב, דף 434: “אנא ועירא דמן חבירא שלמה אלזוק הסופר כתבתי זה הספר הנותן אמרי שפר... ואני כתבתי לאיש חמודות... יוסף בן דוד בן שלמה בן הרב הנכבד ונעלה דוד בן גדליה הזקן י’ יחיא... ונגמר באלף הששי ליצירה שנת ז’כ”א אלהי לטובה”.

תולדות כתב-היד: כתב-היד היה באיטליה בסוף המאה השש-עשרה ובתחילת המאה השבע-עשרה, וצנזורים רבים מארץ זו חתמו עליו. הוא היה בבעלות ברנרד מולד (Mould) בסמינךה (Smyrna) ב-1724. ממנו עבר לאוסף סר רוברט הרלי (Harley), ונרכש על-ידי הספרייה הבריטית ב-1753 מרצנת אוקספורד ומורטימר ומדוכסית פורטלנד, אלמנתו ובתו של סר רוברט. ספר “משנה תורה” זה, בעל שני הכרכים, היה ללא ספק היפה שבכל 130 כתב-היד העבריים שהיו באוסף הלורד הרלי.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, Nos. 486-487, II, pp. 102-104; Dominguez-Bordona, *Ars Hispaniae*, XVIII, Fig. 139; Sed-Rajna, *Lisbonne*, Nos. 1, 12, pp. 20-23, 52-53, Pls. I-VI; Metzger, T., *Lisbonne*, No. I, pp. 25-32, Pl. I; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 139-141, Figs. 394-403; נרקיס, “משנה תורה”, עמ’ 298.

ו יָד שֶׁכּהפְסוּק וּמַסְלָה לְבִנְיָן הַשִּׁיר רֵיבוֹנֵיהָ וַיִּקְרָא בְּקוֹל הַמִּזְחָל וְהַמִּירָה.

“תנ”ך ליסבון”

תנ”ך עם מסורה גדולה וקטנה וחיבורי הלשוני של בן אשר “דקדוקי הטעמים”; לוחות שינוי-נוסח של המסורה; רשימת תרי”ג המצוות כפי שהן מופיעות בפרשות שבחומש; שיר אלגורי על הניגודים שבין התנ”ך והתלמוד.

ליסבון, 1482

ספר תנ”ך זה נכתב בשלושה כרכים, בידי שמואל הסופר אבן מוסא, במשך שלוש שנים לפחות, והסתיים בליסבון ב-1482. ספר תנ”ך זה הוא אחד מכתבי-היד המעוטרים ביותר באסכולה הליסבונית, אך אין בו כלל ציורי-טקסט. בראש כל כרך ובסופו יש שלושה עמודים שלמים מעוטרים, ולעתים נמצאים עמודים מעוטרים נוספים בתוך הכרך. העיטורים הם עמודי-שטיח או טקסטים נוספים, ממוסגרים במסגרות מרובעות רחבות, המקיפות זו את זו. בדרך כלל יש מסגרת פנימית של כתב מונומנטלי, כתוב על רקע תשלובות מלאכת פיליגראן עדינה באדום ובארגמן, מסגרת אמצעית של כתב דק יותר על רקע הקלף, ומסגרת חיצונית עבה של תשלובות צמחיות שונות. התשלובות במסגרת החיצונית – יש שהן צבעוניות ובשרניות, משתרגות סביב צירים מרכזיים ובתוכן בעלי-חיים, עופות, טווסים, ינשופים, דרקונים וקנקנים; ויש שהן דקיקות ומתפצלות, לעתים בצבע זהב על רקע הקלף או על רקע צבעוני, משולבות בפרחים צבעוניים קטנים ונקודות זהב. סוג זה של עיטורי-מסגרות אופייני לאסכולה הפורטוגלית בסוף המאה החמש-עשרה, ואפשר למצוא בכתבי-יד פורטוגליים רבים אחרים. העמוד המובא כאן הוא עמוד-שטיח טיפוסי, מעוטר ברוזטה בתוך עיגול עשויים במיקרוגרפיה, על רקע של תשלובות של רישום ופיליגראן עשויים בעט. שלוש המסגרות האופייניות שבעמוד זה ערוכות בסדר הפוך.

הלוחיות למלות-הפתיחה בחלק הטקסט בכל ספר כתובות בזהב על רקע פיליגראן במסגרת זהב עם תשלובות צבעוניות, משתרגות מכל צד. כל אחת מחמישים וארבע הפרשות שבתורה מסומנות במלה “פרש”ה, הכתובה והממוסגרת בזהב ממורט והמוקפת בשריגים רשומים בעט, מוארכים ודקיקים, בצורות שונות, ובהם פרחים קטנים, סגוניים וזהובים.

כרך ב, דף 185

עמוד שטיח מעוצב במיקרוגרפיה, שתוכנו חלק משיר אלגורי על הניגודים בין התנ”ך לתלמוד, וממוסגר במסגרת רחבה ומעוטרת.

LONDON, BRITISH LIBRARY, OR. 2626, 2627, 2628

מפרט: קלף, שלושה כרכים בני 184, 273 ו-286 דפים, 30.5x24 ס”מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 26 שורות בשני טורים. שמונים ושניים עמודים מעוטרים במסגרות מצוירות רחבות, המקיפות את החיבורים הנוספים (כרך א, דפים 1–22, 179–184, כרך ב, דפים 134–135, 178–185). פתיחת כל ספר והקולופון (כרך ג, דף 186) ממוסגרים אף הם בדרך דומה. הכריכות המזרחיות, שבהם היו כרוכים שלושת הכרכים, כאשר הגיעו לספרייה הבריטית, הוחלפו בכריכות עור מודרניות, ירוקות עם הטבעות זהב.

קולופון: כרך ב, דף 185 ב: “אני שמואל הסופר בר’ שמואל נ”ע מוסא נ”ע [נחור עדן] כתבתי אלו ארבעה ועשרים בעזרת יושב הכרובים במאמר הגביר הנחמד... ר’ יוסף בן כבוד ר’ יהודה המכונה אל חכים... וסימתי בחדש כסלו יום ששי ערב שבת בין השמשות שנת חמשת אלפים ומאתיים וארבעים ושלושה לבריאת עולם (10.12.1482–12.11) במדינת ליסבואה ישע יקרב”.

תולדות כתב-היד: נרכש בידי הספרייה הבריטית מבנימין כהן מבוכרה, 17.11.1882.

ביבליוגרפיה: Ginsburg, A Manuscript, p. 404; Ginsburg, *Massoretico-Critical*, No. 48, pp. 707–714; Margoliouth, No. 62, I, pp. 33–35; Leveen, p. 184; Leveen, *Bible*, pp. 113f., Pls. XXXVI–XXXVIII, Sed-Rajna, *Lisbonne*, No. 2, pp. 24–29, Pls. VII–XVI; Metzger, I. *Lisbonne*, No. 2, pp. 33–48, Pls. II, III, XXXVII; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 141–144, Figs. 404–419

"תנ"ך החברה הספרדית"

תנ"ך עם מסורה גדולה וקטנה, לוחות שינוי-נוסח של המסורה וחיבורים לשוניים אחרים ליסבון (?), סוף המאה החמש-עשרה

כתב-יד זה של ספר התנ"ך הוא מן המפוארים שנוצרו באסכולה הפורטוגלית. העיטורים כוללים מסגרות רחבות, המקיפות את הטקסטים הנוספים ואת דפי הפתיחה והסיום של כל ספרי התנ"ך. רוב עיטורי המסגרת אופייניים לאסכולת כתב-יד הפורטוגלית המצוירים מסוף המאה החמש-עשרה. עיטורי המסגרת מגוונים, החל בתשלובות צמחיות צבעוניות ובתוכן ציפורים, בעלי-חיים ודמויות גרוטסקיות וכלה בשריגים דקיקים ועדינים על רקע אחיד או צבעוני. הטווס פרוש-הזנב האופייני, הינשופים האפורים, ציפורים ססגוניות ארוכות-זנב ודרקונים מכונפים, היורקים תשלובות צמחיות מלועיהם — כל אלה מצויים בשני העמודים המובאים כאן.

בבואנו לקבוע את זהותו של כתב-יד נוכל להסתמך רק על סגנון העיטור שבו, הואיל והוא חסר קולופון או עדויות אחרות ביחס למוצאו. נוסף על מגיני האבירים הרבים המצויים בכתב-יד נמצאים בו גם דגמי מלכויות ספרד השונים: האריה המזנק של ממלכת ליאון, המבצר בעל שלושת המגדלים של ממלכת קסטיליה והרצועות הירוקות והאדומות הבאות לסירוגין של ממלכת ארגון (עמ' 288). דגם משולב כזה נוצר רק לאחר גישוואי פרדיננד מלך ארגון לאיזבלה מלכת קסטיליה ב-1469. אפשר, שעיתור כתב-יד החל בספרד לפני גירוש היהודים ב-1492 והושלם בפורטוגל. מְגִינֵי־האבירים האחרים שבכתב היד אינם כנראה דְגְמֵיהֶן של מלכויות או משפחות מסוימות; ברובם נראים השמש, הירח, הכוכבים, נשר דו-ראשי ואריות מזנקים.

עמ' 288–289

שני עמודים מעוטרים ובהם סוף ספר מלכים ב וראשית ספר ישעיהו. המגן שבעמוד הימני מלמטה הוא דגם המשולב של ממלכות ליאון, קסטיליה וארגון. בפינה הימנית העליונה של אותו עמוד נראה מגן ובו הירח (פני אדם חובש כובע-ליצן) ובעמוד ממול — כוכבים על רקע כחול.

NEW YORK, THE HISPANIC SOCIETY OF AMERICA, MS. B. 241

מפרט: קלף, V + 585 + IV עמודים, 22x28 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 26 שורות בשני טורים. עמודים מעוטרים וממוסגרים של הטקסטים הנוספים (שבעה בסך הכול) ובפתיחת ספרי התנ"ך ובסיומם. אילוסטרציה אחת המשתרעת על-פני עמוד שלם, של המנורה (עמ' 7); לוחיות מלות-פתיחה בכל הספרים וסימני פרשות.

תולדות כתב-יד: כתב-יד היה בבעלות יעקב קוריאל (Curiel). לשעבר דוארטה נונז'ז דה קוסטה (Duarte Nunez da Costa) בפיוה ב-1718. הוא היה חלק מספריית דוד הֶנְרִיקו דה קסטרו (Henriques da Castro) ונרכש ב-1899 לאחר מותו על-ידי המרקו דה חָרְס דה לוס קַבֵּלְרוס (Jerez de los Caballeros). "החברה ההיספנית של אמריקה" רכשה אותו ב-1910.

ביבליוגרפיה: *Henriques de Castro Sale*, lot 475, pp. 44–48; *Sed-Rajna, Lisbonne*, No. 16, pp. 66–69, Pls. LI–LIII; Metzger, T., *Lisbonne*, No. 16, pp. 102–109, Pl. XVIII.

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע הָעָם וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ
וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

וְיִשְׁמְעוּ וְיִשְׁמְעוּ

“הגדת-הדרקונים”

חלקי סידור תפילה לפסח ולסוכות והגדה צרפת, המאה השלוש-עשרה

במקורו היה כתב-יד קטן זה כנראה חלק מסידור-תפילה שלם יותר. הואיל וכמה קטעי תפילות לפסח ולסוכות נשמרו כחלק ממנו והם כתובים באותו כתב. כתב-יד בודדים של הגדות מצוירות מן המאה השלוש-עשרה הם נדירים ביותר, ולמעשה אין גם הרבה כאלו שהם חלק מסידור-תפילה. תכנית האיור שב“הגדת-הדרקונים”, המעוטרת בדרקונים רבים ובגרנטסקות אחרות, כוללת ציורי תנ”ך, מנהגים וטקס, שהפכו להיות לתכנית המקובלת ביותר בכתב-יד אשכנזיים במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. הואיל וסגנון הציור כאן גס במקצת, אפשר להניח, שהצייר הבלתי מיומן לא המציא את תכנית האיור, אלא התבסס על מודל שהיה מקובל כבר במאה השלוש-עשרה. בין האילוסטרציות שב“הגדת-הדרקונים” נמצאים דמויותיהם של החכמים הנזכרים בהגדה, כמו רבי יוסי (דף 31ב) ורבי עקיבא (דף 34ב); ידיים אוהזות במצה (דף 39) ומרור (דף 40); ושה הפסח, הנראה כאיל הנאחז בסבך (דף 39ב). ציורי הטקס והמנהגים מתארים אנשים הקוראים בהגדה בליל הסדר (דפים 4, 6, 8, 9, 10, 44). בין האילוסטרציות התנ”כיות נראים תיאורי עבודת הפרך של בני ישראל במצרים (דפים 25, 26); כמה מעשר מכות מצרים (דפים 27, 28); ותיאור פרייתם ורבייתם המופלאה של בני ישראל במצרים, שמסמלת איתה היולדת שישה מכרס אחת (דף 23ב), לקיים מה שנאמר במדרש (שמות רבה) א: (ו) על שמות א: ז: “וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׂרְצוּ וַיִּרְבּוּ וַיַּעֲצְמוּ בְּמֵאד מְאֹד נִתְמָלְא הָאָרֶץ אֲתָם”: ששת הפעלים ותוארי הפועל שבפסוק זה (פרו, וישרצו, וירבו, ויעצמו, במאד, מאד) מורים על כך שכל אישה ילדה שישה בבת אחת. הדמויות והעצמים מצוירים בסגנון גס ומסוגנן, צבועים בצבעי-מים ללא הארות או הצללות ומוגדרים בקווי-מתאר שחורים. הבעות-הפנים הפשוטות, עם העיניים מלובסנות-המבט, אינן מסייעות לקביעת סגנונו האמנותי של כתב-היד. רק סגנון הכתב ונוסח הכתוב מעידים על כך שכתב-היד הוא ממוצא צרפתי ומן המאה השלוש-עשרה.

דפים 23–24

אילוסטרציות תנ”כיות להגדה בשולי העמודים. בעמוד הימני נראית אישה יולדת שישה מכרס אחת, לפי המדרש ופירוש רש”י לשמות א: ז. בעמוד השמאלי נראה איש מצרי מכה איש עברי השוכב על הארץ. המלה “ארור” כתובה ליד המצרי, והמלה “ברוך” – ליד העברי.

HAMBURG, STAATS-UND UNIVERSITAETSBIBLIOTHEK, COD. HEB. 155

מפרט: קלף, I+116 עמודים, 16.7x13.8 ס”מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 7 שורות לעמוד. עיטורים צבעוניים בשולי רבים מן העמודים, חלקם ציורי-טקסט ואחרים עיטורים ובהם דמויות גרנטסקיות ודרקונים רבים.

ביבליוגרפיה: Steinschneider, Hamburg, No. 91, p. 39

הה שלמה המלך העושה משפט בנשות סדום

זה העמוד והנהיך הנחש שטן בנחית

“ספר המכלול של לונדון”

מכלול שבתוכו ספר התנ"ך, סידור תפילות, ספרי דינים ומנהגים וחיבורים הדנים בלשון, באסטרונומיה, בהיסטוריה, בחכמת הטור, בדיני הלוח העברי ועיבור השנים, וחיבורים אחרים. צפון-מזרח צרפת, 1280 לערך

ספר קטן-מידות ורב-עמודים זה כולל בתוכו נושאים במגוון רחב בטקסטים, באילוסטרציות ובעיטור. “ספר המכלול של לונדון” הוא אחיז מכתב-יד העבריים האשכנזיים העשירים והמפוארים ביותר בציורים שנוצרו במאה השלוש-עשרה. החלק החשוב ביותר של הציורים הוא ארבע סדרות של איורים המשתרעים על-פני עמוד שלם, רובם מתארים חיי אישים ואירועים הלוקחים מן המקרא, ומיעוטם – את אחרית הימים וגאולת עם ישראל לעתיד לבוא. רוב עמודי האיור נחלקים לשניים לרוחבם, ואחד נחלק לאורכו (דף 119). שניים מן הדפים שבסדרה השנייה (259, 260) מוקפים בטקסטים בשוליים ומעידים על כך שהציורים שבהם תוכננו מלכתחילה באופן שיהוו חלק מכתב-יד. רבים מן האיורים שבסדרות השלישית והרביעית מופיעים במדליונים וממוסגרים בפס זהב מלא. לרוב האיורים יש כותרות בעברית, שחלקן נוספו אולי בתקופה מאוחרת יותר.

בהעדר קולופון מלא אפשר לקבוע את תאריך כתב-יד לפי לוחות-השנה המופיעים בטקסט (בדף 444 נמצא מולד הירח בשנים 1280–1296; בדף 536 יש לוח שנה כללי לשנים 1267–1370; ובדפים 543–545 מופיע לוח שנה מפורט לשנים 1278–1311) שנכתבו בידי הסופר המקורי של כתב-יד. בדפים 534–535 נמצאת קינה שחיבר הסופר המקורי של כתב-יד – בנימין – על ר' שמעון ממץ, שנחרג על קידוש השם במץ ב-1276. הכללת “ספר מצוות קטן” (סמ"ק) שחובר בידי ר' יצחק מקורביל (Courbeil) ב-1278 (בדפים 546–640) מעידה על כך שתאריכו של כתב-יד קרוב יותר ל-1280. בדף 252 מזכיר הסופר את שמו של רבי יחיאל מפריס (חותנו של רבי יצחק מקורביל), שמת בעכו ב-1286, כאדם שעודנו בחיים (“ואני הכותב שמעתי מפי הרב יחיאל מפריטש”). כתב-יד נכתב אפוא לפני 1286. בדף 242 נזכר רבי חזקיה משרואה בן מנוח – מחבר “ספר חזקוני”, שהוא פירוש לתורה ברוח הקבלה – כמוידעו של הסופר, ודבר זה מרמז אולי על מוצאו הבורגוני של בנימין, הסופר של כתב-יד, אולי מן העיר טרווא (Troyes). הזכרת אחת התקנות מן המאה השתים-עשרה שתיקנו רבני הערים טרווא, אוֹקְסֶר (Auxerre) וסֶנס (Sens) – שלושתן ערים על גבול שמפניה ובורגונדיה – היא עדות אפשרית נוספת למוצאו של כתב-יד.

סגנון עמודי האיור השלמים מעיד על כך שהם צוירו בידי ציירים אחדים, והסדרה הרביעית ודאי נוספה בתאריך מאוחר יותר, עד לרבע הראשון של המאה הארבע-עשרה. הציורים בשלוש הסדרות הראשונות של עמודי האיור השלמים דומים בסגנונם ובצבעיהם לעיטורים שנעשו בטקסט. כולם מצוירים בצבעי כחול עמוק, מגנטה, ורוד וכתום בתוספת ירוק וזהב, על רקע של מעוינים ומשבצות במגנטה, בכחול וזהב ממורט. ד"ר גבריאל סֶרִיִינָה קבעה לאחרונה, שלמרות ההבדל שבין הציירים השונים, אפשר לראות בעיר אַמִיִין (Amiens) שבפיקרדי (Piccardi) בצפון צרפת את המקור לסגנונם של רוב הציורים.

דף 114 ודף 518

שני עמודי איור שלמים. למעלה: “זה שלמה המלך העושה משפט משתי נשים” (דף 518). למטה: “זה המנורה ואהרן הנותן שמן בנירות” (דף 114).

LONDON, BRITISH LIBRARY, ADD. 11639

מפרט: קלף, 747 עמודים (דפים ללא מספור העוקבים את הדפים 515, 739, דף אחד העוקב את דף 175, 2 דפים העוקבים את דף 515, ר 3 העוקבים את דף 716 נחתכו מכתב-יד). 12×15.7 ס"מ. הטקסט העיקרי נכתב בכתיב אשכנזי מרובע, 27–32 שורות בטור אחד או בשני טורים; חיבורים אחרים נכתבו בכתיב קטן יותר בשוליים החיצוניים, הפנימיים והתחתונים. ארבעים ואחד דפי איור שלמים בארבע סדרות, המתארים נושאים תנכיים, אסכטולוגיים וסמליים (דפים 112–114, 259–260, 516–527, 740–743). שבעה ציורי-טקסט בשוליים (דפים 205–208, 309–354), חמשת הראשונים – להגדה של פסח. מאות לוחיות למלות-פתיחה ועיטורי-שוליים בצבעים וזהב (דפים 1–452 בלבד). כריכה בת המאה השש-עשרה מצפון איטליה, עשויה מעור חום על לוחות-עץ, הטבעות בזהב של רשתות ופרחים בפינות הכריכה. עיטור מוטבע בזהב במרכז החלק הקדמי והאחורי של הכריכה, המראה את חלום יעקב. קצוות מוזהבים, מתובלטים בקו מסולסל.

קולופון: בנימין הסופר חתם את שמו בדפים 142, 306, 514. בדף 535: שיר קינה של הסופר על מות שמשון מות קדושים במץ בשנת ה' אלפים ל"ו (1276 לספירה). בדף 242: “ואני הסופר שמעתי מפי הח' ר' חזקיה מטרווא...” ובדף 252: “ואני הכותב שמעתי מפי הרב רבינו יחיאל מפריטש...”

תולדות כתב-יד: דף 745 בכתב אשכנזי: כתב היד הושאל בא' ניסן ה' קפ"ו (9.3.1426). “נמכר על-ידי רבי שמואל בן חיים לרבי אברהם בן משה מקבורג בכ"ה טבת ה' קצ"א (10.1.1431). דף 744: תאריכו פטירה בוונציה – 1479; בפדובה – 1480; ובדף 746: אוסף מ. ריינה, מילנו. נמכר בפריס בשנת 1838. נרכש על-ידי הספרייה הבריטית ביולי 1839.

ביבליוגרפיה: Margoliouoth, No. 1056, III, pp. 402–427; Leveen, *Bible*, pp. 72–85; Ameisenowa, *Tree of Life*; Gutmann, *Kingdom*; ; Ameisenowa, *Sammelhandschrift*; Metzger, M., *Illustrations bibliques*; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 20, 21; Sirat, *REF*, 2 (1961), p. 19; Ameisenowa, *Sammelhandschrift*; Metzger, M., *Illustrations bibliques*; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 20, 21; Sed-Rajna, *Les Manuscrits*; Sed-Rajna, *London Miscellany*; Narkiss, *British Isles* III, No. 7

“חומש פוליני”

חומש עם תרגום, חמש מגילות, הפטרות וספר איוב

פוליני (Poligny), 1300

נוסף על חמשת חומשי התורה כללו החומשים האשכנזיים בדרך כלל גם את חמש המגילות (שיר השירים, רות, איכה, קהלת ואסתר) לקריאה בחגים השונים ואת ההפטרות לשבת. ספר איוב ונבואות החורבן של ירמיהו נוספו אף הם לעתים, הואיל והיו קוראים בהם בתשעה באב. תבנית איור החומש הייתה כה דומה בכתבי-היד שנכתבו משני עברי הריינוס (בגרמניה, בשווייץ ובצרפת), עד שלעתים קשה לקבוע את מקום מוצאו של כתב-יד מסוים. בפוליני (Poligny) שבחבל יורה (כיום בגבול שווייץ), שבה נכתב כתב-היד שלפנינו, הייתה קהילה יהודית, וב־1300 היה המקום נתון לשלטון הקיסר הגרמני. הכתב האשכנזי האופייני נראה צרפתי, משום שהסופר יוסף היה מפונטְרֵלִייה (Pontarlier) שבצרפת. הלוחיות למלות-הפתיחה, קטנות או גדולות, מעטרות בדרך כלל את ראשיתו של כל אחד מן הספרים של החומש האשכנזי, ואילו סטרציה אחת של מנורה נוספת לעתים לסופו של החומש או לאחד מן הספרים האחרים הנכללים בכתב-היד. המנורה מופיעה ב“חומש פוליני” בסוף החומש (דף 283ב).

הלוחיות למלות-הפתיחה כתובות ב“חומש פוליני” בדיו, בכתב גדול, מעל לטור אחד או מעל לשניים או לשלושה טורים, על רקע של עיטור פיליגן אדום וארגמני לסירוגין. ברוב המקרים ממסגרות הלוחיות בשניים או בשלושה צודים ברצועות כחולות, המלאות תשלובות צהובות ובתוכן דרקונים, כלבים, ארנבות, ציד צבאים ואילים בצבעים שונים. המגילות מעוטרת בלוחיות קטנות יותר, ובהפטרות אין כלל לוחיות.

סגנון עמודי-האיור השלם והלוחיות הוא זה של האסכולה של צפון-מזרח צרפת, ומשולבים בו גם תכונות מסוימות מדרום גרמניה, שאופייניים לה צבעים בהירים בודדים ורק מעט עיצוב תלת־ממדי עם הארה והצללה. פני הדמויות הלבנים, שלרוב הם שטוחים, דומים לאלה שבכתב-היד של “פירוש רש”י מוירצבורג” משנת 1233, שבמינכן (ציור 36). ב“חומש פוליני” ברור, שהאיורים צוירו בעת הכתיבה ב־1300, הואיל והסופר נאלץ לכתוב שנית את חלקו האחרון של החומש, לאחר שנעשה בלתי־קריא בדף 283, עת צוירה המנורה בעמוד 283 שמאחוריו. כתב-היד הגיע לספרייה הלאומית בפריז מספריית הסורבון; הקרדינל רִישֶׁלִייה העניק את כתב-היד לספריית הסורבון והטביע את הדגם שלו על כריכת העור האדומה.

דף 283ב

על פני העמוד כולו מצוירת מנורה גדולה, בעלת שבעה קנים זוויתיים מעוטרים. דמותו הקטנה של אהרן עומדת לכן בצדה בהדליק את נרותיה. בין קני המנורה נראות דמויות גרוטסקיות וביניהן מראות ציד על רקע כחול מעוטר. מתחת לקני המנורה, על אותו רקע כחול, מצוירות שתי אילוסטרציות במאונך. מימין מתואר משפט שלמה (מלכים א, ג: טז–כח), ושתי הנשים נראות משני צדיהם של שלמה והחייל המחזיק בתינוק העירום. משמאל מתוארת עקדת יצחק: יצחק מונח עקוד על המזבח, ומלאך שכנפו פרושות עוצר בעד אברהם בידו האחת, בעוד ידו השנייה מורה על האייל הנאחז בקרניו בסבך. מאחורי אברהם נראים שני הנערים שנשארו מאחור עם החמור (בראשית כב). בין רגלי המנורה מצוירים אריה ודרקון.

PARIS, BIBLIOTHEQUE NATIONALE, COD. HEBR. 36

מפרט: קלף, I+364+I דפים, 51.4×35.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 35 שורות בשלושה טורים. עמוד איור שלם אחד המתאר את המנורה נמצא בסוף החומש (דף 283ב). לוחיות רבות למלות-הפתיחה בראשי הספרים. כריכת עור אדום עם הטבעת זהב של סמלו של הקרדינל רישלייה מן המאה השבע־עשרה.

קולופון: “ותכל כל מלאכת תורת משה המסולאה... בחמישי בשבת, בשנים־עשר יום לירח תמוז שנת חמשת אלפים וששים שנה לבריאת עולם (30.6.1300 לספירה) למנין שאנו מונים כאן בפולני מתא, על ידי יוסף הספר להחבר ר' אהרן בן הנריב רבי יעקב זלח"ה... יוסף הסופר דפונטליאה". דף 283: “חוק יוסף ב"ר בנימין דב”.

תולדות כתב-היד: דף 365: רשימת ספרים בכתב אשכנזי שנכתבה בשנת 1449. כתב-היד היה בבעלות חזקה ועובדיה, בני יעקב בן דוד, ב־1528. במאה השבע־עשרה היה כתב-היד בבעלות הקרדינל רישלייה, שכרך אותו ונתנו לספריית הסורבון. משם הועבר לספרייה הלאומית בפריס.

ביבליוגרפיה: Zotenberg, Paris, No. 36; Israël a Travers, No. 544

”תנ”ך האמברוזיאנה”

תנ”ך עם מסורה גדולה וקטנה בשוליים
אולם (?) 38–1236

כתב־יד ענק זה, בעל שלושה כרכים, הוא אחד המוקדמים שבספרי התנ”ך מדרום גרמניה. כמו כן הוא מהווה דוגמה לתנ”כים מאוחרים יותר מבחינת תוכני האילוסטרציות שבו ומבחינת האיקונוגרפיה שלו. מפעל גדול כזה, של כתיבת ספר תנ”ך ענקי, נמשך ודאי זמן רב. יעקב בר’ שמואל הסופר אינו מציין כמה זמן כתב אותו, אלא רק את התאריך שבו סיים את כתיבתו – 1236. אפשר אולי לשער, שהכתיבה נמשכה כמה שנים, אם נזכור שכתיבת המסורת והניקוד של התנ”ך נסתיימה שנתיים אחרי כתיבתו, ב־1238. מעניין לציין שהמסרן והנקדון, יוסף בר’ קלונימוס, סיים בדיוק באותה שנה את ניקודו של תנ”ך בעל ממדים דומים, מאויר אף הוא, הנמצא בספריית האוניברסיטה בברסלאו שבפולין (כת”י M. 1106). איור התנ”ך כולל בעיקר לוחיות למלות־פתיחה מעוטרות ומצוירות וכמה לוחיות בסופי הספרים, וכן שני לוחות המשתרעים על־פני עמוד שלם בסוף כתב־היד כולו. רוב מלות־הפתיחה כתובות בזהב בתוך לוחיות המעוטרות בדמויות גרוטסקיות ובדמויות של בעלי־חיים ועופות. בכמה מהלוחיות יש ציורי־טקסט שלא תמיד תואמים את הטקסט שלידו הם באים.

הלוח הבא בסוף הספר כולו (כרך ג, דף 136) מתאר את סעודת הצדיקים לעתיד לבוא בגן העדן. הם יושבים, עטורים בכתרי זהב, אל שולחן עמוס מאכל ומשקה. שני מנגנים, האחד בוויולה והשני בחליל, עומדים משני צדי השולחן. בחלקו העליון של הלוח נראים הלווייתן ושור הבר, שעל־פי האגדה יהיו מאכלם של הצדיקים בגן־עדן; עמדם נראה הזיו, הוא העוף האגדי דמוי־הדרקון, הנקרא גם ב־יוכני. זוהי תמונה אסכולוגית (של אחרית הימים) מיוחדת־במינה המשלבת את תיאור סעודת הצדיקים לעתיד לבוא עם תיאור מזונם לעתיד לבוא. בתיאורים האסכולוגיים השכיחים יותר נראים בדרך כלל רק הלווייתן ושור הבר, המסמלים את המלחמה האחרונה בין גוג ומגוג. כך ב”ספר המכלול של לונדון” (דפים 518–519; ראה תיאור בלוח 23); וכך גם ב”מחזור ליפסא” (כרך ב, דף 181) ובכתב־יד אחרים.

לכל הצדיקים בציור שלפנינו יש ראשי חיות: שור, אריה, נשר, דב וחמור, ולמנגנים ראשים של גורי־אריות. למעשה כל ראשי האנשים ב”תנ”ך האמברוזיאנה” מעוותים בצורה זו או אחרת: לצד ראשי חיות וציפורים מתוארים האנשים גם בפנים חסרי עיניים, אף ופה, או נראים מגבם, או כשפניהם מכוסות. עיוות זה, שהיה מקובל בדרום גרמניה מאז ראשית המאה השלוש־עשרה, בא כנראה לעקוף את האיסור על ציור דמות הגוף בשלמותו. את ראשי החיות שאלו הציירים מן האמנות המוסלמית והאמנות הנוצרית, שבהן סימלו דמויות בעלות ראשי חיות וקדושים, כגון האבנגליסטים והקדושים שבשמים. אך כאשר הוחזר מוטיב זה לכתב־היד העבריים המצוירים, הוא נעשה אופייני לאמנות היהודית בדרום גרמניה במשך כל המאה השלוש־עשרה ועד לאמצע המאה הארבע־עשרה. למשל, בארבעה כתב־יד אחרים המובאים בספר (לוחות 26–28, 33, 34) אנו מוצאים אותו אלמנט אופייני. את סגנון ”תנ”ך האמברוזיאנה” אפשר להשוות לסגנונם של כתב־היד הלטיניים המצוירים מדרום גרמניה באותה תקופה, ונראה שהושפעו מהם השפעה ישירה, בעיקר בצבעים האחידים, ללא הגוונות, המוקפים בקווי־מתאר כהים.

כרך ג, דף 136
סעודת הצדיקים לעתיד לבוא בגן־עדן.

MILANO, BIBLIOTECA AMBROSIANA, MSS. B. 30, 31, 32 INF.

מפרט: קלף, שלושה כרכים בעלי 222, 208 ו־136 דפים, 45.3×34.3 ס”מ כל אחד. נכתב בכתב אשכנזי מרובע בשלושה טורים (ממדי הטקסט 30.5×23 ס”מ). המסורה הגדולה כתובה בכתב קטן יותר, שורה אחת מעל לטקסט ושלוש שורות מתחת לו. עשרים וחמש לוחיות למלות־פתיחה מצוירות בראש כל ספר מספרי התנ”ך, ושבע לוחיות בסופי כמה ספרים, שחלקן ציורי־טקסט. שני לוחות המשתרעים על־פני עמוד שלם בסוף הכרך השלישי (דפים 135 ו־136).

קולופון: כרך א, דף 222: ”אני יעקב בר’ שמואל הסופר כתבתי זה הספר לר’ יוסף בר’ משה מאולמנא [Ulm?] וסיימתי אותו באחד בשבט בשנת קקצ”ו (הסופר טעה וצריך היה לכתוב, כמו למטה, תתקצ”ו) לפרט” (10.1.1236). מתחת לפסוק זה נכתב בכתב קטן יותר: ”ואני יוסף בר’ קלונימוס כתבתי המסורת ונקדתי וסיימתי בשנת תתקצ”ח לפרט בשבט” (1238).

תולדות כתב־היד: דף 1: חתימת יוסף בן אבון בן יהודה, בכתב אשכנזי בן המאה החמש־עשרה. כתב היד מושכן באיטליה תמורת עשרה דינרים ונפרד ביום שני 28.1.1499 בידי יהודה בן שלמה ממון־יאֶלָה. חתימת צנזור מ־1601, באיטליה.

ביבליוגרפיה: Gengaro, Leoni and Villa, *Ambrosiana*, Nos. 1–3, pp. 19–34, Pls. I–XXIII; Ameisenowa, *Messianische Gastmahl*; Ameisenowa, *Animal-heads; D’Ancona, Hebrew miniature*; Narkiss, *Lipsiae*, p. 99; Narkiss, in Spitzer, *Birds’ Head Haggadah*, pp. 90–104, Pls. 5, 6, 25–29; Gutmann, *Kingdom*; Gutmann, *Leviathan*; Mortara Ottolenghi, *Ambrosiana*, pp. 119–125, Pls. 11–28, colour Pls. I, II; Narkiss, *Zoocephalic*

לְכָל מִשְׁכָּל בָּחַר בְּאוֹסֶדֶת רֹאשׁ כִּי בִּיבֹרָה כְּתֻבָּה בְּרֹאשׁ מִשְׁכָּל
 אֲוִתָּהּ חֹשֶׁשׁ מִכָּל אֹיֵם לְפָרוֹשׁ לְנִשְׁאָח עַל כָּל רֹאשׁ גִּזְעָהּ חֲשִׁידָה
 לְמַעַד רֹאשׁ וְחֵי אֲתֵרִים רֹאשׁ בְּנֶסֶת כְּבוֹד מִרֹאשׁ

“מחזור וורמס”

מחזור כמנהג אשכנז, כרך ראשון: לשבתות מיוחדות, לפסח, לשבועות ולתשעה באב; כרך שני: לראש השנה, ליום הכיפורים ולסוכות וירצבורג, 1272
הכרך השני – 1280 לערך

“מחזור וורמס” מורכב משני כרכים, שאינם קשורים זה לזה, שנשמרו בבית הכנסת של וורמס לפחות מאז 1565 ואולי כבר בסוף המאה השלוש-עשרה, לאחר חורבנה של קהילת וירצבורג בגזירות רינף־פלייש בשנת 1298. שניהם לא נועדו במקורם לשימושה של קהילת וורמס. הם כוללים פיוטים וחלקי תפילות שאינם כלולים ב“מנהג ורמיוא” (היא וורמס), ואחד הפיוטים שבהם אופייני ל“מנהג מגנצא” (מיינץ). בשני הכרכים נמצאים, נוסף על התפילות הרגילות, גם חמש המגילות וחלקים אחרים מן התנ”ך הנקראים בחגים ובמועדים. העובדות, שספר קהילת נכלל גם בכרך הראשון וגם בכרך השני, שגודל העמודים והשטח המוקצה לטקסט וכן סגנון הכתיבה שונים בכל כרך, הן עדויות נוספות לכך שכל אחד מן הכרכים נכתב בנפרד, אם כי לא בפרקי־זמן רחוקים זה מזה. הכרך הראשון כולל קולופון (דף 2217) בסוף פרקי התנ”ך לתשעה באב (כל ספר איוב; ספר ירמיהו עד פרק לג פסוק ו, ספר ישעיהו פרקים לד–לה); וגראה שבמקורו היה זה סופו של כרך זה. בקולופון נאמר שהסופר, שמחה בן יהודה, כתב את המחזור לדודור בן יצחק והשלים אותו בשנת 1272, ואפשר להסיק ממנו, שהמחזור נכתב במיוחד לשימוש של חזן. פרופסור מלאכי בית־אריה גילה בתוך כתב־היד הערת שוליים של הסופר המקורי האומרת (דף 80) “כך מנהגו של וירצבורק”.

בכרך הראשון נמצאים הרבה ציורי טקסט בלוחיות למלות הפתיחה, המתייחסים לשבתות המיוחדות, לפסח ולשבועות. הכרך לא היה כרוך בסדר הנכון בזמן היותו בוורמס. בשנת 1980 פורקה כריכתו של המחזור על מנת לשמרו בצורה נאותה ואז שחזר אותו פרופסור בית־אריה וסידר את דפיו בסדרם הנכון. הציורים העיקריים שבכרך הם בדפים הבאים: פרשת שקלים בדף 10 (לפנים 339); פורים תלית המן בדף 19 (57); פרשת פרה בדף 21 (59); פרשת החודש בדף 226 (264); שבת הגדול בדף 334 (272); שחרית של פסח בדף 348 (286); תפילת טל בדפים 357–359 (295–297); שביעי של פסח בדף 93 (131); סופר מחזיק בספר בדף 95 (133); שחרית של שבועות בדף 111 (151); אפיית מצות בדף 129 (169); יום שני של שבועות בדף 130 (170); אקדמות מילין בדף 146 (188). רישום עט ובו סיפור מגילת רות נוסף במאה החמש־עשרה בלוחית למלת־פתיחה ליום השני של שבועות בכרך הראשון (דף 221, לפנים 35). למרות סגנון הציור הגס יחסית והקושי לקבוע את מוצאו המדויק, אפשר להניח שהציורים ב“מחזור וורמס” נעשו באיור פרנקוניה במחצית השנייה של המאה השלוש־עשרה. גם עיוות ראשי האנשים – המוטיב השכיח בכתבי־יד עבריים מצויים אחרים מאותו איזור – מעיד על מקור זה. בכרך השני, שאין בו קולופון כלל, יש ציור של שער המקיף עמוד שלם בתפילה ליום הכיפורים (דף 73) ודקדוק אחד (דף 131).

כרך א, דף 10 (לפנים דף 339)

אילוסטרציה לפרשת שקלים (שמות ל: יא–טז), היא השבת הראשונה מבין ארבע השבתות המיוחדות הבאות לפני חג הפסח. כאן נראה אדם המחזיק בידו מאזניים ושוקל את מחציות השקלים, התרומה לבית המקדש. משני צדדיו נראות שתי חיות טרף. המאזניים מסמלים גם את שקילת הנשמות ביום הדין, וחיות הטרף מסמלות את השטן המנסה להטות את המאזניים לצדו. “אל” – מלת הפתיחה כאן – היא תשובת של האות אלף בציורף הוגל של האות למר, שהיא קיצור שם אלוהים. בתוך האות אלף חתם בעל־יד של כתב־היד את שמו: “שלי ברוך בר יצחק ז”ל”.

ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת”י HEB. 4°781/1 (כרך שני: HEB. 4°781/2).

מפרט: קלף, כרך א: I+226+I דפים, 39x31 ס”מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, בדרך כלל 26–27 שורות לעמוד. ההוראות לחזן נכתבו בכתב קטן יותר, בדיו אדומה. קטעי התנ”ך (דפים 185–217) נכתבו ב־32 שורות בשלושה טורים. כמה עמודים נכתבו בכתב שונה, מאוחר יותר, 27–28 שורות לעמוד. מידת השטח הכתוב בכרך א: 21x30 ס”מ. כרך ב: מידותיו 31x45 ס”מ ומידת השטח הכתוב בו – 19x27 ס”מ ויש בו רק שני ציורים (דפים 73, 131). שני ההלקים כרוכים בכריכת עור חומה על לוחות עץ מן המאה השמונה־עשרה, מוטבעת בעיטורים צמחיים וגיאומטריים. בשני הכריכות יש פינוני־מתכת מעוטרת עם רצועות־עור וסוגרי־מתכת.

קולופון: כרך א, דף 2217 (לפנים 334): “אני שמחה בן יהודה הסופר כתבתי זה המחזור לדודור בן יצחק בתוך מ”ד שבועות וערכתי וסדרתי הכל מראש ועד סוף כל התפילה כשאומר החזן. וסיימתי אותו בעזרת שדי לחדש טבת כ”ח בו בשנת שלשים ושתים לפרט” (1.1.1272). כמה כתובות נוספות (דפים 108, 155, 203) מזכירות את שם הסופר. בדף 95 בתוך ספר פתוח המונף על־ידי אדם ליד המלה “וסופני” “יהודה הסופר [אביו של הסופר] מנרנבורק [נרנבורק] שמוחה הסופר [שכתב את המחזור], שמעיה הצרפתי” (אולי הצייר שעיטר את כתב־היד).

לכרך ב אין קולופון.

תולדות כתב־היד: המחזור נמצא ברשות הקהילה היהודית של וורמס לפחות משנת 1565, היות שבכמה עמודים (בעיקר בדפים 1, 224, 184, לפנים 38, 39, 226) נמצאות כתובות וחימויות של חזנים שהתפללו מתוך המחזור בוורמס. לפני “ליל הבדולח” (9.11.1938), בזמן שריפת בית־הכנסת בידי הנאצים, הועבר כתב־היד עם ארכיון הקהילה ל“ארמון הנסיכים” ב־דק־משט. ב־1943 הובא שוב לוורמס בידי ד”ר פ”מ אילקט, מנהל המכון לתרבות של העיר, ונשמר במגדל הקתדרלה שם.

בנובמבר 1956, בעקבות כמה תביעות משפטיות, נקבעה בעלותה של מדינת ישראל על שני כרכיו של “מחזור וורמס”. הם הגיעו לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים במאוס 1957. בשנת 1980 הוחל בשחזורו של המחזור ובשימורו בעזרתו של פרופסור אוטו וכטר מן המכון לשיקום, בספרייה הלאומית בווינה. בשנת 1982 הוחל בהכנה להוצאה פקסימילית שלמה של כתב־היד.

ביבליוגרפיה: Rothschild, Wormser Machsor; Wischnitzer, *Symbolic*; Wischnitzer, Moneychanger; Roth, E., *Worms*, pp. 217–228; 5; Narkiss, in Spitzer, *Birds’ Head Haggadah*, pp. 91, 93, 105; Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 5; Narkiss, *Zoocephalic*; Sed-Rajna, *Mahzor*; Narkiss and Cohen-Mushlin, *Worms Mahzor*; Beit-Arié, *Worms*

אֲמִנִי
אֲנִי שֶׁכֵּנִי
אֲדָם הַדֵּנִי
יְיָ קֵנִי
בְּנִי בְּעֵרְכִי
כִּי עֵץ יָרֵכִי
בְּשַׁעֲשֻׁעֵי בְרִכִּי
רִאשִׁית דְּרֵכִי

“מחזור הארכיבישוף לוד”

מחזור כמנהג אשכנז לכל השנה
פרנקוניה, אמצע המאה השלוש-עשרה

מחזור זה הוא אחד המחזורים גדולי-הממדים מדרום גרמניה, שאופייניים להם ראשי עופות וחיות, או ראשים חסרי תווי פנים, שצוירו מעל לגוף-האדם. רוב המחזורים גדולי-הממדים נכרכו בשני כרכים, אך מחזור זה הוא בן כרך אחד, ובו השתבש סדרם של כמה מדפיו. תבנית העיטור בו היא שגרתית, עם לוחיות למלות-פתיחה המשתרעות לעתים על עמוד שלם, ואחדות בעלות אילוסטרציה לטקסט. ב“מחזור הארכיבישוף לוד” מצויות 19 אילוסטרציות לטקסט, רובן מתארות את הזמיות והאירועים השכיחים גם במחזורים אחרים ליד התחלות התפילות לחגים העיקריים. בין אלה נמצאים העץ, שעליו תלויים עשרת בני המן כאילוסטרציה לפיוט לפורים (דף 51), הפרה האדומה לפרשת פרה: במדבר יט (דף 53), לתפילת הטל נלווים אחד-עשר מדליונים ובהם סימני המזלות (דפים 89–91), עקדת יצחק מאירת את המוסף ליום שני של ראש השנה (דף 184), וברית המילה של יצחק מופיעה כאילוסטרציה לתפילת נעילה ביום הכיפורים (דף 303). עם ציורי הטקסט שאינם כה שכיחים נמנים תיאור המלך אחשוורוש המושיט את שרביטו לאסתר המלכה (דף 348); סדרה שנייה של ציור סימני המזלות לתפילת הגשם (דפים 324–326) ולוח-פתיחה על-פני עמוד שלם לחג השבועות, המהווה אילוסטרציה לברית בין העם ואלוהיו (דף 127) המובאת כאן. בעמוד זה מתואר מתן תורה לבני ישראל על-ידי מלאך, ומשה אינו נראה בו. בני ישראל, בעלי ראשי ציפורים וחיות הכורעים מימין, מקבלים מגילת תורה, ואילו המלאך מחוק-הפנים מוטר להם את שני לוחות הברית המסורתיים. בתוך הקשת שמתחת לתיאור זה, ליד מזבח-אבן ועליו איל לעולה, נראה משה, בעל מקור של ציפור, מחזיק שני אגנות, שמאחד מהם הוא זורק את דם הברית על בני ישראל (שמות כד: ח). בשולי העמוד מלמטה נראית אפיית המצה לצורכי מנחה (ויקרא ב: ה; ו: 1–2; ח: 1; ט: ט).

עיוות פניהם של בני האדם המתוארים ב“מחזור הארכיבישוף לוד” נעשה בעיקר על-ידי ציור ראש כלב או דרקון במקומם של תווי הפנים. ראשים אלה דומים לראשי הדרקונים הנראים משני צדי הטקסט המובא כאן. צורות-עיוות אחרות מצויות אף הן בכתב היד, כגון המלאך מחוק-הפנים שמשמאל, ראשי הציפורים והשועלים על כתפי בני-האדם, או אפיהם המאונקלים דמויי-המקור של משה רבנו ושל אופה-המצה. תווי פניהם של בני ישראל, שעליהם נזרק הדם, נוספו כנראה מאוחר יותר על-ידי צייר אחר ובדיו כהה יותר, שבה הודגשו גם תווי פניהם של משה ושל אופה המצה. כל סוגי העיוותים הללו מצויים גם באילוסטרציות אחרות בכתב-היד הזה. קפלי האריגים הרבים שבמלבושי האנשים וגופם הארכני, המתאפיינים בתנועה גותית סיבובית, טיפוסיים לציור כתב-היד הלטיניים של מרכז גרמניה באמצע המאה השלוש-עשרה.

דף 127ב

לוח למלתי-הפתיחה, המשתרע על-פני עמוד שלם, לתפילת חג השבועות, המתאר בחלקה העליון של הקשת את מתן תורה לבני ישראל בצורת מגילה. בתוך הקשת נראה משה הזורק את דם הברית על בני ישראל (שמות כד: ח), ולמטה נראית אפיית המצה למנחה.

OXFORD, BODLEIAN LIBRARY, LAUD OR. 321

מפרט: קלף עבה, 362 דפים (7 דפים חסרים, לפי ספריו חדש מ-1962, 4.8. השונה מזה של נויבאוואר), 44.5×31 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע: קטעי התנ"ך ב-30 שורות בשלושה טורים, והמחזור ב-29 שורות לעמוד (להוציא דפים 62–71, 80, 80ב, 164–165, 360–362, שכולם נוספו בכתב אשכנזי מאוחר יותר, ב-30–40 שורות לעמוד). ארבעה עמודים בעלי קשתות המאויימים בשלמותם (דפים 338, 3127, 3248, 308). עשרים ושתיים לוחיות למלות-פתיחה צבעוניות; ל-15 מהן אילוסטרציות-טקסט בצדן. כמה ציורי טקסט בשוליים, ביניהם תיאור תליית המן (דף 51), כבש (דף 128), שתי סדרות של סימני המזלות (דפים 89–91, 324–326), וכמה תווים לתקיעה בשופר (דפים 194, 196, 199ב).

תולדות כתב-היד: הערות חזנים רבות בעמודי הטקסט הנוספים, שנכתבו בכתבים אשכנזיים שונים מן המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה. דף 1ב: חתימת הארכיבישוף לוד (Laud) משנת 1636, שהעניק את כתב-היד לספריית הבויליאנה בנובמבר 1641.

ביבליוגרפיה: ; Neubauer, No. 2373; Wischnitzer, *Symbolen*, pp. 29f., Fig. 20; Ameisenowa, *Harmony of the Universe*, p. 40, Pl. 18a; ; Narkiss, in Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, pp. 104–105; Narkiss, *Zoocephalic; Sed-Rajna, Mahzor*; Narkiss, *British Isles*, III

“הגדת-ראשי הציפורים”

הגדה כמנהג אשכנז
פרנקופוניה, הרבע האחרון של המאה השלוש-עשרה

זוהי ההגדה הגרמנית המצוירת הקדומה ביותר שהגיעה לידינו בספר עצמאי מחוץ לסידור התפילה, ואנו מוצאים בה כבר את כל התכונות האופייניות לתכנית האילוסטרציות של ההגדות האשכנזיות המאוחרות יותר. יש בה ציורים שנושאים תנ"כיים, ציורים המתארים טקסים ומנהגים, ציורים המאיימים את הטקסט וציורים המתארים את הגאולה לעתיד לבוא. רוב האילוסטרציות הללו מצוירות בשוליים, ויש רק שני לוחות המשתרעים על-פני עמוד שלם – האחד בתחילת כתב-היד והשני בסופו (דפים 1 ו-47). האילוסטרציות אינן סדורות בסדר כרונולוגי, אלא הובאו על פי הקשרן עם הטקסט של ההגדה. האילוסטרציה התנ"כית הראשונה מתארת שבע דמויות הנכנסות למצרים, ואלה מסמלות את שבעים הנפש שירדו מצרימה עם יעקב (שמות א': 26, דף 12); אחריה בא תיאור עבודת הפרך של בני ישראל במצרים (דף 15); שוועתם לה' (דף 15); שחיטת שה הפסח המובא לקרבן (דף 21); נשיאת הבצק למצה, כרוך מסביב למטות על הכתפיים (דף 25); חציית ים סוף (דף 22); המצרים רודפים אחר בני ישראל (דף 24); משה מקבל את לוחות הברית ומוסרם לבני ישראל (דף 23); המן והשליח היוורדים מהשמים (דף 22).

הראשון בציורי הטקסט והמנהגים הוא הלוח על-פני עמוד שלם שניזוק (דף 1 ו-2) ובו תיאור בני משפחה המסובים לשולחן בליל הסדר, שמזה שרדו בציור רק הבעל ואשתו. ציורי מנהגים אחרים נלווים לברכות שמברכים על היין בליל הסדר (דפים 26, 28, 30, 34, 39, 46), לברכת בורא המאורות (דף 5), לברכת נטילת ידיים (דפים 6, 28, 29), ולברכות שמברכים עם אכילת מיני הירקות בליל הסדר (דפים 6, 29); אדם מסב לסעודה (דף 8); אדם אוכל מצה (דף 28); הטמנת האפיקומן (דף 6) ומציאתו על-ידי ילד המחזיר את האפיקומן לאביו, ודאי תמונת הבטחה שיקבל בעבורו מתנה (דף 29); וכן החזן המתפלל ליד דוכן (דפים 32, 38, 40). כמה מציורי המנהגים מתארים את ההכנות לסדר, כמו כתישת החרוטת ולישת המצה, ניקובה ואפייתה (דפים 25, 26).

הציורים המתארים את הגאולה לעתיד לבוא כוללים את תיאור עקדת יצחק, שנועדה להזכיר לה' את הברית שכרת עם האבות (דף 15). ואת תיאור הצדיקים הנכנסים בשערי גן העדן (דף 33), המציין את האמונה בחיי הנצח בעולם הבא. החשוב שבציורי הגאולה נמצא בעמוד השלם ההוותם את הספר, שבו נראית ירושלים של מעלה ובתוכה אדם וארבעה יהודים המעריצים אותה בהרמת ידיהם (דף 47). הציור מתייחס לפסוק האחרון בהגדה: “לשנה הבאה בירושלים”.

לרוב בני האדם המצוירים בהגדה זו יש ראשי ציפורים, כולם בעלי מקור מודגש. אך יש בה גם שיטות אחרות של עיוות הפנים, כגון קלסתר ללא תווי פנים, או כבמקרה פרעה וחייליו – ראשים המכוסים בקסדות; וכן משרת בעל חוטם בולבוסי. הסופר של “הגדת-ראשי הציפורים” היה כנראה מנחם, שהדגיש את אותיות שמו במלה “מונחים” (דף 11), על-ידי ניקוד העיצורים של שמו. אותו סופר כתב והדגיש את שמו בצורה דומה ובאותה מלה ב”מחזור ליפסא” (לייפציג, הספרייה האוניברסיטאית, כת”י V. 1102, כרך א, דפים 113, 137, ראה ציורים 6, 47, 50, 52).

דפים 22–23

בשני העמודים שלפנינו נראות אילוסטרציות לפיוט “דיינו”. מימין נראים המן והשליח היוורדים מידי אלהים שבשמים. משמאל נראה משה המקבל את שני לוחות הברית מיד אלהים ומוסר לבני ישראל זמישה לוחות, המסמלים את חמשת חומשי התורה.

ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת”י 180/57

מפרט: קלף, 47 דפים (שני עמודים חסרים לאחר דף 27 ודף 31). 27x18.5 ס”מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, בדרך כלל 12 שורות לעמוד. שני עמודי-ציור שלמים (דפים 1 ו-47). לוחיות למלות-פתוחה לחלקי כתב-היד העיקריים, ציורי טקסט רבים בשוליים.

קולופון: דף 11: השם מנחם נרמו על-ידי סימון אותיותיו במלה “מונחים” המופיעה בטקסט.

תולדות כתב-היד: ציוני בעלים נמצאו בדף 1 לפני שהודבק על כריכת-הקלף החדשה: “זה הספר גאל שלי זה שמעון ביכץ” וכן “von Wb Hern 1864/13/6”. כתב היד היה שייך אפוא למשפחת בנדיקט מאז אמצע המאה התשע-עשרה עד שקיבלו לידי עורך הדין ד”ר לודביג מרום (Marum) מקרקלסרוקה בשאתו לאישה את יודהנה בנדיקט. לאחר מותו במחנה-הריכוז בקיטלאו ב-1934 עברה ההגדה לבעלות מר הרמן באהן, שמכר אותו לבית הנכות הלאומי בצלאל ב-1946.

ביבליוגרפיה: מ. נרקיס, הגדת בצלאל; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, I, 1976; Narkiss, Zoocephalic; Spitzer, *Birds’ Head Haggadah*.

“חומש רגנסבורג”

חומש, חמש מגילות הפטרות, כולל גם את ספר איוב ונבואות החורבן בירמיהו (ב: כט–ח; יב: ט; כד–י: טו) בווריה (רגנסבורג?), 1300 לערך

אף שהטקסט של כתב־היד שלפנינו זהה לזה של כל חומש אשכנזי הכולל מגילות והפטרות, הרי האילוסטרציות שבו אינן שכיחות. ששת העמודים בעלי הלוחות השלמים שבכתב־היד מאוירים בנושאים תנכיים ומדרשיים, שעמהם נמנים ברית המילה שנערכה ליצחק ועקדת יצחק, ולידם התיאור המדרשי של השטן המעלה את שרה על הר גבוה, כדי שתראה את העקדה ותמנע בעד אברהם מלעשותה (דף 18ב); משה מקבל את לוחות הברית ומוסרם לבני ישראל, שהר־סיני העשן כפוי עליהם כגיגית (דף 154ב). בשניים מן הדפים השלמים מתוארים כלי המשכן והמקדש, המצוירים בצורה דומה לזו של תיאורם בספרי תנ"ך שמוצאם מספרד, אולם ב"חומש רגנסבורג" יש תוספת – דמותו של אהרן הכהן המדליק את המנורה (דפים 155ב, 156). כמו כן מופיעים – אסתר לפני אחשוורוש; תליית המן ועשרת בניו ומרדכי רוכב על סוס (דף 157); איוב היושב באפר ולפניו שלושת רעיו (דף 225ב). עיטורים אחרים בכתב־היד כוללים לוחיות למלות־פתיחה קטנות, מוזהבות ומצוירות בצבעים שונים, בראש כל הפרשות שבתורה, המגילות וההפטרות. לוחית גדולה אחת נמצאת בפתיחה למגילת אסתר (דף 158). המסורה הגדולה כתובה לעתים במקורגרייה בצורות גיאומטריות ופרחוניות. "שומרי הקונטרסים" (המלים הכתובות בשולי העמוד ומציינות את המלה הראשונה שבקונטרס הבא) מעוטרים בבעלי־חיים ובדרקונים.

נראה שסגנון הציורים מושפע מכתב־היד שנכתבו בדרום גרמניה בשלהי המאה השלוש־עשרה: הקומפוזיציה, הבעות־הפנים והדמויות הגזרות, וכמרכן הצבעים החיים – כל אלה מעידים על מוצאו מדרום גרמניה. תיאורי אנשים בעלי ראשי בעלי־חיים, שהיו נפוצים בכתב־היד העבריים המצוירים בדרום גרמניה באותה תקופה, אינם מצויים ב"חומש רגנסבורג". חוטמיהן הארוכים של כמה מהדמויות נובעים מכך שהן מצוירות בצורה דו־ממדית. רק המלאך בעקדת יצחק הוא בעל ראש ציפור, כנראה בהתאם לתפיסה שראתה את הציורים השמיימיים כבעלי ראשי חיות ועופות.

אין קולופון בכתב־היד, אך נראה שהשם דוד בן שבתי, המופיע באקרוסטיכון של השיר הבא אחרי ספר דברים (דף 152), מצוין את שם הסופר. לפי כתובת שבסוף כתב־היד (דף 245) היה המסרן והנקדן אדם בשם יעקב בן מאיר, והוא עשה את מלאכתו בעבור מורהו, ר' גד בן פטר הלוי הפרנס מרגנסבורג. בדף 158, לפני מגילת אסתר, נמצא חיבור לשוני קצר העוסק בשינויי הנוסח של המסורה, שבו נזכר רבי אליהו הזקן, שהיה אבי סֶכָה של אם הסופר. החוקר ארנסט רות סבור, שאם אותו רבי אליהו שאליו התכוון הסופר הוא רבי אליהו בן יהודה מפריס, שחי במאה השתי־עשרה, אפשר להניח שכתב־היד נכתב בסביבות שנת 1300. גם סגנון הציור תואם את התאריך המוצע. במסמך לטיני מתקופה זו נזכר "גדל מרגנסבורג", שם הדומה לגד הפרנס, שיחד עם עוד שני יהודים הלוי כסף לבישוף של רגנסבורג.

דף 154ב

עמוד־איור שלם, המתאר את משה מקבל את לוחות הברית ועליהם מלות־הפתיחה של עשרת הדברות. הוא מוסר את הלוחות לבני ישראל הכלואים בתוך ההר העשן ואפוף הלהבות. התיאור מבוסס כנראה על הנאמר במדרש, שבעת מתן תורה כפה הקדוש ברוך הוא על בני ישראל הר כגיגית עד שהסכימו לקבל את התורה.

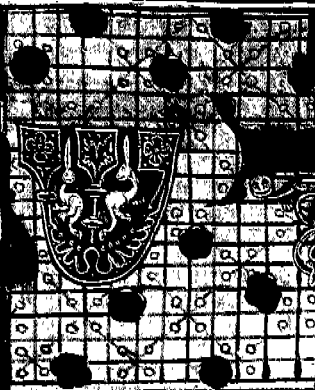
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כתב־יד 180/52

מפרט: קלף. 246 דפים. 24.5×18.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע ועגול. 30 שורות לעמוד (מגילת אסתר ב־20 שורות לעמוד). המסורה הגדולה כתובה בכתב קטן יותר, שתי שורות בראש העמוד ושלוש בתחתיתו. שיש לוחות מצוירים על עמוד שלם (דפים 18ב, 154ב, 155ב, 156, 157, 225ב). לוחיות למלות־פתיחה קטנות לכל הספרים וראשי הפרשות. כריכת עור חום על גבי לוחיות עץ מן המאה השמונה־עשרה, מוטבעת בתשלובות גיאומטריות עם שתי רצועות עור וסוגרי־מתכת. הכריכה חודשה ב־1925.

תולדות כתב־היד: עמ' 245: חתימה מן המאה החמש־עשרה של "אורי שרגא פייבוש בר ישראל". בדף 156ב: ציון הלוואה מן המאה השש־עשרה שניתנה לדוד, חתונה של האלמנה זיכלן מניקולשבורג; הלוואה שבה היה הספר עירבון. דף 167: רשימת ציוני לידות מן השנים 1546 עד 1562. דף 16: ציוני שני בעלים שונים – אהרן בן ישראל מדרזניץ (המאה השש־עשרה) ובן קהילת קראקוב (1601). הועבר למוזיאון ישראל, אגף בצלאל, בשנת 1963.

ביבליוגרפיה: 4: Narkiss, Cat. Jerusalem, No. D. 5; Roth, E., in Monumenta Judaica, No. D. 5; Ameisenowa, Biblja Hebrajska; א. אורבאך, בעלי התוספות, עמ' 106–107, 275.

215

יש במלך שלש עשרה חיות ש

"משנה תורה של קאופמן"

"משנה תורה" לרמב"ם

צפון צרפת, 1296

כתב-יד ענקי זה, בן ארבעת הכרכים, הוא מן היפים שבסוגו; גם בכתבו וגם בציווריו הוא מהווה את אחד משיאי האמנותיים של אסכולת כתב-היד העבריים המצויים בצרפת בסוף המאה השלוש-עשרה. עמודי-הפתיחה של כל אחד מידי חלקיו של ספר "משנה תורה" (המכונה משום כך בשם "היד החזקה"), ועמודי-הפתיחה של ההקדמה, מוקפים בתשלובות צמחיות עדינות ובראשם לוחית מאוירת למלתי-פתיחה גדולה. בשוליהם התחתונים של כמה מן העמודים נמצאים ציורי-טקסט; שמשון משסע את הארי (ספר ו, כרך ב, דף 90); דוד וגלית (ספר ז, כרך ב, דף 118); דוד מנגן בנבל (ספר ח, כרך ג, דף 1); עקדת יצחק (ספר י, כרך ג, דף 81); משה מציג את לוחות הברית לפני בני ישראל הכלואים בתוך הר סיני (ספר יב, כרך ד, דף 32); אדם וחוה משני צדי עץ הדעת (ספר יג, כרך ד, דף 70). רוב האוירים שנושאים אינם לקוחים מן התנ"ך מתארים מחזות התגששות וצידי (כגון בכרך א, דפים 2, 16, 46, 83; כרך ב, דף 1). לפי סגנון עיטוריו שייך כתב-יד זה לאחת האסכולות הגותיות של צפון צרפת מסוף המאה השלוש-עשרה. התשלובות הדקות, ובהן דמויות גרוטסקיות, דרקונים, בעלי-חיים ועופות; קפלי האריג בבושיהן של הדמויות ותווי פניהן המעורנים – הן רק כמה מן התכונות האופייניות לסגנון זה. הד"ר גבריאל סרריינה רואה בסגנון של ה"מורה נבוכים של קאופמן" השפעה ישירה של שתי אסכולות באזור פיקרדי (Piccardi) שבצפון צרפת בסוף המאה השלוש-עשרה: זו של קמבריי (Cambrai) וזו של תרואן (Théroutane). לדעתה צוירו הציורים עלידי אמן שהכיר את הטקסט העברי וידע למצוא רמזים בטקסט שיהיו קשורים לאילוסטרציות. לפי הקולופון (כרך ד, דף 143), נכתב כתב-היד עלידי נתן בן שמעון הלוי למען גיסו ר' אברהם בן ברכיה. הסופר החל לכתבו ב-1295 וסיים את כתיבתו כשישה-עשר חודשים מאוחר יותר, ב-1296. בדף 169 של כרך ד יש כתובת משנת 1413 שנכתבה בקלן על-ידי נחום אפרים בר אורי הלוי גומפרכט הלוי, כשהשלים את מלאכת ההגהות והתשובות, הקשורות בפסיקתו של הרמב"ם.

כרך ב, דף 118

דף הפתיחה לספר ז של "משנה תורה". לוחית מלתי-פתיחה עם תשלובות צמחיות המקיפות את תוכן-העניינים של ספר זה. בשוליים התחתונים – ציור מלחמת דוד בגלית.

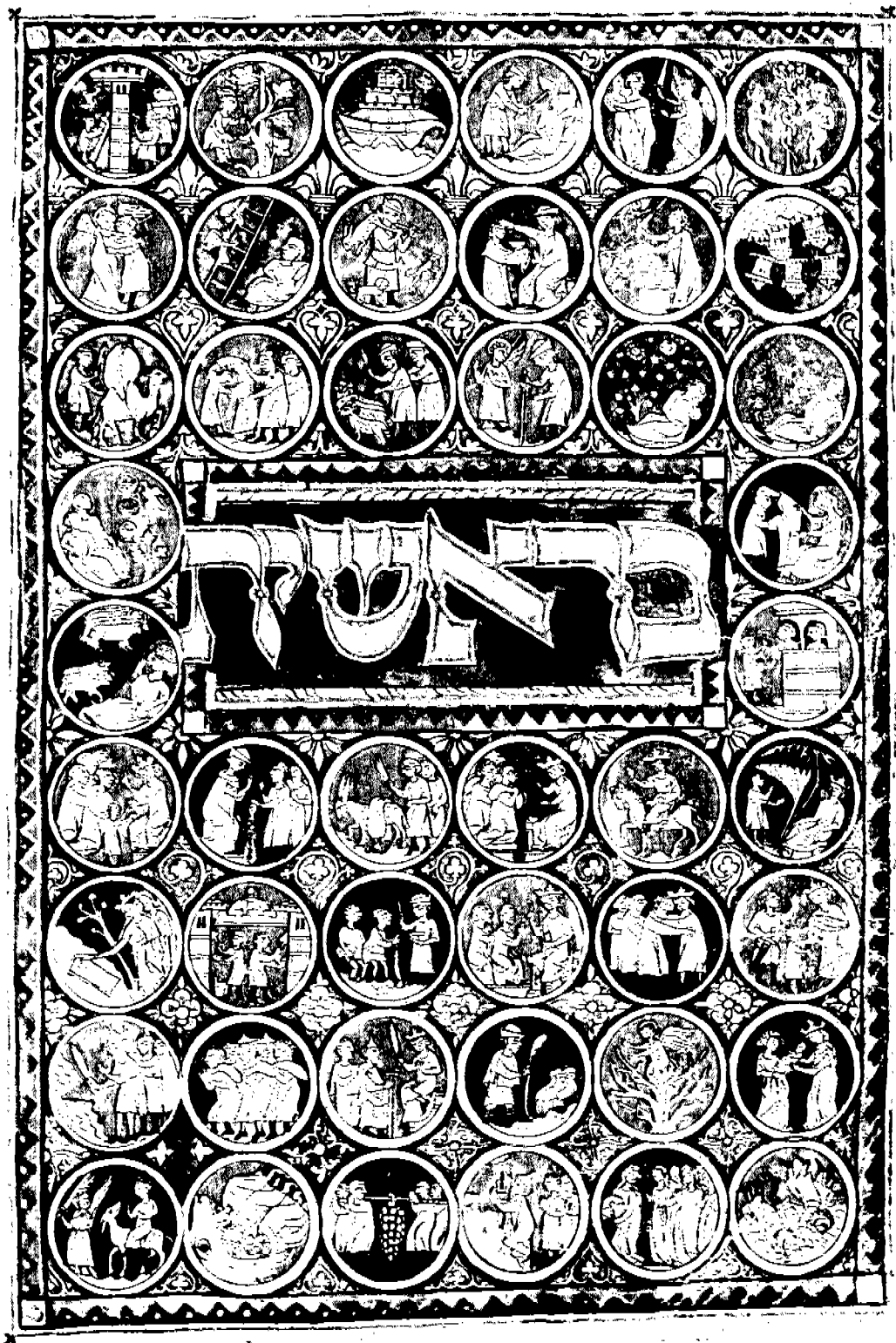
BUDAPEST, LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, KAUFMANN COLLECTION, MS. A. 77/I-IV

מפרט: קלף, 4 כרכים, 320, 338, 308, 388 דפים, 35x50 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע ועגול. 21–30 שורות לעמוד. 15 דפי-פתיחה, מעוטרים בשלמותם, לידי הספרים ולהקדמה: כרך א, דפים 2, 16, 46, 83; כרך ב, דפים 1, 48, 90, 118; כרך ג, דפים 1, 57, 81; כרך ד, דפים 1, 32, 70, 108.

קולופון: כרך ד, דף 143: "הנני נתן בר שמעון הלוי כתבתי זה הספר להנדיב ר' אברהם בן החבר ר' ברכיה גיסי והתחלתי בשנת חמשת אלפים וחמישים וחמש לאלף השישי ביום חמישי בתשעה באייר (26.4.1295) וגמרתני במזל טוב בשמונה לירח אלול שנת חמשת אלפים וחמישים ושש" (8.8.1296).

תולדות כתב-היד: כרך ד, דף ב: "נחום אפרים בר אורי הלוי זצ"ל גומפרכט הלוי יום א' ב' ניסן קע"ג לפרט קטן לאלף החמישי (5.3.1413)... ברך רחמנא דסייען פה קלניא ההגהות והתשובות להגות בן זרעי אחרי אם ירצה השם נחום אפרים..."
כרך א, דף 1: חזימיכירה שנערכו באיטליה בין השנים 1482–1520. כתב-היד נרכש עלידי פרופ' דוד קאופמן, ראש הסמינר התיאולוגי היהודי בבודפשט, מאוסף טראנסטה בפדובה, ולאחר מותו של פרופ' קאופמן הועבר ביחד עם כל ספרייתו לאקדמיה ההונגרית בבודפשט.

ביבליוגרפיה: Kaufmann, in Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 282–284; Moses, *Mishneh Tora*; Moses, *Reinland*, pp. 192–196; Gutmann, *Haggadic Motif*, p. 45; Roth, E., in *Monumenta Judaica*, No. D. 73; Wischnitzer, *Maimonide*, p. 50; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 23; Sed-Rajna, *Kaufmann Mishneh Torah*; Sed-Rajna, *Maimoni Codex*

"תנ"ך שוקן"

תנ"ך שלם עם מסורת גדולה וקטנה
דרום גרמניה, 1300 לערך

כתב־יד זה של ספר התנ"ך הוא קטן־ממדים בהשוואה לכתב־היד המצויירים הגדולים של התנ"ך שנכתבו בגרמניה בראשית המאה השלוש־עשרה, כגון "תנ"ך האמברוזיאנה" בן שלושת הכרכים (לוח 25). הוא נכתב על קלף עדין ורך במיוחד על־ידי סופר בשם חיים, שעיתר את המלה "חיים" בכל מקום שבו היא מופיעה בטקסט. לעתים הוסיף את המלים "חיים חזק" בסוף ספרים שונים של התנ"ך. גם "חומש הדוכס מסֶסְקֶט" ו"המחזור המשולש" (לוחות 32, 33 ו־34) חתומים על־ידי סופר בשם חיים. מסגנון הכתב ומטכניקת הכתיבה אפשר להסיק שהם נכתבו באותו איזור ואולי אף באותו בית־מלאכה.

האיורים ב"תנ"ך שוקן" כוללים 35 לוחיות למלות־פתיחה, אחת לפתיחת כל ספר מספרי התנ"ך; לפתיחת ספר בראשית הציוור הוא על עמוד שלם (דף 1 וב הראה כאן).

עמוד זה משמש בדף־פתיחה לכתב־היד כולו ומורכב מ־46 מדליונים, הסדורים באורח סימטרי סביב לוחית מלת־הפתיחה. בתוך העיגולים צוירים אילוסטרציות שנושאייהן לקוחים מן התנ"ך, והן סדורות בסדר כרונולוגי מימין לשמאל ומלמעלה למטה. הנושאים כוללים אישים ואירועים מכל חמשת חומשי התורה, החל באדם וחוה בגן העדן וכלה בבלעם רכוב על האתון. ימולו ניצב מלאך ה' וחרבו שלופה בידו. הסיפור הקומפוזיציוני של מדליונים אלה דומה לאלה של חלונות גותיים בטכניקה של זוגיות־צבעונית (ויטראזיס) בכנסיות מן המאה השלוש־עשרה. יש עדות ספרותית לכך שזוגיות־צבעונית כאלו נקבעו גם בחלונותיהם של בתי־כנסת בגרמניה, כבר במאה השתי־עשרה. האיקונוגרפיה של התמונות השונות אינה בהכרח יהודית או נוצרית. סגנון הדמויות המצוירות כאן הוא זה של דרום־מערב גרמניה וניכרת בו השפעה צרפתית עזה. עיטור־הרקע של לוחיות־הפתיחה מכיל דמויות גרוטסקיות ודרקונים רבים, המשובלים בצמחים משתרגים, בעלי פרחים מורכבים פתוחים הנראים מלמעלה. המוטיבים אופייניים לסגנון כתב־היד הגרמניים המצוירים, שנוצרו על גדות אגם קונסטנץ ב־1300 לערך. צבעי־היסוד הבחירים — כחול, אדום, ירוק ולבן — אופייניים אף הם לאותה אסכולה.

דף 1ב

עמוד פתיחה לספר בראשית. אחר ארבעים ושישה המדליונים יש לעקוב מימין לשמאל ומלמעלה למטה. בשורה הראשונה נראים: אדם וחוה והנחש; הגירוש מגן עדן; קין הורג את הבל במערר; תיבת נוח נחה על הרי אררט; נוח גוזם את כרמו; מגדל בבל. בשורה השנייה נראים: חורבן סדום ועמורה; עקדת יצחק; יצחק מברך את יעקב; עשו שב מחציד; חלום יעקב; יעקב נאבק במלאך. בשורה השלישית נראים: חלומי הראשון של יוסף; חלומי השני של יוסף; יוסף פוגש במלאך (כפי שמתואר במדרש); אחי יוסף רועים את צאנם; האחים פושטים את כתונת יוסף מעליו; שירת הישמעאלים שלהם נמכר יוסף. בשורה הרביעית נראים: יוסף ואשת פוטיפר; חלומותיהם של שר האופים ושר המשקים. בשורה החמישית נראים: יוסף פותר את חלומותיהם של שר האופים ושר המשקים; חלום פרעה על שבע הפרות. בשורה השישית נראים: יוסף פותר את חלום פרעה על שבע השיבולים; יוסף כמשנה לפרעה; יוסף ואחיו; אחי יוסף שבים לארץ כנען; יעקב נפרד מבנימין; בנימין ואחיו לפני יוסף. בשורה השביעית נראים: מאסרו של בנימין לפני יוסף; יוסף מתוודע אל אחיו; יעקב ויוסף לפני פרעה; ארץ גושן ניתנת לבני ישראל; בני ישראל עובדים בפרך; בת פרעה שולחת את ידה הארוכה ("אמתה"), לפי המדרש) לקחת את משה בתיבה. בשורה השמינית נראים: בת פרעה נותנת את משה ליוכבד אמו; מלאך ה' מופיע בסנה הבוער; משה עם עריו קרב אל הסנה הבוער; משה ואהרן לפני פרעה; יציאת בני ישראל ממצרים וצירוריהם על שכמם; משה בוקע את ים סוף. בשורה התשיעית נראים: המצרים טובעים בים סוף; מרים והנשים יוצאות בתופים ובמחולות; משה מקבל את התורה; המרגלים נושאים את אשכול הענבים במוט בשניים; קורח ועדתו נבלעים באדמה ויורדים חיים שאולה; בלעם רכוב על אתונו ומלאך ה' לפניו.

ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 14840

מפרט: קלף־פקועה עדין, 4+274+22x15 דפים, 50 שורות בשני טורים. עמודי־ציוור שלם אחד (דף 1ב) ו־34 לוחיות למלות־פתיחה.

קולופון: שם הסופר חיים, מעוטרת במקומות שבהם מופיעה המלה, ובסופם של ספרים שונים כתב: "חיים חזק".

תולדות כתב־היד: נרכש במכירה פומבית באמצעות סותבי, בלונדון.

ביבליוגרפיה: *Sotheby Sale, Gutmann, Manuscript, Pl. 18*

“חומש הדוכס מסֶסְקֶס”

חומש עם תרגום, מגילות, הפטרות, מסורה גדולה וקטנה
דרום גרמניה, 1300 לערך

חומש זה הוא אחד מכתבי־היד המצויירים של חמשת חומשי התורה, שנכתבו על קלף משובח ומוצאם מבית מלאכתו של הסופר חיים מדרום גרמניה. בתחילת כל אחד מחמשת חומשי התורה מצויה לוחית למלות־פתיחה, מוקפת בעיטורים המשתרעים על־פני עמוד שלם. רוב הלוחיות מעוטות בדמויות גרוטסקיות וברקונים, ורק בשתיים מהן יש ציורי־טקסט. בפתיחת ספר במדבר מצוי ציור המסמל את ארבעת שבטי ישראל החשובים – יהודה, ראובן, אפרים ודן – החונים סביב אוהל מועד (דף 179ב), ובראש ספר קהלת נראה דוד המלך בנבל (דף 302). המסורה הגדולה כתובה במיקרוגרפיה בצורות שונות, המהוות לעתים עיטורים לטקסט, כגון איל הנאחו בסבך בקרניו ליד פרשת עקדת יצחק (דף 28).

הסגנון הדרום גרמני המובהק מזכיר את סגנון העיטורים בכתבי־היד הלטיניים שנוצרו על גדות אגם קונסטנץ בשנת 1300 לערך. סגנון הדמויות והגרוטסקיות קרוב לסגנונו של אחד הציירים שצייר את הגֶרְדוּאָל (ספר מזמורים) של סנט קְתֶרִינֶטֶל בשנת 1312 לערך. למרות שתווי הפנים של האנשים המצויירים בחומש זה הם מחורים במידת־מה, אין הם מעוותים כמו תווי הפנים בכתבי־היד האחרים מאותה אסכולה. כתב־היד היה שייך לדוכס מסֶסְקֶס (1773–1843), שהיה המומחה לעברית מקראית בחצרו של ג'ורג' השלישי מלך אנגליה (1760–1820), ושפרייתו הייתה בסיס לספרייה הבריטית. עם מותו של הדוכס מסֶסְקֶס נרכש כתב־היד על־ידי הספרייה הבריטית.

דף 179ב

לוח למלות־פתיחה, המשתרע על־פני עמוד שלם, לספר דברים. נראים בו ארבעה אבירים המחזיקים את דגליהם של ארבעת שבטי ישראל החונים סביב אוהל מועד, כפי שנאמר במדבר ב: ב: “איש על־הגלגל באתת לבית אֶבְתָּם נָחֲנוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל [...] סָבִיב לְאֶהֱל מוֹעֵד”. הסמלים שעל־פני הדגלים הם: אריה כסמל לשבט יהודה (לפי בראשית מט: ט); נשר כסמל לשבט ראובן (מדרש לבראשית מט: ג); שור כסמל לשבט אפרים (דברים לג: יז); ונחש כסמל לשבט דן (בראשית מט: יז). זהו פירוש ציורי בן הזמן לפסוק בספר במדבר המחליף את נשיאי השבטים באבירים נושאי דגלים. הדמויות הגרוטסקיות והדרקונים המקיפים את ארבעת האבירים הם עיטורים בלבד.

LONDON, BRITISH LIBRARY, MS. ADD. 15282

מפּרֶט: קלף משובח, 360 דפים, 22.8×16.2 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 30 שורות בשלושה טורים. לוחיות למלות־פתיחה מצוירות לספרים השונים ולחלק מן ההפטרות. חמש פתיחות המשתרעות על־פני עמוד שלם לחמשת חומשי התורה (דפים 1ב, 75ב, 137ב, 238). כמה איורי טקסט המעוצבים במיקרוגרפיה של המסורה. כריכת־עור ונציאנית עם הטבעות זהב מן המאה השש־עשרה.

קולופון: שם הסופר חיים, נכתב בסוף מגילת אסתר (דף 313) ובסוף ההפטרות (דף 358).

תולדות כתב־היד: בדף 358 ציון מכירה: “...ולעזות ולראייה לר' חיאל בר' אורי מודה אני איך שמסרתי זה החומש לו ודמיה קיבלתי במעות... היום יום ד' כ"ח אייר רכט לפ"ק (10.5.1469) נאום יעקב בר' מרדכי”. אוסף הדוכס מסֶסְקֶס (1773–1843). נרכש מעזבונו על־ידי הספרייה הבריטית ב־1844.

ביבליוגרפיה: Pettigrew, *Sussexiana*, I, No 3, pp. 14–16, Pls. 1–5; Margoliouth, No. 74, I, pp. 48–49; Leveen, p. 184; Leveen, *Bible*, pp. 107–100, Pl. XXXIII; Schmid, *Katharinental*; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 19; Duft, *St. Katharinental*; Narkiss, *British Isles*, III

“המחזור המשולש” (כרך א)

מחזור כמנהג אשכנז לשבתות המיוחדות לפורים ולפסח, עם שיר השירים ופירוש דרום גרמניה, 1320 לערך

עיוטורי מחזור זה כוללים 14 לוחיות למלות-פתיחה לתפילות, וחמישה עמודים עם מדליונים ובהם סימני המזלות ומלאכות החודש כאיורי טקסט לתפילת הטל בחג הסוכות. כמה מן הלוחיות למלות-הפתיחה כוללות ציורי-טקסט, אך רובן עיטוריות בלבד ומעוטרות בדמויות גרוטסקיות, בדרקונים ובתולדות. בלוחיות האילוסטרציה מופיעים, למשל, בפתיחת התפילות לחנוכה תיאור של ציד צבי, המסמל אולי את האומה היהודית הנרדפת (דף 18); שני אבירים בקרב פנים-אל-פנים ודגמי המשפחות של אוסטריו ובווריה מצוירים על מכסי-סוסיהם (דף 103); ומשפט שלמה כאילוסטרציה לשיר השירים (דף 183). האבירים הנלחמים זה בזה מרמזים כנראה על הקרב, שנערך בין לודוויג מבווריה ופרידריך “היפה” מאוסטריה במחלוקת (Mühldorf) שבדרום גרמניה ב-28 בספטמבר 1322. סגנון עיטוריו של כתב-היד מורה אף הוא על מוצאו מדרום גרמניה ברבע הראשון של המאה הארבע-עשרה; הצבעים העזים והברורים, העצים הגדולים והדרקונים רבי-הבעה – כל אלה מזכירים את סגנון האיורים בכתב-היד הלטיני המצויר של הגרדואל (ספר המזמורים) של סנט קטריננטל (Gradual of St. Katherinental), שצויר על גדות אגם קונסטנץ ב-1312 (כיום במוזיאון הלאומי בציריך). התפילות לשבועות, לסוכות, לראש השנה וליום הכיפורים חסרות במחזור זה, אך נמצאות בשני כתבי-יד אחרים, שעטורים נעשה לפי אותה תכנית ובאותו סגנון. כרך ב נמצא בספרייה הבריטית (MS. Add. 22413), ומכיל את התפילות לשבועות ולסוכות, ואילו כרך ג, שבו התפילות לראש השנה וליום הכיפורים, נמצא בספרייה הבודליאנה באוקספורד (MS. Mich. 619). כל שלושת כתבי-היד הללו היו לפנים שלושת כרכיו של מחזור אחד שלם. למרות ששלושת כרכיו של המחזור אינם זהים בגודלם (הכרך של בודפשט שלפניו ממדיו 21.5×31 ס"מ; הכרך של הספרייה הבריטית ממדיו 22×31.5 ס"מ; והכרך של הבודליאנה ממדיו 24.5×34 ס"מ) הרי השטח הכתוב, הכולל את התפילות ואת הפירוש, ממדיו זהים (20×15.5 ס"מ) בכל השלושה.

שמו של הסופר – חיים – מופיע בסוף מגילת רות, לאחר התפילות לחג השבועות (כרך ב, דף 80). הסופר כלל בכל כרכי המחזור פיוטים שנתחברו בידי רבו, המהר"ם מרוטנבורג, שאותו הוא מזכיר בתוספת “זכרנו לברכה”, כאדם שנפטר. מאחר שידוע לנו, שהמהר"ם מרוטנבורג נפטר ב-1293, אפשר לקבוע שנה זו כתאריך המוקדם ביותר, שבו נכתבו שלושת הכרכים של כתב-היד. תכנית העיטור בכל שלושת הכרכים דומה: לוחיות למלות-פתיחה גדולות, הממוסגרות ברצועות צרות ומעוטרות בדמויות גרוטסקיות דומות, או בעצים פורחים גדולים במרכז הלוחית. יסוד נוסף המשותף לכל שלושת הכרכים הוא צורת עיוות פני האנשים בהם: לכל הנשים יש פני ציפורים או חיות, ואילו ראשי הגברים צוירו בדרך כלל ללא עיוותים. כך, למשל, שלמה המלך הנראה כאן הוא בעל ראש אדם, אף כי תווי פניו מחוקים, בעוד שלשתי הנשים שליד מלת-הפתיחה יש ראשי כלבים. בעמוד שבלוח הבא (לוח 34) מן הכרך השני שבספרייה הבריטית יש למשה, לאחרן ולמלוויהם ראשי אדם, ואילו לנשים שמאחוריהם פני חיות.

דף 183

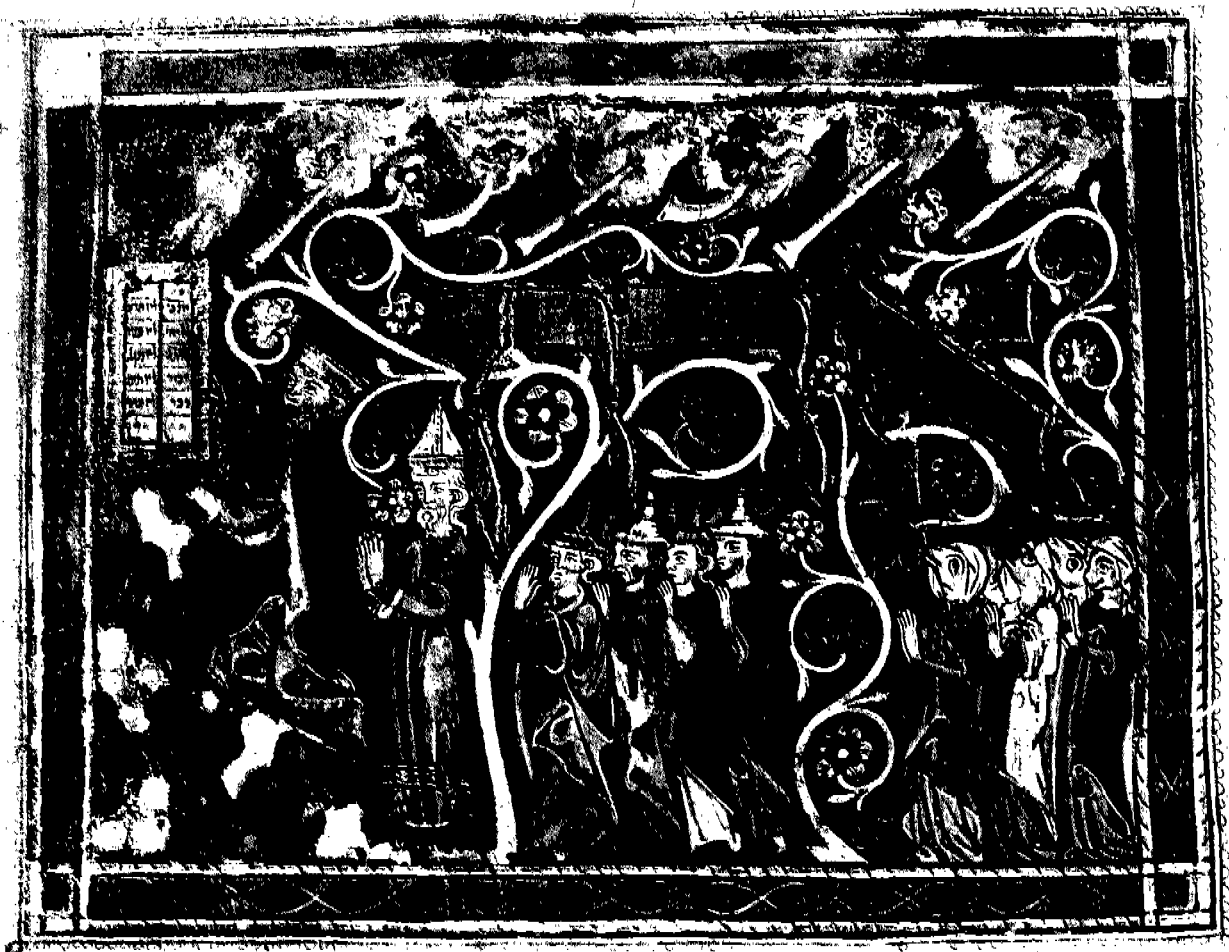
לוחית למלת-פתיחה לשיר השירים, המתארת את משפט שלמה: מימין נראה שלמה המלך על כס מלכותו האגדי, כשמצדי שש מעלות הכיסא מצוירים החיות והעופות המתוארים במקרא (מלכים א, י: יח–כ) ומבוארים במדרש. משמאל עומדות שתי הנשים שבאו להישפט בפניו. למעלה ומן הצד מופיעות דמויות גרוטסקיות, שלרובן פני חיות וציפורים.

BUDAPEST, LIBRARY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, KAUFMANN COLLECTION, MS. A 384

מפרט: קלף, 251 דפים, 31×21.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 26 שורות לעמוד בטקסט העיקרי, הפירוש בכתב עגול, קטן יותר, בשורות רבות יותר בשלושת השוליים החיצוניים. לוחיות מלות-פתיחה גדולות בראש החלקים העיקריים של המחזור (דפים 18, 34, 49, 61, 63, 68, 73, 75, 103, 115, 120, 154, 174, 183, 197, 228), ומדליונים ובהם ציורי סימני המזלות ומלאכות החודש כאילוסטרציה לתפילת הטל (דפים 142–145). הפירוש, שנכתב לרוחב העמוד, מעוצב לעתים בצורות גיאומטריות, פרחוניות או בצורות בעלי-חיים.

תולדות כתב-היד: ציוני בעלים בדף 1, שכמעט אי-אפשר לקרוא, להוציא את התימת דוד קאופמן, שקנה את כתב-היד מאת נ' רבינוביץ ב-14.11.1883.

ביבליוגרפיה: ראה בלוח 34.

אדרד ירבעם בן יואחז המלך ה' ירבעם ויהודה ירבעם ויוחז

[illegible][illegible]

א	מִנֵּנִי	א	יָצָא שְׂכָנִי
ב	רַם חֲקִנֵּנִי	ב	יָצָא צִרְיָה
ג	נִזְכַּרְתִּי	ג	רָאִיתִי דָרִים
ד	שִׁתִּי לְרִגְלִי	ד	רָאִיתִי כִנְדִין
ה	עֲשִׂיתִי עֲלֵיהֶם	ה	קָדַם מַפְעֵלִי
ו	תָּתִיעֵם	ו	דָּרִי לְהוֹעִילִם
ז	עַתָּה נִעְלַם	ז	מֵאֵן מִשְׁלָם
ח	בִּגְדֵי אֲדָמָה	ח	מִזִּקְקֵי לִפְתֹּחַ
ט	נִפְלֵא לְדָרוֹשׁ	ט	נִסְתָּה מִרְאֵשׁ
י	אֲחִיהָ בְּעֶרְצָה	י	שִׁעֲשִׂיתִי עֲדָן
יא	קָרַמְנִי בַּמִּדְבָּר	יא	מִקְרָמִי אֶחָד

“המחזור המשולש” (כרך ב)

מחזור כמנהג אשכנז לשבועות ולסוכות, עם פירוש דרום גרמניה, 1320 לערך

זהו הכרך השני של “המחזור המשולש”, שחלקו הראשון תואר בלוח 33. בכרך זה מופיע שם הסופר – חיים – אחרי מגילת רות (דף 80ב), ודבר זה משייך את כתב־היד לאחרים החתומים בידי אותו סופר, כגון “תנ”ך שוקן” (לוח 31). “חומש הדוכס מססקס” (לוח 32) ועוד. בחלק זה של המחזור יש שבע אילוסטרציות, בעוד שבכרך ג שבספריית הבודליאנה (Mich. 619) אין כל אילוסטרציות, ובכרך א שבבודפשט (MS. A 384) יש ארבע אילוסטרציות. האילוסטרציות שבכרך זה מתארות את מתן תורה, המובא כאן (דף 3); ציד צבי, לפיוט “איילת אהבים”, המרמזת על עם ישראל הנרדף על־ידי הגויים (דף 49); סיפורה של רות המואביה, בפתיחה למגילת רות (דף 71); אדם נושא את ארבעת המינים, בפתיחה לתפילה לסוכות; ואדם נושא דלי מים, כאיור לפיוט לתפילות שמחת בית השואבה בליל סוכות (דף 148). בתפילת הגשם לחג הסוכות מדליונים ובהם סימני המזלות, משובצים בתוך הפירוש הכתוב בשוליים (דפים 138–142). כתב־היד אינו גדול כמו המחזורים שהיו נפוצים במאה השלוש־עשרה. העובדה, שבאותה לוחית עצמה נמצאים גם ראשי אדם (לגברים) וגם ראשי חיות (לנשים) מרמזת אולי על כך שהסיבה המקורית לעיוות פני האדם שוב לא הייתה ידועה או מובנת אז לציירי “המחזור המשולש”, והם מצאו סיבות אחרות לעיוות הפנים. הצבעים הברורים ועיצוב קפלי־הבגדים ותווי־הפנים קרובים לאסכולת כתב־היד הלטיניים המצוירים באיזור אגס קונסטנץ, והוא הדין בעץ הגדול ובפרחים הפתוחים המעטרים אותו. הרבה מן האלמנטים הסגנוניים הללו נמצאים בגרדואל (ספר המזמורים) של סנט קטרינטל משנת 1312 לערך, וגם בקובץ השירים המפורסם של מְנֶסֶה (Manesse) שבהיידלברג (ספריית האוניברסיטה, Cod. Pal. germ. 848).

דף 3

לוחית למלתי־הפתיחה לפיוט לשבועות, שעניינו מתן תורה, ובה תיאור משה המקבל את לוחות הברית. משה (שהוא חסר זקן) כורע ברך על הר סיני ומקבל את הלוחות, שעליהם כתובות מלות־הפתיחה של עשרת הדיברות. מאחורי משה עומדים אהרן ועל ראשו מצנפת הכוהן הגדול, בני ישראל בכובעים מחודדים לראשיהם ובנות ישראל, בעלות ראשי בעלי־חיים.

LONDON, BRITISH LIBRARY, MS. ADD. 22413

מפרט: קלף, 167 דפים, 32.5×22 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 26 שורות לעמוד בטקסט העיקרי, ובפירוש בכתב עגול, קטן יותר, בשורות רבות יותר, בשלושת השוליים החיצוניים. לוחיות למלות־פתיחה בראש החלקים העיקריים של המחזור, לעתים כאילוסטרציות לטקסט (דפים 3, 49, 71, 85, 106, 131, 148), ומדליונים ובהם ציורי גלגל המזלות כאילוסטרציה לתפילת הגשם (דפים 138–142). הפירוש שנכתב לרוחב העמוד, מעוצב לעתים בצורות גיאומטריות, פרחוניות או בצורות בעלי־חיים.

קולופון: דף 380: “חיים חזק”. דף 103ב: המלה “חיים” מעוטרת.

תולדות כתב־היד: דף 1: ציון בעלים בכתב איטלקי: יעקב דניאל ב"ר אברהם אולמו. בדף 167ב: ציון פטירה משנת 1572.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 114–120, Pls. VII–X; Margoliouth, No. 662 II, pp. 285–288; *Neubauer*, I, No. 2374; *Leveen, Bible*, pp. 94–97; *Boeckler, Gotik*, Pls. 20, 21; Narkiss, Tripartite; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 27, 28; *Beer, Oberrhein*, Pls. 64–68; Schmid, *Katharinental*; Duft, *St. Katharinental*; Narkiss, *British Isles*, III; Narkiss, *Zoocephalic*; Sed-Rajna, *Mahzor*

“מחזור נירנברג”

מחזור תפילה כמנהג אשכנז לכל השנה, כולל חמש מגילות, חמישה חומשי תורה, פרשות והפטרות אסכולת בול, 1331

כתב־יד זה נכתב במתכונת המחזוריים המצויירים גדולי־הממדים, שהיו נפוצים בקהילות היהודיות במאות השלוש־עשרה והארבע־עשרה. כל הפתיחות לתפילות מעוטרות בלוחיות למלות־פתיחה גדולות, חלקן משתרעות על פני עמוד שלם המוקף במסגרת ארכיטקטונית, שעיקרן הוא מדליונים קטנים ובהם דמויות גרוטסקיות. איוריו של “מחזור נירנברג” אינם כוללים אילוסטרציות לטקסט. לכל התפילות יש מלות־פתיחה בזהב, באדום, בירוק ובכחול, ממוסגרות בקווי־מתאר. סגנון העיטור מעוין ביותר ומצביע על השפעת אסכולת בול השווייצית, שהיא חלק מסגנון הריינוס העליון. בתשלובות הצמחיות ובפרטים הארכיטקטוניים ניכרת השפעתם של כתב־היד המצויירים מצפון צרפת בסוף המאה השלוש־עשרה.

לפי הקולופון (דף 528) נכתב כתב־היד ב־1331, אך לא נמסר שם המקום. ידוע לנו, שכתב־היד היה בבעלותה של הקהילה היהודית של נירנברג עד לגירוש היהודים מהעיר ב־1449. אז נלקח כתב־היד מבית הכנסת והועבר לספרייה העירונית של נירנברג (MS. Cent. IV 100). ב־1804, כשנכבשה נירנברג על־ידי צבא נפוליאון, נחתכו מתוך המחזור 11 דפים, אך חסרונם התגלה רק ב־1882. בתחילת המאה העשרים הגיעו חמישה דפים בודדים למי מאיר זליג גולדשמידט מפרנקפורט, שספרייתו נמצאת כיום בהיכל שלמה בירושלים. חמשת דפים אלה הועברו לידי סוחר הספרים מר היינריך אייזמן מפרנקפורט (שהתגורר מאוחר יותר בלונדון), בשאתו לאישה את אליס גולדשמידט ב־1918. ב־1937 ניתן דף אחד לש״ז שוקן במתנה במלאת לו שישים שנה, וב־1938 רכש ש״ז שוקן שלושה דפים נוספים. הדף החמישי נמצא עתה באוסף חתנו של מר אייזמן, מר ארנסט בודנהיימר מניו־יורק. ב־1951 הועבר המחזור כולו (מלבד שבעת הדפים החסרים) מנירנברג לספריית שוקן בירושלים.

דף 78

לוחית למלות־פתיחה לפיוט ליום הראשון של פסח.

ירושלים, ספריית שוקן, כת״י 24100

מפרט: קלף, 521 דפים. 11 הדפים שנחתכו והוצאו מתוך כתב־היד היו כולם מאוירים והם: 37, 78, 80, 120, 154, 155, 364, 371, 442, 439, 447. מהם נמצאו חמישה דפים, שארבעה מהם מצויים כיום בספריית שוקן: 78, 120, 154, 364. 50x37 ס״מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 30 שורות לעמוד; הפירוש נכתב בכתב עגול, קטן יותר, עד 105 שורות בכל שלושת השוליים החיצוניים. כריכת עור חום על גבי לוחות־עץ, מעוטרת בהטבעות עיוורות של תשלובות גיאומטריות, מן המאה החמש־עשרה.

קולופון: דף 528: “כתבתי זה המחזור לר’ יהושוע בר’ יצחק וסיימתיו ביום ה’ בד’ באלול בצ״א לפרט...” (8.8.1331). דף 298: השם “מתניה”, שאפשר שהוא שם הסופר, מעוטרת באקרסטיכון שבפיוט. בדפים 139, 143, 144 מעוטרת השם “מתן”.

תולדות כתב־היד: נמצא ברשות הקהילה היהודית בנירנברג עד לגירוש היהודים ב־1449. דף 1: סימול הספרייה העירונית, נירנברג, כתב־יד MS. Cent. IV. Nr. 100. ב־1804 נחתכו 11 דפים על־ידי חיילים מצבא נפוליאון. חמישה דפים בודדים מאלה היו באוסף מאיר זליג גולדשמידט מפרנקפורט והועברו עם נישואי בתו אליס ב־1918, להיינריך אייזמן מלונדון. ב־1937 ניתן דף אחד במתנה לש״ז שוקן, וב־1938 רכש ש״ז שוקן שלושה דפים נוספים. ארנסט בודנהיימר מניו יורק מחזיק בדף הבודד האחרון מן החמישה. ב־1951 הועבר המחזור כולו לספריית שוקן, ירושלים (מלבד שבעת הדפים החסרים).

ביבליוגרפיה: Wurfel, Nürnberg, pp. 97–105; Ziemlich, Nürnberg; Anonymous, Nürnberg; Katz, Nürnberg; Schocken MSS: Exhibition, No. 1; Schilling and Swarzenski, Frankfurt, pp. 74–75, Pl. 36; Beer, Oberrhein, pp. 27–29, Abb. 49–58

人
之
心

”תנ”ך פרמא האשכנזי”

תנ”ך בלתי שלם, עם המסורה הגדולה והקטנה
מעבר שווייץ, תחילת המאה הארבע-עשרה

כתב-יד זה, בעל שני כרכים, הוא דוגמה מובהקת לכתב-היד העבריים הגדולים של ספר התנ”ך, שנכתבו בקהילות אשכנז במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה. ”תנ”ך פרמא” אינו שלם; הוא מתחיל בספר שמות וחסרים בו דפים לכל אורכו. עיטורו מורכב מלוחיות למלות-פתיחה גדולות בראש רוב ספר התנ”ך, שלעיתים הן משתרעות על-פני עמוד שלם. אין אילוסטרציות לטקסט, והעיטור הנפוץ הוא תשלובות צמחיות על רקע מגוון בצבעים שונים, ולידן סצינות של ציד ודמויות גרוטסקיות. מלות-הפתיחה של הפרשות וההפטרות כתובות בדיו כחולה, שחורה וירוקה. עיטור מלאכת-פיליגרא כחולה ואדומה מקיף את הלוחיות למלות-הפתיחה, ולעיתים את כל העמוד. המסורה הגדולה כתובה לעתים במיקרוגרפיה המעוצבת בדמויות גרוטסקיות שונות. הצייר עשה את מלאכתו ביד בוטחת וברוב הבעה ברישומים המעטים, העשויים בקו דקיק וצבועים בצבעי-מים בהירים. סגנון עיטור כזה היה נפוץ בחבל הריינוס העליון ובסביבות מערב שווייץ ברבע הראשון של המאה הארבע-עשרה. כתב-היד נכתב בידי יוסף הסופר (דף 161ב) ונוקד על-ידי מאיר הנקדן (דפים 158–161). לואיזה מורטרה אוטולנגי משערת, ששני סופרים אלה כתבו וניקדו גם כתב-יד אחר, ”החומש האשכנזי של פרמא” (כתב-יד 3289) עם מגילות והפטרות, שמוצאו מאותו מקום ומאותה תקופה, אך הדבר אינו ברור כל צורכו, למרות שגם בכתב-יד זה כתב פלוני בשם ”מאיר הנקדן” את שמו במיקרוגרפיה, אות אחת בכל עמוד (דפים 358–369).

כרך ב, דף 92ב

לוחית למלות-הפתיחה של ספר ישעיהו, עם רקע גיאומטרי של מעיינים למלות-הפתיחה. שלוש הקשתות ממסגרות את שלושת טורי הטקסט. העמוד כולו ממוסגר בעיטור מלאכת פיליגרא באדום ובכחול עם המסורה הגדולה במיקרוגרפיה. בראש העמוד נראה ציד של החיה הדמיונית חד-קרן (צבי בעל קרן אחת).

PARMA, BIBLIOTECA PALATINA, MS. 3286 AND MS. 3287

מפרט: קלף, I+202+I דפים, 49.6×36.5 ס”מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 26 שורות בשלושה טורים. ארבע לוחיות מלות-פתיחה בראשי כמה מן הספרים (דפים 1, 46ב, 92ב, 131). מלות-פתיחה ססגוניות בהפטרות. מסורה גדולה במיקרוגרפיה, המעוצבת בדמות בני אדם, בעלי חיים ומוטיבים פרחוניים שונים וכן בצורותיהן של אותיות שונות.

קולופון: דף 161ב: ”חזק ונתחזק יוסף הסופר” נכתב מתחת לטקסט, ללא ציון תאריך ומקום. דפים 158–164: השם ”מאיר” (הנקדן) כתוב במיקרוגרפיה, אות אחת בכל עמוד.

תולדות כתב-היד: כתב-היד היה חלק מאוסף I בטיקט דה-רוסי והועבר לספרייה הפלטינית יחד עם שאר כתב-היד שבאוסף.

ביבליוגרפיה: De Rossi, *Cod. Heb.*, No. 440, 1 and 2; Mortara-Ottolenghi, in *Manoscritti biblici ebraici*, Nos. 20, 21, pp. 66–68, Pl. IV; Mortara-Ottolenghi, *Berio Bible*; Tamani, Parma, No. 4, pp. 47–48

געבויגט געווען איז ער לא יבשר ולא ימאס כל חכם חדש חדשים היה ליה כל חכם אשר
 יחרם בו האדם לא פרה בזה זכות וכל ביעטור הארץ ביארע הארץ יופיע העין ליה
 יא קדש ליה ואל ימאס אל אש ביעטור המעטור יזה עילין עמי מעטור מעט
 ימאס כל אשר עבר וזה רשע רשע יחד נקיש ליה לא יבוא בין טוב לרע ולא
 יבדעו ואל יבדעו יבדעו וזה הוא ובמדרשו היה קדש לא ימאס יעלה המעטור אשר
 ענה יהיה את אשר אל בני ישראל בזה סיג

חזק

סבין סבין סבין סבין סבין

“חומש קובורג”

חומש, מגילות, הפטרות והיבורים לשוניים מאת יקותיאל בן יצחק כהן הנקדן, כולל החיבור “עין הקורא”
קובורג, 1395

החיבורים הלשוניים והדקדוקיים שנוספו לכתב־יד זה הם יוצאי דופן, ובכך הוא נבדל משאר החומשים האשכנזיים, שבררך כלל נוספו להם רק המגילות וההפטרות. מתוך הכתב והקולפון ברור, שכל כתב־יד נכתב על־ידי אותו סופר, שמחה בן שמואל הלוי, בקובורג בין השנים 1390 ו־1396. שני נקדנים ניקדו את כתב־היד. שמואל בן אברהם ממולרשטאדט ניקד את החומש בכְּמָרָג, ואילו גרשם בן יהודה ניקד את המגילות, את ההפטרות ואת החיבורים הדקדוקיים בכפר בשם רוטלוי. מן הכתובת שבסוף כתב־היד (דף 252) נראה, שהוא נכתב בעבור מאיר בן עובדיה הנקרא לִיבְרָטוּט, שחיבר שיר שבו מופיעים שמו ושמות הסופר ושני הנקדנים באקרוסטיכון. בפתוחות חמשת חומשי התורה ופרשיותיהם מצויות לוחיות למלות־פתיחה מעוטרות. רוב העיטורים הם פרחוניים, אך יש בהם גם כמה עיטורי בעלי־חיים המכוסים בנוצות מתנפנפות, וכמוהן דרקונים ודמויות גרוטסקיות. שתיים מלוחיות מלות־הפתיחה מצוירות בעט בדיו חומה. לוחית אחת שלמה (דף 170) היא בעלת רקע של דיו חומה, שבו השאיר הצייר את הרגם של תשובות עדינות בלתי צבוע, וכך נוצר רושם של תחרה בצבע חום מסביב למלת־הפתיחה הכתובה בזהב. לוחית זו מוקפת במסגרת רחבה, שצוירה באותה טכניקה של דמויות בלתי־צבועות שכאילו נחקקו בתוך רקע צבוע ובה כמה סצינות של ציד. בגדיהן של כמה מן הדמויות בסצינות אלו צבועות בצבעי־מים מדוללים, בעיקר בירוק ובאדום. מלת־הפתיחה “בראשית” לחיבור על שינויי־הנוסח של המטורה מאת יקותיאל (דף 190) עשויה באותה טכניקה, אך עיטוריה מתארים דרקונים, מלאכים ודמויות גרוטסקיות. בסוף שלושה מחמשת חומשי התורה נמצאות לוחיות מצוירות המתארות מלמדים וחזן. לוחיות אלה הן הרחבה של העיטורים שהתלוו לציון סכום פסוקי של כל ספר. בסוף ספר שמות (דף 354) נראה אדם היושב על ספסל ולידו כלב קטן, כבול בשלשלת, המחזיק בפיו מגילה, וכן דרקון ואריה לרגליו. בסוף ספר ויקרא (דף 272) נראים מלמד ותלמידו (ראה כאן). בסוף ספר במדבר (דף 96) נראה חזן העומד על במה וקורא ממגילה פתוחה; על המגילה כתוב שם הנקדן.

העיצוב והצבעים העדינים אופייניים לאיזור גרמניה התיכונה, ואפשר שכתב־היד אכן צויר בקובורג או בסביבתה, בזמן שבו נכתב (1395 לערך). אם אכן המבנה שבתמונה ממול הוא המבצר של קובורג, הרי זו תמונה אותנטית יחידה במינה בתקופה זו. הטכניקה של העיטור, המורכב מרישומי מכחול ללא קווי־מתאר נראים לעין, כפי שהיא מתגלה באחת הלוחיות (דף 170), היא יוצאת דופן.

דף 272

לוח מאויר בסוף ספר ויקרא ובו מלמד המניף את שוטו מעל לתלמיד כדי לזרוזו בלימודיו. בספרו של הילד כתובה ממרתו של הלל הזקן: “מה דְּקָנִי לך לא תעבִיד לחברך והשאר זיל גְּמור, כלומר: “מה ששנא עליך לא תעשה לחברך [זאת כל התורה] והשאר [אינו אלא פירוש] לך ולמדך”. מאחורי התלמיד תלוי שעון חול. המלמד ותלמידו נהנים בתוך מסגרת ארכיטקטונית משולשת שמעליה מתנשא, לדעת ירגן אֶרְדְּמַן, המבצר של קובורג. סכום פסוקי ספר ויקרא בנוטריקון “נֶפֶץ” מהווה מסגרת עליונה.

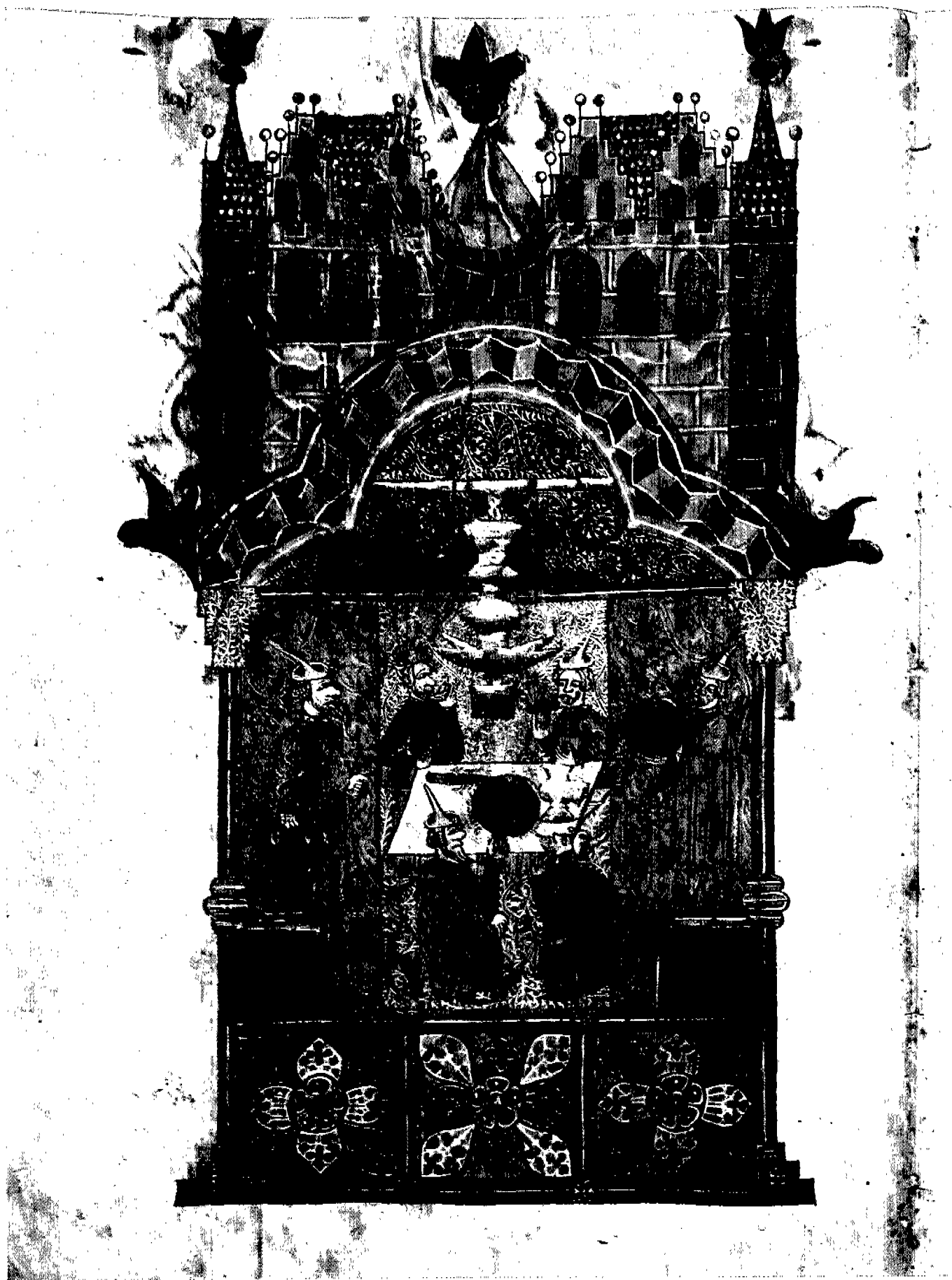
LONDON, BRITISH, LIBRARY, ADD. 19776

מפרט: קלף, 252 דפים, 29×21.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 32 שורות בשני טורים. שלוש לוחיות צבעוניות ובהן אילוסטרציות בסוף שלושה מחמשת חומשי התורה. שמונה לוחיות למלות־פתיחה מצוירות, עם עיטורים פרחוניים ודמויי בעלי־חיים. ארבע ממלות־הפתיחה לחמש מגילות כתובות בדיו ומוקפות במתווז עט; סביב המלה השאיר הצייר רווח לעיטורים.

קולפון: דף 252: “זה ספר חומש עברי וחמש מגילות והפטרות... כתב ר' שמחה בר' שמואל הלוי וגמר בעיר קובורג ור' שמואל בר' אברהם ניקד דו' חומשים בעיר בבנברק ור' גרשם בר' יהודה נקד חמש מגילות והפטרות... בכפר רוטלוי והכל נשלם ונגמר בעזרת מגן ישראל ביום א' בראש חדש כסליו שנת חמשת אלפים ומאה וחמישים ושש שנים לפרט... (14.11.1395) שלי זה הספר מאיר בר' עובדיה המכונה ליברטרוט... “דפים 96, 222: “עד כאן ניקדתי שמואל בר' אברהם ממולרשטט בשש שבעות...”

תולדות כתב־היד: דף 117: שיר בעל אקרוסטיכון “מאיר” (הבעלים הראשונים), שסופו: “שנת ציון (1396) כְּמִשְׁפֵּט תְּפִידָה וְשִׁבְיָה בְּצִדְקָה”. דף 252: ציוני פטירת הורי הבעלים, 1535 ו־1538. דף 1: ציון בעלים: אלכסנדר בן שלמה זלמן כהן, 1750 (מץ?); נרכש באפריל 1854 למען הספרייה הבריטית על־ידי דניאל נאט (Nutt) מאת מ. אשכנזי.

ביבליוגרפיה: Margoliouth, No. 80, I, pp. 53–56; Leveen, p. 184; Erdmann, Coburg; Narkiss; *British Isles*, III

“הגדת-אַרְנָה מיכאל”

הגדה כמנהג אשכנז, דינים ומנהגים לפסח עם פירוש להגדה ולדינים גרמניה, איזור הריינט התיכון, 1400 לערך

“הגדת-אַרְנָה מיכאל” מיוחדת במיעוט האילוסטרציות שבה ובכך היא אולי יוצאת-דופן ושונה מן ההגדות שמדרום גרמניה שנכתבו במאה הארבע-עשרה. בסגנון האיור שלה יש שילוב המסורת הקדומה של דרום גרמניה עם סגנון שהושפע מאיטליה. הדבר ניכר בשימוש שעושה הצייר בפרספקטיבה ובמוטיבים העיטוריים. הכתב וסגנון הציור מורים על מוצא מערב גרמני; הפרחים הגדולים והמסוגגנים, הנראים מלמעלה, התשלובות הפרחוניות והדרקונים, וגם המבנים הארכיטקטוניים הנראים בעמודי-האיור השלמים טיפוסיים לכתב-היד המצוירים שמוצאם מהבל הריינט התיכון. דמויות האנשים מצוירות בסגנון פשוט. מציאותן של אותיות הכתובות בכתב עברי, המסורטטות כראות, בתוך האילוסטרציות (דף 99), מורה על כך שהצייר היה יהודי. לאחרונה טענו מנדל וטובה מצגר, שציורי הגדה זו נצבעו מחדש במאה התשע-עשרה בסגנון של ימי הביניים.

בכתב-היד יש שני עמודי-איור שלמים (דפים 40, 45) ולוח אחד המשתרע על פני מחצית העמוד (דף 10), המתארים שלבים שונים בטקס ליל הסדר. יש הרבה לוחיות למלות-פתיחה ושתי לוחיות לאותיות-פתיחה (דפים 40, 45). בשוליים החיצוניים של כמה עמודים (דפים 6, 7, 8, 11, 32, 33, 34) ובעיטור שוליים רחב אחד (דף 99) יש אילוסטרציות של אנשים המסיבים לליל הסדר. אדם אחד נראה מחזיק בידו מצה (דף 32), אחר מחזיק מרור (דף 33). בשולי אחד העמודים (דף 14) נראה רישום דיו של החכם, הראשון מארבעת הבנים שבהגדה. השימוש בטכניקה שונה אינו אומר בהכרח שרישום זה צויר בזמן מאוחר יותר מזה שבו צוירו שאר הציורים. יתר על כן, מאחר שהפירוש להגדה נכתב כאן סביב רישום דמותו של הבן החכם, יש להניח שהסופר תכנן את הכתיבה בהתאם לרישום מוקדם שהיה לנגד עיניו. מלות-פתיחה רבות, וחלק מן הטקסט, נכתבו לסירוגין בדיו אדום, חום וירוק. הלוחיות למלות-הפתיחה מעוטרות בעושר רב במוטיבים צמחיים, גיאומטריים ופרחוניים; לעתים משובצים בתוך התשלובות בעלי-חיים ודמויות גרוטסקיות. לארבע מלוחיות-הפתיחה יש תשלובות המשתרגות מהן ומקיפות את הטקסט כולו (דפים 10, 11, 40). לפי ציוני הבעלים המאוחרים יותר היה כתב-היד בידי יהודים מקהילות אשכנז במשך המאות השש-עשרה והשבע-עשרה, בגרמניה או באיטליה. מרדכי נרקיס, שהיה מנהל בית הנכות הלאומי בצלאל, ראה אותו בביתו של מרת גרסין (Garsin) במרסיי ב-1950.

דף 40

עמוד איור שלם, הממוסגר במבנה ארכיטקטוני, ובו שולחן ליל הסדר וסביבו ארבעה מסובים המספרים ביציאת מצרים. מימין מביא אדם נוסף מצה, ומשמאל מביא אדם נוסף כד יין, שניהם צבועים בכסף. מנורת שבת מוזהבת תלויה במרכז החדר.

ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל 180/58

מפרט: קלף, I+75+I, 35x25.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, הטקסט המרכזי 10 שורות לעמוד. הדינים והמנהגים נכתבו בכתב עגול קטן יותר (דפים 3–10). 35 שורות בשני טורים; הפירוש נכתב בשוליים החיצוניים וב-38 שורות בדף 39. שני עמודי איור שלמים ולוחיות למלות-פתיחה מוזהבות לחלקיה העיקריים של ההגדה. ציורי-טקסט של דינים ומנהגים לפסח בשולי תשעה עמודים (דפים 6, 7, 8, 9, 11, 14, 32, 33, 34). כריכת עור חום, פגומה, מן המאה השמונה-עשרה.

תולדות כתב-היד: בדף 1: ציון לידת בת ב-1570 ושני ציוני בעלים — משה ב"ר אפרים (1691) ויעקב ב"ר אברהם משולם. השם ניסים מוטבע בצריבה בכריכה הקדמית. נמצא בידי מרת גרסין ממרסיי לפחות עד 1950. הוענק למוזיאון ישראל, אגף בצלאל ב-1966 על-ידי מר יעקב מיכאל, ניו יורק, לזכר אשתו אֶרְנָה.

ביבליוגרפיה: Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 9; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, I, 1976; Metzger, *Daily Life*, p. 299

הראשון צלה נזהר רעה ראשו חשה בתורה
 ומצב להרא ששית אחד זה יחיד בעבודת טהור
 זכרם פכבש אלה ביהודי זמם אפיה השביעי קה
 קטנם זהב אנטורד אליו גם זיפצורד לי למטעה ה

קונם יורז העלב הטוב לברר
 זעה הרצני לפה תאחר זעה
 זעהי להסתירות לא אחר
 הב רודר מדסלרשע חל
 חיק ביהודי בלי פשע חפז
 חלד חלכלם שדעשע הזזה
 הזזה בישפט בניה חמטה
 נפשה על ציה חלפה והטב
 חיה לקניה חמס אכגמר
 לעבוד הסידים אילו וחריגתם

זכור חפז ביהודי בלי זכור
 מזה טיפסות אשר לא ימדה טיפוס יחזי חרז
 עזא טיפס חפז שבי חרז טכיד וקררז פבי גדי
 טדייה ומוקדה להבבד בשלד יחז טבילוח מתט
 מתטהב חרז ל מטי קדישים מצנה
 מצטיחם להבביל טרהב סקרה נס
 יחז ונישא טיפס
 שביים יחז לכולם מקנאות ביה

“ספר המכלול של המבורג”

סידור תפילות לתפילה בציבור ותפילות יחיד לכל השנה, הפטרות, הגדה, קינות, ברכות לברית מילה ולנישואין, ולוח למולד הירח. איזור הריינוס התיכון (מיינץ?), 1434

“ספר המכלול של המבורג” הוא יותר מאשר סידור תפילה רגיל. הוא מכיל לקט מיוחד של תפילות, מנהגים וקינות. הלכת הוא אישי ביותר ומעיד על כך שהוכן כנראה בעבור יהודי משכיל ואנייטעם, שהיה אף אמיד עד כדי להזמין לעצמו כתביד עשיר תוכן מעין זה. בתפילות מודגש מנהג מגנצא (מיינץ), אך באוסף הקינות נזכרות ערים אחרות במרכז גרמניה ובדרומה – ביניהן קלן, וירצבורג, רוטנבורג ונירנברג – כמקומות שבהם נהרגו יהודים על קידוש השם. למרות זאת יש להניח, שמקורו של כתב היד הוא במיינץ. האילוסטרציות שבכתב-היד תוכננו, ללא ספק, בידי הסופר שכתב אותו, יצחק בר שמחה גנשמן, שחתם את שמו בראש הלוח למולד הירח, המתחיל בשנת 1428 (דף 122). הסופר השאיר חללים לצירי האילוסטרציות בתוך טורי הטקסט במקומות המתאימים לדעתו. האילוסטרציות שבכתב-היד מצויות גם בלוחות למלות-הפתיחה וגם בלוחות בלתי ממוסגרים הפזורים בטקסט באקראי. אפילו הלוחות למלות-הפתיחה שאין בהן אילוסטרציות מכילות ציורי נוף, ומלות-הפתיחה מתגמדות בתוך הציור. הספר פותח באילוסטרציה של יום הדין האחרון (דף 1): בפניה השמאלית עומד יהודי ומתפלל מאחורי המלאך השומר על שערי גן עדן. מנגד נראה מלאך היודר משמים ומחזיק בידו את מאזני המשפט; השטן, שער ושחור, מנסה להטות את כף המאזניים לצדו. במרכז, בחלק העיקרי של הלוח, נראית עקדת יצחק, זכר לברית שברית ה' עם אברהם והברכה שבירך אותו ואת זרעו בעת העקדה. שאר האילוסטרציות סדורות בקבוצות, אך משום שכתב-היד נכרך בסדר לא נכון, מתקבל הרושם שהן פזורות באקראי. בהגדה (דפים 222–240) יש אילוסטרציות רבות המכילות ציורי-טקסט, ציורים תנכיים, ציורי טקסים ומנהגים וציורים המתארים את הגאולה לעתיד לבוא. כמה מהם מבוססים על אגדות מדרשיות, ובין ציורי הטקסט יש כמה איורים מילוליים. קבוצה אחרת של אילוסטרציות קשורה לפיוטים לחנוכה (דפים 78–81), ומתארת גאולה בדרך נס; האילוסטרציה המובאת כאן היא חלק מקבוצה זו (דף 79). קבוצה נוספת היא של אילוסטרציות לקינות על חורבן והרס של קהילות שונות. לא כל האיורים שב“מכלול” צוירו בידי אותו צייר, אם כי ודאי שנעשו באותו בית מלאכה. הקבוצה הראשונה והאחרונה דומות ביותר זו לזו, אף שגם אלו לא בהכרח צוירו בידי אותו אמן. קבוצת האיורים הקשורה לחג החנוכה היא הפחות מעודנת מכולם, אף שהיא רבת הבעה. דרך ציורו של הנוף הנראה כאן, סגנון הדמויות, וקפלי האריג של בגדיהן וכן הקומפוזיציה החופשית – כל אלה אופייניים לציור של איזור הריינוס התיכון שהתפתח בהשפעה איטלקית, בראשית המאה החמש-עשרה, ומכולן הגיע לכתב-היד המצויירים העבריים.

דף 79

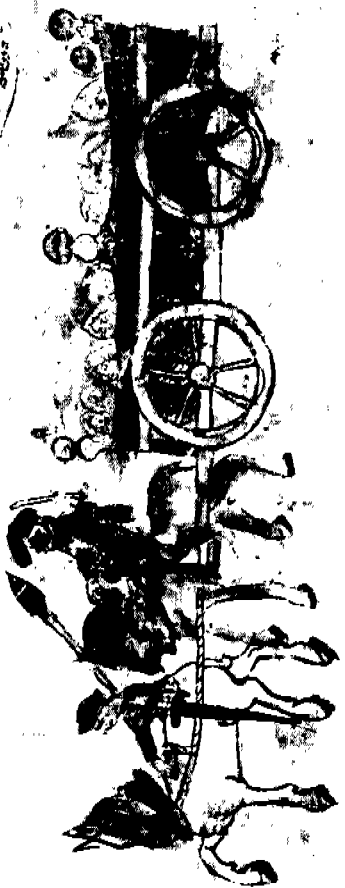
שני איורי טקסט המעטים פוּט לחנוכה. בעליונה נראית חנה מקוננת על שבעת בניה שנהרגו, משום שמיאנו לציית למלך ולהשתחוות לפסל. ציור בניה עומד כבול ליד המלך, המחזיק בידו טבעת. לפי המסופר (בספר מקבים ד') זרק המלך אנטיוכוס אפיפנס את הטבעת לפני הפסל וביקש מן הילד להרימה. אילו היה הילד מרים את הטבעת, היה חייב להתכופף לפני הפסל, והיה הדיבר נראה כאילו הוא משתחוה לו, אך הילד מיאן. בציור התחתון נראית אישה יהודייה טובלת במקוה ובעלה ממתין לה במיטה. לפי המסופר בפיוט אסר המלך על קיום כל המצוות, כולל מצוות הטבילה במקוואות, וזו המציא לנשות ישראל בדרך נס מקוואות בביתן.

HAMBURG, STAATS-UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, COD. HEB. 37

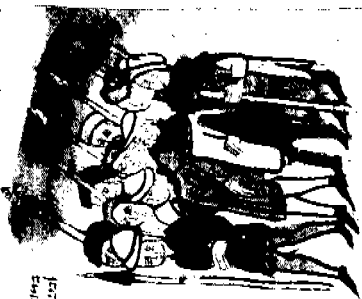
מפרט: קלף, 205 דפים, 22×30 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 22 שורות לעמוד, ציורי טקסט רבים ולוחות למלות-פתיחה. כמה מלות-פתיחה ואותיות-פתיחה מעוטרת ברישומי-עט וצבעים.

קולופון: דף 122, בראש לוח מולד הירח, הפותח בשנת 1428: “יצחק בן שמחה גנשמן”. דף 131, סוף הלוח: “זאת הלוח איזה מולד שתוצה ועומדת לעולמי עד... והמשרת למחזור ער”ד אשר אנו עומדין עכשיו בתוכו שבע שנים קצ”ד לפרט...” (1434).

ביבליוגרפיה: Steinschneider, *Katalog Hamburg*, No. 86; Italiener, *Darmstadt*, pp. 10, 34, 180ff.; Fooner, Joel ben Simeon, p. 221; Gutmann, *Haggadic Motif*, p. 21; *Synagoga*, Recklinghausen, No. B. 30, Frankfurt, No. 90; *Monumenta Judaica*, No. D. 30; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 30, 31

Handwritten text in a small box, likely a marginal note or label.

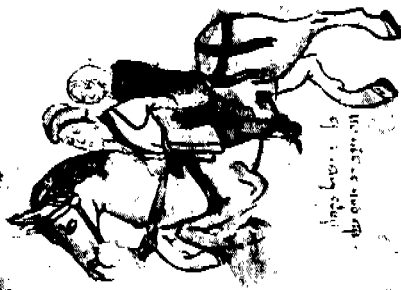
Handwritten text in a small box, likely a marginal note or label.

Main body of text in a medieval script, arranged in several columns. The text is written in a dark ink on a light background.

Handwritten text in a small box, likely a marginal note or label.

Main body of text in a medieval script, arranged in several columns. The text is written in a dark ink on a light background.

Handwritten text in a small box, likely a marginal note or label.

“הגדת-נירנברג השנייה”

הגדה כמנהג אשכנז

איור הריינס התיכון (?), אמצע המאה החמש-עשרה

“הגדת-נירנברג השנייה” היא הגדה אשכנזית טיפוסית מן המאה החמש-עשרה. כתב-היד מתחיל בשלושה עמודי איור שלמים, המתארים את ההכנות לחג הפסח, בעיקר את אפיית המצה וביעור חמץ (דפים 1–22). בשוליהם החיצוניים והתחתונים של כל העמודים נמצאות אילוסטרציות הכוללות ציורי-טקסט, ציורים תנכיים, ציורי טקסים ומנהגים וציורים המתארים את הגאולה לעתיד לבוא. ליד כל הציורים יש כותרות מחורזות בתוך סרטים מעופפים, המסבירות את משמעותם; חרוזים אלה כתובים בקלילות, בעברית המעורבת לעתים בידיש. למשל, בדף 12 נראה משה המציל את בנות מדיין מן הרועים ומעל הכול הכתובת: “וכאשר נתן משה ליל רגנות ממדן כאו שבע בנות”.

ובדף 18 נראים בני ישראל יוצאים ממצרים, אחרי שלקחו מן המצרים את הכלים השאולים מהם, והכתובת אומרת: “בנות ישראל האהובים נושאים תוך כיס זהובים”.

ציורי-הטקסט התנכיים והמדרשיים כלולים בשלושה מחזורים עוקבים. הראשון מביא את סיפור יציאת מצרים, החל בלידת משה וכלה במרים ובנות ישראל היוצאות בתופים ובמחולות (דפים 22–27). השני, המביא את סיפורי ספר בראשית (דפים 30–37), פותח באדם וחוה ומסיים ביוסף בהיותו משנה לפרעה. המחזור השלישי מביא אירועים משאר חלקי התנ”ך (דפים 37–41), והחל במשה המקבל את לוחות הברית וכלה במאורעות מחיי יהושע, שמואל, שמשון, דוד, שלמה ואיוב.

בין ציורי-הטקסט התנכיים יש אגדות רבות שמקורן במדרש, בעיקר במדרש האגדה “ספר הישר”, שנתחבר בימי הביניים. כמה מן הכותרות נכתבו ברוחו של מדרש אגדה זה. בצד הציורים התנכיים נמצאים כמעט בכל עמוד ציורי-טקסים ומנהגים הקשורים בליל הסדר.

בציורי הגאולה לעתיד לבוא מופיע פעמים רבות אליהו הנביא, מבשרה המסורתי של הגאולה. באחד מהם (דף 29) נראה ילד הפותח את הדלת לאליהו הנביא בעת קריאת “שפוך חמתך”. בסוף כתב-היד (דף 41) נראה אליהו הרוכב על חמור בראש תהלוכה של בני ישראל.

הסגנון המושפע מהציור האיטלקי, העיטורים וצבעי האילוסטרציות יכולים להצביע על מוצא כתב-היד מאזור הריינס התיכון, מאמצע המאה החמש-עשרה, אך הדבר טעון עדיין מחקר. צורת הכתיבה וסידור הטקסט, וכן בחירת האילוסטרציות וסגנון, קרובים מאוד ל-“הגדת-יהודה” (ראה לוח 41). אך אין אנו יודעים איזה משני כתב-היד הוא המוקדם, והאם ציורו שניהם באותו בית מלאכה, האם העתיק האחד מן השני, או שניהם הועתקו מכתב-יד שלישי.

דפים 119 – 20

שני עמודים בעלי ציורי-שוליים המתארים את יציאת מצרים. מימין לשמאל מתוארים בני ישראל כפרשים חמושים, או כחיל רגלים. הנשים יושבות במרכבה, רוכבות מאחרי בעליהן על סוסים, או הולכות ונושאות תינוקות וסלים על ראשיהן. בפינה השמאלית העליונה נראה מאחורי עץ דוב הבא להפחיד את בני ישראל ולמנעם מלעבור דרך ארץ פלשתים בדרכם לארץ כנען.

ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 24087

מפרט: קלף, 42 דפים, 25.5×18 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 13 שורות בעמוד; ההוראות – בכתב קטן יותר. שלושה ציורי-טקסט המשתרעים על-פני עמודים שלמים של ההכנות לליל הסדר. אילוסטרציות בשוליים בכל דפי הטקסט. מלות-פתיחה, חלקן בלוחיות, בזהב ובדיו אדום, ירוק וכחול. אינו כרוך.

תולדות כתב-היד: המוזיאון הגרמני בנירנברג, כתב-יד 2121. מאז 1958 בספריית שוקן, ירושלים.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 125–170, Pls. XVI–XXVI; Gutmann, *Haggadic Motif; Gutmann, Haggadah*, No. 34; Schocken, *MSS. Exhibition*; Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 11; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, II, 1980

אלו אלהינו ואל עמנו
שוראנו דניא מוט
לכערהכא איהו אל הארץ
אשר נטבע לאברהם
כל ארץ יבנה

שבת

למנוח חייבים להודות להלל

כל אשר קנה שלום
וחיים וצדק מן הארץ

"הגדת-יהודה"

הגדה בנוסח אשכנז
איזור הריינוס התיכון (?), אמצע המאה החמש-עשרה

האילוסטרציות ב"הגדת-יהודה" זהות כמעט לגמרי לאלו של "הגדת-נירנברג השנייה" (לוח 40). יש בה שני עמודי-איור שלמים, המתארים את ההכנות לפסח (דפים 1ב, 2), וכן אילוסטרציות תב"כיות, ציורי טקסים ומנהגים וציורי גאולה המעטרים את השוליים החיצוניים של כל העמודים. בחירת האירועים, סגנון הציורים, צבעיהם והכתובות המזהות את תוכנם זהים אף הם לאלה שב"הגדת-נירנברג השנייה". לא ברור איזו משתי ההגדות היא המוקדמת, האם ציורו שתיהן באותו בית מלאכה והאם הועתקו זו מזו, או מכתב-יד שלישי מוקדם יותר. נראה, שהצייר של "הגדת-יהודה" לא היטיב לצייר כצייר של "הגדת-נירנברג השנייה". סגנונם של שני הציירים, המושפע מן הציור האיטלקי, מקורו אולי באיזור הריינוס התיכון מאמצע המאה החמש-עשרה, אך קביעה חד-משמעית בעניין זה מצריכה מחקר נוסף. מציאותם של כמה מוטיבים ארכאיים במבנים הארכיטקטוניים, בבגדים וכן בעיטור, ואופיים הפשוט של הציורים – כל אלה מעידים בבירור על כך שהצייר לא היה מומחה במלאכתו.

דף 22

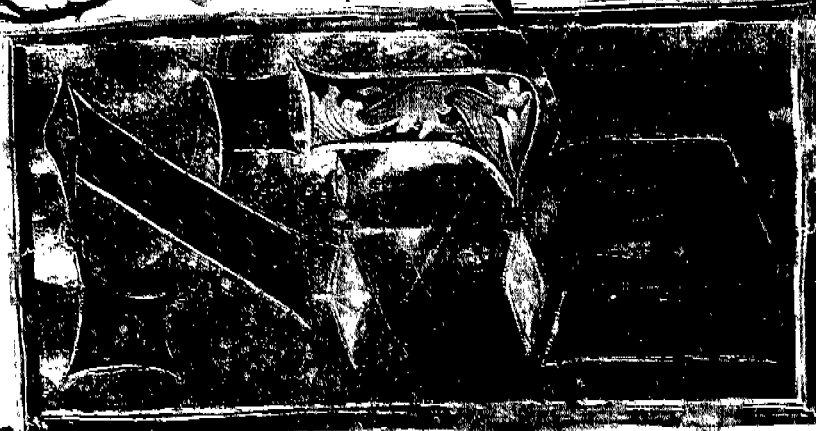
בני המשפחה מסיבים לשולחן הסדר ומגביהים כוס יין לקריאת ההלל. ציור-טקסט לפסוק "לפיכך אנחנו חייבים להודות, להלל" וברומה.

ירושלים, מוזיאון ישראל, כת"י 180/50

מפרט: קלף, 40 דפים, 23x17 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 13 שורות בעמוד. ההוראות כתובות בכתב קטן יותר. כריכת-עץ מודרנית עם גב-עור חום מן המאה התשע-עשרה, עם שתי רצועות עור וסוגרי-מתכת.

תולדות כתב-היד: 1899, בית ממבר עתיקות של רחנבאום, פרנקפורט. נקנה על-ידי פרופ' ד"ר ויקטור גולדשמידט מהידלברג. נרכש על-ידי מר היינריך איימן, לונדון, מאלמנטו של גולדשמידט. פרופ' א.ש. יהודה. הוענק לבית הנכות הלאומי, בצלאל, ב-1955 על-ידי אלמנטו, רחל אתל יהודה.

ביבליוגרפיה: נרקיס, הגדת-יהודה; Narkiss, Haggadah, No. 35; Kaufmann, Cycles d'images; Gutmann, Haggadic Motif; Gutmann, Haggadah, No. 12; Narkiss and Sed-Rajna, Index of Jewish Art, II, 1980 Cat. Jerusalem.

IN THE NAME OF THE
FATHER AND OF THE
SON AND OF THE
HOLY GHOST
AMEN

“הגדת-לונדון של יואל בן שמעון”

הגדה כמנהג אשכנז, עם פירוש מאת רבי אלעזר מוורמס
בווריה ומרכז איטליה, אמצע המאה החמש-עשרה

הגדה זו היא אחד מכתבי-היד המוקדמים ביותר שבידינו מבית-מלאכתו של הסופר והצייר יואל בן שמעון. בצדיהם ובשוליהם התחתונים של רוב העמודים אנו מוצאים אילוסטרציות הכוללות ציורי-טקסט, ציור טקסים וציורים תנכיים. אלו הן אילוסטרציות צבעוניות בלתי ממוסגרות, המתארות סצינות או דמויות בודדות. איורים אלה נעשו בשני סגנונות שונים, האחד גרמני, כמו זה שבדף שלפנינו, והשני איטלקי (ציורים 58, 61). הציורים בסגנון הגרמני מצויים בקונטרס הראשון ובחלק מן הקונטרס השני, וכן בשני הקונטרסים האחרונים מתוך ששת הקונטרסים שבהגדה זו. בציור הגרמני הדמויות גדולות וכבדות-בשר, ויש חיוניות והבעה רבה יותר בפניהן מאשר בתנועותיהן. הדמויות צבועות בצבעים שמעבריהם רכים ובלתי מודגשים, האופייניים לכתבי-היד המצויים שנוצרו בבווריה באמצע המאה החמש-עשרה. הלוחיות שצייר הצייר הגרמני צבועות בצבע כחול עז או בזהב ממורט, ומלות-הפתיחה או אותיות-הפתיחה מוזהבות או צבועות בצבעים עזים.

האיורים מן הסוג השני הם איטלקיים בסגנונם, אם כי נעשו בידי יואל בן שמעון, שנולד ורכש את הכשרו האמנותי בגרמניה. הן נמצאות בעמודי הקונטרס השני ובקונטרסים השלישי והרביעי. הדמויות עשויות ברישומי עט ובצבעי מים. הן תמירות ודקות, ולעתים הן נראות בצדודית. הלוחיות למלות-הפתיחה צבועות בירוק או בסגול, והעיטורים עשויים בגווניו בהירים על רקע כהה של אותו צבע. רוב העיטורים הם בתשלובות צמחיות המכסות את הלוחית כולה ומעוצבות או מעלי אֶקְתוֹס עבים או מעלים דקים סגלגלים. חלק מהתשלובות האיטלקיות מלאות וכבדות יותר ונראות כסרטים מקופלים, שמתוך העלים שלהם מציצים ראשים גרוטסקיים של בני-אדם או בעלי-חיים. נראה, ששני הציירים איירו את כתב-היד בתקופות שונות. שילה אָן־מוֹנְדֵס הגיעה לכלל מסקנה, שהצייר הגרמני צייר אחרי שיואל בן שמעון גמר את מלאכתו, ואף כיסה במקומות מספר את ציוריו, אף שההגדה חתומה על-ידי יואל בן שמעון, המציין שהוא צייר אותה (ראה קולופון).

פרופ' אדמונדס גילתה עוד, שהצייר הגרמני של ההגדה הוא יוהנס בַּמְלֶר (Bämle) מאוגסבורג, שקיבל על עצמו לשפץ את ציוריו של יואל בן שמעון, כנראה לפי בקשתו של המזמין ר' יעקב מתתיה, שבשילבו צייר בַּמְלֶר מחזור תפילה אחר. הציור המופיע כאן הוא דוגמה מובהקת לסגנון הדמויות וגם לעיטור האופייני ליוהנס במלר.

“הגדת-לונדון” היא היצירה השנייה ביותר במחלוקת מתוך קבוצה גדולה של כתבי-יד המיוחסים ליואל בן שמעון, המכונה פייבוש אשכנזי מבין או מקלן. אחד-עשר מכתבי-יד אלה יש בהם קולופון המציין, שיואל בן שמעון כתב אותם, ושישה מבין אלה מתוארכים לשנים שבין 1449 ו-1485. כל שאר ציוריו של יואל בן שמעון עשויים בסגנון איטלקי, המושפע מאסכולת פירנצה, וניכרת התפתחות בסגנונו עם אלה הקרובים בסגנונם לציוריו של יואל בהגדה זו (ציור 61) נמנית מצד אחד “ההגדה השנייה של ניו יורק”, שבסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק (כת"י Mic. 8279) משנת 1454, ומצד שני “הסידור של מָרְוִילֶה” שבספרייה הבריטית (כת"י Add. 26957) משנת 1469. אפשר אם כן להניח, שהגדה זו צוירה על-ידי יואל בן שמעון בסביבות 1460.

ניתן לשער, שיואל בן שמעון הגיע לצפון איטליה מגרמניה כבר ב-1452, הואיל והמחזור שכתב בקרמנזה בשנת 1452, ושהיה לשעבר בספריית טורינו, עוטר בהשפעת הסגנון האיטלקי. אפשר שבגרמניה צייר יואל את “הגדת-נירנברג הראשונה”, הנמצאת בספריית שוקן בירושלים והועתקה כנראה בשנת 1449 (ציור 59). מכל מקום ברור, כפי שהוכיח פרופ' מלאכי בית-אריה, שיואל נדר עם אבורי הכתיבה והציור שלו לא רק באיטליה, אלא גם חזר כמה פעמים לגרמניה מולדתו. למרות ההשפעה האיטלקית החזקה שהייתה עליו נותר יואל בן שמעון צייר גרמני ביסודו; הרכות המתבטאת בבגדים ובפנים והקומפוזיציות הדחוסות שלו מעידות על כך.

דף 6

לוחיות למלות-הפתיחה “כזה לחמא” עם אילוסטרציות לסעודת פסח, שצייר על-ידי הצייר האוגסבורגי יוהנס במלר (Bämle).

LONDON, BRITISH LIBRARY, MS. ADD. 14762

מפרט: קלף, 49 דפים, 37.5x28 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, בדרך כלל 12 שורות לעמוד. הפירוש נכתב בכתב אשכנזי עגול בשוליים. האילוסטרציות המצוירות בשוליים מעטרות לוחיות למלות-פתיחה ובהן דמויות משני סגנונות, איטלקי וגרמני. חלק מן הפירוש עוצב בצורת דמויות המוקפות ברישומי-עט צבעוניים. כריכת עור חום כהה מן המאה החמש-עשרה. בכריכה הקדמית עיצוב מסוגן בחריטה בעור, המתאר את מיכאל הקדוש ובידיו רומח וחרב מונפת כלפי מעלה, ניצב בגלגלים מפותקת על פני דרקון מובס. משמאל נראים אדם וחוה, עומדים עירומים על-פני גלגל הגורל.

קולופון: דף 48ב, בצורת שיר מחורז הכתוב בשוליים החיצוניים. האות הראשונה של כל שורה מהווה אקרוסטיכון של השם “יואל”: “יִצְעֲנִי לְבִי לְהַשִּׁיב לְשׂוֹאֵל / וְיֵאמֶר מִי צִיֵּר אֶת אֵל / אֶעֱנֶהוּ אֲנִי הוּא / נִיבֵשׁ הַנֶּשֶׁם יוֹאֵל / לִרְיָ יִעֲקֹב מִתְחִיָּה שִׁי עוֹלָם בֵּן מַהֲרִי אִישׁ לְאֵל”.

תולדות כתב-היד: נרכש על-ידי הספרייה הבריטית מן ה"ה פִּיין ופוס ב" 1844.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 120–125, Pls. XI–XV; Italiener, Darmstadt, pp. 194–211, Pls. 4–6; Fooner, Joel ben Simeon; ben Simeon; Landsberger, *New Studies*; Gutmann, Joel ben Simeon; Beit-Arié, Joel ben Simeon; Edmonds, Joel ben Simeon; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 32; Kurz, Master E.S.; Narkiss, HIM, p. 171; Narkiss, *British Isles*, II, No. 47

“הגדת דרמֶשטֶט”

הגדה כמנהג אשכנז

איור הריינוס התיכון (?), הרבע השני של המאה החמש־עשרה

ב“הגדת דרמֶשטֶט” אנו מוצאים אילוסטרציות המשתרעות על־פני עמוד שלם ולוחיות רבות, המתארות דמויות בודדות או קבוצות אנשים, שאינם קשורים בדרך כלל לטקס או לטקסט ההגדה. נוסף על האילוסטרציה של שולחן הסדר, הנראית כאן, מתארים רוב הציורים זקנים המלמדים עלמות צעירות מתוך ספרים פתוחים. הסופר ישראל בן מאיר מהיידלברג (משם גורשו היהודים עוד ב־1391) כנראה לא צייר את “הגדת דרמֶשטֶט”. אפשר שהיא צוירה על־ידי צייר נוכרי, שלא ידע איך לייחס את האילוסטרציות לטקסט העברי. אפשר גם שההגדה צוירה כשי לאישה צעירה מאת אביה או בעלה הזקן ממנה. אולי לכן הורה לצייר לאייר דמויות של אישה צעירה המוחרת על־ידי זקן. יתר על כן, בדף האחרון של ההגדה (דף 58) יש תמונה של מעיין הנעורים; זקנים וזקנות בעלי־מום מטפסים ועולים במדרגות המובילות אל המבנה הגותי המפואר, שבו הם רוחצים ויוצאים ממנו צעירים ובריאים. בדף שלפניו (57) יש תיאור של ציד צבי, המסמל כנראה את עם ישראל הנרדף, ובשני הדפים שלפניו כתוב באותיות מונומנטליות שמו של הסופר, ישראל בן מאיר. בנו של הסופר, מאיר בן ישראל יפה מהיידלברג (הסופר שכתב את “הגדת־סינטיני הראשונה” — לוח 45), היה, כאביו, כורך ספרים. הוא הטיב עיטורים בכריכת־העור של חומש שנעשה לכבוד מועצת העיר הנוצרית של נירנברג בשנת 1468 (Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Heb. 212). אין עדות לכך שהאב או הבן היו מאיירי ספרים. נראה, שאת “הגדת־דרמֶשטֶט” עיטרו כמה ציירים בני אותה אסכולה, אשר אפשר שמקורה הוא באיור הריינוס התיכון ברבע השני של המאה החמש־עשרה. מסקנה סופית על מוצאו של כתב־היד תובעת מחקר מקיף ומעמיק יותר.

דף 37ב

איור על־פני עמוד שלם ולוחיות לאות־פתיחה של “שפוך חמתך”. באילוסטרציה נראים זקנים המלמדים נערות צעירות ושולחן ערוך לסדר פסח בתחתית העמוד.

DARMSTADT, HESSISCHE LANDES-UND HOCHSCHULBIBLIOTHEK, COD. OR. 8

מפרט: קלף, 59 דפים, 35.5×24.5 ס"מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 15 שורות לעמוד. לוחיות למלות־פתיחה ולאותיות־פתיחה רבות בזהב ובצבעים, חלקן בעמודים שלמים ממוסגרים (דפים 22, 24, 5, 6, 110, 111, 225, 27, 227, 228, 331, 348, 351). שני ציורים המשתרעים על עמוד שלם בטוף הספר אינם קשורים לטקסט. כריכת עור חום עם הטבעות עיזורים מגרמניה מן המאה החמש־עשרה.

קולופון: דף 356 בכתב מונומנטלי: “אני הסופר ישראל בן מאיר זצ”ל מהיידלברקא”.

תולדות כתב־היד: צוינו בעלים בכתב איטלקי מן המאות השבע־עשרה והשמונה־עשרה. ב־1788 הייתה ההגדה באוסף הברון היפֶש (Hüpsch). במוצא ב־1805 הועברה לספריית החצר בדרמֶשטֶט.

ביבליוגרפיה: Schmidt, Bucheinbände; Schmidt, Darmstadt; Italiener, Darmstadt; Marx, Darmstadt; Landsberger, Cincinnati; Boeckler, Gotik, Pl. 44, Synagoga, Recklinghausen, No. B. 34, Frankfurt, No. 105; Monumenta Judaica, No. D. 61; Roth, E., Darmstadt; Gutmann, Darmstadt; Gutmann, Manuscript, Pl. 29

“סידור הרבי מרז”ין”

סידור כמנהג אשכנז לכל ימות השנה, שבתות וחגים, כולל הגדה ופרקי אבות
דרום מזרח גרמניה, 1460 לערך

סידור קטן-ממדים, אך עב-כרס זה, נועד לתפילת יחיד יותר מאשר לתפילה בציבור, שכן אינו כולל מבחר גדול של פיוטים כמו המחזוריים גדולי-הממדים מגרמניה. איורו מורכב מלוחיות למלות-פתיחה לתפילות השונות, עם עיטורי שוליים רחבים בעמודי הפתיחה של חלקיו העיקריים של הספר. ברוב עמודי ההגדה יש אילוסטרציות בשוליים (דפים 151–187ב). אחדים מהם בצורת לוחות ממוסגרים עם נוף ברקע. בעמודים אחרים מתוארים דמויות ובניינים המצוירים על הקלף ללא רקע. האילוסטרציות בהגדה הן ציורי-טקסט, ציורי טקסים ומנהגים וציורים תנ”כיים. דמויות האדם הבודדות, המבצעות טקסים מסוימים, כגון אלה המרימים כוס יין או מחזיקים מצה ומרור, פלג-גופם העליון יוצא מתוך גביעי פרחים. העיטור העיקרי הוא תשלובות של עלים בשרניים וצבעוניים, פרחים, ציפורים וחיות, כולם אופייניים לסגנון דרום גרמניה בן המאה החמש-עשרה, אך דמויות האדם מצוירות בסגנון כבד ומזכירות את אסכולות כתב-היד המצוירים ממזרח גרמניה, מאוסטריה ומבוהמיה באמצע המאה החמש-עשרה. בכתב-היד אין קולופון, אך נקובים בו שמותיהם של בני-זמנם של הסופר ומזמין כתב-היד. בדף 10ב, בתפילת “יזכור” (אזכרת נשמות), נמצא כתוב באדום: “אבא מורי רבי גרשון בן אבא מורי זקני יצחק”, שמות שאין אנו יכולים לזהותם. במאה התשע-עשרה, עד שנת 1850, היה הסידור בבעלות רבם של חסידי רוז”ין, ר’ ישראל פרידמן.

דף 296ב

פיוט לערב פסח “ליל שימורים”. לוחית למלות-פתיחה בעלת מסגרת מעוטרת על-פני עמוד שלם.

ירושלים, מוזיאון ישראל, כתב-יד 180/53

מפרט: קלף, 339 דפים (ביניהם 3 דפים שנחתכו בחלקם ולא סופררו אחרי דפים 51, 124, 274), 18.5×14.5 ס”מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 14 שורות לעמוד, המשאירות שוליים רחבים מאוד. בשולי הדפים 33–61 נמצאות תוספות בכתב קטן יותר, עד 45 שורות לעמוד. לוחיות למלות פתיחה לתפילות השונות, עם עיטורי שוליים רחבים בעמודי-הפתיחה של חלקי הספר העיקריים. אילוסטרציות לטקסט שבשולי ההגדה (דפים 151–187ב).

תולדות כתב-היד: בדף 151 רשימת ציוני לידות מ-1661 עד 1688. בדפים 2 ו-33 ר’ משה אפרין ירש את הסידור מזוהר ר’ אברהם דוב מאורו, שנפטר בצפת בשנת 1841, וקיבל אותו במתנה מר’ יוסף. בדף 1, הוותמת-מכס מקאטאנוב ובה הנשר המלכותי הפולני עם הכתובת “Satanow Kómorá” ולְיָדָה חתימה “Pietrawski GDDRmmy 3 dbr 1790”. במאה התשע-עשרה (עד 1850) היה הסידור בבעלות רבם של חסידי רוז”ין, ר’ ישראל פרידמן. נרכש על-ידי בית הנכות הלאומי בצלאל ב-1951 ממשפחת פרידמן מבורוש (Borósh).

ביבליוגרפיה: Narkiss, Cat. Jerusalem, No. 10

“הגדת-סינסינטי הראשונה”

הגדה כמנהג אשכנז
דרום גרמניה (?), 90–1480 לערך

“הגדת-סינסינטי הראשונה” היא אחד מכתבי-היד המצויירים האופייניים ביותר של הגדות אשכנזיות, גם בטקסט שלה וגם בציוריה. נוסף על לוחיות למלות-פתיחה ואותיות-פתיחה, מעטרות את העמודים אילוסטרציות רבות. נראים בהם ההכנות לערב פסח, ליל הסדר על דינו ומנהגיו, לרבות כמה ציורי-טקסט, ציורים תנ”כיים וכן תיאורי הגאולה לעתיד לבוא. מבחינה איקונוגרפית יש קרבה בין “הגדת-סינסינטי הראשונה” להגדות שצוירו על-ידי יואל בן שמעון באיטליה באותה תקופה (לוח 50, ציורים 57, 58, 61), אך מבחינת סגנונה היא מושפעת מן האסכולה הגרמנית של כתבי-יד מצויירים. הדמויות הגזויות בעלות הבעות-הפנים החסודות, קפלי-האריג הכבדים של בגדיהן, הרהיטים ועיצובי-הפנים המפורטים, הנסיונות לתאר נוף תלת-ממדי – כל אלה עשויים להצביע על סגנון דרום גרמני של הרבע האחרון של המאה החמש-עשרה, אך בעניין זה לא נערך עדיין מחקר שיביא למסקנות סופיות והחלטיות. תאריך כתב-היד שנוי במחלוקת מאז 1927, עת תארך אותו החוקר ר’ ברונו איטלינגר – שפרסם לראשונה את כתב-היד במחקרו על “הגדת-דרמשטדט” – לשנת 1400 לערך. אוגוסט ל. מאייר קבע באותו ספר את תאריכו, לפי סגנון הציורים, לשנים שבין 1420 ו-1430. ב-1940 הוכיח פרנץ לנדסברגר, שהסופר שכתב את “הגדת-סינסינטי”, מאיר בן ישראל נפה מהידלברג, הוא בנו של ישראל בן מאיר מהידלברג, הסופר שכתב את “הגדת-דרמשטדט” ברבע השני של המאה החמש-עשרה (לוח 43). בהתחשב בהנחה זו ובסגנון כתב-היד הציע פרופ’ לנדסברגר תאריך שבין 1480 ל-1490 כזמן כתיבתה וצוירה של “הגדת-סינסינטי הראשונה”. מכאן עדיין לא ברור אם הסופר, מאיר בן ישראל נפה, הוא גם הצייר של כתב-היד.

הסופר ידוע גם כחוקר מומחה וטובע בעור, ושמו חתום על הכריכה של כתב-היד של החומש שנעשה למען מועצת העיר הנוצרית של נירנברג ב-1468 (Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Heb. 212). שמו נזכר גם בצו מיוחד שהוצא על-ידי מועצה זו, שאיפשר לו, חרף היותו יהודי, להתיישב בעיר.

בשנת 1559 הייתה ההגדה שייכת לאישה, טויבלן בת ר’ יששכר, ששמה נכתב בתוך מגן ומעליו צויר של יונה קטנה, לציין את פירוש שמה טויבלן, שהוא יונה קטנה. אך ברור לנו, שההגדה לא נשארה בידיה זמן רב, כי שנה אחת אחרי כן, ב-1560, ניתנה ההגדה כמתנת-נישואין לאברהם בר יעקב מאת חמותו מרת לאה.

דף 10

“אור לארבעה עשר”, לוחית למלות-פתיחה לביעור חמץ בערב שלפני ערב פסח. אדם מסיר בנוצה מתוך הארץ שלפניו פירווי לחם אל קערה שהוא מחזיק בידו.

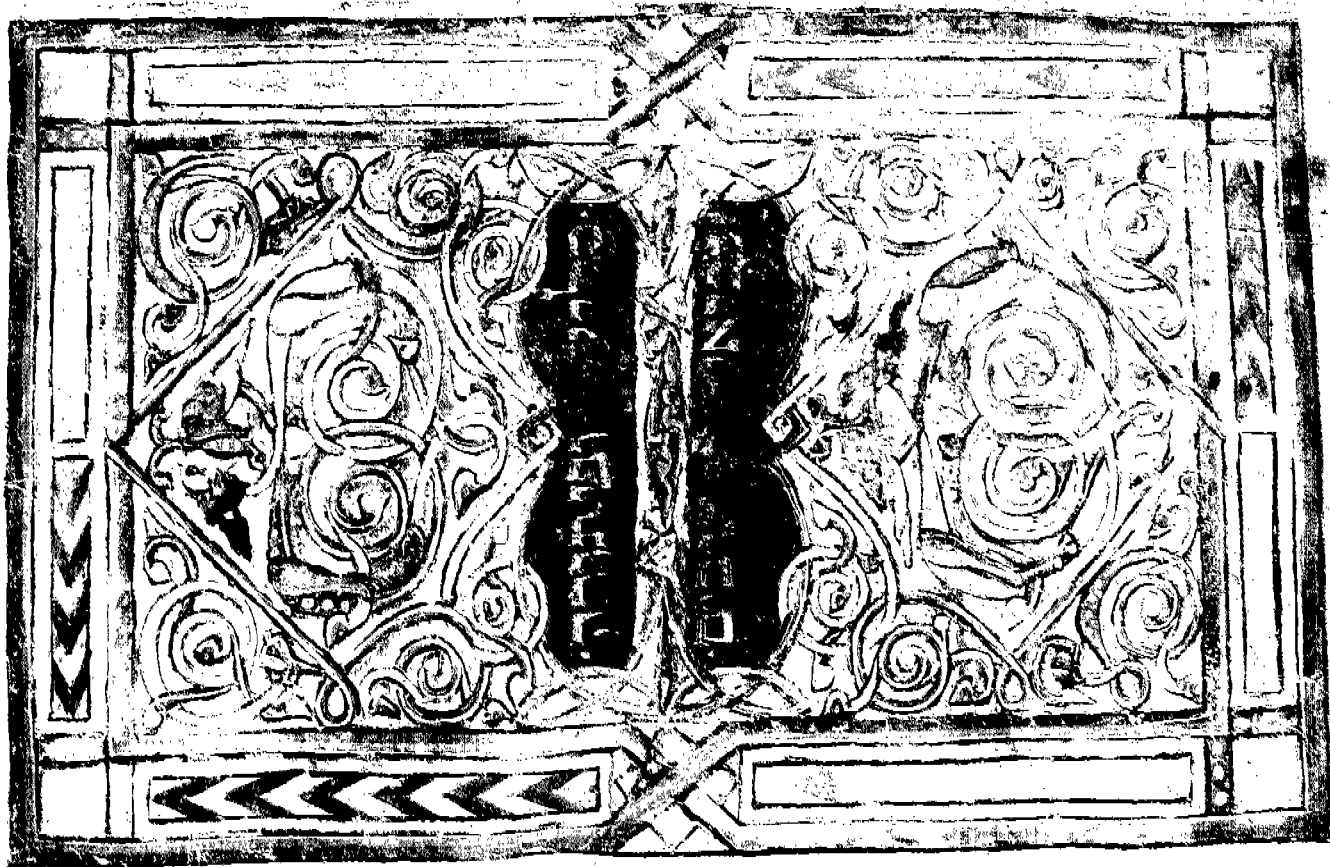
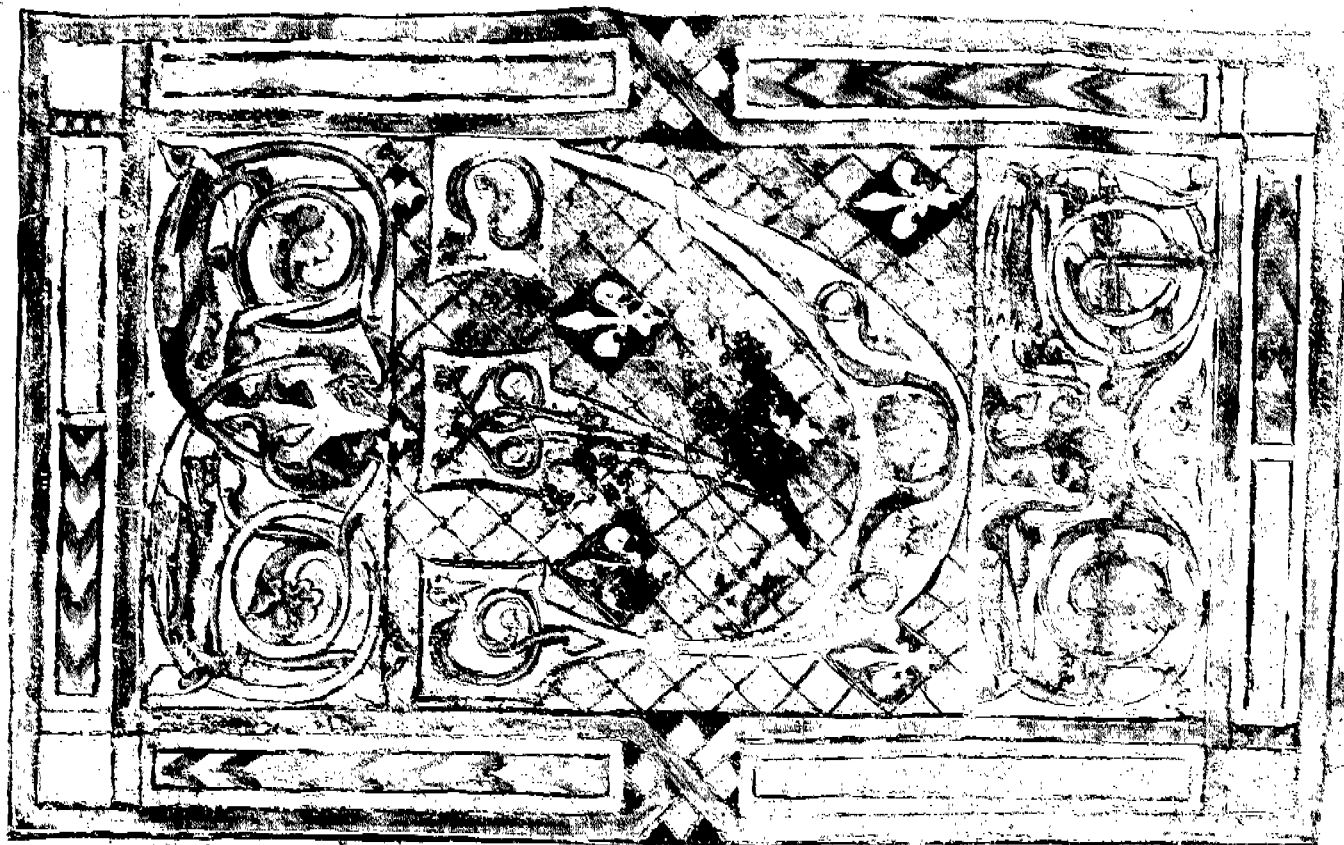
CINCINNATI, HEBREW UNION COLLEGE LIBRARY

מפרט: קלף, 69 דפים, 25×33.8 ס”מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 9 שורות לעמוד. לוחיות שונות למלות-פתיחה ולאותיות-פתיחה. אילוסטרציות לטקסט שבשוליים ובתוך הלוחיות. כל עמוד מוקף במסגרת רחבה מעוטרת.

קולופון: דפים 68, 69. “אני, מאיר הסופר ב”ר ישראל נפה הסופר תמ”ך מהידלברקא כתבתי זה הלאות (?) להר’ ענשכין הלוי ב”ר אהרן הלוי שלי”ט משפירמאול(?)”.

תולדות כתב-היד: בדף 69 מגן ובתוכו הכתובת: “טויבלן בת ר’ יששכר ז”ל שוי”ט לפ”ק” (1559). בפינה השמאלית, כתובת אחרת מ-1560, “זאת... ניתנה לי חמותי מרת לאה בת רבי משה ביום חתונתי יום ר”ח אלול ש”כ לפ”ק נאום אברהם בר יעקב ז”ל בהי”בן”. בדף 1 כתובת משנת 1689, עת הייתה ההגדה בבעלות ר’ אליעזר בן משה במיינץ קנשטאדט.

ביבליוגרפיה: Mayer, in *Italiener, Darmstadt*, pp. 166–174, Pls. 1–3; Landsberger, *Cincinnati*; Roth, E., *Darmstadt*; Gutmann, : Haggadah, No. 38; Katzenstein, Mair Jaffe

"התנ"ך של הבישוף בָּדֶל"

תנ"ך עם מסורה גדולה וקטנה

רומא, 1284

ה"תנ"ך של הבישוף בָּדֶל" הוא מן המוקדמים שבכתבי-היד העבריים המצויירים מאיטליה ששרדו. חשיבותו רבה כתנ"ך מצויר והוא מהווה דוגמה לסגנון האיורים מרומא בסוף המאה השלוש-עשרה. בכתב-יד זה, בן שלושת הכרכים, יש שני סוגי עיטורים: ציורים בצבעים ובזהב, ורישומי עט בדיו חומה ובצבע. שני דפי השער (דפים זב, וז) מצויירים בגוונים שונים של כחול, ורוד, אדום, ירוק וזהב ממורט, שרובו התקלף. שאר העיטורים בתנ"ך הם בדיו ובצבע-מים צהוב, אדום, סגול וירוק. העיטורים לעמודי-הפתיחה של ספרי התנ"ך השונים עשויים בצורת קשתות גדולות, בחלקן מקיפות את כל הטקסט שבעמוד, או מעל לטור אחד של הטקסט. כל הקשתות מעוגלות ובעלות מסגרת מלבנית בחלקן העליון. שמות הספרים כתובים באדום בתוך המסגרת המלבנית שמעל לקשת, ומלות-הפתיחה כתובות בדיו בתוך הקשת עצמה. בשתיים מבין שלוש הקשתות הרחבות יותר (דף 2 לספר בראשית ודף 416 לספר דברי הימים) חסר שם הספר, אך מלת-הפתיחה שלהם עשויה בצורה מיוחדת-במינה: כל אות מוקפת במסגרת צהובה בעלת תשלובות, שמדן יוצאות נקודות אדומות כלפי מעלה ומטה. סימני הפרשות וההפטרות בשוליים ממוסגרים במלבן צבעוני או בתימורה בעלת גבעול ארוך, המסתיים לעתים בראש ציפור. חלקם העליון מעוטרים בגמלון מיוחד או בראש תימורה.

יש להניח, שהקשתות המעוטרות ועמודי-השער המצויירים צוירו בתקופה שבה נכתב כתב-היד, בסוף המאה השלוש-עשרה. הסופר, אברהם בן יום טוב הכהן, חי ויצר בשני העשורים האחרונים של המאה השלוש-עשרה, וגם כתב-יד אחרים שכתב ידועים לנו. גם הנקדן, בנימין בן יואב, חי ויצר בסביבות רומא באותה תקופה. בין כתבי-היד שאותם ניקד נמצא "תנ"ך רומא שבפרמה" (הספרייה הפלטינית, כתב-יד 3216) בעל עיטורים דומים לאלה שב"תנ"ך הארכיבישוף בָּדֶל". אפשר שהנקדן, ואולי הסופר, אברהם בן יום טוב הכהן, היה גם הצייר של אותה קבוצת כתבי-יד, הואיל והוא מכנה את עצמו "המחוקק". הקשר בין שני אלה נוצר אולי גם בעקבות תמיכתו של המזמין של "תנ"ך הבישוף בָּדֶל", שבתאי בן מתתיהו, שבכל אחד מן הספרים שנכתבו למענו נמצאת האות "שין" כתובה בצורה מונומנטאלית ומעוטרת. זהו תוספת (אָקס ליֶגְרִיס) ראשון הידוע לנו בכתב-היד העבריים המצויירים.

כרך א, דפים אב-2

שני עמודים שלמים מעוטרים מהחיים פתיחה לתנ"ך בן שלושת הכרכים של הבישוף בָּדֶל. בעמוד הראשון נראית האות המעוטרת "שין", האות הראשונה בשמו של מזמין כתב-היד, שבתאי בן מתתיהו. הכתובת בזהב על רקע כחול כהה שבאמצע העמוד השני אומרת: "כלילת יופי תורה נביאים וכתובים".

CAMBRIDGE, EMMANUEL COLLEGE, MSS. I. 1. 5-7

מפרט: קלף, 3 כרכים, IV+584 דפים (כרך א IV+150 דפים; כרך ב 265 דפים; כרך ג I+169 דפים 33.6x24.5 ס"מ). נכתב בכתב איטלקי מרובע, 28 שורות בשני טורים. שני עמודי-שער שלמים מצויירים (דפים אב, זז). קשתות צבעוניות בפתיחת כל הספרים. לוחיות מעוטרות לסימני פרשות. כריכת עור ירוקה, אנגלית, בת המאה השבע-עשרה, נעשתה על-ידי תומאס מִיין (Mearne), הספק של צורכי כתיבה לצירלס השני מלך אנגליה. עיטורי פינה והטבעות בזהב. במרכז סמל "עמנואל קולג'".

קולופון: דף 584 (סוף כרך שלישי): "ויזכני להשלים זאת המקרא ... אני אברהם בן הנדיב ר' יום טוב הכהן בעיר רומא ... לשבתאי בן הר' מתתיה ... בחמישי בשבת בתשעה עשר יום לחודש טבת שנת חמשת אלפים וחמישה וארבעים ... " (28.12.1284). מעל לקולופון כתוב שיר בחרוזים עם אקרוסטיכון של אברהם הכהן ורמז לשבתאי ושלמה בנו. בסוף הטקסט של התנ"ך (דף 584) מופיע פסוק הכולל את שמו של "אברהם המחוקק". בדף 415ב (סוף כרך שני) רשם כותב המסורה והנקדן: "בנימין הנקדן ... חזק ... בר יואב ממשפחת העננים", ומתחתיו נמצא שיר המביע את שמחת הכותב עם השלמת כתיבת המסורה.

תולדות כתב-היד: בצדה הפנימי של כריכת הכרך הראשון נמצא ציון שנכתב במאה השמונה-עשרה, האומר שספר תנ"ך זה נקנה על-ידי ויליאם בורל, בישוף קילמור ואָרְדָּה (Kilmore, Ardagh), שבצפון אירלנד, בעזרתו של רבי ליאון מוֹרְנָה (הריא"ם, ר' יהודה אריה ממוֹרְנָה), כשָׂבָדֶל היה הכומר של סר הנרי ווטון (Wotton) בוונציה בין השנים 1607 ו-1610. התנ"ך הובטח ל"קולג' עמנואל" שבקימברידג' על-ידי הבישוף בָּדֶל עוד בחייו, אך אבד יחד עם שאר כתבי-היד והספרים שבספרייתו, בעת המרד באירלנד ב-1641. הוא נמצא על-ידי דניס שְׂרִידָן (Sheridan), הדיאקון של הבישוף, לאחר שבדל נאסר, והוענק לקולג' לאחר מות הבישוף בכלא.

ביבליוגרפיה: Roth, Leon de Modena, p. 41; James, *Emmanuel College*, p. 5; Margoliouth, No. 906; Leveen, *Bible*, pp. 72-117; Vogelstein and Rieger, *Rom*, I, pp. 278, 332f., 387f., 438; De Rossi, *Cod. Heb.*, Nos. 221, 1261; Kennicott, *Biblia Hebraica*, No. 94; Burnet, *Bedell*, pp. 16-17; Shuckburgh, *Bedell*, p. xix; *Manoscritti biblici ebraici*, pp. 44-45, Ppl. 2; Narkiss, *British Isles*, II, No. 5; נרקיס, פטרויים 1-15; Mortara Ottolenghi, *Manoscritti romani*; Mortara Ottolenghi, *Miniature Italiane*, pp. 213-220; Figs. 1-15

"משנה תורה של ירושלים"

"משנה תורה" לרמב"ם
נכתב בספרד, במאה הארבע-עשרה; עותר בפרוג'ה ב־1400 לערך

כתב־יד זה הוא מהמפוארים שבכתב־ידי של משנה תורה. בהעדר קולופון אפשר לשער על פי הכתב שמקורו בספרד או בדרום צרפת במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה, ומכל מקום לפני 1351, עת נמכר הספר באביניון. שם הסופר היה כנראה יצחק, משום שמלה זו מעוטרת בכמה מקומות בטקסט (למשל בדפים 58, 250). רק בארבעים הדפים הראשונים עותר כתב־יד בזהב ממורט ובצבעים, בידי צייר לא־יהודי מפרוג'ה, מתיאודי קר קמביו. האילוסטרציות שבעמודי־הפתיחה לכמה מספרי ה"משנה תורה", ובשוליים המקיפים את הלוחות למלות־הפתיחה, הן בעלות חשיבות רבה מפני היותן השרידים הקדומים ביותר של אילוסטרציות למשנה תורה, שנלקחו כנראה ממודל מוקדם יותר של "משנה תורה" מאויר. הן מהוות אפוא שלב חשוב בהתפתחות הציור של חיבורים הלכתיים בימי הביניים.

ציורי־הטקסט מצויים כאן ב־16 עמודים נפרדים, וחלקם יחידים־במינם; למשל, בעיור להלכה "לא תלך רכיל בעמך" (ויקרא יט: טז) מתוארים בלוחות (דף 18ב) שני אנשים משוחחים המצביעים על אדם שלישי, הנראה בלוחות שממול, שהוא כנראה נושא רכילותם. האילוסטרציה המעניינת ביותר מתארת מיתה בסקילה, הנעשית לפי ההלכה (משנה, סנהדרין ו) על־ידי הדיפת הנידון מראש צוק סלע (דף 22ב). עמודי־הפתיחה בחלקיו העיקריים של הספר הם בעלי עיטורי־שוליים עשירים המורכבים מתשלובות עלים בשרניים ובתוכם דמויות אדם, פוטים (ילדים עירומים, putti), עופות, חיות ודמויות גרוטסקיות. כמה ממסגרות אלו מקיפות את העמוד כולו.

בשאר עמודי הספר הושאר מקום ריק ללוחות, לעיטורי שוליים ולתכניות המקדש המסורתיות (דפים 244ב, 255) ולחלק מכלי המקדש (דפים 243ב, 250). מתיאודי קר קמביו, הצייר שעוטר את 40 הדפים הראשונים, נודע לתהילה בפרוג'ה ברבע האחרון של המאה הארבע-עשרה כמאייר וצורף בזהב ובכסף. הוא צייר את עמודי הפתיחה של ספר־החברים וספר־החוקים של גילדת חלפני הכספים ושל גילדת הסוחרים בפרוג'ה. סגנונם של ציורים אלה דומה מאוד לזה של "משנה תורה של ירושלים", ויש בידינו גם עדות שבכתב על היחסים הרשמיים שנקמו בין מתיאודי קר קמביו לקהילה היהודית בפרוג'ה.

דף 32

עמוד־פתיחה מאויר ל"ספר אהבה" (אהבת ה'). הספר השני ב"משנה תורה". בלוחות למלות־הפתיחה נראה אדם המחבק ספר תורה. בשוליים התחתונים נראה אדם הקורא קריאת שמע על המיטה, כאילוסטרציה להלכה הראשונה ב"ספר אהבה".

ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י HEB. 4°1193

מפרט: קלף, 463 דפים, 45×29.5 ס"מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 49 שורות לעמוד בשני טורים. לוחות למלות־פתיחה ועיטורי־שוליים ב־40 הדפים הראשונים של כתב־יד. כריכת עור חום בהיר על גבי לוחות עץ מן המאה התשע-עשרה. הטבעות עיוורות עם מוטיבים גיאומטריים משני צדי הכריכה ועל גבה שתי רצועות־עור וסוגרי־מתכת.

קולופון: השם יצחק מעוטר במקומות שונים בכתב־יד (למשל דפים 58, 250).

תולדות כתב־יד: דף 426: ב־6.5.1351 נקנה על־ידי מנשה בן יעקב מנאנאך מאת דון לואיס שמואל מלך גרנדה בתיווכו של אליהו יוסף מלך הנה (La Haya), שהביא את כתב־יד לאביניון. ב־25.2.1373 נקנה כתב־יד באַרְל על־ידי רבי יהודה בן דניאל מאת דון אברהם וידאל מבורגאן (Bourriane).

דף 463: כתב־יד של "משנה תורה" מופיע בראש רשימת ספרים שהוריש אברהם פינצי מרוויג לבנו מנחם במנטובה 1527. דף 462: ב־18.11.1547 נמכר על־ידי אברהם, בנו של מנחם פינצי, בפררה לדון יעקב דון יהודה, בני דון שמואל אברבנאל, מנהיגה של הקהילה היהודית. התימת צנזור: לורנציוס פרנגלוס, 15 בדצמבר 1574 (בפררה?). נקנה ב־1880 על־ידי יוליוס המבורגר מפרנקפורט במכירת ספריית המוקיז קרלו טריבולציו (Trivulzio) במילנו. היה בבעלות הרמן קרמר (Cramer) מפרנקפורט (המאה העשרים). נרכש ב־1966 על־ידי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ממר שלמה פלורסהיים, לשעבר מפרנקפורט.

ביבליוגרפיה: Kaufmann, Einer Handschrift; Kaufmann, Mischné Tora; Schilling and Swarzenski, Frankfurt, No. 109, pp. 114–117; Pls. IL–L; Bombe, Perugia, pp. 1–4, 114; Frauberger, Zweck und Ziel, Fig. 23; Frauberger, Kultusgegenstände, Figs. 6, 11; Frauberger, Buchschmuck, Figs. 34, 35; Wischnitzer, Maimonide, pp. 48–52; Narkiss, Maimonides, "משנה תורה".

"ארבעה הטורים של הוותיקן"

ספר "ארבעה הטורים" מאת ר' יעקב בן אשר

מנטובה, 1435

ספר "ארבעה הטורים" לר' יעקב בן ר' אשר בן יחיאל הוא חיבור הלכתי בן המאה הארבע-עשרה (ר' יעקב בן הרא"ש נולד בגרמניה ב-1270 לערך, ב-1303 הגיע עם אביו לספרד ונפטר בטולדו ב-1340 לערך). שיש בו ארבעה חלקים, כנגד ארבעה צדדים בחיי אדם: "טור אורח חיים", "טור יורה דעה", "טור אבן העזר" ו"טור חושן משפט". בארבעת חלקיו אלה כינס ר' יעקב וארגן בצורה הגיונית את החוקים ההלכתיים שביהדות. עמודי הפתיחה של ארבעת החלקים בכתב-יד זה שבוותיקן מעוטרים בשוליים רחבים, הממסגרים את העמוד, ומעל למלת-הפתיחה לוח גדול מאוד מאויר בנושא הנוגע לתוכנו של אותו "טור".

החלק הראשון, "טור אורח חיים", כולל ברכות ותפילות, הדינים והמנהגים החלים על אדם מישראל מבוקר עד ערב בימות החול, בשבתות ובחגים. תוכנו זה משתקף בלוח המצויר שבעמוד הפתיחה שלו (דף 12ב), שבו נראית העדה בבית הכנסת והחזן ליד ארון הקודש. בארבע פינות הדף נראות ארבע החיות הנוכרות בראש הטקסט: "ר' יהודה בן תימא אומר: הנה עו כְּמָר וְקָל כְּפֶשֶׁר, כִּי פְּצִי וְגִבּוֹר כְּאֵרִי, לְעִשּׂוֹת רָצוֹן אֲבִיךָ שְׁבַשְׁמִים" (משנה, אבות ה: כ). בעמוד הפתיחה של החלק השני, "טור יורה דעה" (עמוד ב של דף שאינו ממוספר בין הדפים 127 ו-128), הדן בהלכות שחיטה וטריפה, איסור והיתר, נראים ארבעה אנשים שוחטים ומנקרים בהמות ועופות טהורים, ובצד עומדת אישה. בחלק השלישי, "טור אבן העזר", הדן בדיני אישות, קידושין וכתובות, גיטין וגירושין, נראה בלוח הפתיחה טקס נישואין ומוזמנים הלובשים בגדי פאר (דף 220). בחלק הרביעי, "טור חושן משפט" (הנראה כאן), המביא דינים שבין אדם לחברו, משפט הדיינים וחוקי העדות, מתואר בית דין שבמרכזו יושב השופט (עמוד ב של דף שאינו ממוספר בין הדפים 292 ו-293). השוליים הרחבים המקיפים כל אחד מארבעת העמודים הללו מורכבים מתשלובות צמחיות וכתובן פרחים, בעל-חיים ודמויות. כמה מדמויות האנשים שבשוליים העומדות בתפילה קשורות לטקסט שבמסגרת, ואילו אחרות, כגון ארבעת המנגנים שבשולי העמוד הנראה כאן, הן עיטוריות גרידא.

הקומפוזיציה בכל אחת מן האילוסטרציות היא דחוסה ואינה מותירה מקום רב לדמויות על אף היותן קצרות קומה וכבדות. התקרה הנמוכה בעלת הריבועים הבולטים והרצפה בעלת האריחים משמשות כאמצעי להשגת אשליה של עומק. הבגדים שלובשות הדמויות מפוארים במיוחד, והצייר מצליח מדי פעם להקנות הבעה אינדיבידואלית לפניהן, אם כי בדרך כלל הוא משתמש בסטיריאוטיפים. סגנון מצויר ומפואר זה נעשה בטכניקה מעולה של הסגנון הלומברדי. לדעתו של יוסף גוטמן ניכרת כאן השפעתם של בתי המלאכה של האחים ז'אקווארטי (Zavattari) מוונציה ושל בוניפציו בֶּמְבו (Bembo) מקרמונה, שהיו ציירי-המופת באותה תקופה.

לפי הקולופון (דף 440) הושלמה היצירה בידי יצחק הסופר בן עובדיה במנטובה ב-1435.

עמוד ב של דף שאינו ממוספר בין הדפים 292 ו-293

הפתיחה ל"טור חושן משפט" ובה לוח המתאר בית דין בפעולתו.

ROME, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, COD. ROSSIANA 555

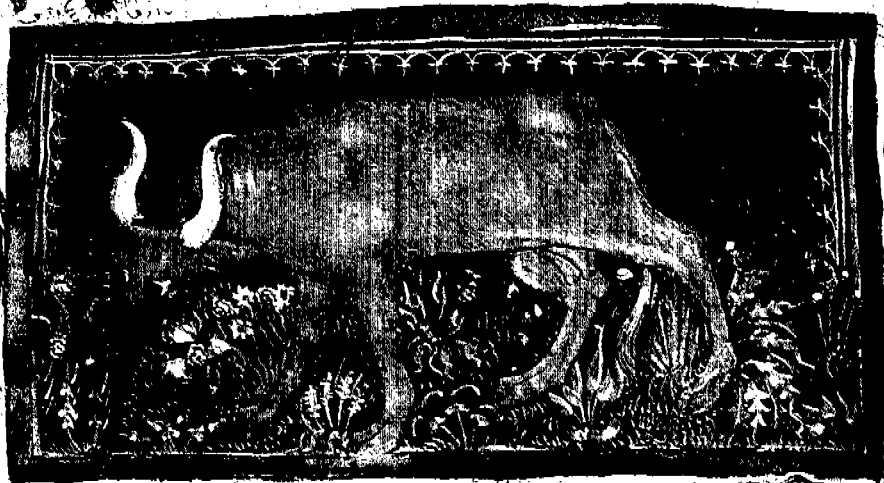
מפרט: קלף משוכה, 2+441 דפים (דפים בלתי ממוספרים אחרי 127 ו-292), 33.5x23.5 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול, 52 שורות בשני טורים. ארבעה עמודים מצוירים בעלי עיטורי שוליים ולוחות מצוירים בתחילת כל חלק. כותרות אחדות מעוטרת במלאכת פיליגרא בכתול ובארגמן. כריכת עור חום על קרטון מן המאה השמונה-עשרה, שבתוכו משובצים מלבנים ומעוינים של עור ירוק, אדום וחום-בהיר. הטבעות זהב במוטיבים פרחוניים. שם הספר כתוב על הכריכה החיצונית מאחור.

קולופון: דף 440: "יתבל עבודת מלאכת הקדש. כתיבת מחברת ארבעה טורים אלה הנם מעשה יְדֵי גְלִילִי אַצְבְּעוֹתֵי, אֲנִי יִצְחָק יו"א סוֹפֵר בִּכְמֵר עוֹבְדֵיהֶם יִשְׂרָאֵל הַחֲתוּם שֶׁם לִמְטָה... המלאכה היתה דים ונשלמה ונגמרה בִּמְן טוֹכָה (!) הַעִיר הַמַּעֲטִירָה בִּשְׁלֹשָׁה יָמִים לִירַח כֶּסֶלֹו שְׁנַת מֵאָה וְתִשְׁעִים וְשֵׁשׁ לִפְרֵט הָאֵלֶף הַשְּׁשִׁי (26.12.1435)... נכתבה לר' מרדכי בן אביגדור יו"א... וקבלתי שכרי משלם..." אחרי הדברים האלה מופיעות חתימות הסופר, הבעלים והעדים.

תולדות כתב-היד: דף 440: מתחת לקולופון — שני ציוני בעלים: האחד משולב בשיר בהרזים, הנזקב בשמותיהם של הסופר המקורי, ר' יצחק בר' עובדיה מזמין כתב-היד "ר' מרדכי איש חיל בר אביגדור ישר"י", ומחבר השיר, "יוסף בר' יהודה בר' יצחק זארק הניצבים ביום כלות טורים אלה ארבעתם... בשלשה ימים בכסלו שנת קצו לפרט קטן". במאה החמש-עשרה הגיע לידיו של הקרדינל הרומי דומניקוס Capranicense. חתימות צנזורים מ-1575 ו-1578.

בחלקה הפנימי של הכריכה הקדמית נראה דגם המשפחה של ג'אן פרנצ'סקו דה רוסי והותמת ספריית רוסקאנץ עם מספר כתב-היד בה: Plut. IX. 245. זמן מה נמצא כתב-היד במנזר הישועים ליד וינה והוחזר לרומא אחרי חוזה השלום של St. Germain ב-1919.

ביבליוגרפיה: Cassuto, Firenze; Munkacsí, Arba'ah turim; Munkacsí, Italia, pp. 34–40, Pls. VI–IX; Gutmann, Manuscript, Pls. 33, 34

אשר בה רבקה "הפניק והינית לערקה להחילה מר
 מרשש מרקה "ביאר ארובה ועמקה להם באה לו
 להטיקה "פכר בעיאר להחלקה "היא היא בריא
 מרחה "פלה ובהנאי חקקה "מעמו בלי לפקרה
 אשרי מי זאת "התחזקם פתחה זאת "פסחה מזוזר
 קרוש

2 בערם עבד לעברה
 2 יהנם באמירה סורר
 2 רכל זיקה ויערה
 2 לער בלי לעלבה
 2 בני ייער גשמה
 2 הארץ הנטמה
 2 בה דחקיש לערא קרוש
 2 הנקחה ובטחרה מסוממה
 2 למעלה לקוח ולחממה
 2 עוד בלי להאטימה
 2 אשר ככל פה גתהר
 2 סהנמלם בלב אחר
 2 בשכרם לער טיב אחר
 2 ובירקחם בלפסטה
 2 והוא ייער אותה

2 תם להם א פרה
 2 חרה ויחם מורה
 2 הער מהם עברה
 2 בני יגה המה
 2 יעטי בה להחלקמה
 2 קחית לשמה
 2 ערמה וטממה
 2 ימפלמה שלומה
 2 לשמה נפש עגימה
 2 ולמהר שר זעומה
 2 לרעה לשם המימה
 2 והגיונם כל יתפחה
 2 מפהת ופחה
 2 ולכסורו מהמהה
 2 הוא יגור אמה

2 ררש בער נטרה
 2 הלא פתחה פרה
 2 וזה המהכל עהרה
 2 זכרון פרה ארובה
 2 ספר בלי ממה
 2 טעמה וזה עגימה
 2 זאת חקקה ערה
 2 ערה וחררה כמימה
 2 נהם חקקה רשמה
 2 לסור הט אטימה
 2 מטהרתי אחר
 2 נפשי האחשד ממה
 2 טועמה וזה בראה
 2 על ידי סה נהמה
 2 פתחה וזה ערה

"המחזור האיטלקי של שוקן"

מחזור כמנהג בני רומא בתוספת דינים, מנהגים ונוסחי חזנים (רומא ?) עם ציורים מאיזור נָטו, 1441

"המחזור האיטלקי של שוקן" הוא יוצא־דופן משום נדירותם של מחזורים איטלקיים (הכוללים תפילות לחגים ולשבתות מיוחדות, ללא תפילות ייחוד ליום־יום ומשום תערובת הסגנונות המופלאה שבו. הכתב בו הוא איטלקי; מבחר הפיוטים הוא כמנהג בני רומא, וסגנון הציורים הוא צפון איטלקי. לעומת זאת, תכנית העיטור והאינוגרפיה של האילוסטרציות הן אשכנזיות ביסודן. כתב־היד מעוטר מאד, עם לוחיות למלות־פתיחה גדולות וצבעוניות. הפתיחות לרוב התפילות לחגים מעוטרת בלוחות או באילוסטרציות בשוליים הקשורות לטקסט. האינוגרפיה של המחזור האשכנזי נראית גם כאן בפתיחה לפרשת פרה. לא ברור לכן מה מוצאו של התיאור המשתרע על־פני עמוד שלם של כלי המשכן והמקדש, המערצבים בזהב (דף 18ב). עמודי־הפתיחה לתפילות השונות ממוסגרים במסגרות של תשלובות צמחיות בעלות עליים דקים מסולסלים וצבעוניים, וביניהם מטפסים פוטים (ילדים עירומים, putti), בעלי־חיים, עופות ודמויות גרוטסקיות. האיור הצבעוני הזה צויר כנראה בשלב שני, אחרי עיטורי־העט העדינים באדום ובכחול, שאולי צוירו על־ידי הסופר המקורי משה בן אברהם. עיטורי־עט אלה, המכילים גם פרחים וניצנים בתוך השריגים, כוסו לעתים על־ידי האיור הצבעוני, אף שבדרך כלל נעשה איור זה מתוך התחשבות בהם. סגנון האילוסטרציות שבלוחות ושל עיטורי השוליים הצבעוניים הוא ונציאני. עם זאת אפשר שכתב־היד נכתב ברומא עצמה והועתק בידי משה הסופר בן אברהם בעבור יוסף אברהם מטיבולי בשנת 1441.

דף 76

עמוד־פתיחה מעוטר לשבת של פרשת פרה (פרה אדומה, במדבר יט). הפרשה שאותה קוראים בבית הכנסת בשבת שאחרי פורים.

ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 13873

מפרט: קלף, 465 דפים, 39x28 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי מרובע, 36 שורות לעמוד. ציורי־טקסט ולוחיות למלות־פתיחה בראש התפילות לכל החגים והמזמרים.

קולופון: דף 465 שיר מחורז עם אקרוסטיכון של שמות המזמין והסופר של כתב־היד. בטור ראשון מופיע המזמין "יוסף בן אברהם מטיבולי". בטור שני — שם הסופר: "משה בן אברהם הסופר חזק" ... השיר כולל גם תאריך: ב' בסיון, ה"א אלפים ומאתיים ואחת לבריאת העולם (22.6.1441).

ביבליוגרפיה: לא פורסם לפני כן.

“הגדת-ווישינגטון”

הגדה כמנהג אשכנז
פירנצה, 1478

“הגדת-ווישינגטון” היא אחד מכתבי-היד החתומים והמתוארכים של חסופר והמצייר הפורה יואל בן שמעון, והיא מעוטרת בסגנון האיטלקי-אשכנזי המיוחד. מקורה האשכנזי של ההגדה ניכר גם באיקונוגרפיה של האילוסטרציות שבשולי דפיה. אלו מתארות טקסים ומנהגים, וכן את הטקסט כפשוטו. אין ב“הגדת-ווישינגטון” אילוסטרציות לתנ”ך ורק אחת מהאילוסטרציות (דף 19ב), המובא כאן) מתארת את הגאולה לעתיד לבוא. מלבד ארבעה הבנים (דפים 35ב, 36ב), יש כאן גם אילוסטרציות אחרות האופייניות לאיקונוגרפיה האשכנזית של ההגדה של פסח: בישול וצליית השה (דף 15ב), אדם המורה על אשתו באמרו “מרור זה” (דף 117). אילוסטרציה מעניינת לטקסט כפשוטו מתארת אדם בלבוש של עובר-אורח, הנושא תרמיל וחנית, היא עיטור לקטע המתחיל ב“צא ולמד” (דף 7ב, ציור 61).

סגנון הציור הוא פלורנטיני וניכרת בו השפעה מערב גרמנית, כדרכו של יואל בן שמעון. הלוחיות למלות-הפתיחה מעוטרת במוטיב עלי כרוב, שהיה רווח באותה תקופה בעיטורם של כלי מייליקה במרכז איטליה. מלאכת הפיליגראן בצדי מלות-הפתיחה אופיינית לרישומי העט הפלורנטיניים של אותה עת, ובה משולבים פרופילים ומסכות רבי-הבעה. יואל בן שמעון, המכונה פייבוש אשכנזי מבין או מקלן, הגיע לאיטליה באמצע המאה החמש-עשרה כבעל בית-מלאכה לכתיבת כתבי-יד ועיטורם. ב“הגדת-ווישינגטון” מכנה יואל בן שמעון את עצמו (דף 34ב) “הקטן שבסופרים” ומצהיר שעם השלמת המלאכה היה לו די (וידיו). הוא בונה את האמירה הזאת על הפסוק בשמות לו: ז: “וְהַקָּטָן הָיִתָּה דָּנִים”.

דף 19ב

בואו של אליהו הנביא בליל הסדר, כשנפתחה הדלת לכבודו בעת קריאת “שופך חמתך”. האילוסטרציה מסמלת לא רק את גאולת העם כולו, אלא גם את גאולתו של כל אחד מן המסובים בליל הסדר. מאחורי אליהו הנביא יושבים על החמור אבי המשפחה ונכדו; האם ובתה יושבות על זנב החמור, והמשרת הקטן נאחז בקצה הזנב.

WASHINGTON, LIBRARY OF CONGRESS

מפרט: קלף, II+38+II דפים, 15×23 ס”מ. נכתב בכתב אשכנזי מרובע, 13 שורות לעמוד. לוחיות רבות למלות-פתיחה וכמה אילוסטרציות וטקסט בשוליים.

קולופון: דף 34ב: “וַיִּתְּשֶׁלֶם הַמֶּלֶאכָה וַיֵּיזֶר, וַיְהִי הַיּוֹם כִּי”ה ימים לחודש שבט שנת רל”ח לפרט (1478.1.29). נאם הקטן שבסופרים יואל בן שמעון ז”ל.”

תולדות כתב-היד: בעמודי הנייר I-II יש סימני-מים בלתי מזוהים. בעמודי-הנייר II-III ובעמודי הקלף 3-35 יש שרידי כתובות בעיפרון, חלקן בעלות תאריך. בדף 3ב: 12 אפריל 1872, ובדף 35ב: 7.4.79.

ביבליוגרפיה: ביבליוגרפיה מלאה על פעילותו של יואל בן שמעון ראה הערה 162.

ימים שמות רבנים

מדרשו	הוא ניסן	יום ה'	בבבבבב	יום ג'	ביבבבב
אפריל	הוא חייך	יום ו'	בבבבבב	יום יא'	ביבבבב
מיו	הוא סנן	יום ג'	בבבבבב	יום ו'	ביבבבב
יננין	הוא תמוז	יום ו'	בבבבבב	יום טו'	ביבבבב
לולא	הוא אב	יום יג'	בבבבבב	יום יז'	ביבבבב
אוגסט	הוא אלול	יום ח'	בבבבבב	יום כ'	ביבבבב
ספטמבר	הוא תשרי	יום ג'	בבבבבב	יום ז'	ביבבבב
אוקטובר	הוא מרחשון	יום ח'	בבבבבב	יום יז'	ביבבבב
נובמבר	הוא כסליו	יום ה'	בבבבבב	יום יז'	ביבבבב
דצמבר	הוא טבת	יום ו'	בבבבבב	יום יז'	ביבבבב
ינו	הוא שבט	יום ו'	בבבבבב	יום ג'	ביבבבב
פבר	הוא אדר	יום ד'	בבבבבב	יום ג'	ביבבבב

“המכלול הרפואי של קימברידג’”

חיבורים רפואיים ופילוסופיים
פְּדוּקָה (ז'), 1400 לערך

כתב־יד מעוטרים של חיבורים רפואיים היו נפוצים ביותר בקרב יהודי אירופה במאות הארבע־עשרה והחמש־עשרה, אך רובם לא היו מצוירים, והאילוסטרציות שבהם היו בגדר שרטוטים טכניים או דומות לדיאגרמות יותר מאשר לציורים. רק במשך המאה החמש־עשרה נעשו מקובלים באיטליה ספרי רפואה מצוירים. ה“קאנון של אבן סינא” (לוח 54) הוא אחת הדוגמאות המפוארות לכתב־יד מעין אלה בסוף המאה החמש־עשרה. המכלול שלפנינו, ובו חיבורים רפואיים שונים, הוא דוגמה מוקדמת לכתב־יד אלה, אמנם מהודרת פחות, אך מעניינת מאוד מבחינת האילוסטרציות והטקסט שבה. הציורים במכלול זה כוללים לוחות המצוירים בראש עמוד־הפתיחה של כל אחד מן החיבורים, או בראש חלקיהם. ברוב הלוחות נראים רופאים וחוליהם, ולעתים הם קשורים לתוכן החיבורים שאותם הם מעטרים. אחד מתוך שבעת הלוחות המעטרים את הטקסט של מכלול זה הוא דיאגרמה מעוטרת (דף 259ב). הלוחית המובאת כאן מתארת רופא המקיז דם מחולה. מאחורי הלוח הממוסגר נראה וילון תלוי, המקנה לתמונה אפקט תיאטרלי. שם החיבור הרפואי המעוטר כאן, “ימים שמונעין חכמי האומות להקיז”, נכתב באותיות גדולות מתחת ללוחית הממוסגרת. הטקסט עצמו אינו ממוסגר. הדמויות הגוצות דומות לאלו שבכתב־יד לטיניים, כגון בהנ”ך הפְּדוּבְנִי משנת 1400 לערך שצויר בהשפעה ונציאנית מובהקת.

דף 211

רופא מקיז דם מחולה. לוח המעטר חיבור מאת מחבר בלתי ידוע, על “ימים שמונעין חכמי האומות להקיז”, כלומר הימים שבהם, לפי דעת הרופאים, אין זה רצוי להקיז דם.

CAMBRIDGE, UNIVERSITY LIBRARY, MS. D.D. 10. 68

מפרט: קלף, 621 דפים, 27×22 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול. שבעה לוחות מצוירים מעטרים את דפי הפתיחה של שבעת החיבורים. כריכת עור אדום מן המאה השבע־עשרה עם הטבעות עיבורות של תשלובות וציפורים, ושמו של יצחק פאראגי כתוב בעברית.

תולדות כתב־היד: כנראה מתוך אוסף ספרים עבריים שאסף באיטליה יצחק פאראגי. אוסף זה נקנה ב־1648 ב־500 ליש"ט על־ידי הפרלמנט הבריטי, בתיווכו של מוכר־הספרים ג'ורג' תומאסון, בעבור אוניברסיטת קימברידג'.

ביבליוגרפיה: Folena and Mellini, *Bibbia Padovana*; Narkiss, *British Isles*, II, No. 16

“המחזור האיטלקי של רוטשילד”

מחזור כמנהג בני רומא לכל השנה
פירנצה, 1492

מחזור תפילה מצויר להפליא, שהוא דוגמה לספרי-תפילה עבריים איטלקיים מצוירים, שרווחו בסוף המאה החמש-עשרה במרכז איטליה ובצפונה (ראה לוח 53). בהשוואה למחזור התפילה האשכנזי, שנועד לשימוש החזן בבית הכנסת, היה המחזור האיטלקי בעצם סידור תפילה אישי שנועד לימי החול, לשבתות ולחגים בצירוף תפילות וברכות לאירועים משפחתיים, כגון נישואין, ברית מילה וכדומה. אוסף-תפילות כזה יכול להיות כרך גדול ובכדי במיוחד, אך השימוש בקלף עדין ומשובח עשה אותו קל לנשיאה לבעליו – מאמירי הקהילה, שידו הייתה משגת לרכשו. אירוס של ספרים אלה קשור במסורות מוקדמות יותר, מן המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה והכיל עיטור המלווה באילוסטרציה לחלקי התפילה השונים ולאירועים שבהם נאמרו התפילות. בין המחזוריים האיטלקיים הרבים המצויים בידינו מהווה “המחזור האיטלקי של רוטשילד” דוגמה לכתב-יד גדול-ממדים. יש עוד כתב-יד דומים לו בגודלם (למשל “המחזור האיטלקי הכפול” הנמצא בשתי ספריות בירושלים: חלקו הראשון באוסף הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, כתב-יד Heb. 8°4450, וחלקו השני באוסף ג'ורג' וייל), אולם רוב כתב-ידי האיטלקיים הם קטנים יותר, ואף זעירים במידותיהם.

האזורים של “מחזור רוטשילד” הם משני סוגים: ציורים הצבועים בטמפרה מזה, ורישומי עט וצבעי מים מזה. אפשר שאלה צוירו בשני שלבים שונים, בוודאי בידי שלושה ציירים שונים. זמן כתיבתו של המחזור – שנת 1492. העיטורים של “מחזור רוטשילד” פותחים בתואר סמלי של הנצח (דף 2): שני עיגולים חדר-מרכזיים (קונצנטריים), שבחיצוני שבהם סדורים סמלי גלגל המזלות הסובב לנצח, ואילו בפנימי נראים שישה מצביחים הנוגדים זה את זה ומוליכים זה לזה: האהבה מביאה לידי עושר, העושר מביא לידי גאווה, הגאווה מביאה לידי עוני, העוני מביא לידי ענווה והענווה מביאה לידי אהבה, וחזור חלילה.

באילוסטרציה שנייה, המשתרעת על-פני עמוד שלם (דף 4), נראים שני פראים שעירים הנושאים ביניהם מגן ועליו דגם משפחת נורקה ממנטובה ומפררה.

הטקסט של המחזור מתחיל בדף 6, בעמוד ממוסגר עם ציור “כתר מלכות” בראש העמוד ומתחת לו הסמל הנזכר לעיל. העיטורים העיקריים של “מחזור רוטשילד” מצויים בעמודי הפתיחה לחלקי הספר השונים. ברוב המקרים אלה הם לוחיות מלוות-פתיחה שבצדן כמה אילוסטרציות. העמוד כולו ממוסגר בתשלובות מצוירות בטמפרה, או ברישומי עט שנצבעו בצבעי-מים בהירים. בכמה עמודים יש לוחות מצוירים נוספים, שחלקם מהווים אילוסטרציות לטקסט. לפי הקולופון נכתב כתב-יד בפירנצה ב־1492 בידי אברהם יהודה מקמרינו (Camerino) בעבור אליהו בן יואב מוויגנו (Vigevano) ממשפחת גליקו. הציור בצבעי טמפרה, כמוהו כרישומי העט וצבעי-מים, אופייני לאמנות הפלורנטינית של המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה. סגנון הדמויות ברישומי העט הצבועים מזכיר את הסגנון האיטלקי של יואל בן שמעון (ראה ציורים 60 ו-61). נוסף על שלטי-המשפחה הרבים של משפחת נורקה, יש כאן גם כמה מגינים קטנים יותר (דף 93), שבהם נראה תרגול – סמלה של משפחת גליקו (Gallo ; Gallico) הוא תרגול באיטלקית).

דף 139

משה מקבל את לוחות הברית בהר סיני בעוד בני ישראל מתייצבים בתחתית ההר, שמשו “הגביל” אותו (גדר אותו) לפי מצוות ה'. מלאכים תוקעים בשופרות והר סיני עשן כולו ולהבות פורצות ממנו. זוהי אילוסטרציה בשולי הטקסט בפתיחה לפרקי אבות (שראשיתם “משה קיבל תורה מסיני”), שקוראים אותם בשבתות שבין פסח לראש השנה.

NEW YORK, JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY MIC. 8892 (FORMERLY MS. 03225)

מפרט: קלף, 478 דפים, 28.5x20.3 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול, כ־30 שורות בטור אחד, בשניים או בשלושה טורים לעמוד. שני עמודים שלמים מעוטרים (דף 2 ודף 4) ועמודים רבים ממוסגרים בשלמותם על לוחיות מלוות-פתיחה וכמה ציורי-טקסט לחלקים העיקריים של הסידור.

קולופון: דפים 469, 469ב: “אני הדל באלפי, קטן ממשפחתי וצעיר בבית אבי, אברהם הסופר בכאמר יחיאל זלה”ה בכ”ר נתנאל זצ”ל בכמ”ר משה מב”ע, אבי הרופאים מעיר קמרינו אשר בגליל למן קא, אשר כתבתיו אל המרוקם והמהלל בשערים... כמה”ר [אליהו] יו”ה [מוייבנו] הנזכר לעיל, אשר היתה השלמתו כ”ד ימים לחודש אדר ראשון... שנת פ”ן (22.2.1492)... פה קריית פיירינצי ראש ממלכת טוסקאנא...” הסידור נכתב בעבור “אליהו בן יואב מוויגנו (Vigevano) ממשפחת גליקו”.

תולדות כתב-יד: לשעבר באוסף הברון אדמונד דה רוטשילד (1845–1934) מפרס. הוענק לסמינר התיאולוגי היהודי בניו-יורק על-ידי נכדו.

ביבליוגרפיה: Cohen, Rothschild Mahzor; Metzger, M., Un Mahzor

የገንዘብ ምንጭ

THE
LAW
OF
THE
LAND

1. 1990

וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע ה' אֶת הַקּוֹל
 וְהָיָה כִּי יִשְׁמַע ה' אֶת הַקּוֹל

MAILED 1915. 10/15/15

[illegible]

(Faint handwritten notes at the bottom of page 7)

1890

רמחמלך
המחמלך רמחמלך

[illegible][illegible]

מחנה

רמב"ם

[illegible]

מערב לטמיה וחגים וצמצם לשיון . את יום השבת הזה

[illegible]

הַמִּשְׁכָּה. הַמִּשְׁכָּה. הַמִּשְׁכָּה.

התאחדות חובבי התורה

[illegible]

מלכות ישראל

enclosed. no vin new rice ready!

(Faint handwritten notes at the bottom of the page)

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION
1892

卷之五

"מחזור פזרו של ששון"

מחזור במנהג בני רומא

פזר, 1480

"מחזור פזרו" הוא סידור תפילה צפון איטלקי טיפוסי מסוף המאה החמש-עשרה. מערך הציורים בו דומה מבחינות רבות לזה של "המחזור האיטלקי של רוטשילד" (לוח 52). עיטוריו עדינים יותר ומצוירים בסגנון אחיד ובידי צייר אחד בכל כתב-היד. כמו במחזורים אחרים מעוטרים עמודי-הפתיחה לחלקים העיקריים בלוחיות למלות-הפתיחה ובשוליים רחבים המסגרים את העמוד. ב"מחזור פזרו" מספר ציורי-הטקסט קטן מזה שב"מחזור רוטשילד", והם מצויים תמיד בצדה התחתון של המסגרת, בדרך כלל בתוך מדליון המקף בור. דוגמאות לאילוסטרציות אלה הן: משה מקבל את לוחות-הברית כאילוסטרציה לפרקי אבות (עמ' 223); צבי על רקע נוף כאילוסטרציה לשיר השירים (עמ' 295); מלך יושב על כס-המלכות כאילוסטרציה למגילת אסתר (עמ' 309); משה על הר סיני כאילוסטרציה לשבת שלפני חג השבועות, לפי נוסח איטליה (עמ' 333); וסוכה ירוקה כאילוסטרציה לחג הסוכות (עמ' 759). כמו ב"מחזור האיטלקי של רוטשילד" גם כאן אין ההגדה מעוטרת. הקולופון (עמ' 482–843) מוקף ברצועה מעוטרת ובה ארנב באחד המדליונים. סגנון הציורים מושפע מאסכולות פורה וונציה, עם פרחים גדולים המשולבים בעלים צבעוניים, המוקפים במלאכת פיליגראן בעט ובנקודות-זהב גדולות. גם בסגנון הדמויות ניכרת השפעה בולטת של אסכולת פורה. ההשפעות הוונציאניות והפזרניות היו נפוצות ביותר בסוף המאה החמש-עשרה באמנות איטליה הצפונית כולה. הטופר אברהם בן מתתיה מנחה עצמו צרפתי, מן העיר טרויש (Treves), היא טרייר שבגרמניה, שנקלע לפזרו. אך מוצאו של כתב-היד הוא איטלקי כולו גם מבחינת התפישת הקודיקולוגית שלו.

עמודים 758–759

שני עמודים מעוטרים ובהם טוף תפילת נעילה ליום הכיפורים ותחילת התפילה לחג הסוכות. המסגרת בתחתית העמוד השני כוללת סוכה ירוקה בתוך זר המוחזק בידי שני פוטים (ילדים עירומים, putty). במסגרת העליונה נראה צבי רובץ בשדה.

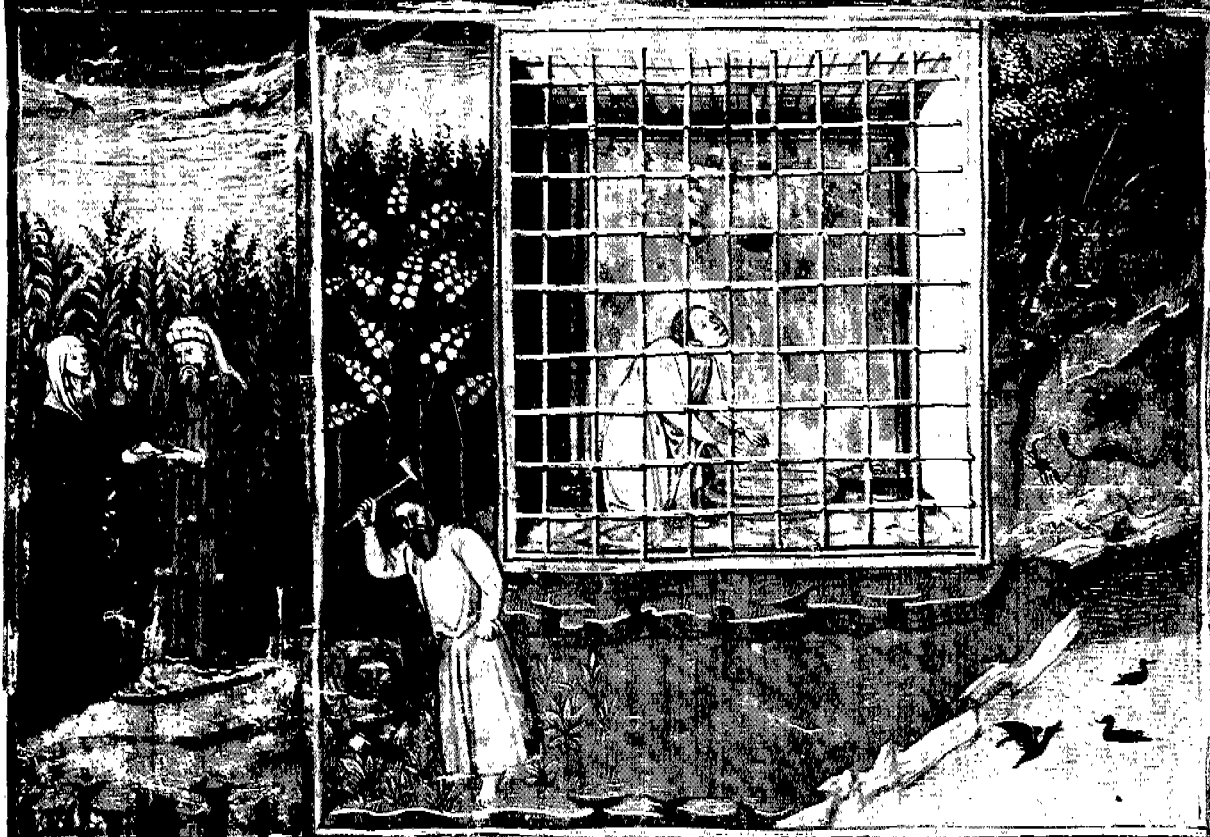
(לשעבר אוסף ד.ס. ששון, כת"י 23) LONDON, PRIVATE COLLECTION

מפרט: קלף משובח, 850 עמודים, 13x18 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי מרובע, 30 שורות לעמוד. בפתיחות לתפילות העיקריות יש מסגרות מעוטרות, המקיפות את העמוד כולו, חלקן עם ציורי-טקסט ועיטורים צמחיים ופרחוניים רבים בשולי הטקסט ולצד הלוחיות למלות-הפתיחה. כריכת עור אדומה מן המאה השמונה-עשרה, עם הטבעות זהב במסגרות כסף, סוגרים ופיונים מתכת. שוליים מוזהבים ומובלטים.

קולופון: עמ' 842, 843: "ותשלם מלאכת זה המחזור בכתביו ונקודתו בעיר פיסרו היושבת על שפת הים ועל נהרי פוליא ויינקה, ביום שלישי שמונה ימים להדרש אייר, שנת חמשת אלפים ומאתיים וארבעים (17.4.1480) לימי העולם ע"י המחוקק צעיר התלמידים אברהם בן עמוד הגולה מהר"ר מתתיהו דטרויש (Treves) ישר"י צרפתי מתגורר קנה פיסרו. וכתבתי אותו אל הנחמד שמו נודע בשערים מן הנדיבים ובני שרים הלא הוא כמ"ר אליה יזי"א בכמ"ר שלמה זל"ה איש רנוינה".

תולדות כתב-היד: היה בבעלות משפחת פרוג'ה במאה השש-עשרה. נרכש על-ידי ד.ס. ששון ב-1904. נמכר במכירה פומבית אצל סותבי ב-5.11.1975, פריט 28 ונמצא היום באוסף פרטי בלונדון.

ביבליוגרפיה: Sassoon, *Ohel David*, No. 23, I, pp. 289–293, Pl. 38; Sotheby Sale, 5.11.1975, Lot 28; Gutmann, *Manuscript*, Fig. XIX; Narkiss, *British Isles*, II, No. 21

“הקנון של אבן סינא בבולוניה”

הקנון (ספר הכללים ברפואה) של אבן סינא
פְּנִיָה, סוף המאה החמש־עשרה

חיבור רפואי זה מאת הפילוסוף והרופא הערבי הנודע אבן־סינא, שחי בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת־עשרה, נחשב לספר הרפואה המהימן ביותר במשך מאות־שנים רבות בימי הביניים. הספר תורגם לעברית בידי נתן המאָתי, ותרגומו זה תורגם אחרי כן ללטינית. ההקדמה הכללית וההקדמות לכל אחד מארבעת הספרים, שלהם נחלק החיבור, פותחים בכתב־יד זה בדף שלם, מעוטר בלוח מרכזי ואילוסטרציות נוספות במסגרת, המתארות את תוכן אותו חלק. פרקי כתב־היד אינם כרוכים נכון; דבר זה מסביר את העובדה, שדף הפתיחה של ההקדמה המובא כאן מצוי בדף 78. סגנון האילוסטרציות והעיוורים הוא לומברדי בהשפעה ונציאנית ברורה, ואפשר שנכתב בפררה בסוף המאה החמש־עשרה. מריו סלמי רואה בציור את השפעתו של ליאונרדו דה כֶּסּוּצוֹ (Leonardo da Besozzo), ואילו מירלה לוי ד'אנקוזה מדגישה את השפעתו של האמן הוונציאני כריסטופורו קורְטֶזֶה (Cristoforo Cortese) הניכרת בעיוור התשלובות הצמחיות, ובהן פרחים, חיות, ציפורים, דרקונים ודמויות גרוטסקיות. הטירה הבצורה שברקע דף 448 עשויה בסגנון הטירות של פררה, מתקופת הרנסנס.

בפתיחה לספר הראשון מכיל העמוד המעוטר (דף 7) לוח המתאר רופא מתבונן בצלוחית שתן וחולים נוספים המחזיקים צלוחיות שתן עומדים לפניו. (קביעת המחלה – הדיאגנוזה – לפי סמיכות השתן וצבעו הייתה נפוצה מאוד ברפואת ימי הביניים.) בשוליים התחתונים יושבים מנגנים, פילוסוף וסופר, ואילו בשוליים העליונים והחיצוניים יש שנים־עשר מדליונים ובהם שישה מסימני המזלות ושש מלאכות־החדש השייכות להם. העמוד המעוטר לספר השני (דף 210) מכיל לוח המתאר את קורותיה של מלכה, שהורעלה ברעל שייצקו לתוך אוזנה. בשוליים יש תיאורים מחצ־המלכות ודמויות של נזירים. הספר השלישי דן בחוליים שונים המלווים בקדחת ובחום, והעמוד המעוטר שבו (דף 402) כולל לוח המתאר שני חדרים, שבהם שוכבים חולים במיטות, ורופא המטפל באחד החולים, בעוד שסוֹסו ומשרתו מחכים לו בחוץ; חולה אחר נראה עוזב את החדר. מתחת ללוח, מימין, יש לוח קטן נוסף המתאר עורך־דין קורא את צוואת הנפטר, שגוייתו מוטלת במיטה. באחת המסגרות נראות האנשות (פרסוניפיקציות) של תכונות ומידות שונות וכתרים לראשיהן יושבות בתוך התשלובות. בפתיחה לספר הרביעי מכיל העמוד המעוטר (דף 492) לוח המתאר בית־מרקחת ברחוב איטלקי רנסנסי טיפוסי. בשוליים נראים אנשים עירומים, המדגימים חוליים שונים.

דף 78

בעמוד זה נמצאת ההקדמה לכתב־היד כולו. בלוח המשתרע על מחצית העמוד מתואר מטורף כלוא, שצרים עליו יצורים ילידי־דמיונו: דרקון, נחש, צפרדע, עקרב וסרטן. נזירים חופרים שורשי מרפא ומלקטים צמחים נראים בצדו. משמאל נראית אישה הנותנת צלוחית לרופא. הלוחיות הקטנות יותר מתארות אדם המוכש על־ידי נחש, שני רועים משוחחים ותמונה של ה"מוות", היורה חיצוין אל לב כל אדם, בלא להתחשב במעמדו על־אדמות. יחסן של תמונות אלה ללוח המרכזי אינו ברור.

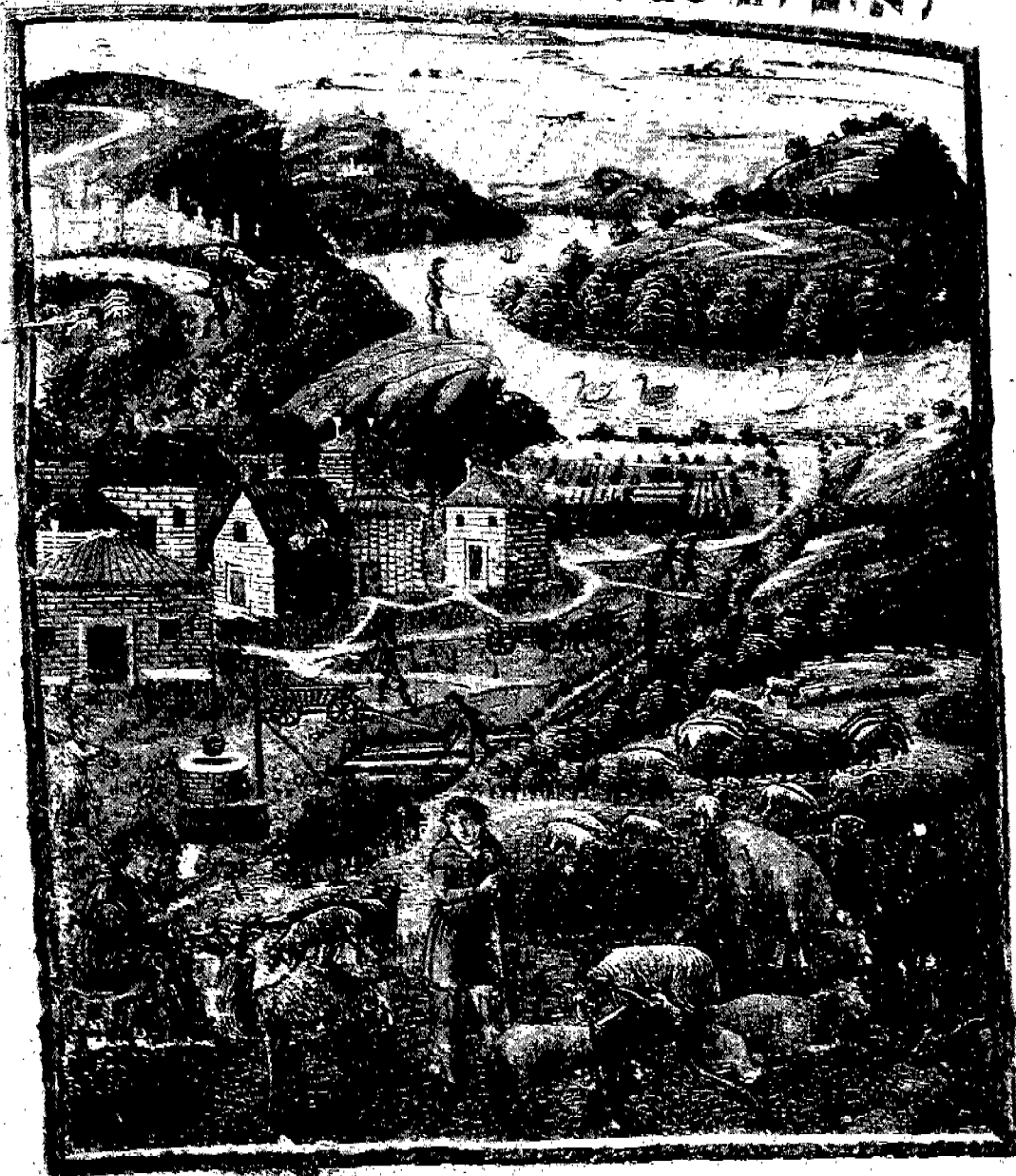
BOLOGNA, BIBLIOTECA UNIVERSITARIA, MS. 2197

מפרט: קלף, 631 דפים, 29x43 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי מרובע ועגול. שוליים מעוטרים הממסגרים את עמודי־הפתיחה של כל אחד מהפרקים וההקדמה ובכל אחד לוח גדול המאיר את הטקסט.

תולדות כתב־היד: דף 1: ציוני בעלים רבים במאות השש־עשרה והשבע־עשרה. ב־1587 היה כתב־היד שייך לרופא (יחואל) דֶה פֶּזֶרו, שהתנצר בתקופה מאוחרת יותר ונקרא וִיטֶלֶה מְדִיצִי. פרנציסקו מריה, הדוכס הגדול מטוסקנה, הציע לו 200 דוקאטים תמורת כתב־היד, אך ויטלה מיאן למכרו. ויטלה היה לנזיר דומיניקני, וכתב־היד נעשה לרכוש המנזר הדומיניקני בבולוניה. ב־1796 לקחוהו חיילי נפוליאון לפריס. ב־1815, לאחר נפילת נפוליאון, הצליח האפיפיור להחזיר את כתב־היד לבולוניה. כתב־היד נשאר בפקולטה לרפואה של בולוניה, עד שהאפיפיור פיוס התשיעי העניק אותו לספריית האוניברסיטה של בולוניה.

ביבליוגרפיה: Munkacsı, Italia, pp. 73–78, Pls. XXXIII–XXXVII; Gutmann, Manuscript, Pl. 35

לילה לשינה

"טור אבן העזר של ורצ'לי"

שריד מתוך "ארבעה טורים" לר' יעקב בן אשר
פרה (?), אמצע המאה החמש-עשרה

דף בודד זה מתוך "טור אבן העזר", העוסק בדיני אישות, קידושין, כתובות וגטין, הוא שריד מכתב-יד שלם של "ארבעה טורים" שאבד. הוא צורף לכתב-יד אחר, שיש בו חיבורים שונים העוסקים בהלכה, שנכתבו בידי נתנאל בן לוי תרבות בפרה בשנת 1457 (קולופון בדף 392ב). למרות שהקולופון אינו מתייחס לדף של טור אבן העזר, שנכרך עם כתב-יד בתקופה מאוחרת יותר, סגנון הציור הוא פרוזי, מאמצע המאה החמש-עשרה.

האילוסטרציה למלות הפתיחה "לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו" מתארת משתה נישואין, המצויר בעידון רב. במרכז האכסדרה הפשוטה נראים כאן הכלה והחתן ורקדנים אחרים, כולם משלבים ידיהם. בצדדים נראית חבורת מנגנים בלויטות, בנבל ובתוף מרים. מלות הפתיחה כתובות ביזהב בתוך סרט מתעופף שמחזיקים בו שני פוטים (ילדים עירומים, putti) מעופפים. העמוד כולו ממוסגר במסגרת של תשלובות צמחיות עדינות.

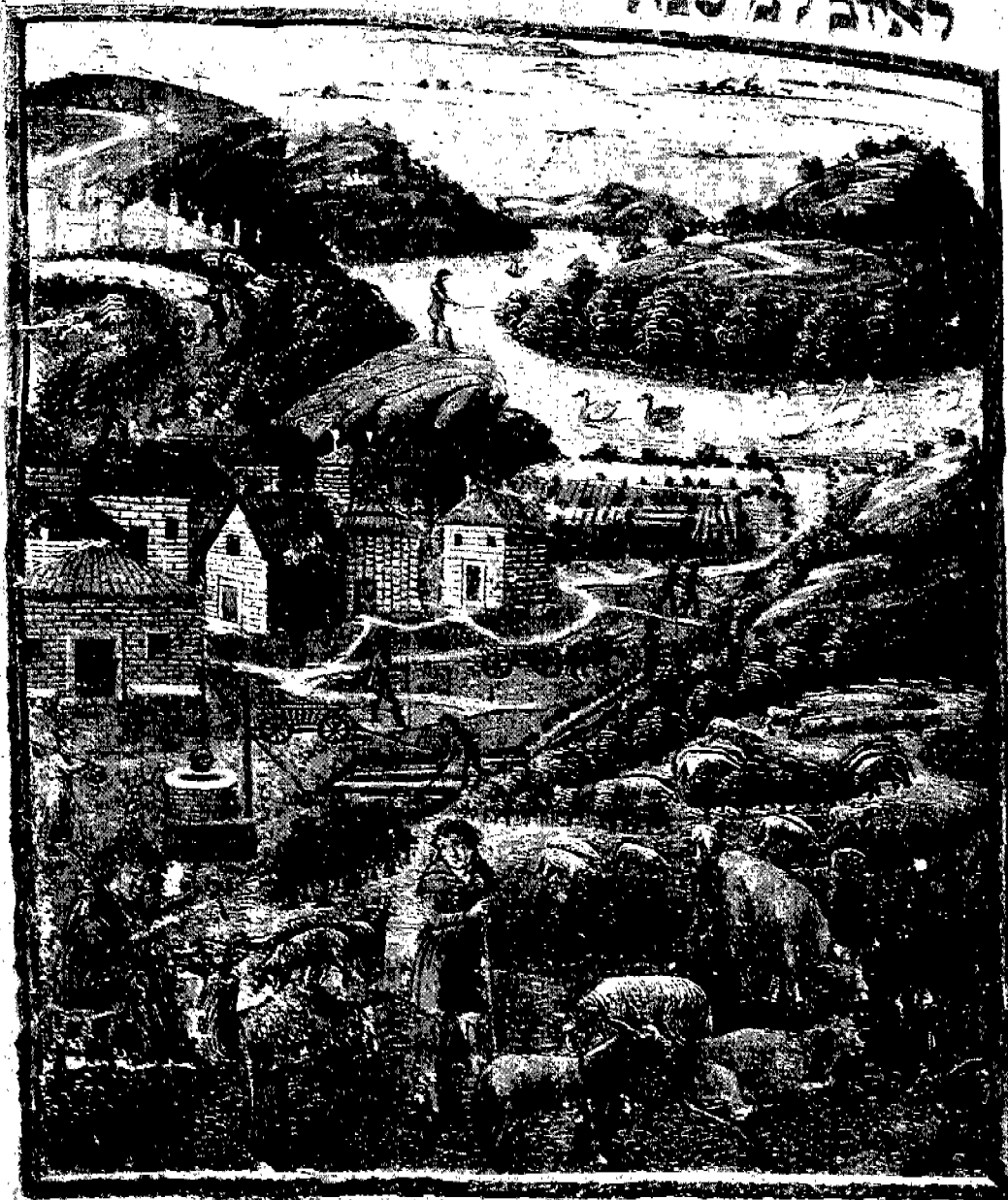
דף 13ב
מנגנים ורקדנים במשתה נישואין המעטר את הפתיחה ל"טור אבן העזר".

VERCELLI, SEMINARIO VESCOVILE

מפרט: קלף, דף אחד, 33.7×24.9 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול.

ביבליוגרפיה: M. Brizio, *Catalogo delle cose d'Arte e di Antichità d'Italia*, Roma 1935, pp. 161–163, and 3 Figs.

לחזור למדינה

“ספר המכלול של רוטשילד”

ספר המכלול כשבעים חיבורים שונים, ביניהם ספרי קודש וספרי חול
פרה, 1470 לערך

“ספר המכלול של רוטשילד” או “כתב־יד רוטשילד 24”, כפי שנקרא ספר זה לפני כן, הוא ללא ספק המפואר שבכתבי־היד העבריים המצויים מאיטליה. הוא כתוב בכתב יפה במיוחד על קלף פקועה העשוי מעורות עדינים של עגלים בני־יומם. כל אחד מ־950 העמודים שבו מעוטרים ומעוצבים בטעם רב, מלאכת־מחשבת של תכנון גראפי וטיפוגרפי. החיבורים השונים המכלולים בו כתובים בטקסט עיקרי או בטקסט שבשוליים. עם ספרי הקודש שבו נמנים ספרי אמ”ת – תהילים, משלי ואיוב, וכן סידור שלם, מחזור תפילה וחיבורים הלכתיים רבים. עם הספרים החילוניים נמנים ספרי רשומות דברי־הימים וספרי מוסר ופילוסופיה, כאלה שנכתבו עברית במקורם וכאלה שתורגמו לעברית. בספר המפואר אין שום קולופון, והוא נכתב בידי כמה סופרים, בהזדרכותו של סופר אחראי אחד. השם משה בר יקותיאל הכהן, הנזכר בקריאה לעלות לתורה, שבתפילות השבת (דף 106), הוא אולי שמו של הגביר שבעבורו נכתב כתב־יד מהודר זה.

בדף 471 יש לוח של מולד הירח המתחיל ב־1470, עדות לכך שכתב־היד לא נכתב קודם לתאריך זה. בתוך 950 העמודים של כתב־היד יש למעלה משלוש מאות ציורי־טקסט בספרים השונים. האילוסטרציות צוירו בלוחות ממוסגרים, על־פני עמוד שלם או בתוך עמודי הטקסט. הרקע לאילוסטרציות שבלוחות הוא בדרך כלל מראה נוף, והלוחות למלות־הפתיחה משולבות בתוך הלוחות הגדולים יותר. בספרי התפילה נראים תיאורים חזותיים רבים של טקסים ומנהגים, גם בציורי נוף אידילי, המתארים את העולם הנברא. האילוסטרציות אינן שגרתיות, שכיחות ומקובלות, ונראה שהרבה מחשבה ודמיון הושקעו כדי לשוות להן אופי מיוחד. האילוסטרציות לספרים החילוניים, כגון לספר “משל הקדמוני”, עוקבות אחר הזראות הסופר, אך יוצרות איקונוגרפיה עצמאית, לא תמיד כמקובל באילוסטרציות מעין אלו. ההגדה של פסח ב־“מכלול של רוטשילד” (דפים 155–166) היא החלק המעוטרים ביותר שבו; המראה הבלוי והמרופט של הקלף בדפים אלה מעיד על כך שהייתה בשימוש יותר משאר חלקי הספר.

כמעט כל עמוד בכתב־היד מעוטרים ומצוירים בזהב ובצבעים עתירי־גווניו, בטכניקה מעולה ובסגנון השייך לאסכולת פרה. המחצית השנייה של המאה החמש־עשרה. אפשר להשוותם לציוריו של תדיאו קריבלי (Taddeo Crivelli), אחד הציירים שציירו את ספר התנ”ך המפואר שנכתב בשנות השמונים של המאה למען הדוכס של מודנה, בורסו למשפחת אֶסְטֶה (Este). “התנ”ך של בורסו ד־אֶסְטֶה” (מודנה, ספריית אסטה, MS. V. 12) צויר על־ידי בכירי המאירים של צפון איטליה באותה תקופה. גם “המכלול של רוטשילד” לא בוצע, כאמור, בידי אחד, ואת ההבדלים הסגנוניים בין חלקיו השונים אפשר לייחס לציורו בידי שלושה ציירים לפחות, שעבדו בהשגחתו של האמן הראשי.

דף 65

עושרו של איוב – לוח המתאר את רכושו של איוב לאחר האסונות והתלאות שירדו עליו בתחילה, כאשר נתן לו ה' אף יותר מבראשונה. הלוח, המשתרע על־פני עמוד שלם, מכיל נוף כפרי, שבו נראים עובדי־אדמה ורועי־צאן עוסקים בעבודותיהם השונות. מעל לשוליים העליונים כתוב באותיות זהב “לְאִיּוֹב לְמִשְׁנָה” (איוב מב: י).

ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת”י 180/51

מפרט: קלף פקועה דק, 473 דפים, 21 × 16 ס”מ. נכתב בכתב איטליאשכנזי מרובע ועגול, בשחור ובזהב: כתב מרובע בטקסט הראשי (ספרי אמ”ת – תהילים, משלי ואיוב), 28 שורות לעמוד. במחזור – 27 שורות. כתב עגול בטקסט העיקרי, 35–36 שורות לעמוד. בשוליים העליונים והתחתונים – עד 60 שורות לעמוד. כל אחד מעמודי הטקסט מעוטרים בעושר רב, וכתב־היד מכיל למעלה משלוש מאות אילוסטרציות בלוחות למלות־פתיחה ובשולי העמודים. כריכת קלף מודרנית על גבי לוחות עץ.

תולדות כתב־היד: מ־1843 היה כתב־היד בספריית סולומון דה פֶּרְנֶטֶה בטרֶאָאָסט. ספריית רוטשילד בפריס, כתב־יד 24. כתב־היד נגנב מהספרייה בעת הכיבוש הנאצי והוצע למכירה בספריית הסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק. הספרן, אלכסנדר מרקס, הכיר את כתב־היד והוא הוחזר לבעליו. לאות תודה הסכימה משפחת רוטשילד, שכתב־היד יישאר בסמינר עד 1952, ואז הוחזר למשפחה. ניתן בעילום־שם לבית הנכות הלאומי ב־1956.

ביבליוגרפיה: Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 119–207, Pls. XXXVI–XXXVIII; Levi, *Rothschild 24*; Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 18; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 37, 38; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, III, 1983

“ספר העיקרים של רוֹוִיגוֹ”

ר' יוסף אלבו, “ספר העיקרים”
פירנצה, אמצע המאה החמש-עשרה

בכתב-יד עדין ומפואר זה של החיבור הפילוסופי החשוב “ספר העיקרים” לר' יוסף אלבו ממוסגרים כל אחד מארבעת הפרקים וכן ההקדמה (דפים 1, 9, 31, 59, 106) בתשובות צמחיות ובלוחית למלת-פתיחה. בכל הלוחיות כתובה מלת-הפתיחה בזהב על רקע סרט מתעופף, הנישא על-ידי פוטים (ילדים עירומים, putti) בתוך נוף. תשובות המסגרת הצמחיות עשויות בצבע לבן, ובתוכן משובצים פוטים, חיות וציפורים, כמה מדליונים ולוחות קטנים ובהם חיות ובני אדם. אין אילוסטרציות לטקסט. התשובות הלבנות בעלות העלעלים הזעירים אופייניות לכתב-יד מצוירים מן האסכולה הפלורנטינית החל באמצע המאה החמש-עשרה. פרופ' מיקלה לוי ד'אנקוזה רואה בעיטור את מלאכתם של ממשיכי-דרכו של פאולו אוֹצֶלוֹ (Paulo Uccello) באיור. לדעתה מזכירות התשובות הלבנות והפוטים השרירים את יצירותיהם של סר ריקארדו די נאני (Ser Riciardo di Nanni) ושל מתיאו תורלי (Torelli).

דף 1

בעמוד-הפתיחה הממוסגר של כתב-היד, בחלק העליון של המסגרת הרחבה המקיפה את הדף כולו, נראים שני פוטים-קנטאורים. בשוליים הוויזואליים נראים פסיונים, אריה, פוטים עירומים, פרפרים וצבי. במרכז השוליים התחתונים נראים שני פוטים המחזיקים זר ירוק, שתוכנו נמחק, ומשני עבריהם כלבי-צייד וארנבת, עופות ופוטים נוספים. בלוחית למלת-הפתיחה נראים ארבעה פוטים, ארכעה עצים ושתי טירות בצורות משני צדי המגילה.

ROVIGO, BIBLIOTECA SILVESTRIANA, MS. 220

מפרט: קלף, I+178 דפים, 36×25 ס"מ. נכתב בכתב איטלקי עגול, 37 שורות לעמוד. חמישה עמודים מעוטרים, ממוסגרים בשלמותם, ולוחיות למלות-פתיחה בהקדמה ובעמודי הפתיחה לחלקי העיקרים של הספר. מלאכת פיליגראן בכחול, ארגמן, ירוק, צהוב ואדום בכל מספרי הפרקים, המגיעים לעתים עד לשוליים. כריכת עור חומה על-גבי לוחות עץ מן המאה השמונה-עשרה, הטבעות בזהב עם מוטיב מרכזי. מוטיב מניפה בפניה ומסגרת כפולה מלבנית.

קולופון: הסופר עיטר את השם “שלמה” בתוך הטקסט (למשל בדפים 104, 140, 176).

תולדות כתב-היד: חתימות של צנזורים רבים מהמאות השש-עשרה והשבע-עשרה. קטעים שונים של הטקסט גורדו, נמחקו או ניוקו בידי הצנזורים.

ביבליוגרפיה: G. Mazzatini, *Inventario dei manoscritti della Biblioteca Rovigo*, Rovigo 1893, No. 5, p. 4; Munkacs, *Italia*, pp. 52–56, Pls. XVII–XXI; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 36, see p. III for the opinion of Mirella Levi D'Ancona

טריה ב בת ירוש ויפנהו ויסא לה חמור טדיה פניו בחבורה ומכה
ורוממת ב אל וא חס ויפנהו בעס גדלה ורוממת ויכבד עז רון חס יח
בערה ב ויפנהו כמלוח במה שה קוצר נצורה מעט שחקרה יה יחדיו יח

“התנ”ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס”

תנ”ך עם מטורה גדולה וקטנה, חיבורו של אהרן בן אשר, דקדוקי הטעמים והחילופי בן אשר ובן נפתלי נכתב ועוטף בחלקו בליסבון, פורטוגל. שאר העיטורים נעשו בפירנצה בסוף המאה החמש-עשרה

זהו כתב-יד שלם ומפואר של התנ”ך, הדומה ל”תנ”ך ליסבון” בן שלושת הכרכים שספרייה הבריטית (לוח 20). ספר התנ”ך הועתק בליסבון, כנראה זמן קצר לפני גירוש היהודים מפורטוגל ב-1496. כוונת הסופר הייתה, שבכתב-היד יהיו דפים מצוירים בפתיחת כל ספרי התנ”ך, כמו ב”תנ”ך ליסבון”, והוא השאיר חלקים ריקים בשבילים; אך רק שניים מתוך שמונה-עשר עמודי-הפתיחה שתוכנו, אמנם צוירו בסגנון הפורטוגלי (דף 9ב, בפתיחת ספר בראשית ודף 374ב, בפתיחת ספר דברי הימים). התשלובות הצמחיות והנוציות הממסגרות את טור הטקסט, שבתוכן משובצות ציפורים וחיות, הטווס שזנבו פרוש, הדרקון ארוך-הצוואר והאריה מופיעים במסגרת התחרונה – כל אלה אופייניים לסגנון הפורטוגלי. למרות שכתב-היד חסר קולופון נראה, שהוא מאוחר מ”תנ”ך ליסבון” (1483), משום שהחיבור הדקדוקי של אהרן בן אשר הועתק מ”תנ”ך ליסבון” על כל שגיאותיו. מאחר שעיתורו לא הסתיים יש להניח, שכתובתו של “התנ”ך הפורטוגלי של פריס” נעשתה זמן קצר לפני גירוש היהודים ב-1496. קרוב לוודאי, שהתנ”ך הגיע לאיטליה ביחד עם בעליו מיד אחרי הגירוש, מאחר ששבעה עמודי-הפתיחה אחרים איירו בפירנצה, עוד לפני סוף המאה החמש-עשרה, בבית המלאכה של אֶטְבֵּנְטָה דֶּלִי אֶטְבֵּנְטִי (Attavante degli Attavanti; דפים 1 – עמודי-השער, 40ב – שמות, 67 – ויקרא, 83ב – במדבר, 113 – דברים, 137ב – יחזקאל, 251 – ישעיהו). דפי הפתיחה לספר יהושע ולספר ישעיהו, שנכתבו בטור יחיד, מעוטרים בשערים רבי-עומק ומוקפים במסגרת רחבה. מלת-הפתיחה כתובה בזהב ונמצאת בתוף (טימפנום) של קשת השער, מוקפת בפוטים (ילדים עירומים, putti). הקשת נשענת על עמודים, שביניהם מבצבץ מראה-נוף. רצפת השער מרוצפת באריחים. השוליים הממסגרים מעוטרים בתשלובת צמחית, בדמויות גרוטסקיות, כחיות ובציפורים הנובעים מתוך כדים. בתוך השוליים נראות כמה לוחיות ממוסגרות ובתוכן בעלי-חיים בנוף.

עמודי-השער (דף 1) מעוטרים בתשלובות בזהב על רקע אדום, כחול או ירוק לסירוגין. באמצעו זר ירוק של פירות ובו משטח אדום כרקע לאבנים טובות, לתשלובות ולראשי שני פוטים. ארבעת עמודי-הפתיחה האחרים, שצוירו בסגנון פלורנטיני, הם בעלי לוחית מלת-פתיחה בתוך טור אחד או שני טורים של טקסט. הלוחית מעוטרת בתשלובות צמחיות וגיאומטריות ובפוטים המחזיקים בידם לוח. העמוד כולו מוקף בשוליים מעוטרים ובתוכם כתובה המסורה על גבי סרטי מגילה. השוליים מעוטרים כאן, כמו בעמודים בעלי השערים, במוטיבים צמחיים, כחיות, בציפורים, בפוטים, בדמויות גרוטסקיות ובדמויות אנשים פראיים ושעירים.

אם אמנם אפשר להסביר את קיומם של שני סגנונות-הציור, הליסבוני והפלורנטיני, שבכתב-היד בגירוש יהודי פורטוגל, קשה להבין מדוע לא סיים הצייר האיטלקי את עבודת העיטור. אפשר שלא נשאר די כסף לבעליו של ספר התנ”ך לתשלום בעבור סיום המלאכה, או שחצייר אֶטְבֵּנְטָה דֶּלִי אֶטְבֵּנְטִי, שהיה אחד מציירי-החצר של מתיאס קורבינוס מלך הונגריה, היה עסוק מדי. ד”ר גבריאל סדרייניה, שמצאה את הקשר שבין הציורים הפלורנטיניים של “התנ”ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס” לבין סגנונו של דֶּלִי אֶטְבֵּנְטִי, ציינה את קרבתו הרבה לכתב-היד המכונה “התנ”ך של גֶרֹנִימוֹס” (Biblia dos Geronimus), שצויר בידי אֶטְבֵּנְטָה בשיתוף עם האחים גֶרֶרְדוֹ ומוֹנְטָה דֶּל פוֹרָה (Fora) בעבור עמנואל מלך פורטוגל (כיום בספרייה הלאומית בליסבון). “התנ”ך של גֶרֹנִימוֹס” צויר בין השנים 1494 ו-1497 בפירנצה, מקום שבו נוספו כנראה כמה מעמודי-הפתיחה לכתב-היד שלפניו. פרופ’ יוסף גוטמן מציין בספרו, שלדעתה של מירלָה לוי דִי־אֶנְקוֹנָה מורות דמויות הפוטים השיריים על כך שהציורים “בתנ”ך הפורטוגלי של הספרייה הלאומית בפריס” עשויים להיות חלק מיצירתו המוקדמת של הצייר גֶ'אֶלּוֹ (Jacopo del Giallo), ולא של אֶטְבֵּנְטָה.

דף 251

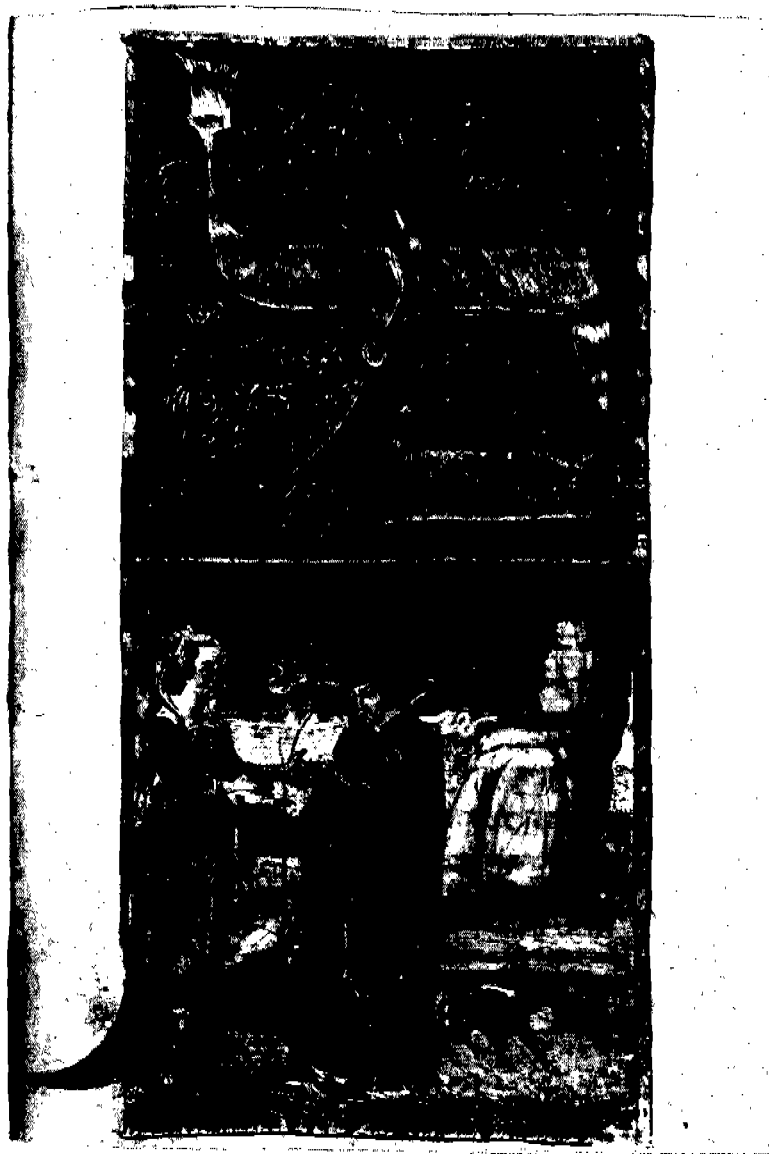
עמודי-הפתיחה לספר ישעיהו, מעוטרים כולו בשער רבי-עומק, רמוי-במה. על רצפת-האריחים נראים פוטים משחקים בקוף הקשור בחבל.

PARIS, BIBLIOTHEQUE NATIONALE, COD. HEBR. 15

מפרט: קלף, 524 דפים, 32×24.7 ס”מ. נכתב בכתב ספרדי מרובע, 28 שורות בשני טורים. תשעה עמודים מעוטרים, ממוסגרים בשלמותם – עמוד השער והפתיחות לספרים. תשעה עמודים שבהם הושאר מקום ריק סביב הטקסט בעבור הציורים (דפים 153ב – שופטים, 169 – שמואל, 207 – מלכים, 278 – ירמיהו, 312 – יחזקאל, 346 – תהילים, 448 – איוב, 463 – משלי).

תולדות כתב-היד: בדף 324 מופיע ציון מכירה, האומר שמנשה בן יקותיאל מטיבולי מכר את התנ”ך לרופא ר’ אלחנן תמורת ארבעים ושבעה דוקאטים בכ”ח תמוז ה”א אלפים רס”ד (10.7.1504). ציונים אחרים מ-1529. מספר LIX מספרייתו של הנרי הרביעי מלך צרפת.

ביבליוגרפיה: Zotenberg, Paris, No. 15; Frauberger, Buchschmuck, p. 37, Fig. 27; D’Ancona, Fiorentina, I, pp. 100–101, Pl. XLIX; Sed-Rajna, Lisbonne, No. 14, pp. 58–63, Pls. XVI–XVIII; Gutmann, Manuscript, Pl. 39

“מכלול ההלכה של המבורג”

“שערי דורא” ו”הלכות נידה” ליצחק בן מאיר מדיין (Düren); ספר “ברכות” למהר”ם מרוטנבורג
פדובה, 1477

“מכלול ההלכה של המבורג” הוא כתב־יד קטן, הכולל חיבורים על דיני כשרות ודיני אישות. שלושה חלקי הספר (דפים 33, 75, 93) מעוטרים בלוחות המשתרעים על־פני עמוד שלם; שני האחרונים כוללים לוחיות למלות־פתיחה. בלוחות נראות דמויות בנוף והן קשורות ישירות לטקסט. בלוח הראשון (דף 33), בפתיחה ל”שערי דורא”, חיבור הדן בענייני כשרות, נראה אדם יושב מתחת לקשת ובוחן את כשרותו של העוף שלפניו. לאותו חיבור שייכת גם האילוסטרציה של זקן השוחט איילה (בשוליו של דף 6). הלוח השני (דף 75), בפתיחה ל”הלכות נידה”, נחלק לשני חלקים. בחלק העליון מצויה הלוחית למלת־הפתיחה (“כל הנשים”), ובחלק התחתון – טקס נישואין הנערך בנוף הררי. החתן, שעל מעילו יש עיגול צהוב, המעיד על יהדותו, שם טבעת על אצבעה של בלתו. הלוח השלישי (דף 93) הוא עמוד־פתיחה לספר “ברכות” של המהר”ם מרוטנבורג, ובלוחית למלת־הפתיחה מופיעה רשימת הברכות שחיבר המהר”ם. הרשימה מתחילה בברכת “ברוך בורא פרי העץ” והאילוסטרציה מתארת, בחלק התחתון של הלוחית, נער העולה בסולם כדי לקטוף פרי מן העץ.

איורי כתב־היד שלפניו נעשו בידי שני ציירים שונים, בני אסכולות שונות. האחד, שלא היטיב לצייר כחברו, התקין את הלוחות שבדפים 33 ו־93 ואת שתי הלוחיות למלות־הפתיחה בדפים 44, 50. הצייר השני, המעולה שבשניים, צייר את הלוח המובא כאן (דף 75), את האילוסטרציה שבשוליים שבדף 6, וכן רצועה בשוליים התחתונים והחיצוניים שבדף 4, המקיפה את רשימת עשרת הפרקים של “שערי דורא”. הצייר הראשון אינו מייטיב לרשום; דמויותיו קטנות ודומות לאלו שברישומי־עט פלורנטיניים. יצירתו של הצייר השני מוכיחה את הציור הפדובני, אף על פי שהושפעה מן האסכולה הוונציאנית. יכולת־הרישום שלו רבה, עיצובו בוטח, ובנופיו יש עומק. לפי הקולופון הראשון, הנמצא בסוף “ספר הברכות” (דף 118ב), נשלם כתב־היד בפדובה ב־1477. המקום והתאריך מתקבלים על הדעת, לנוכח סגנונו של הצייר המעולה שבין השניים. אפשר שהצייר השני היה תלמידו, או בן־זמנו ממוצא פלורנטיני, שיצר בפדובה.

הקולופון השני, משנת 1492, מופיע בסוף הגרסה המקוצרת של ספר “ברכות” (דף 121ב), שנוספה לכתב־היד באותה תקופה.

דף 75

עמוד־פתיחה שלם לחיבור הדן בהלכות נידה. בחלק העליון הלוחית למלת־הפתיחה (“כל הנשים”), ובחלק התחתון לוח המתאר טקס נישואין הנערך תחת כיפת השמים. החתן עונד את טבעת הנישואין על אצבעה של הכלה, ועל מעילו ההדור יש לו עיגול צהוב – אות ליהדותו, וכלב (סמל הנאמנות) עומד מאחוריו. בחלק הימני של הנוף נראה הר סלעי.

HAMBURG, STAATS-UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, COD. HEB. 337 (SCRIN 132)

מפרט: קלף, I+122+I דפים (ממוספרים באותיות עבריות), 15.2x11.5 ס”מ. נכתב בכתב איטלקי עגול – 18 שורות בטקסט העיקרי ו־36 שורות בפירוש שבשוליים החיצוניים. גרסה מקוצרת של “ברכות” נכתבה ב־1492 בסוף הספר (דפים 119–122). שלושה לוחות בעמודים שלמים ולוחיות למלות־פתיחה מצוירות (דפים 33, 75, 93), אילוסטרציה אחת בשוליים (דף 6) ועיטור אחד (דף 4), שתי לוחיות למלות־פתיחה מצוירות (דפים 44, 50). הפירוש נכתב בצורות גיאומטריות. כריכת קלף עם הטבעות עיוורות מן המאה השמונה־עשרה.

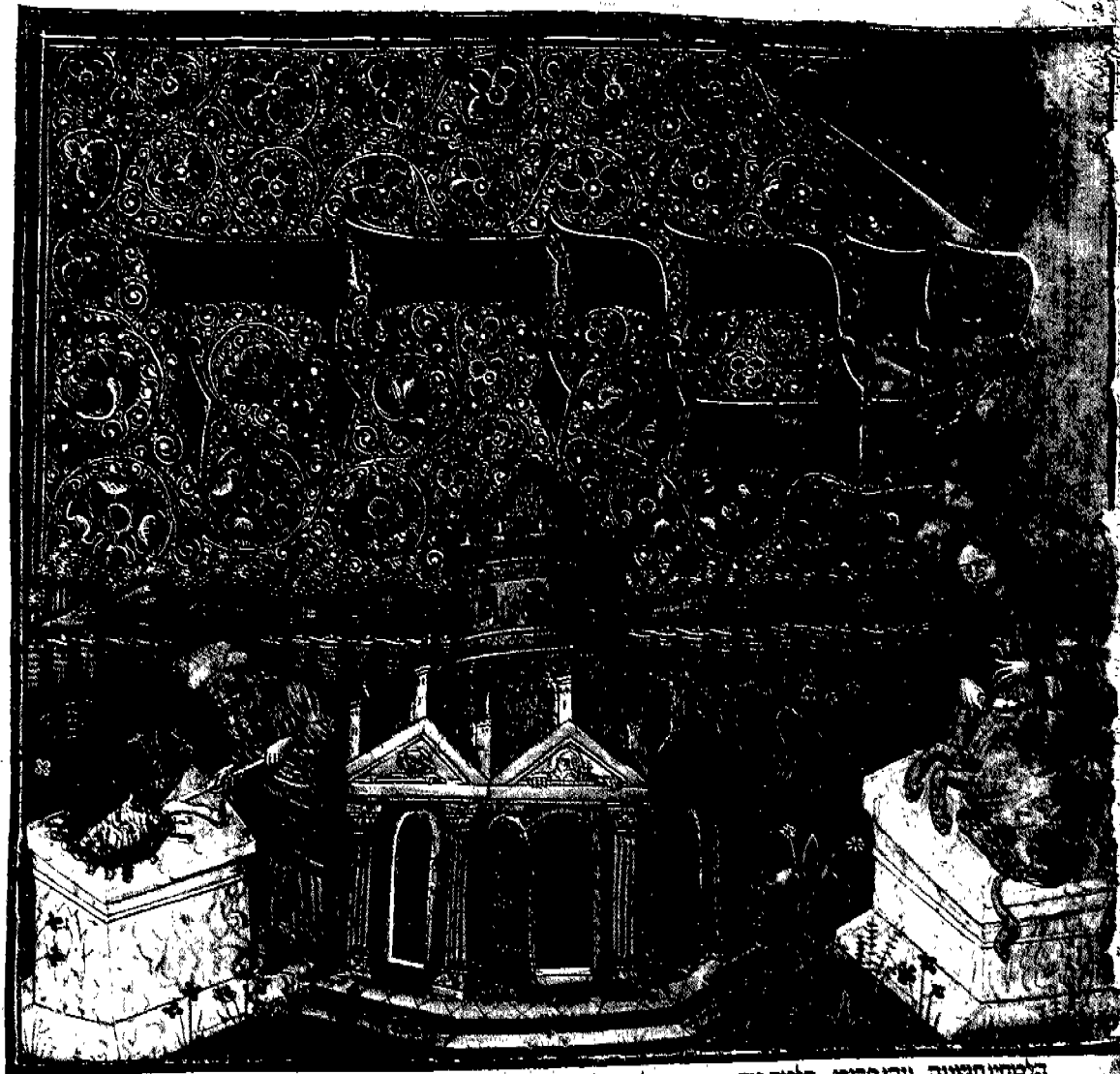
קולופון: דף 118ב: “נאום הסופר מנחם בר’ יקותיאל הכהן רפא שלי”ט וסיימתי שנת רל”ז (1477) לאלף הששי פה עיר פדואה הש”י. דף 121ב: “נשלם ברכות מהר”ם בקצור שנת יברך ה’, יום ג’ כ”ג אדר הראשון לפ”ק” (1492).

תולדות כתב־היד: דף 1: ציוני פטירה ולידה של משפחת רפא, משפחת הסופר שכתב את כתב־היד, מן השנים 1479, 1505. בשנת 1532 ניתן כתב־היד במתנה לבנו. דף 120: חתימת צמור, 1613. כתב־היד היה עדיין בבעלות משפחת רפא (=רפפורט) ב־1701, כשנרשמו ציוני פטירה נוספים.

ביבליוגרפיה: Steinschneider, Hamburg, No. 353, pp. 172–173; Synagoga, Recklinghausen, No. B. 45, Frankfurt, No. 30; Monu-menta Judaica No. D. 77; Sed-Rajna, L’Art Juif, p. 198

שאלו שלום ירושלים שלי אוהביר ספר שבייג והוא כ

ספר

הלכות תשעה (והו סדוק) הלכות בית הבחירה הלכות סלי הנקדש והעוסקים ב הלכות כיוות ונקדש הלכות ויסורי חובת
הלכות געשה הקמעות הלכות תגידן ומוספין הלכות פסולי המזבחות הלכות עבודת יום הכפורים הלכות חעילה וכוונן

הלכות בית הבחירה

פרק ראשון

יש פסלן ששה מיעות שלשה מיעות עשית ושלושה מיעות ליו תעגם
ופרטן לרעלה (כיוון מיעות חול עקרים יליו 231)
מיעות עשה לעשות בית מועין לי להיות מקדישן עליו קמעות (העגבן חוליו שלש ער
פעורים בטעה שבעשולי מקדש וכבר עתה שעה חשק שיעשה משה רבינו

"משנה תורה של פרנקפורט"

ה"משנה תורה" לרמב"ם
מנטובה (?), סוף המאה החמש-עשרה

זהו דוגמה נוספת לכתב-יד מפואר של "משנה תורה"; כתב-יד זה מאוחר במאה שנים לערך מן ה"משנה תורה של ירושלים" (לוח 47). כתב-היד מחולק לשני כרכים בין שתי ספריות; הכרך הראשון, המכיל את ששת הספרים הראשונים של ה"יד החזקה", נמצא בספריית הוותיקן (Rossiana 498), ואילו הכרך השני, שהיה לפני מלחמת העולם השנייה בפרנקפורט, נמצא היום בספרייה פרטית בניו יורק ומכיל רק חלקים מן הספרים ז-יד, ורובם אינם כרוכים בסדר נכון. הכרך הראשון נחשב זמן רב כאבוד ונתגלה מחדש על-ידי פרופ' יוסף גוטמן. החלק השני מתחיל בספר ה, הדין בקרבנות שהיו מקריבים בעת שבית המקדש היה קיים (דף 1), ונמשך בספר ז פרק ה (דף 17). האילוסטרציות אינן באות אפוא בסדר הנכון. ציוריו של כתב-היד כוללים שישה לוחות גדולים, המכילים גם את הלוחות למלות-הפתיחה, ויש בכולן אילוסטרציות לטקסט, בפתיחת כל אחד מהספרים ששרדו. ציורי הטקסט מתוארים בנוף ועל-פני רקע מעוטר, שבו כתוב שם הספר בזהב. נושאי הציורים שונים ומגוונים, כגון הקרבת קרבנות לפני בית המקדש (דף 1 – ספר ה); תיאור ההכנות לליל הסדר (דף 93 – ספר ט); אדם מת באוהל (דף 106 – ספר י); ובית דין של סנהדרין (דף 298 – ספר יד). הציור בכרך הראשון שבוותיקן דומה לזה של הכרך השני, אם כי נעשה על-ידי צייר מעולה מחברו. תכנית הציורים שלו זהה לזו של חברו, והיחס בין לוחות-הפתיחה לבין הלוח המצויר זהה. לספר ג, הוא ספר "זמנים" (דף 85), יש לוח המחולק לשניים. משמאל מתוארים אנשים היושבים בסוכה, ומימין ליצנים ותחפושות לפורים. לבותרתו של כל פרק כמעט יש ציור-טקסט בשוליים, או בלוחית-הכותרת. המעניינות שבאילוסטרציות אלו מתארות דינים והלכות, ודורות להן אנו מתוודעים ללבוש, למבנים ולמנהגים של בני התקופה. מעניין היה לערוך השוואה מדויקת בין האילוסטרציות של הפרקים השונים ב"משנה תורה של הוותיקן", לבין אלה של ה"משנה תורה של ירושלים" (לוח 47). סגנון הציורים שייך למחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, אף כי ההיסטוריון יוליוס פון שלוסר תארך את כתב-היד לאמצע המאה החמש-עשרה. הנס סְוֹרְצֶנְסְקי ורוזי שילינג ציינו את השפעת סגנון הציור של מנטובה על כתב-היד שלפניו בהצביעם על הדמויות הכבדות, עם קפלי האריג המעוצבים והנוף המדויק, האופייניים לאסכולה זו. בהעדר קולופון, רק הסגנון יכול לסייע לנו בתארוך כתב-היד ובקביעת מוצאו.

דף 1

לוח למלת-פתיחה ל"ספר עבודה", הוא הספר השמיני בין י"ד ספרי "משנה תורה", הון בהקרבת קרבנות. בותר נוף פתוח נראים שני כהנים המקריבים קרבנות על שני מזבחות-אבן מוחזק למבנה המקדש. המקדש מתואר, כמו בציורים רבים אחרים מימי הביניים, כבניין מכוסה כיפה, הדומה לכיפת הסלע שבהר הבית בירושלים.

NEW YORK, PRIVATE COLLECTION (FORMERLY FRANKFURT, STADTSBIBLIOTHEK, MS. AUCT. 6)

הכרך הראשון בספריית הוותיקן: VATICAN CITY, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, ROSSIANA 498

מפרט: קלף. 347 דפים. 22x17.6 ס"מ. נכתב בכתב איטלואשכנוי עגול. 46 שורות לעמוד; כתב פאר מרובע בכותרות ובמלות-הפתיחה. שישה לוחות גדולים, בפתיחות הספרים. לוחות למלות-פתיחה מצוירות, קטנות יותר, רובן בעלות ציורי-טקסט. כתב-היד נכרך שלא כהלכה, ולפחות אילוסטרציה אחת שבשוליים הוסרה בעת החיתוך (דף 190). נכרך בעור עגל עם הטבעות זהב במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה.

תולדות כתב-היד: כתב-היד נכרך בסדר לא נכון ונחתך שלא כהלכה בתחילת המאה התשע-עשרה, וחלקו הראשון נמצא בספריית הוותיקן (ספרים א-ז). עד למלחמת העולם השנייה היה כתב-היד בספרייה העירונית של פרנקפורט; כיום הוא נמצא באוסף פרטי בניו יורק.

ביבליוגרפיה: Frauberger, Buchschmuck, Fig. 27; Wischnitzer, Maimonide; Müller and Schlosser, *Sarajevo*, Pls. 37, 38; Schilling and Swarzenski, *Frankfurt*, No. 215, pp. 329–341, Pls. 77, 78; Narkiss, *HIM*, p. 172, Note 60; Gutmann, *Manuscript*, p. 30, Figs. XVII, XVIII. Mortara Ottolenghi, *Miniature Italienne*, pp. 223–224, figs. 20–23; נרקיס, "משנה תורה".

הערות

את המובאות המלאות של הקיצורים המופיעים כאן אפשר למצוא ברשימות הביבליוגרפיות.

11. המחקר הראשון העוסק בכתבייד עבריים מצוירים בימי הביניים ותולדותיהם הופיע כבר בשנת 1778 על-ידי: Tychsen, Biblischen Handschriften. מאמר מקיף ראשון נכתב על-ידי דוד קאופמן ב־1898: D. Kaufmann, Handschriften-illustration. משה שטיינשניידר האיר את כתביהידי העבריים המצוירים באור תרבותי-כללי: Steinschneider, Einleitung, pp. 376 ff.; Steinschneider, Hebräischer Handschriften, pp. 24–27. בין הראשונים שתרמו אחר כתבייד עבריים מצוירים ופרסמו אותם יש לציין את החוקרים הבאים: Margo liouth, HIM; Adler, Jewish Travellers; Frauberger, Buchschmuck על-ידי וישניצר, לצוירים העבריים; למסברגר, עיטור כתבייד; Wischnitzer, Illumination. אשר לסיכומים בדור האחרון ראה: Gutmann, Images; Narkiss, HIM; Gutmann, Manuscript.
12. דוגמה לכתבייד בעל סגנון שיצא-מן-האופנה היא "הגדת האחות להגדת-הזהב" (לוח 9) שבספרייה הברזית, הקשורה מבחינה איקונוגרפית ל"הגדת-הזהב" (לוח 8) וצוירה מושפעת מן הסגנון האיטלקי-צרפתי.
13. ראה: Narkiss and Cohen-Mushlin, Kennicott Bible. מכתביהידי המיוחדים ליהושע בן אברהם אבן גאון, ארבעה חתומים על-ידי:
1. "התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון" (Paris, Bib. Nat.) (hebr. 20), טוקלה 1300.
2. "התנ"ך קניקוט השני" (Oxford, Bodley, Kenn. 2), סוקרה 1306.
3. "התנ"ך השלישי של יהושע אבן גאון" (Paris, Bib. Nat.) (hebr. 21).
4. "ספר נביאים של אבן גאון בדבלין" (Dublin, Trinity College, MS. 16).
5. "התנ"ך הרביעי של אבן גאון" (Oxford, Bodley, Opp. Add.) (475).
6. "התנ"ך החמישי של אבן גאון" (Parma, Bib. Palatina, 2938).
14. ראה: Narkiss, British Isles, I, pp. 22–34, Figs. 9–51.
15. Hillgarth and Narkiss, Contract על עיוות צורותיהם של בני אדם בכתבייד עבריים מצוירים בדרום-גרמניה, ראה: Narkiss, Lipsiae, p. 103; Spitzer, Birds' Head Haggadah, I, pp. 66–72.
16. Ameisenowa, Animal-heads, pp. 21–45; Narkiss, Zoocephalic.
17. טור יורה דעה, סימן קמ"א. ראה: אורבך, קריפיקציה, עמ' 14.
18. תוספות לתלמוד בבלי, יומא, נר, ע"ב.
19. Metzger T., Masora; Ferber, Micrography; Avrin, Note on Micrography; Garel, Micrographie; Avrin, Micrographie.
20. Gutmann, Haggada, p. 24, note 43; Narkiss, Lipsiae, pp. 98, 107; Narkiss, in: Spitzer, Birds' Head Haggadah, p. 94; Gutmann, Abraham in the Fire; Gutmann, Manuscript, pp. 11–12, Figs. III, IV, Pl. 25.
21. הרביעי, שאותה מזכיר פאולינוס מנולה (Paulinus of Nola) בשיר שבו תיאר את ציורי הכנסייה, ראה: Narkiss, Golden Haggadah, pp. 64–65, note 44.
22. דפים 2, 2ב, ראה: Müller and Schlosser, Sarajevo; Roth, Sarajevo, p. 27.
23. Meiss, Catalonia; Wormald, Copenhagen על חומרים וטכניקות של כתבייד בימי הביניים באופן כללי, ראה: Thompson, Techniques, pp. 23–30. על חומרים וטכניקות של כתבייד עבריים, ראה: Beit-Arié, Codicology; Thompson, Techniques, p. 27.
1. אורבך, עבודה זרה: Gutmann, Second Commandment.
2. Goodenough, Jewish Symbols, III, fig. 854; Gutmann, Pompeii; Narkiss, in: Weitzmann, Age of Spirituality, pp. 366–367, fig. 42.
3. הגלריה לאמנות שליד אוניברסיטת ייל: Goodenough, Jewish Symbols, III, fig. 959; Narkiss, in: Weitzmann, Age of Spirituality, pp. 366, 384–385, No. 352.
4. בית-הכנסת נחשף בשנים 1932–1934 על-ידי הרון די מניל די בחסון (Du Mesnil, Doura) מן האקרמיה הצרפתית, בפיקוח אוניברסיטת ייל. הוא שוחזר במוזיאון הלאומי בדמשק. ראה: סוקניק, דורא אירופוס; Kraeling, Dura; Goodenough, Jewish Symbols, IX–IX; Gutmann, Dura; Narkiss, in: Weitzmann, Age of Spirituality, No. 341, pp. 372–374.
5. הבעיה של כתבייד עבריים מצוירים בעת העתיקה נידונה כבר ב־1901. יוסף סטריגובסקי הניח את קיומו של מחזור ציורים, שנושאייהם לקוחים מן התנ"ך, בכתבייד עבריים מצוירים. לדעתו שימשו כתבייד כאלה כאבטיפוס לציורים שבכתבייד לטיניים ויווניים בראשית הנצרות, כגון "הכרוניקון של אלכסנדריה" ו"חומש אשברנהם", Strzygowski, Orient, pp. 37–39. בחמישים השנים האחרונות הוקדשו מחקרים רבים לשאלת קיומם של כתבייד עבריים מצוירים בתקופה העתיקה. בין המחקרים החשובים ביותר יש לציין את: Roth, Ante-cedents; Leveen, Bible; Morey, Christian, pp. 71–78, 151; Weitzmann, Jewish Influence; Weitzmann, Septuagint; Weitzmann, Seraglio; Hempel, Jüdische Traditionen; Hempel, Problem; Nordström, Jewish Legends; Nordström, Rabbinica; Nordström, Serbischen Psalter; Narkiss, in: Gutmann, Antiquity, שסיכם ב־1966 את "מצב העניינים הנוכחי של הבעיה". ראה גם: Narkiss, in: Weitzmann, Age of Spirituality, pp. 366–371; Kessler, in: Weitzmann, Age of Spirituality, pp. 449–459.
6. בתרגום יונתן ובמכילתא לשמות יג: יה וכן במדרשים אחרים. ראה: Kraeling, Dura, pp. 80–81.
- א6. וכן בשמות רבה פד: ה, ו; ובמכילתא לשמות ד: טו ובמדרשים אחרים. ראה: Du Mesnil, Doura, p. 38; Kraeling, Dura, p. 85.
- ב6. Goodenough, Jewish Symbols, X, pp. 118–119, note 80; Schubert, U., Spätantikes Judentums, pp. 63–64.
- ג6. Kessler, in: Weitzmann, Age of Spirituality, No. 410, pp. 458–459; Paecht, Ephraimillustration.
7. Paris, Bibliothèque Nationale, Nouv. Acq. Lat. 2334, fol. 22v, see: Gebhardt, Ashburnham, Pl. VIII; Gutmann, Ashburnham, pp. 65–66; Hempel, Jüdische Traditionen; Gutmann, Antiquity, p. 40, fig. 8; Schubert, K., Ashburnham.
8. הצטיטה בתלמוד מתייחסת לברייתא, שהיא משנה היצונית, שמסדרי המשנה לא הכניסוה לתוך ששת סדרי המשנה. דבר זה קובע את זמן הסיפור לסוף המאה הראשונה או המאה השנייה לספירה. ראה: Leveen, Bible, p. 3.
9. הסיפור על תרגום השבעים שנכתב בזהב גם בכתבי פילון האלכסנדרוני ובכתבי יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלביוס). אין מקום להניח שמשפחת בית-הגירה הייתה משפחת מעשרים וציירים. ראה: P. Romano ff., Illuminators. החומר שגולקט במאמר זה מוכיח רק שבמשפחת בית-הגירה היו "כתבנים אומנים", כלומר סופרים שידם אמונה בכתובה, או כותבי כתובה תמה (קליגרפיה). ראה: Leveen, Bible, p. 6.
10. Naményi, Miniature.

24. Bernheimer, *Paleografia*; Sirat and Beit-Arié, *Manuscripts*
25. Thompson, *Techniques*, pp. 81–82
26. Thompson, *Techniques*, pp. 74 ff.
27. פריס, הספרייה הלאומית, Cod. heb. 20, fol. 69. ראה:
- Narkiss, Relation; Narkiss and Sed-Rajna, Ibn Gaon
28. אלוני, גניזה.
29. לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 2540. ראה: Hoering, *Karaite*
30. לונדון, הספרייה הבריטית, Or. 9880. ראה: Gaster, *Bibles*
330. ראה: Goshen-Gottstein, *Biblical Manuscripts*, pp. 46–50
31. הרעיון החל במאמרו של פינסקר, ליקוטי קדמוניות א', וינה 1860, עמ' 32 ונידון באורו זמן על-ידי פירסט: Furst, *Kardæthums*, p. 112 גם הדוּסְטוּרין צבי גרץ, בדברי ימי עם עולם, ג', עמ' 207; וכן במאמרו המפורט: Graetz, Ben-Ascher, ראה במשפחת בן-אשר קראים שמסורתם התקבלה גם על-ידי היהדות הרבנית. להשלמת הדיון ראה: קלאר, בן-אשר; דותן, בן-אשר; וכן: Dotan, *Ben Asher's Creed*
32. לפי הקולופון (דף 583) ניתן כתב-היד במתנה לבית הכנסת הקראי בירושלים על-ידי מוזמין הספר, יעבץ בן שלמה הזבלי. הספר מכיל גם העתק של קולופון המזכיר את משה בן-אשר ויש בו גם נוסחאות קראיות טיפוסיות בסופי הספרים, כגון: "דָּרְשׁוּ ה' בְּהִקְצָאוֹ" (דף 581). ראה: Kahle, *Bibeltex*; Avrin, *Ben Asher Codex*
33. לעמודי-שטוח של הזקוראן מן המאות העשירית עד השתיים-עשרה. ראה: Ettinghausen, *Arab Painting*
34. Pinder Wilson, Ben Asher; Ettinghausen, *Book Covers*
35. Weider, *Sanctuary*; Metzger, M., *Caractères*; Narkiss, *Sanctuary*
36. למשל חומש בן המאה הארבע-עשרה: הספרייה הבריטית, Or. 2363, דפים 67–68, 2238–240. כך גם בחומש התימני משנת 1469, בספרייה הבריטית, Or. 2348, דפים 76, 77, 151–152.
37. Narkiss, *British Isles*, III; Derenburg, Manuel
38. Ettinghausen, *Yemenite Bible*; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 1, 2. וראה גם תהילים קד: ה-ו.
39. Narkiss, *Children's books*
40. ספריית הבודליאנה, Heb. c. 13; ראה: Avrin, *Micrography*, p. 47, Pl. 14. כתובות אחרות, המעוטרות בצורה דימה, נמצאות בספריית האוניברסיטה בקימברידג', ומקורן בגניזה הקהירית; T-S. 16–19; T-S. 8/90; T-S. K.10.2.; 4; 7
41. Kaufmann, *Egyptian Haggadah*
42. Sed-Rajna, Toledo; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 20–21
43. Narkiss, *British Isles*, pp. 22–36
44. Parma, Bibl. Palatina, Parms. 2411; Rome, Bibl. Casanata, Cod. 2761; Metzger, M., *Haggada*, pp. 407–408; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 45–55, Figs. 79–122
45. Spalding, *Mudejar*
445. Tamani, parms. 697
46. פריס, הספרייה הלאומית, lat. 4670A. ראה: Narkiss, *Golden Haggadah*, pp. 38–39; Dominguez-Bordona, *Ars Hispaniae*, XVIII, Figs. 170, 171
47. Narkiss, *British Isles*, I, pp. 128–136
48. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Can. Or. 77. ראה: Narkiss, *British Isles*, I, p. 177
49. "קברוצת חומש אברבנאל": Narkiss, *British Isles*, I, pp. 169–176, Figs. 520–543
50. "קברוצת התנ"ך של קניקוט": Narkiss, *British Isles*, I, pp. 152–168, Figs. 441–519
51. "אסכולת פורטוגל במאה החמש-עשרה": Narkiss, *British Isles*, I, pp. 137–151, Figs. 394–440; Sed-Rajna, Psautier de Bry; Sed-Rajna, *Lisbonne*; Metzger, T., *Lisbonne*
52. Narkiss, *British Isles*, I, p. 140, Fig. 402: Harley 5699, fol. 180v
53. פריס, הספרייה הלאומית, hebr. 7, fols. 12v–13. ראה: Zogenberg, *Paris*, No. 7; *Israël à travers*, No. 541; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 6, 7
- 53A. Gutmann, *Messianic Temple*, note 6, nos. 1–3
54. Nordström, *Bibles*; Rosenau, Nicolaus de Lyra; Metzger, T., *Objets du culte*
55. קופנהגן, כת"י 2. Rאה: *Synagoga Cat. Exhib.*, No. B. 8. Roth, *Antecedents*
56. פרמה, ספריית הפלטינה, כת"י 2668. Rאה: Tamani, Parma, No. 70; *Manoscritti biblici ebraici*, No. 32, Pls. 24, 25. לשאלת זמנם של ציורי כלי המשכן ראה: Gutmann, *Messianic Temple*, note 8
57. Nordström, *Bibles*, pp. 89–105; Metzger, T. *Objets du culte*; Gutmann, *Messianic Temple*, note 6, nos. 4–20; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 101–113, Figs. 310–336. המפורסמים שבתנאים בני המאה הארבע-עשרה בעלי כלי משכן ומקדש נמצאים בספרייה הבריטית בלונדון.
- א. "התנ"ך הקטלני של הרוכס מקסקס", כת"י Add. 15250
- ב. "התנ"ך הקטלני של הרלי", כת"י Harley 1528
- ג. "תנ"ך המלך", Kings 1 משנת 1383 מטולטונה אליהם יש להוסיף את:
- ד. "תנ"ך פרחי" (לוח 16) משנת 1382, באוסף ששון כת"י 368
- ה. "התנ"ך הראשון של מודנה", כת"י M.8.4 Bernheimer, Estense, No. 3
- ו. "תנ"ך פואזה", Paris, Compagnie des Prêtres de St. Garel, Foa Bible: Sulpice, MS. 1933
- ז. "תנ"ך אגניקו נחום" שבספרייה הלאומית והאוניברסיטאית, ירושלים, Heb. 8°5147
- ח. "תנ"ך בית הכנסת הקראי בקהיר"
- ט. "חומש בית הכנסת הקראי באיטנבול"
- י. "תנ"ך בית הכנסת הקראי באיטנבול", משנת 1336
- יא. "תנ"ך הרשב"א" שהיה באוסף ששון כת"י 16, מר 1383 מסרוניה. ראה: Sotheby Sale, Zürich, 21.11.78, lat. 8
- יב. "התנ"ך הקטלני של ספריית האמברוזיאנה", כת"י Mortara Ottolenghi, *Ambrosiana*, C.105.Sup pp. 129–132
- יג. "התנ"ך הקטלני השני של פרמה", כת"י Parms. 2810. ראה: Gutmann, *Manuscripts*, Pls. 8, 9
- יד. "התנ"ך השני של ספריית האסטנזה" במודנה, כת"י T.3.8. ראה: Mortara Ottolenghi, *Modena Bible*
- טו. "התנ"ך הקטלני של פרנקפורט" וכיום בספרייה פרטית בניו יורק. ראה: Swarzenki and Schilling, Frankfurt, No. 48, Pl. XXIX; Mortara Ottolenghi, *Modena Bible*, fig. 3
- מן המאה החמש-עשרה יש להזכיר:
- טו. "תנ"ך טרגוסה", בספרייה הלאומית בפריס, כת"י hebr. 31, משנת 1404
- זו. "תנ"ך פריס מהמאה החמש-עשרה", כת"י hebr. 1314
- יז. דף בודד באוסף Ecole des Beaux-Arts בפריס. ראה: Garel, *Mobilier*
- יט. "תנ"ך קניקוט הראשון" בספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. I, משנת 1476 מלה-קורוניה (לוח 17). ראה: Narkiss, *British Isles*, No. 48, Figs. 441, 442
- כ. מנורה ב"תנ"ך הקטלני השני של קימברידג'", ספריית האוניברסיטה, כת"י Add. 3203. ראה: Narkiss, *British Isles*, I, No. 52, Fig. 507
- כא. דף בודד שהיה באוסף פיינברג, וכיום במוזיאון ישראל, כת"י 180/59

79. א.ראח: Schubert, .. Erschaffung; Schubert, U., Adam
80. למשל הגדות בסיפורים הבאים: אוסף ששן, כתב־יד 59 ו־1017; ספריית האוניברסיטה של קימברידג', כת"י Add. 1203; ראה: Narkiss, *British Isles*, I, pp. 100f., 308, 309; וכן בספרייה הלאומית בפריס, hébr. 592, ו־637
81. Metzger, M., Bologna Haggadah
82. Wischnitzer, Maimonides' Temple; Rosenau, Nicolaus de Lyra
83. למשל הספרייה הבריטית כת"י Or. 14061, לפנים אוסף ששן, כת"י 1047; ספריית האוניברסיטה של קימברידג', כת"י Add. 1493; הספרייה הבריטית, כת"י Harley 7586A; פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hébr. 589
84. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Poc. 376, ראה: Narkiss, *British Isles*, I, pp. 125, 126, Figs. 374, 375
84א. נמכרו במכירה פומבית: Sotheby Sale, Zurich, 5.11.1975, Lot. 15: Sassoon 823; Lot. 31: Sassoon 699
85. פריס, הספרייה הלאומית, esp. 30
86. Ameisenowa, Sammelhandschrift; Metzger, M., Illustrations bibliques; Sed-Rajna, Les Manuscrits; Sed-Rajna, London Miscellany
87. Ameisenowa, Tree of Life
88. Leveen, Bible, pp. 72–85, Pls. XXV–XXXVIII; Gutmann, Manuscript, Pls. 20, 21
89. Gutmann, Kingdom
90. Roussin, Leontis Mosaic
91. Sed-Rajna, Kaufman Mishneh Torah, p. 77, Fig. 24; Sed-Rajna, Maimoni Codex
92. Loewe, Hand List, No. 14; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 161–162, Figs. 489–498
93. למשל דבלין, ספריית טריניטי קולג' מס' 13; לונדון, ארמון לְמֶבֶת, כת"י 435; אוקספורד, ספריית הבודליאנה, 174, שהיה שייך למנזר ברי קנט אֶדְמוֹנְדְּס (Bury St. Edmunds). ראה: Narkiss, *British Isles*, vol. III, Nos. 1–4
94. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Bodl. Or. 621, דף וב.
95. Branner, Saint Louis
96. Sed-Rajna, Kaufmann Mishneh Torah, pp. 69–77; Sed-Rajna, Maimoni Codex
97. למשל לידס, ספריית האוניברסיטה, אוסף קסיל רות, כת"י 301. ראה: Roth, Handlist
98. למשל תנ"ך בן שני חלקים, שהועתק וצויר באביניון בשנת 1419, בספריית טריניטי קולג' בקימברידג', כת"י F.12.70–71. ראה: Narkiss, *British Isles*, vol. III, פְּיִרְפוֹנְט־מֹרְגֵן בניו יורק, כת"י Glazer 48
99. למשל ספריית האוניברסיטה של קימברידג', כת"י Add. 3127, משנת 1399; הספרייה הבריטית, כת"י Or. 10733
100. למשל אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Hunt. 54
101. למשל הספרייה הלאומית בפריס, כת"י hébr. 1181 ובו חיבור רפואי משנת 1487; וכת"י hébr. 1136 המכיל את ה"קאנון של אבן סינא" ונכתב בוֹלְקָאלוֹן (Vilialon), בדרום צרפת, גם הוא בשנת 1487.
102. München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Heb. 5; Swarzenski, *Deutsche Buchmalerei*, Figs. 982–985; Metzger, T., Cod. hébr. 5; Gutmann, Manuscript, Pl. 17
103. Ameisenowa, Animal-heads
104. למשל ב"הגדת־ראשי הציפורים" (לוח 28) מופיעים בין צבאו הרודף של פרעה אנשים בעלי ראשי ציפורים. ראה הסברו של הַנֶס יָפֶה על כך: Jaffe, in: Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, pp. 38, 80
105. "טור יורה דעה", סימן קמ"א. ראה: אורבך, קוד"פִּיקְצִיָה, עמ' 14; Narkiss, Zoocephalic
106. ספר חסידים, הוצאת ויסטינעצק, ברלין 1891, סעיף 709
- כמו כן קיימים תנ"כים שמצוירים בהם כלי משכן ומקדש עשויים במיקרוגרפיה.
כב. "חומש הקהילה היהודית ברומא", מס' 19a, נכתב בברצלונה בשנת 1325.
כג. "תנ"ך הקהילה היהודית בברלין" נמכר בניו יורק Sotheby
Sale, 26.6.84, lot 47, ראה: Avrin. Micrography, Pls. 37, 38
58. ב"תנ"ך קניקוט השני" שבספריית הבודליאנה, אוקספורד, כת"י Kenn. 2, ראה: Narkiss, *British Isles*, I, No. 3, pp. 22–29, Figs. 9–27
59. בספרייה הבריטית, כת"י Or. 2201, ראה: Narkiss, *British Isles*, I, No. 2, pp. 20–21, Figs. 5–8
60. Metzger, M., Caractères; Metzger, T., Objets du culte
61. Roth, Antecedents; Narkiss, Sanctuary; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 16–18
62. רוב המנורות בתקופה העתיקה הן בעלות קנים מעוגלים, אך יש גם בעלות קנים זוויתיים, למשל במנורות המופיעות על גדות חרס מצפון אפריקה בני המאות השנייה עד החמישית, ראה: Reifenberg, *Hebrew Arts*, Pl. 145:4. יהושע אבן גאון העדיף את המנורה הזוויתית והשתמש בה בתכנית המקדש שלו (Narkiss, *British Isles*, I, p. 27, Fig. 9). גם ב"תנ"ך הראשון של אבן גאון" שבספרייה הלאומית בפריס (hébr. 20, fol. 54) צויר בשוליים, ליד הטקסט המתאר את המנורה בספר שמות, מנורה זוויתית דומה (Narkiss and Sed-Rajna, *Ibn Gaon*, Pl.). מסורת כזאת הייתה גם בצרפת, כפי שאפשר לראות כאן ב"ספר המכלול של לונדון" (לוח 23) וב"חומש פולני" (לוח 24). מקורם הוא אולי ב"תנ"ך לנינגרד הראשון" (לוח וא).
63. Gutmann, Messianic Temple, p. 131; Gutmann, Kingdom, p. 172, Figs. 9–11
64. Narkiss, *British Isles*, I, pp. 141–143
65. Metzger, T., La poule
66. אוסף ששן, כת"י 82, ראה: Roth, Kennicott, *Sefarad*, 1952, p. 367
67. השווה למשל "כתר שֶׁ־טוֹב", עמ' 501, עם "תנ"ך סרווריה", עמ' 118 ו־448.
68. Narkiss, *British Isles*, I, pp. 30–32, Figs. 28–42
69. Paris, Bib. Nat. hébr. 20, Narkiss and Sed-Rajna, *Ibn Gaon*
70. Edmonds, Ibn Hayyim; Narkiss, *British Isles*, I, pp. 153–159, Figs. 441–486
71. Roth, Additional Note, 1961, p. 661
72. למשל "תנ"ך הקטלני של הדוכס מסֶסְקִי", הספרייה הבריטית בלונדון, כת"י Add. 15250, דף 110; ראה: Narkiss, *British Isles*, I, p. 106, Fig. 315
73. למשל ב"תנ"ך הראשון של אבן מְרֹאֶס", הספרייה הבריטית בלונדון, Or. 2201, דף 33–35; ראה: Narkiss, *British Isles*, I, p. 21, Fig. 7
74. Wischnitzer, Haggadahs; Metzger, M., *Haggada*
75. למשל ב"ספר התהילים של לואי הקדוש", הספרייה הלאומית בפריס. Lat. 10525, ראה: Porcher, *French Miniatures*, pp. 44–47; Thomas, St. Louis
76. למשל "ספר התהילים של פריס", הספרייה הלאומית בפריס, כת"י Buchthal, Paris Psalter, gr. 139
77. Freehof, Home Rituals
77א. זה לא כבר התפרסם ספר מקיף על חיי היום־יום של יהודים בימי הביניים המבוסס על כתב־יד מאוירים בלבד: Metzger, *Jewish Life*
77ב. Tamani, Parms 697
78. Narkiss, *Golden Haggadah*, II, fol. 5; Narkiss, *British Isles*, I, p. 60, Fig. 128
79. Scheiber, Kaufmann, II, fol. 9v

- אוסף ששון, כתי" 511, עמ' 17. כיום באוסף פלורסהיים בג'נבה. ראה: Gutmann, Haggadah, p. 19, Fig. 5.
131. Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, II.
132. Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, I.
- Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 125–170; Kaufmann, *Cycles d'images*; *Index of Jewish Art*, II, 1980.
133. Metzger, M., *Haggada*: לתיאור מלא שלוקן ראה: Heb. 7.
134. Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 181–187, Pls. XXIX–XXX.
135. Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 171–181, Pls. XXVII–XXVIII; Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, II, 1980.
136. Italiener, *Darmstadt*; Gutmann, *Darmstadt*.
137. Wischnitzer, Maimonides. כתביד מצוירים אחרים של "משנה תורה" מדרום גרמניה הם: בודפשט, ספריית האקדמיה ההונגרית, Kaufmann, A. 78, משנת 1310; אקספורד, ספריית הבודליאנה, Arch. Seld. B. 2, נירנברג, הארכיון הפרוטסטנטי, כתביד 12–18, משנת 1389; כתביד ששון 1043, משנת 1355. ראה: נרקיס, "משנה תורה", עמ' 298.
138. Paecht and Alexander, *Bodleian MSS.*, Opp. 154. I, No. 162, Pl. XII. לפי דעתם דומה כתביד זה בסגנון ל"כת" פרמה" 2895 וגם לכתביד Donaueschingen, Fürstl. Hofbibl., MS. 242. ראה גם ספריית הבודליאנה, Can. Or. 59. ראה: Gutmann, *Manuscript*, Fig. XIV; וכן: Narkiss and Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, III, 1983.
139. למשל "ספר אמ"ת" מפירנצה, בן המאה החמש-עשרה, מוזיאון ישראל, כתי" 180/55. ראה: Narkiss, *Cat. Jerusalem*, No. 16.
140. למשל "תנ"ך רומא" שבפרמה, ספריית הפלטיקה, כתי" Parms. 3216, שנוקד על-ידי בנימין בן יואב, מי שניקד גם את "התנ"ך של הבישוף ג'ול". ראה: *Manoscritti biblici ebraici*, pp. 44–45, Mortara Ottolenghi, *Manoscritti romani*; Mortara Ottolenghi, *Miniature Italiana*, pp. 213–220, figs. 1–15.
141. למשל "ספר מצוות של פרמה" (Parms. 2460), שנכתב וצויר ברומא בשנת 1285, על-ידי אותו סופר, אברהם בן יום טוב הכהן, הנקרא "המחוקק", וכן "מורה נבוכים של שבתאי" שבספרייה הבריטית, כתי" Harley 7586A. שניהם נכתבו בעבור שבתאי, בעליו של "תנ"ך הבישוף ג'ול". ראה: Narkiss, *British Isles*, II, Nos. 4, 5, נרקיס, פטרוניס.
142. המקום שבהם הוא "ספר הרמב"ם מויוסקוב", משנת 1272, בספרייה הבריטית Add. 14763. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 1.
143. הספרייה הבריטית, כתי" Harley 5710–5711. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 2.
144. כתי" De Rossi, *Cod. Heb.*, No. 510, Parms. 1870. ראה: Metzger, T., Psautier.
145. כתי" Or. 5024. ראה: Gutmann, *Manuscript*, Fig. XVI; Narkiss, *British Isles*, II, No. 6.
146. Salmi, *Miniatures*, pp. 20–21.
147. לונדון, הספרייה הבריטית, כתי" Add. 26968. ראה: נרקיס, פטרוניס; Narkiss, *British Isles*, II, No. 8.
148. לונדון, הספרייה הבריטית, כתי" Or. 2736. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 9.
149. אקספורד, כתי" Can. Or. 81. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 10. דינאל בן שמואל הרופא, הוא חומש שהועתק בפיוח ב-1404 ונמצא בספריית תלמוד תורה (כיום במוזיאון היהודי) בונצ'נה. פרמה, ספריית הפלטיקה, כתי" Parms. 3012 (DeRossi 180).
107. תוספות לתלמוד בבלי, יומא נד, ע"ב.
107. ראה להלן עמ' 51–55 וכן Sed-Rajna, *Mahzor*.
108. בן שני חלקים, כתי": Mich. 617 and Mich. 627.
108. ברסלאו, ספריית האוניברסיטה, M. 1106, דף 301ב. ראה: *German Encyclopaedia Judaica*, vol. 6, 1930, pp. 805–806.
109. Gutmann, *Manuscript*, Fig. XII; Narkiss, *British Isles*, III.
110. בין כתביד היד הקרובים ביותר יש להזכיר את ה"גרדואל של קנט קטרינגטל" (Graduale of St. Katharinenthal) משנת 1312 לערך, שצויר על-ידי כמה ציירים. ראה: Beer, *Oberrhein*, Pls. 64–68; Schmid, St. Katharinenthal; Duft, St. Katharinenthal.
111. Gutmann, Joel ben Simeon; Edmonds, Joel ben Simeon; Beit-Arié, Joel ben Simeon.
112. ראה להלן הערה מס' 162 על פעילותו של יואל בן שמעון באמנות האיטלקית.
113. Edmonds, Joel ben Simeon.
114. כתי" XI. Heb. לחמונה בצבע, ראה: Gutmann, *Manuscript*, Pl. 22.
115. hébr. 5. למגון גדול של עיטורי מיקרוגרפיה בתנ"כים אשכנזיים, ראה: Avrin, *Micrography*, Pls. 50–72.
116. Gutmann, *Manuscript*, Fig. XI.
116. Sed-Rajna, *Mahzor*.
117. ליפציג, ספריית האוניברסיטה, כתי" V.1102. ראה: Narkiss, *Lipsiae*; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 25, 26.
118. Narkiss, *Tripartite*; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 27, 28.
119. למשל: ב"מחזור ליפסיה", כרך א, דף 51ב; ב"מחזור הארכיבישוף לוד", דף 53; וב"מחזור וורמס", דפים 395–397.
120. Wischnitzer, *Messianic Fox*, p. 263; *Monumenta Judaica*, No. D. 22; Spitzer, *Birds' Head Haggadah*, Pls. 3, 4; ב"מחזור הכפול" אין קולופון, אך עיטוריו קרובים ביותר לפרגמנט של מחזור מאסלינגן (Esslingen) משנת 1290, הנמצא בספריית הרוזנקלנץ באמסטרדם, כתי" F. 24, ראה: Hoogewoud, Esslingen.
121. למשל: ב"מחזור ליפסיה", כרך א, דף 53ב; ב"מחזור הארכיבישוף לוד", דף 53; וב"מחזור וורמס", דף 59. השוואות של ציורי טקסט במחזורים אפשר לראות בספרה של הד"ר קדי ציינה שהופיע זה עתה: Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 58–62.
122. למשל: ב"מחזור ליפסיה", כרך א, דף 59; ב"מחזור מיכאל", כרך א, דף 26; וב"מחזור וורמס", דף 64.
122. ראה: Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 46–47.
123. למשל: ב"מחזור ליפסיה", כרך ב, דפים 85–87; ב"מחזור מיכאל", כרך א, דפים 49–51; וב"מחזור וורמס", דפים 395–397.
123. ראה: Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 32–37.
124. המנהג מתואר בפרטות ב"מחזור ויטרי", סעיף 508. ראה: Narkiss, *Lipsiae*, pp. 96–97.
125. למשל ב"מחזור ליפסיה", כרך ב, דפים 54, 66; ב"מחזור הארכיבישוף לוד", דף 184; ב"מחזור הכפול", כרך ברסלאו, דף 446; וב"מחזור רג'י", כרך א, דף 159. ראה: Gutmann, *Manuscript*, Fig. XII.
126. רות, השרפרף בתקיעות.
127. למשל ב"מחזור ליפסיה", כרך ב, דפים 74, 85, 164; ב"מחזור מיכאל", דף 48; ב"מחזור וורמס", כרך ב, דף 72.
127. Sed-Rajna, *Mahzor*, pp. 45–46.
128. Gutmann, *Abraham in the Fire*; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 25.
129. Gutmann, *Kingdom*; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 26.
130. ראה מאמרה של ד"ר מירה פרידמן, העומד להתפרסם ב-*Journal of Jewish Art*, XI, 1985.
131. למשל ב"הגדת ששון האשכנזית" משנת 1502 לערך. לשעבר

151. לשעבר כתביד ששון 1028, כיום באוסף ריצ'רד לוי במיאמי, פלורידה. ראה: נרקיס, פטרוניס.
152. למשל: פרמה, ספריית הפלטינה, כת"י 326, De Rossi 197, 1135, 1147, 475, באוסף ששון, כת"י 405. בספרייה הבריטית, כת"י: Add. 21967, Add. 15421, Add. 26974. בספריית הבודליאנה, כתביד: 4³⁸ Opp. Add. Can. Or. 79, Can. Or. 5, Mich. 489, Bernheimer, *Paleografia*, pp. 263–264, 266, 278; Narkiss, *British Isles*, II, Nos. 12–14.
153. לונדון, הקולג' היהודי, Mont. 249, ראה: נרקיס, פטרוניס; Narkiss, *British Isles*, II, No. 29.
154. לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5686, דפים 1 עד 384 בלבד, ראה: Narkiss, *British Isles*, II, No. 31.
155. לונדון, הספרייה הבריטית, "המחזור מקיז" משנת 1465: כת"י Harley 5686, דפים 227, 28, 156; ספר "ארבעה טורים" בן שני כרכים Harley 5716, 5717; וחומש Harley 7621. ראה: Narkiss, *British Isles*, II, Nos. 43–45.
156. Narkiss, *British Isles*, II, Introduction and Nos. 16–27.
157. ספריית הוותיקן, כת"י Rossiana 498, ראה: Gutmann, *Manuscript*, p. 30, Figs. XVII, XVIII.
158. Salmi, *Miniatures*.
159. Narkiss, *British Isles*, II, No. 16.
160. למשל סידור אחר מפור, משנת 1481, בספריית האקדמיה ההונגרית, A. 380, ראה: Gutmann, *Manuscript*, Fig. XIX.
- וכן: Narkiss, *British Isles*, II, No. 21.
161. ראה הערה מס' 155 לעיל.
162. Müller and Schlosser, *Sarajevo*, pp. 120–125, Pls. XI–XV; Warner, *Dyson Perrins*, No. 124; Bernheimer, *Paleografia*, pp. 353–355, Pls. 27–28; Italiener, *Darmstadt*, pp. 194–211, Pls. 4–6; Munkacsy, *Italia*, 6, 25, 66; Marx, *Darmstadt*; Foener, Joel ben Simeon; Pls. 6, 25, 66; Marx, *Darmstadt*; Foener, Joel ben Simeon; Landsberger, *Jewish Artist*; Landsberger, *New Studies*; Landsberger, *Cincinnati*; Roth, *New Notes*; Kurz, *Master E.S.*; *Sotheby Sale*, 9.12.1958, lot 33; *Synagoga*, Recklinghausen, No. B. 35; *Monumenta Judaica*, Nos. D. 68 and 70; Steinschneider, *München*, I, p. 214; Cahn, Joel ben Simeon; Gutmann, Joel ben Simeon; Beit-Arié, Joel ben Simeon; Edmonds, Joel ben Simeon; Gutmann, *Manuscript*, Pl. 32; Narkiss, *British Isles*, II, Nos. 46, 47.
- להלן רשימת כתבייד שאפשר ליחס אותם ליואל בן שמעון:
- א. כתבייד בעלי תאריך:
1. סידור, 1449, פרמה, ספריית הפלטינה, כת"י Parms.
3144. חתום: "הסופר יואל בן שמעון המכונה וייבש אשכנזי מבונא".
2. מחזור, קרימונה 1452, טורינו, הספרייה הלאומית כת"י A.III.14. כיום נשארו ממנו שרידים שרופים בלבד. חתום: "יואל בן שמעון... המכונה וייבש מבונא".
3. "ההגדה השנייה של ניו יורק", 1454. ניו יורק, הסמינר התיאולוגי היהודי, כת"י Mic. 8279 (לפנים 555). חתום: "הלבליר יואל בן שמעון, הנקרא וייבש אשכנזי מקולוניה אשר על הריין, כתבתי ניקדתי וציירתי..."
4. "סידור מרנוילקה", 1469. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 26957. חתום: "הלבליר יואל בן שמעון".
5. "הגדת ירושלינגטון", 1478. וושינגטון, ספריית הקונגרס. חתום: "הקטן שבסופרים יואל בן שמעון".
6. "פירוש לספר תהילים", מונקה 1485. פרמה, ספריית הפלטינה, כת"י 2841. חתום: "הלבליר יואל בן שמעון אשכנזי".
- ב. כתבייד ללא תאריך:
7. "הגדת נירנברג הראשונה", ירושלים, ספריית מכון שוקן, כת"י 24086. חתום: "הסופר יואל בן שמעון".
8. "הגדת לונדון", לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 14762. חתום: "יעצני לבי להשיב לשואל, ויאמר: מי ציר את אל? אענהו: אני וייבש הנרשם יואל..."
9. "ההגדה הראשונה של ניו יורק", ניו יורק, הסמינר התיאולוגי היהודי, כת"י Mic. 4481 (לפנים 75048). חתום: "הסופר יואל בן שמעון".
10. כלי המשכן, ניו יורק, הסמינר התיאולוגי היהודי, כת"י 0822. חתום: "יואל הצייר הנקרא וייבש".
11. "הגדת נייסון פרינס", גינבה, אוסף מרטין בוךמר כת"י 81 (לשעבר אוסף דייסון פרינס מס' 124). חתום: "הסופר יואל בן שמעון המכונה וייבש אשכנזי מקולוניה על הריין".
- ג. כתבייד המיוחסים לו:
12. הגדה, פרמה, ספריית הפלטינה, כת"י Parms. 2998.
13. הגדה, שטוטגרט, ספריית מדינת וירטנברג, כת"י Or. 4°.1.
14. "הגדת רוטשילד-מרפי", ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 4^o6130 (לפנים אוסף רוטשילד ואחר כך אוניברסיטת ייל, אוסף מרפי). השם "יהודה" מעטר בו, כדרך שנהגו סופרים.
162. ראה: Cohen; Rothschild Mahzor.
163. כת"י 180/55.
164. Sed-Rajna, *Lisbonne*, pp. 62–63; Gutmann, *Manuscript*, Pls. 39, 40.
165. Roth, *Aberdeen*.

מילון-מונחים

בערכים השונים שבמילון-מונחים זה יש גם הפניות לערכים אחרים; שמותיהם של אותם ערכים נדפסו בפיזור.

אֵבֶנְגְּלִיּוֹן. ארבעת ספרי הבשורה הנוצרית, שנכתבו במקורם ביוונית; הם מביאים את סיפור חייו ומותו של ישוע הנוצרי בארבע גרסאות. פירוש השם "אבנגליון" ביוונית הוא "בשורה טובה". מחברי האבנגליונים הם ארבעת האבנגליסטים: מתיא, מרקוס, לוקס ויוחנן, שכתבו את ספריהם במאה הראשונה והשנייה לספירה. הם הסתמכו כנראה על מקורות קדומים יותר שהיו לפנייהם והכירו את הרקע לתקופתו של ישו. באבנגליונים יש זכר לכמה מנהגים יהודיים מתקופת המשנה ושימושי-לשון ארמיים ואף עבריים.

אגדה. במסורת היהדות שאחרי חתימת המקרא – סיפורי מעשים שהיו, או סיפורים הבדויים מן הלב, שנועדו להבהיר או לתרץ על דרך המדרש את משמעותו של פסוק מפסוקי המקרא. רוב האגדות לוקטו בתקופת המשנה והתלמוד בקבצים של מדרשים, מדרשי אגדה, הערוכים לפי סדר הפרשות שבתורה. **איור** (אֵילּוּמִינְצִיָּה). ציור בכתביד; "הַאָרְתִּים" של כתביד בעיטורים ובתמונות, בצבעים, בזהב ובכסף. (בלטינית illuminare – "אֵילּוּמִינְרָה" – פירושו "להאיר").

אֵילּוּסְטְרַצְיָה. ציור-טקסט הנלווה לכתוב בכתביד מצויר ומבדיר אותו או מדגים את כוונתו; לעתים הוא מצויר בצד הטקסט, או בתוכו ולעתים בנפרד ממנו.

אֵיקוֹנוֹגְרַפְיָה. המדע העוסק ביהוי, בתיאור ובמיון הנושאים, הסמלים, הצורות והתנוחות בציור ובפיסול (מן המלה היוונית "איקון" – תמונה, ציור). האיקונוגרפיה חוקרת את מקורותיהם הספרותיים של הנושאים, הסמלים והצורות המצוירים והמפוסלים ואת הנואריאציות השונות על נושאים דומים. הואיל והציירים שציירו את כתביהיד בימי הביניים נהגו להעתיק ציורים מכתביד אחרים, או תנוחות מספרי דוגמאות, עשוי המחקר האיקונוגרפי לסייע בקביעת האסכולות השונות של ציירי כתביהיד וביהוי מקורותיהם. היו ציירי כתביד שציפרו בציוריהם תיאורים הלקוחים מכמה מקורות שונים, והיו בהם גם כאלה שיצרו ערכים איקונוגרפיים מקוריים משלהם.

"ארבעה טורים". חיבור ההלכתי של רבי יעקב בן ר' אשר בן יחיאל (1270–1343) הנקרא על שם ספרו "בעל הטורים"; נולד וגדל באשכנז ועבר עם אביו ר' אשר לספרד. החיבור מחולק לארבעה חלקים, "טורים", העוסקים כל אחד בנושא אחר: טור אורח-חיים, טור יורה-דעה, טור אבן-העזר, טור חושן-משפט.

אשכנז. שמה של גרמניה בפי היהודים בימי הביניים, על-פי השם אשכנז, שהיה אחד מבני נמר בן יפת (בראשית י: ג). החל במאה השלוש-עשרה התפשט מנהג אשכנז, נוסח אשכנז ותרבות יהודי אשכנז גם לאזורים אחרים, כגון לצרפת (שמה של פְּרַנְסְיָה בפי היהודים בימי הביניים), לפולין ולבהמיה (ביהם) ולצפון איטליה. נוסחים, מנהגים ותרבויות יהודיות מקומיות אחרות התפתחו בספרד ובאיטליה.

בעלי התוספות. ראה: תוספות.

בְּרִייתא. חלקים מן המשנה שנשארו מחוץ ("מלבר") הוא בארמית "מבחוץ") לשישה סדרי משנה, שכן עורך המשנה, רבי יהודה הנשיא, השמיטם ממנה. בתלמוד הן מופיעות ולפניהם מלת-ההיכר שלהן: "תניא", רוב הבריות נאספו בתוספתא.

גלגל המזלות (בלטינית "וֹדִיאָק", מן היוונית "וודיאון" – חיות קטנות). דמויות של בני-אדם, בעלי חיים ועצמים, המסמלים את מערך כוכבי הלבת בשמים, מערך שחרץ – לפי האמונה שרווחה בבבל וזעתיקה, ביוון ובירומא – את גורל העולם כולו ואת גורלו של הפרט. כל אחד מתורסר סמליו של גלגל המזלות מקביל למערך הכוכבים בחודש ירחי אחד מסוים. האמונה, שהמזל הוא הקובע את גורלו של האדם, עומדת אמנם בניגוד לתפיסה העיקרית בדת ישראל הגורסת, שלאדם ניתנה בחירה חופשית ויש

שכר ועונש למעשיו, אך האמונה העממית וכמה מחכמי המשנה והתלמוד אמרו ש"כל אדם יש לו מזל", וש"מזל מעשיר ומזל מעני". גלגל המזלות וסמליו היו ביהדות של תקופת התלמוד לסמל של הנצח, כהוכחה למחזוריותו של העולם המתחדש תמיד. אולי לכן צוירו גלגלי מזלות ברצפות פסיפס של בתי כנסת בארץ-ישראל במאות הרביעית, החמישית והשישית. הפיוט לתפילת הטל, שנתחבר על-ידי ר' שמעון הקליר בארץ-ישראל במאה השישית, מזכיר בכל אחד מבתי את אחד מחודשי השנה ואת סמל גלגל-המזלות שלו; סמלים אלה צוירו במחזורי תפילה אשכנזיים במאות השלוש-עשרה עד החמש-עשרה ליד פיוטו של הקליר לתפילת הטל. בכמה כתבייד של מחזורי התפילה מצוירות מלאכות החודש בצד סמלי גלגל המזלות, בהתאם למלאכה הנהוגה באותו חודש באירופה, כפי שצוירו גם בכתבייד לטיניים של אותה תקופה.

גניזה. מקום שמור בתוך בית הכנסת או מחוצה לו, שבו נגנזו חלקים או דפים של ספרי קודש המכילים את השם המפורש ("שמות"), שאסור להשחיתם או להשמידם. המפורסמת שבגניזות היא הגניזה הקהירית, שנתגלתה ב־1896 בחדר בתוך בית הכנסת "בן עזרא" בפסטאט, היא קהיר העתיקה, בידי החוקר שלמה שכטר. נמצאו בה מאות אלפי קטעים של ספרי קודש, אך גם ספרי חול וכן תעודות ציבוריות ואישיות רבות. רוב קטעי הגניזה הקהירית נמצאים כיום בספריית האוניברסיטה של קימברידג', אך רבים מהם מצויים גם בספריות אחרות בעולם.

הַאָפְשָׁה. פְּרִסְטוֹפִיקְצִיָּה, תיאור ציור של דמות אדם המגלמת תכונה אנושית מסוימת, או מהות מופשטת מסוימת (כגון תכונת הרחמים המתוארת כאישה הפורשת את כנף שמלתה על תינוקות וילדים שלידה).

הלכה. תורה שבעל-פה, צווים והוראות בדיני התנהגות, קיום מצוות ואורחות חיים, שתיקנו חכמים למן חתימת המקרא ואילך. ההלכה מבוססת על מסורת העוברת ממונה לתלמיד בדבר הנהגה המקובל בקהילה (הפירוש המילולי של המלה "הלכה" הוא "נהג"), והיא מסתמכת על דיון והסקת-מסקנות באמצעות מדרש פסוקים מן התנ"ך, הדיונים ההלכתיים מצויים במשנה ובתלמוד, ונמשכו בימי הביניים, עת קבעו את ההלכה בעלי התוספות והפוסקים.

חומש אשכנז. קובץ שנועד לקריאה בבית הכנסת בשבתות ובחגים בקרב יהודי אשכנז (בעיקר בגרמניה ובצרפת). הוא מכיל בדרך כלל את חמשת חומשי התורה עם התרגום הארמי, הבא לאחרי כל פסוק מפסוקיהם (מציון מסורת שהייתה נהוגה בבבל בתקופת התלמוד, לקרוא פעמיים את פסוק המקרא בעברית ועפעם אחת בתרגום – "שניים מקרא ואחד תרגום" – כדי שבאי בית הכנסת יבינו את פירוש המלות); את חמש המגילות, לקריאה בחגים ובמועדים (מגילת שיר השירים בפסח, מגילת רות בשבועות, ומגילת איכה בתשעה באב, מגילת קהלת בסוכות ומגילת אסתר בפורים); וכן הוא מכיל את ההפטרות לכל אחת מן הפרשות. בכמה כתבייד של החומש האשכנזי נוספו גם "הדברים הרעים" שבירמיהו (נבואות החורבן) ובאיוב, שאותם נהגו לקרוא בתשעה באב ובימים הנוראים.

טבלאות קנוניות. לוחות השוואה של האירועים בחיי ישו, בעליבתו ואחרי מותו, המופיעים במקביל בארבעת האבנגליו-נים, שהם הקנון (הספרים הקדושים) של הנצרות, כפי שסידר אותם אבי-הכנסייה אֶתְנָאִיוֹס מקיסריה (לפי בקשתו של הנזיר קרפֶּאָנְטוֹס) במאה הרביעית לספירה. טבלאות אלה נכתבו בדרך כלל בטורים מקבילים ומוסגרו בקשתות מצוירות. לוחות השוואה בין נוסחי המסורה של התנ"ך, ובייחוד ההבדלים שבין כן-אשר ובן-נפתלי, נכתבו ועוטרו בצורה דומה.

"קְתָר". שם שניתן לספר תנ"ך שלם, מוגה היטב לפי המסורה, שממנו העתיקו סופרי סת"ם את ספרי התנ"ך שכתבו. שם זה מקובל במזרח ובספרד, שם הוא נקרא לפעמים גם "מִקְדָּשִׁיָּה".

לוח (מיניאטורה בלועזית). איור הנמצא בכתביד כציור ממוסגר; לעתים הוא משתרע על-פני עמוד שלם.

לוחית. לוח קטן הנמצא בכתב־יד והמכיל ציור, עיטור, או מלת פתיחה מעוטרת.

מגילה. כמה יריעות קלף, שמאחים אותן זו לזו בתפירה; הכותב בהן והקורא בהן גולל אותן בידו האחת ופורשן בידו השנייה. דרך כתיבה זו הייתה נהוגה בעולם העתיק, במצרים, בעולם ההלניסטי והרומאי עד שה קודקס, הספר בעל הדפים, ירש את מקומה. כתיבת חמשת חומשי התורה כמגילה נתקדשה במסורת היהודית. יש להניח, שגם חמש המגילות שבמקרא נכתבו בשעתן כמגילות, אך רק במגילת אסתר נשתמרה צורה מסורתית זו עד ימינו. המגילות הקדומות ביותר נכתבו על פפירוס, ורק אחרי שכלול שיטות עיבוד הקלף לשם כתיבה עליו החלו מתקנים מגילות עשויות קלף.

מדרש. שיטה בפרשנות המקרא, המבקשת ("דורשת") פסוק ממקום אחר שיבוא כביכול לעזרת פירושו של הפסוק הנדון. ראשיתה של שיטת הפירוש המדרשי למקרא הייתה במאות הראשונות לפני הספירה, בעת פירוש הפרשה בבית הכנסת על־ידי הזככם או הדרשן. רוב המדרשים נמסרו בעל פה מדור לדור והועלו על הכתב בתקופה מאוחרת יותר. הרבה מן המדרשים משוקעים במשנה, בתוספתא ובתלמוד, אך יש גם קבצים של מדרשים, כגון מדרש רבה, הערוך על־פי פרשות התורה. קיימים גם קבצי מדרשים מאוחרים, מימי הביניים, ואף מתקופות מאוחרות יותר. גם תרגום אונקלוס הארמי לתנ"ך מכיל הרבה פירושים מדרשיים. קיימים שני סוגים עיקריים של ליקוטי מדרשים: מדרש הלכה ומדרש אגדה. מדרש הלכה מביא הלכות, חוקים ומנהגים המבוססים על פירושי פסוקים, ומדרש אגדה מביא בדרך כלל סיפורים ומעשיות ומשלים שנתנו להבהיר את הפסוק.

"מורה נבוכים". חיבורו הפילוסופי הגדול של הרמב"ם. נערך בשלושה חלקים ונכתב במקורו בערבית. מבוסס על הפילוסופיה הרציונליסטית של אריסטו, שהגיעה אל הרמב"ם בגרסתה הערבית. תורגם לעברית עוד בחיי הרמב"ם על־ידי ר' יהודה אבן תיבון, שכתב הקדמה נרחבת לחיבור.

מחזור מקרא. חלוקת חמשת חומשי התורה לפרשות, הנקראות כסדר מדי שבוע, עד לסיומן, וחזור חלילה. בבבל בתקופת התלמוד נהגו לקרוא את כל התורה במשך שנה אחת והתחילו את הקריאה בשבת הראשונה שאחרי שמחת תורה, הנקראת "שבת בראשית". יהודי בבל חילקו את התורה לחמישים ושש פרשות, כמספר השבועות בשנה מעוברת (בשנה רגילה, שבה חמישים ושניים שבועות, חיברו ביחד שתי פרשות לשבוע אחד עד למניין חמישים ושניים). וכך נהגים כלל ישראל גם היום. בארץ־ישראל בתקופת התלמוד נמשכה קריאת מחזור המקרא שלוש שנים.

מחזור תפילה. אוסף תפילות, המכיל בעיקר את תפילות הציבור שמתפללים בבית הכנסת בכל שבתות השנה ובכל החגים. הוא כולל גם מבחר גדול של פיוטים והיה מקובל ביותר באשכנז בימי הביניים. בספרד כמעט לא היו מחזורים, אלא רק סידורי תפילה ואוספי פיוטים נפרדים בצדם. באיטליה נקרא סידור התפילה בשם "מחזור". מגרמניה ידועים כתב־ידי של מחזורים גדולי־ממדים, שנעדו לשימוש של החזן בבית הכנסת. רוב המחזורים האשכנזיים פותחים, כמו מחזור המקרא בשבתות המיוחדות שאחרי חג הסוכות, ממשיכים בתפילות פסח, שבועות ותשעה באב ומסיימים בתפילות ראש השנה, יום הכיפורים וסוכות.

מיניאטורה. ראה: לוח.

מיקרוגרפיה. כתיבה בכתב זעיר, בדרך כלל רשימות של המסורה הגדולה, אך גם של טקסטים מקראיים אחרים. לרוב נכתבה המיקרוגרפיה כקריאה של צורות גיאומטריות, פיגורטיביות, או אף של אילוסטרציות. בכך שונה המיקרוגרפיה מן הכתיבה בטקסט הממלא את הצורה כולה, בשיטת הקריאה פיגורטית. המיקרוגרפיה הייתה אחת משיטות העיטור האופייניות בכתב־יד העבריים במזרח ובמערב כאחד.

מכלול. ראה: "ספר מכלול".

מלאכות החודש. מלאכותיו של עובד האדמה, שהיו נהוגות באירופה של ימי הביניים במשך השנה מדי חודש בחודשו. ראה: גלגל המזלות.

מניין השנים. בציור תאריך מסוים בכתב־יד עבריים נעשה מניין השנים לבריאת העולם בדרך כלל לפי חשבון סדר עולם המיוחס לר' יוסי בן חלפתא. בשנה שבה יוצא לאור ספרנו זה חלפו, לפי מסורת זו, 5744 שנים מאז בריאת העולם (ה' אלפים תשמ"ד, שהם 1983–1984 לספירת הנוצרים). רוב כתב־ידי העבריים הנזכרים בספר שלפנינו נכתבו באלף החמישי לבריאת העולם, שהתחיל בשנת 1240 לספירת הנוצרים. לעתים קרובות אין הסופר מציין בקולופון את מניין האלפים (ה"א אלפים), אלא רק את המאות, העשרות והיחידות, ומוסיף לכך את צירוף־המלים "לפרט קטן" (בלי האלפים), או את ראשי התיבות "לפ"ק". במזרח נהגו לציין את התאריך ל"מניין השטרות", שראשיתו בשנת 312 לפני ספירת הנוצרים, התאריך המציין את נצחונם של תלמי וסֶלְבֶּקוס, יורשי אלכסנדר הגדול, על דֶּמֶטְרִיוס פּוֹלִיאוקְרִיטֶס בעזה וחלוקת האימפריה ביניהם. לפעמים מונים את השנים ל"חורבן הבית". חורבן בית שני, שהוא שנת 70 לספירת הנוצרים. בכתב־יד איטלקיים מצוינים לפעמים גם תאריכי היום והחודש הנוצריים.

מסורה. הדרך המקובלת בעם ישראל לכתיבת התנ"ך וקריאתו כפי שנמסרה בעליפה מדור לדור על־ידי סופרים בקיאים בתורת ה', למן ימי עזרא הסופר ועד ימי בן אשר ובן נפתלי בטבריה. המסורה הגדולה והמסורה הקטנה נכתבו, כנראה, לראשונה במאה התשיעית או העשירית על־ידי משפחות סופרים בקיאים במקרא, כגון משפחת בן־אשר בטבריה. יש גם מסורת של משפחת בן־נפתלי, השונה במידה מסוימת מזו של בן אשר. בכתב־יד ספרדיים של התנ"ך מופיעים "החילופים שבין בן־אשר ובן־נפתלי" בשני טורים, ברשימה משוה במסגרת עיטורית, בדומה לטבלאות הקאנוניות שבאנגליונים הנוצריים.

מסורה גדולה. מעין קונקורדנציה דקדוקית למקרא, הכוללת רשימות של מלים וצירופי מלים החוזרים בצורה דומה בתנ"ך כולו; היא נועדה לסייע לסופר הכותב ומנקה את התנ"ך לזכור ולהבין את הטקסט המסורתי. רשימות של המסורה הגדולה מופיעות בכתב־יד של התנ"ך בדרך כלל בראשיתם, וכן בשוליים העליונים והתחתונים של עמודי הטקסט. לעתים קרובות כתובה המסורה במיקרוגרפיה, כקווי היקף של צורות שונות. כך היא מופיעה כבר ב"כתר בן אשר" מסוף המאה התשיעית, הנמצא בבית הכנסת הקראי בקהיר.

מסורה קטנה. הערות קצרות על צורת הכתיבה והקריאה של מלים מסוימות בתנ"ך – מלים שכתובן חסר או מלא, אותיות גדולות (רבתי) וקטנות (ועירא), מלים הנכתבות בצורה אחת ונקראות בצורה אחרת (קרי וכתבי), אותיות תלויות, וכדומה. היא נרשמה בכתב־יד של התנ"ך בדרך כלל בשוליים החיצוניים ובין טורי הטקסט.

מסרן. הסופר הכותב את המסורה הגדולה והמסורה הקטנה בספר התנ"ך, שלפעמים הוא גם הנקדן של הטקסט. המסרנים היו בדרך כלל אחראים גם לעיטור כתב־יד בצורת קווי היקף במיקרוגרפיה.

"מקדשה". שם שניתן לספר תנ"ך שלם ומוגה היטב לפי המסורה. השם מקורו במזרח והיה מקובל גם בספרד בימי הביניים. נקרא גם בשם "כתר".

משנה. גוף המסורת של ההלכה שלאחר חתימת המקרא שנמסרה בעליפה ונלמדה ("נִשְׁנָתָה") על־ידי דורות של תנאים, תלמידי חכמים שישבו בארץ־ישראל, נאספה ונערכה בעברית על־ידי רבי יהודה הנשיא בשנת 200 לספירה לערך. מכילה חוקים, מנהגים, אמרות ומדרשים בעלי תוכן הלכתי או אגדי. ערכה בשישה סדרים (זרעים, מועד, נשים, נזיקים, קדשים, טהורות). הנחלקים למסכתות ולפרקים, שעליהן ערוך גם התלמוד. הלכות משניות, שלא נכנסו לקובץ של רבי יהודה הנשיא ומצויות בתלמוד, נקראות ברייתות.

"משנה תורה". חיבורו ההלכתי הגדול של הרמב"ם. נחלק

לארבעה-עשר (יד) חלקים ומכונה גם בשם "היד" החזקה". נכתב במקורו עברית והיה שנוי במחלוקת מיד עם הופעתו משום הנמקותיו הרציונליסטיות.

נקדן. הסופר המנקד את ספר התנ"ך לפי המסורה. לפעמים היה הסופר גם הנקדן, ולעתים קרובות היה הנקדן גם המסרן הבקיא במסורת.

סידור תפילות. קובץ המכיל את כל תפילות היום-יום של היחיד ושל הציבור וכן את התפילות העיקריות לשבתות ולחגים הנאמרות בבית הכנסת. הוא כולל את ההגדה של פסח, הנאמרת בבית, אך אין בו בדרך כלל פיוטים, ובכך הוא שונה ממחזור התפילה באשכנז. באיטליה במאה החמש-עשרה נקרא סידור התפילות בשם "סדר מאה ברכות".

סופר. בימי הביניים – האדם המעתיק כתבי-יד עבריים (כיום נקרא כותב התורה, תפילין ומזוזות במו ידיו בשם "סופר סת"ם"). הסופר היה הקובע את עיצוב הספר כולו, את צורתו של הקודקס וגודלו, את מספר השורות הנכתבות בעמוד ואת גודל שטחיהם ואופיים של האזורים והאילוסטרציה ביחס לטקסט (שכן היה משאיר שטחים ריקים בשבילים). לעתים היה הסופר גם הצייר המעטר את הטקסט, ולעתים היה גם הנקדן והמסרן של ספרי התנ"ך. שמו של הסופר היה בדרך כלל השם היחיד הנזכר בקולופון, אך לפעמים נזכרו בו גם שמותיהם של אחרים שעשו במלאכת הספר, לרבות שם הצייר.

ספר מכלול. בספר שלפנינו נקרא כך כל קובץ של חיבורים שונים שלוקטו בכתב-יד אחד. "ספר המכלול" הוא גם שמו של חיבור דקדוקי ולשוני שכתב הור"ק, רבי דוד קמחי (1160–1235), חיבור שצורף לפעמים לכתב-יד ספרדיים של התנ"ך.

"ספר העיקרים". חיבור פילוסופי (שנתחבר בשנת 1413), העוסק בעיקרי האמונה היהודית, מאת ר' יוסף אלבו (נפטר סמוך ל-1420), פילוסוף, רופא ומהנדס, שחי בספרד והיה מתלמידי ר' חסדאי קרשקש. הוא השתתף בוויכוח פומבי עם המומר יהושע הלורקי, שנערך במשך שנתיים בפני האפיפיור.

ספרד. שם שנתנו היהודים לחצי-האי האיברי בהשראת הכתוב בעובדיה א.כ. בימי הביניים נכללו בתרבות שיצרו יהודי ספרד גם תרבותיותה של הקהילות היהודיות שחיו באזורים הסמוכים לספרד, בדרום-ערפת, בפרובנס ובצפון-אפריקה. לאחר גירוש 1492 התיישבו יהודי ספרד בעיקר באיטליה, בתורכיה, בהולנד, בצפון אפריקה ובאיזורים הים התיכון, וכך נפוצו מנהג ספרד והתרבות היהודית הספרדית באירופה כולה. מנהגים ותרבויות יהודיות אחרות התפתחו באשכנז ובאיטליה.

עיתור. איור כתב-יד במוטיבים קישוטיים בלבד – גיאומטריים, צמחיים או של בעלי חיים – ללא אילוסטרציות.

עיקרים. ראה "ספר העיקרים".

עמוד שטיח. עמודי שלם המאיר במוטיבים עיטוריים או אילוסטרטיביים מגוונים, דמויי שטיח. מופיע בדרך כלל בפתיחותיהם ובסיומיהם של ספרי התנ"ך, אך גם בספרים אחרים. בין המוטיבים האילוסטרטיביים בכתב-יד מזורחים של ספר התנ"ך (בעיקר הספרדיים) אנו מוצאים עמודי שטיח המכילים את כלי המשכן והמקדש. מוצאם של עמודי השטיח הוא כנראה בכריכות העור המעוטות של ספרים קדושים במזרח הקדום; מכאן מציאותם גם בקוראן ובספרי האבנגליון.

פוסקים. תלמידי חכמים שקמו לישראל בימי הביניים, לאחר דור הגאונים בבבל, ושפסקו הלכה לפי דיני התלמוד. עם הפוסקים נמנו הור"ק (ר' יצחק אלפסי), רבנו תם והרשב"ם (רבנו שמואל בן מאיר), שחיו גם באירופה וגם בצפון אפריקה במאות האחת-עשרה והשתי-עשרה.

פיוט. שיר תפילה (מן המלה היוונית *פּוֹיֶזְאָס* – שיר). הפיוט נוצר לראשונה בארץ-ישראל במאות הרביעית עד השישית והוסיף להיכתב בידי משוררים בימי הביניים באזורי התרבות המזרחית, הספרדית והאשכנזית. רוב הפיוטים קשורים לחלקיה השונים של תפילת שמונה-עשרה והם נקראים על שמם, כגון: "יוצר" או "זולת", אך יש גם פיוטים לתפילות אחרות, בעיקר

למוסף של שבתות וחגים, ושמותיהם מעידים על כך, כגון "אופן" או "קרוקה". בספרד נאספו קובצי פיוטים בספרים מיוחדים בצד סידור התפילה, ואילו באשכנז ובאיטליה מופיעים הפיוטים כחלק בלתי נפרד של מחזור התפילה.

פוליוגרף. בדרך כלל תשלובות מסולסלות, מלאכת מחשבת של צורף כסף זהב, בחוט דק ובנקודות. בהשאלה, באיור כתב-יד – מלאכת תשלובת דומה העשויה בעט.

פליאוגרפיה. המדע העוסק בחקר צורות הכתב בכתב-יד קדומים, זיהויים וקביעת תאריכם. הפליאוגרף העוסק בכתב-יד עבריים בוחן את כתיבתו של הסופר, העשויה להיות בכתב מרובע או עגול; הוא בודק את צורות הכתיבה השונות האופייניות לאזורים שונים הנובעות משיטות הכתיבה השונות – בקולמוס של קנה במזרח ובספרד, ובעט נוצה באשכנז ובאיטליה; צורות הכתב השונות מושפעות גם מן החומר, שעליו נכתב כתב-יד – נייר או קלף, ומסוג הדיי שבו נכתב. נוסף על כל אלה חוקר הפליאוגרף גם את סגנון הכתיבה הכללי של התקופה ואת סגנונו האינדיווידואלי של הסופר.

קנן. הספרים הקדושים לדת מסיימת, שנחתמו ונקבעו רשמית כקדושים לה. הקנן היהודי הוא התנ"ך; הקנן הנצרי הוא האבנגליון; והקנן המוסלמי הוא הקוראן.

קודיקולוגיה. המדע העוסק במלאכת הספר (קודקס) על כל מרכיביו, לרבות הקלף והכנתו לכתיבה, הקונטרס, מערך השורות, הדיו, העט, הקולמוס וצורת הכתב (ראה פליאוגרפיה); הוא גם מסייע בקביעת מקום מוצאו של כתב-יד ותאריך: במאה הארבע-עשרה, למשל, נכתבו כתב-ידי האיטלקיים בדרך כלל על קלף מגיר היטב, בקונטרסים בני עשרה דפים כל אחד, בעט נוצה ובדיו עפצים של אלון, והקודיקולוג המעיין בכתב-יד, שאלה הם מאפייניו, יכול להניח במידה רבה של סבירות, שלפניו כתב-יד עבר מאיטליה מן המאה הארבע-עשרה.

קודקס. ספר בעל דפים, הכרוך ביחידות של קונטרסים ואפשר לדפדף בו פנים ואחור, בניגוד למגילה, שאותה יש לגלול הלך וחזור. הקודקס נעשה לצורת כתיבה מקובלת במאה השנייה לספירה. **קולופון.** חתימתו של הסופר המעתיק כתב-יד, המצויה בדרך כלל בסופו של כתב-יד. בכתב-ידי העבריים של ימי הביניים נכתב הקולופון בדרך כלל בנטיש קבוע, הכולל את שמו של הסופר, את שם המזמין את כתב-יד, את המקום שבו נכתב ואת תאריך השלמתו. מקור השם קולופון הוא העיר היוונית קולופון שבאסיה הקטנה.

קונטרס (quire). היחידה הבסיסית של קודקס, שהוא ספר בעל דפים. את יריעת הקלף המוכנה לכתיבה היו מקפלים, לפי גודל הספר הרצוי, לשניים (ואז היא נקראת בלטינית פוליו), לארבעה (ונקראת קוֹרְטוֹ), לשמונה (אוקטבו) וכן הלאה, כמו בספר המודפס בימינו. בכתב-יד עבריים שנכתבו באשכנז היו נהוגים קונטרסים בני שמונה עמודים, באיטליה – בני עשרה, ובספרד – בני שמונה או שנים-עשר עמודים, אך יש גם יוצאי דופן בכל האזורים. הכורך, ולפעמים גם הסופר לפניו, חתבו את שוליו החיצוניים של הקונטרס, כדי שאפשר יהיה לעלעל בו וקל יהיה לכתוב בו. על מנת שתהא כתיבתו ישרה, התווה הסופר מערך של שורות בקלף באמצעות חרט, עופרת או דיו. את השורות התווה בעזרת סרגל, או חוט המתוח בין שני חורים, שאותם חורר בסיכה או סכין קטנה בשולי הדף. לצורך הכריכה ציין הסופר בדרך כלל סימן הנקרא שומר קונטרס.

קוראן. אוסף המסורות על חיי מוחמד, נביא האסלאם ואמרותיו, המסודר במאה וארבע-עשרה "סורות" לפי אורכן: הראשונה היא הארוכה שבהן, והאחרונה – הקצרה שבהן. כבר בכתב-ידי המוקדמים של הקוראן מן המאה התשיעית, היו דפי שטיח בראשו של הספר ובסופו, וכן לוחות שטיח מעוטרים למלות הפתיחה. כל עשרה פסוקים בסוּרָה סומנו בעיתור עגול, המכונה "עשירה"; ובכל מקום הדרוש השתחווה מופיע סימן עיטורי אחר, הנקרא "סֶגְ'דָה". עיטורי כתב-ידי המזרחיים של ספר התנ"ך מכילים עיטורים דומים לספרים, לפרשות ולסדרות.

קְטוּמָנָה. מערות ומחילות קבורה, שהיו מקובלות אצל היהודים והנוצרים בראשית תקופת הנצרות, בעיקר ברומא. פירוש השם ביוונית הוא "ליד הבור", והכוונה לבור שהיה בקרבת הכנסייה העתיקה לקום לכבודו של סן סֶסְטֵאנוֹ, שם נכרתה הקטומנבה הראשונה. כותליהן של רוב הקטומבות היהודיות והנוצריות שברומא היו מצוירים, ובציוריהם יש רבים מציווי התנ"ך המוקדמים ביותר הידועים לנו, שמוצאם כנראה מצוירים בכתבי יד של התנ"ך.

קלף. עור חיה או בהמה המעובד בצורה מיוחדת, המאפשרת לכתוב עליו בדיו. לאחר שהפשיטו את העור מעל החיה נהגו בימי הביניים להשרות אותו בסייד כבוי, המאכל את הבשר והשיער, ואחרי כן למתוח אותו על גבי מסגרת עץ ולגרד בסכין את שרידי הבשר והשיער, עד שנעשה העור חלק למשעי. אם היה צורך פיזור עליו אבקת גיר, שתספוג את שיירי השומן. מיריעת הקלף עשו מגילח או קונטרסים לכתובה. טכניקה אחרת של עיבוד הקלף הייתה ידועה כבר בעולם העתיק, ולפי המסורת המצאנה שיטה זו של עיבוד עורות כבשים לקלף בעיר היוונית פְּרֶגֶמֶן שבאסיה הקטנה בתקופה ההלניסטית. מכאן גם השם פְּרֶגֶמֶן לקלף בשפות אירופיות שונות. רוב הקלפים שבהם השתמשו לכתובה בימי הביניים עשוים עור עגל (vellum), אך יש בהם גם עורות כבש (parchment) ועורות של בעלי חיים אחרים. הקלף העדין ביותר עשוי מעורו של ולד, או מעורו של עובר חיה ברחם אמו, ואז הוא נקרא "קלף פקודה".

קְרִיאָה. כת דתית בישראל, שנוסדה על-ידי ענן בן דוד ממשפחת ריש גלותא (ראש הגולה) בבבל במאה השמינית. בני הכת לא הכירו בתורה שבעל-פה, כלומר במשנה ובתלמוד, והתבססו באורח חייהם ובמנהגיהם על שמירת החוקים המופיעים במקרא (מכאן השם: קְרִיאָה). העיון בתנ"ך הביא אותם לידיעה מעמיקה בכל תג ואות בו ולשמירה מדוקדקת של המסורה שלו, ובכתבי-יד קראיים של ספר התנ"ך מצויה מסורה מדויקת ביותר.

קְרִימָה פִּיגוּרָטָה (Carmina figurata). בלטינית "שיר מצויר": המונח מציין כתיבת טקסט (בדרך כלל טקסט קצר של שיר) בצורה עיטורית או פיגורטיבית "מלאה". בכך היא שונה מן הציור במיקרוגרפיה, העוקב אחר קריאתה של הצורה. צורה זו רווחה בעולם הרומי העתיק והוסיפה להתקיים בימי הביניים בכתבי-יד יווניים, לטיניים ועבריים.

רמב"ם. רבי משה בן מימון (1135–1204), רופא, פילוסוף רציונליסט, ואחד מגדולי הפוסקים, שקבעו וסידרו את ההלכה בימי הביניים. המפורסמים שבכתביו הם "מורה נבוכים", "משנה תורה" ופירושו למשנה. הוא נולד בקורדובה שבספרד המוסלמית ועיקר פעילותו הייתה בפֶּסְטָט שבמצרים.

רש"י. רבי שלמה יצחקי (1040–1105), גדול מפרשי התנ"ך והתלמוד בימי הביניים, שחי בטרוויי (Troyes) שבצפון צרפת.

שבתות מיוחדות. ארבע שבתות שבין סוכות ופסח, שבהן קוראים ארבע פרשיות נוסף לפרשת השבוע הרגילה: פרשת שקלים; פרשת פרה אדומה; פרשת זכור את אשר עשה לך עמלק; ופרשת החדש הזה לכם ראש חדשים. מלבדן יש שבתות מיוחדות נוספות, החלות בחנוכה, בפורים ו"שבת הגדול" – האחרון שלפני פסח. לכל אלה יש תפילות מיוחדות, המצויות במחזור התפילה.

שומר קונטרס. ציון שעושה הסופר, שנועד לסייע לכורך לאגד את הקונטרסים לספר שלם בסדרם הנכון. רוב "שומרי הקונטרסים" בכתבי-יד העבריים הם המלה הראשונה של הקונטרס הבא, הנכתבת בשוליו התחתונים של הדף האחרון בקונטרס, אך יש גם

שיטות אחרות, כגון מספור הקונטרסים באותיות האלף-בית העברית, או סימנים אחרים.

שור הבר, לווייתן וזיו. חיות אגדיות, המסמלות את ימות המשיח, שבהן מוזמן לעתיד לבוא לצדיקים בסעודה שיערוך להם הקב"ה בגן העדן. לפי האגדה נבראו הלווייתן שבים ושור הבר שביבשה כבר בששת ימי בראשית, אך מחמת גודלם וריבוי אכילתם הרג הקב"ה את נקבותיהם והמליח את בשרן לצדיקים לעתיד לבוא. באחרית הימים, לפני בוא המשיח, יילחמו זכרי שור הבר והלווייתן זה בזה ויחריבו את העולם, סמל למלחמת גוג ומגוג. אחרי ששניהם ייחרגו תבוא גאולה לעולם, והקב"ה יעשה מעור הלווייתן סוכה לצדיקים בגן עדן, הווי, הנקרא גם בשם בר-יוכני, הוא עוף אגדי ענק, המסמל את התחייה וההתחשרות. קרסולו במים וראשו ברקיע, הוא מטיל ביצה אחת לאלף שנים, ואז הוא עולה בלהבות (כמוהו כעוף החול, הפניקס, המתחדש מאפרו) ומתוך הביצה בוקע עוף זהו צעיר.

תאריך המופיע בקולופון שבכתבי-יד עבריים ובחזוני מכירה של ספרים מציין בדרך כלל את היום בשבוע, את היום בחודש העברי (למחזור הירח) ואת מניין השנים לבריאת העולם. לוחות שנה לתקופות ארוכות, המופיעים בכמה כתבי-יד, נעשו לצורך חישוב הימים שבהם חל חג מסוים. לוחות כאלה ערוכים בדרך כלל לתקופה של תשע-עשרה שנים (הנקראת "מחזור קטן"), שבהן שבע שנים מעוברות והשאר אינן מעוברות. בכמה כתבי-יד ספרדיים של התנ"ך מצויים לוחות כאלה בעמודי שטוח מעוטרים.

תוספתא. קובץ הלכות שהושמטו בכונה מן המשנה בעת עריכתה בידי רבי יהודה הנשיא ומצויות בתלמוד ובמקורות אחרים. הקובץ נעשה במתכונת ששת סדרי המשנה ונוצר כקובץ כבר בתלמוד; עריכתו מיוחסת לרבי חייה, רבי אושעיא וחבוריהם. אחד הגאונים, ר' גטרנאי, מזכיר את התוספתא כספר מיוחד.

תוספות. דיונים הלכתיים וביאורים נוספים לפירושו של רש"י לתלמוד, שנכתבו על-ידי תלמידי חכמים, הנקראים "בעלי התוספות". בקהילות אשכנז בימי הביניים במאות האחת-עשרה עד השלוש-עשרה. הידועים שבבעלי התוספות הם גרדיו של רש"י – הרשב"ם (ר' שמואל בן מאיר) ואחיו, רבינו יעקב תם. תוספותיהם נדפסו בכל הוצאות התלמוד הבבלי ממול לפירושו של רש"י בשוליו החיצוניים של כל עמוד.

תלמוד. אוסף אדיר-ממדים של גופי הלכות, שנקבעו כתורה שבעל-פה על-ידי דורות רבים של אמוראים בישיבות ובבתי מדרשויות, בעיקר בבבל ובארץ-ישראל, בחמש מאות השנים הראשונות לספירה. בתלמוד כלולה המשנה, ועליה נוסף השקלא וטריא ההלכתי, הוא הגמרא, המסתייע גם בתוספות ובברייתות. הוא נערך ונכתב במאה השישית, רובו בארמית, על-פי שישה סדרי משנה והמסכתות שלהם. התלמוד הירושלמי מכיל את דיוניהם של אמוראי ארץ-ישראל, והתלמוד הבבלי – את אלה של אמוראי בבל. התלמוד הוא הבסיס לקביעת ההלכה והמשפט בקרב שומרי מצוות בעם ישראל מאז ועד היום.

תרגום. התנ"ך נותרגם בעל-פה לארמית כבר בימי עזרא ונחמיה, אך סתם "תרגום" הוא תרגום אונקלוס, תרגום ארמי לתנ"ך, לפי התרגום ליוונית, שנעשה בידי עקילס הגר ושאבד. תרגום אונקלוס, המכיל יסודות מדרשיים רבים, נעשה מקובל בעם ובימי הגאונים נקבעה חובה לקרוא בו ("שניים מקרא ואחד תרגום"). מלבדו קיימים גם תרגום יונתן לנביאים, שאף הוא תרגום ארמי, ותרגום ירושלמי ארמי לתורה, המיוחס אף הוא ליונתן (ונקרא פסכר-יונתן).

ביבליוגרפיה עברית וקיצוריה

מורטרה, מסורה ל. מורטרה-אוטולנגי, "על עיטורי המסורה בכתב-יד מקראיים", מראה מקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 61–68.
נרקיס, הגדת-קאופמן ב. נרקיס, "ביקורת על: Scheiber, Kaufmann: Haggadah", קרית ספר, ל"ד (1958), עמ' 71–79, מ"ב (1966), עמ' 104–107.
נרקיס, כתב-יד רוטשילד ב. נרקיס, "כתב-יד רוטשילד 24", הארץ, 15.5.1957.
נרקיס, משנה תורה ב. נרקיס, "משנה תורה מעוטר בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית", קרית ספר מ"ג (1968), עמ' 285–300.
נרקיס, פטרוניס ב. נרקיס, "שלושה פטרוני אמנות יהודיים באיטליה של ימי הביניים", ספר היובל לראובן הכט, ירושלים 1984, עמ' 317–326.
נרקיס, מ, הגדת-בצלאל מ. נרקיס, "הגדת בצלאל", דבר 4.4.1947, עיתים 20.4.1947.
נרקיס, מ, הגדת יהודה מ. נרקיס, "הגדת-יהודה, הגדת-פסח אשכנזית מצוירת בכתב-יד בת המאה החמש-עשרה בבית הנכות הלאומי בצלאל בירושלים", זמנים (6.4.1955), 5 עמודים ר"ת תמונות.
סוקניק, דורא-אירופוס א.ל. סוקניק, בית הכנסת של דורא-אירופוס וציוריו, ירושלים 1947.
ספר חסידים י.ה. וויסטיניצקי (עורך), ספר חסידים, ברלין 1841.
קלאר, בן-אשר ב. קלאר, בן אשר, תרביץ, 14 (תשי"ג), עמ' 156–173; 15 (תשי"ד), עמ' 36–49.
רות, השרפרף בתקיעות א. רות, "השרפרף בתקיעות ובשבעה היהודית, ידע-עם, ח' (1962), עמ' 3–7, 3 ציורים.

אורבך, בעלי התוספות א.א. אורבך, בעלי התוספות, ירושלים 1955.
אורבך, עבודה זרה א.א. אורבך, "הלכות עבודה זרה והמציאות הארכיאולוגית וההיסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית", ארץ ישראל, ה, ירושלים 1958, עמ' 189–205.
אורבך, קוריקציה א.א. אורבך, "דרכי הקוריקציה – על ספר הטורים לר' יעקב בן אשר", ספר היובל של האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, 46–47 (1979–1980), עמ' 1–14.
אלוני, גניזה נ. אלוני, "גניזה וכתב-יד עבריים בספריית קימברידג'", ארשת, ג' (1961), עמ' 395–425.
בית-אריה, וורמס מ. בית-אריה, "שפתו של מחזור וורמס", לשוננו, כ"ט (1965), עמ' 27–46, 80–102.
גולדשמידט, וורמס א.ד. גולדשמידט, "מחזור ק"ק ורמייזא", קרית ספר, ל"ד (1958–1959), עמ' 388–396, 513–522.
רותן, בן-אשר א. רותן, "האומנם היה בן-אשר קראי?", סיני 41 (תשי"ז), עמ' 280–312, 350–362.
וישניצר, לצוירים העבריים ר. וישניצר, "לצוירים העבריים בימי הביניים", רימון, ב' (1922), עמ' 46–47.
יואל, כתר דמשק י. יואל, "כתר משנת ה' אלפים ועשרים לבע"ה", קרית ספר, ל"ח (1962), עמ' 122–132.
ילון, שלחילך ח. ילון, "כתב-יד מזרחי של פרשת שלחילך משנת תי"ח לשטרות", קרית ספר, ל' (תשי"ג), עמ' 257–263.
לנדסברגר, עיטור כתב-יד פ. לנדסברגר, "עיטור כתב-יד עבריים בימי הביניים ובתקופת הרנסנס", האמנות היהודית (בעריכת ס.ב. רות), תל-אביב 1957, הרצאה ב, 1972.

ביבליוגרפיה לועזית וקיצוריה

- Adler, Jewish Art Adler, E.N., "Jewish Art", in: *Occident and Orient, Gaster Anniversary Volume*, London 1936.
- Adler, Jewish Travellers Adler, E.N. (ed.), *Jewish Travellers*, London 1930.
- Allony, Autograph Allony, N., "An autograph of Sa'id ben Farjoi of the ninth century", in: *Textus*, 6 (1968), pp. 106–117.
- Ameisenowa, Animal-heads Ameisenowa, Z., "Animal-headed Gods, Evangelists, Saints and Righteous Men", in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 12 (1949), pp. 21–45.
- Ameisenowa, Biblja Hebrajska Ameisenowa, Z. *Biblia Hebrajska XIV go wieku w Krakowie i jej dekoracja malarska*, Krakow 1929.
- Ameisenowa, Harmony of the Universe Ameisenowa, Z., "Some neglected representations of the Harmony of the Universe", in: *Essays in honor of Hans Tietze*, (ed. E. Gombrich, J.S. Held, O. Kurz), New York 1958, pp. 349–364.
- Ameisenowa, Messianische Gastmahl Ameisenowa, Z., "Das messianische Gastmahl der Gerechten in einer hebräischen Bibel aus dem XIII. Jahrhundert", in: *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 79 (1935), pp. 404–422.
- Ameisenowa, Sammelhandschrift Ameisenowa, Z., "Die Sammelhandschrift Add. 11639 des British Museum", in: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 24 (1971), pp. 10–48.
- Ameisenowa, Tree of Life Ameisenowa, Z., "The Tree of Life in Jewish Iconography", in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 2 (1938–39), pp. 326–345.
- Anonymous, Nürnberg Anonymous, "Der grosse Machsor in der Nürnberger Stadtbibliothek", *Aus alter und neuer Zeit, Illustrierte Beilage zum Israelitischen Familienblatt Hamburg*, Nr. 44 (13.6.1929), p. 350.
- Avrin, Ben Asher Codex Avrin, L., *The Illuminations of the Moshe Ben Asher Codex of 895 C.E.* (Doctoral Thesis), Ann Arbor 1974.
- Avrin, Micrography Avrin, L., "Micrography as Art", in: *Etudes de Paléographie hébraïque*, Paris and Jerusalem 1981.
- Avrin, Note on Micrography Avrin, L., "Note on Micrography: A Jewish Art Form", in: *Journal of Jewish Art*, 6 (1979), pp. 112–117.
- Beer, Oberrhein Beer, E.T., *Beiträge zu Oberrheinischer Buchmaleri*, Basel 1959.
- Beit-Arié, Codicology Beit-Arié, M., *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981.
- Beit-Arié, Joel ben Simeon Beit-Arié M., "Joel ben Simeon's Manuscripts: A codicologist's View", in: *Journal of Jewish Art*, 3–4 (1977), pp. 25–39.
- Beit-Arié, Worms Beit-Arié, M. (ed.), *Introductions and Facsimile of the Worms Mahzor in the Jewish National and University Library MS 4° 781/1*, London and Jerusalem 1984.
- Bernheimer, Estense Bernheimer, C., *Catalogo dei manoscritti orientali della Biblioteca Estense*, Rome 1960.
- Bernheimer, Paleografia Bernheimer, C., *Paleografia ebraica*, Firenze 1924.
- Boeckler, Gotik Boeckler, A., *Deutsche Buchmaleri der Gotik*, Königstein im Taunus 1959.
- Boeckler, Vorgotische Boeckler, A., *Deutsche Buchmaleri Vorgotischer Zeit*, Königstein im Taunus 1952.
- Bohigas, Cataluña Bohigas, P., *La Ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*, I–II, Barcelona 1965.
- Bombe, Perugia Bombe, W., "Documente und Registern zur Geschichte der peruginer Miniaturmalerei", in: *Repertorium für Kunstwissenschaft*, 33 (1910).
- Branner, Saint Louis Branner, R., *Manuscript Painting in Paris during the Reign of Saint Louis*, Los Angeles 1977.
- Buchthal, Paris Psalter Buchthal, H., *The Miniatures of the Paris Psalter*, London 1938.
- Burnet, Bedell Burnet, G., *The Life of William Bedell*, Dublin 1736.
- Cahn, Joel ben Simeon Cahn, A. and W., "An Illuminated Haggadah of the fifteenth century", in: *The Yale University Library Gazette*, 41:4 (1967), pp. 166–176, Pls. 177–182.
- Cohen, Rothschild Mahzor Cohen, E.M., "The Rothschild Mahzor Its Background and its Art" in: *The Rothschild Mahzor of the Jewish Theological Seminary of America*, New York 1983, pp. 41–57.
- Cassuto, Firenze Cassuto, U., *Gli ebrei a Firenze nell'età del rinascimento*, Firenze 1918.
- D'Ancona, Bibbia dos Jeronimos D'Ancona, P., "Nuove Ricerche sulla Bibbia dos Jeronimos e suoi Illustratore" in: *La Bibliofila*, XV (1913), pp. 205ff.
- D'Ancona, Fiorentina D'Ancona, P., *La miniature fiorentina dei secoli XV–XVI*, Firenze 1914.
- D'Ancona, Hebrew miniature D'Ancona, P., "On the existence of a Hebrew miniature art", in: *Graphis*, 6 (1950), pp. 26–33, 91–92.
- Derenburg, Manuel Derenburg, J.N., "Manuel du Lecteur, d'un auteur inconnu", *Journal Asiatique*, 16 (1870), 309–550.
- De Rossi, Cod. Heb. De Rossi, G.B., *Manuscripti codices hebraici bibliothecae J.B. De Rossi*, Parma 1803.
- Dominguez-Bordona, Ars Hispaniae Dominguez-Bordona, J., "Miniatura", *Ars Hispaniae*, 18, Madrid 1962, pp. 17–242.
- Dotan, Ben Asher's Creed Dotan, A., *Ben Asher's Creed: A Study of the History of the Controversy*, Missoula, Montana, 1977.
- Duft, St. Katharinental Duft, J. et alia, *Graduale von St. Katharinental*, Vol. I Facsimile, Vol. II Introduction, Luzern 1980.
- Du Mesnil, Doura Comte Du Mesnil du Buisson, *Les Peintures de la Synagogue de Doura Europos*, Rome 1939.
- Edelmann, Copenhagen Maimonides Edelmann, R., "Et Illumineret hebraisk håndskrift. Et bidrag til den europæiske kunsts historie", in: *Fund og forskning i det kongelige Biblioteks samlinger*, 1 (1954), pp. 123–137.
- Edelman, Denmark Edelmann, R., *Hebraica from Denmark*, Copenhagen 1969.
- Edmonds, Ibn Hayyim Edmonds, S., "A Note on the Art of Joseph ibn Hayyim", in: *Studies in Bibliography and Book-*

- lore, 11. 1–2, (1975–1976), pp. 25–40.
- Edmonds, Joel ben Simeon** Edmonds, S., “The place of the London Haggadah in the Work of Joel ben Simeon”, in: *Journal of Jewish Art*, 7 (1980), pp. 25–34.
- Erdmann, Coburg** Erdmann, J., “Der Coburg-Pentateuch, ein neuentdecktes Dokument der mittelalterlichen Geistes- und Kulturegeschichte Coburgs. Zum Codex MS. Add. 19776 in der Bibliothek des Britischen Museums in London”, in: *Jahrbuch der Coburger Landesstiftung*, 25 (Dec. 1980), pp. 85–110.
- Ettinghausen, Arab Painting** Ettinghausen, R., *Arab Painting*, Geneva 1962 (Treasures of Asia, IV).
- Ettinghausen, Book covers** Ettinghausen, R., “Near Eastern book covers and their influence on European bindings. A report on the exhibition ‘History of bookbinding’ at the Baltimore Museum of Art, 1957/58”, in: *Ars Orientalis*, 3 (1959), pp. 113–131.
- Ettinghausen, Yemenite Bible** Ettinghausen, R., “Yemenite Bible manuscripts of the XVth century”, in: *Eretz-Israel*, 7 (1964), pp. 32–39, Pls. IX–XXI.
- Ferber, Micrography** Ferber, S., “Micrography: A Jewish Art Form”, in: *Journal of Jewish Art*, 3–f4 (1977), pp. 12–24.
- Folena and Mellini, Bibbia Padovana** Folena, G. and G. Mellini, *Bibbia istoriata Padovana*, Venice 1962.
- Fooner, Joel ben Simeon** Fooner, M., “Joel ben Simeon, illuminator of Hebrew manuscripts in the XVth century”, in: *Jewish Quarterly Review*, N.S. 27 (1936–1937), pp. 217–232.
- Frauberger, Buchschmuck** Frauberger, H., “Verzierte Hebräische Schrift und Jüdischer Buchschmuck”, in: *Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler*, Frankfurt a. Main, V, VI, October 1909.
- Frauberger, Kultusgegenstände** Frauberger, H., “Ueber alte Kultusgegenstände in Synagoge und Huas”, in: *Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler*, Frankfurt a. Main, III–IV, 1903.
- Frauberger, Zweck und Ziel** Frauberger, H., “Zweck und Ziel der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler, zu Frankfurt a.M.”, in: *Mitteilungen der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler*, Frankfurt a.M., I, 1900.
- Freehof, Home Rituals** Freehof, S.B., “Home Rituals and the Spanish Synagogue”, in: *Studies in Honor of A.A. Newman*, New York 1962, pp. 222–226.
- Furst, Karäerthums** Furst, J., *Geschichte des Karäerthums*, I–II, Leipzig 1862.
- Garel, Foa Bible** Garel, M., “The Foa Bible”, *Journal of Jewish Art*, 6 (1979), pp. 78–85.
- Garel, Micrographie** Garel, M., “Un ornement propre aux manuscrits hébreux médiévaux: la micrographie”, in: *Bulletin de la Bibliothèque Nationale*, 3 No. 4 (Dec. 1978), pp. 158–166.
- Gerel, Mobilier** Garel, M., “Le mobilier du Sanctuaire: un folio détaché”, in: *Journal of Jewish Art*, 9 (1982), pp. 105–107.
- Gaster, Bibles** Gaster, M., “Hebrew illuminated Bibles of the IXth and Xth centuries (Codices Or. Gaster, Nos. 150 and 151) and a Samaritan Scroll of the Law of the XIth century (Codex Or. Gaster, No. 350). Together with 8 pls. of facsimiles of these manuscripts and of fragments from the Geniza in Egypt”, London 1901 (reprinted from *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, London, June 1900).
- **Gebhardt, Ashburnham** Gebhardt, O. von, *The Miniatures of the Ashburnham Pentateuch*, London 1883.
- Gengaro, Leoni and Villa, Ambrosiana** Gengaro, M.L., F. Leoni and G. Villa, *Codici decorati e miniati dell’Ambrosiana, ebraici e greci*, Milano 1959.
- Ginsburg, A Manuscript** Ginsburg, C.D., “A Manuscript of the Old Testament”, in: *Athenaeum* (March 31, 1883).
- Ginsburg, Massoretico-Critical** Ginsburg, C.D., *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897.
- Goodenough, Jewish Symbols** Goodenough, E.R., *Jewish symbols in the Greco-Roman period*, New York, vols. 9–11, Symbolism in the Dura Synagogue, 1964; vol. 12, Summary and Conclusion, 1965; vol. 13, Index, 1968.
- Goshen-Gottstein, Biblical Manuscripts** Goshen-Gottstein, “Biblical Manuscripts in the United States”, in: *Textus*, Annual of the Hebrew University Bible Project, 2(1962), pp. 28–64.
- Graetz, Ben-Ascher** Graetz, H., “Die beiden Ben Ascher und die Masora”, in: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 20 (1871), pp. 1–12, 49–59.
- Gutmann, Abraham in the Fire** Gutmann, J., “Abraham in the Fire of the Chaldeans: A Jewish Legend in Jewish, Christian and Islamic Art”, in: *Frühmittelalterliche Studien*, 7 (1973), pp. 342–352.
- Gutmann, Antiquity** Gutmann, J., “The Illustrated Jewish Manuscripts in Antiquity — The Present State of the Question”, in: *Gesta*, V (1966), pp. 39–44.
- Gutmann, Ashburnham** Gutmann, J., “The Jewish origin of the Ashburnham Pentateuch miniatures”, in: *Jewish Quarterly Review*, N.S. XLIV (1953–54), pp. 55–72.
- Gutmann, Darmstadt** Gutmann, J., H. Knous, P. Pieper and E. Zimmermann, *Die Darmstädter Pessach-Haggadah*, 2 vols., Berlin, Vol. I Facsimile, 1971. Vol. II, Introductions, 1972.
- Gutmann, Dura** Gutmann, J. (ed.), *The Dura-Europos Synagogue: A Re-evaluation*, Missoula 1973.
- Gutmann, Haggadah** Gutmann, J., “The Illuminated Medieval Passover Haggadah: Investigations and Research Problems”, in: *Studies in Bibliography and Booklore*, VII (1965), pp. 3–25.
- Gutmann, Haggadic motif** Gutmann, J., “The Haggadic motif in Jewish iconography”, in: *Eretz-Israel*, 6(1960), pp. 16*–22*.
- Gutmann, Images** Gutmann, J., *Images of the Jewish Past. An Introduction to medieval Hebrew miniatures*, New York 1965.
- Gutmann, Joel ben Simeon** Gutmann, J., “Thirteen Manuscripts in Search of an Author: Joel ben Simeon, 15th century Scribe-Artist”, in: *Studies in Bibliography and Booklore*, 9 (1970), pp. 76–95.
- Gutmann, Kingdom** Gutmann, J., “When the Kingdom Comes”, in: *Art Journal*, 27 (1967–1968), pp. 168–175.
- Gutmann, Leviathan** Gutmann, J., “Leviathan, Behemoth and Ziz: Jewish Messianic Symbols in Art”, in: *Hebrew Union College Annual*, 39 (1968), pp. 219–230.
- Gutmann, Manuscript** Gutmann, J., *Hebrew Manuscript Painting*, New York 1978.
- Gutmann, Messianic Temple** Gutmann, J., “The Messianic Temple in Spanish Medieval Hebrew Manuscripts”, in: *The Temple of Solomon*, (ed. J. Gutmann), Missoula, 1976, pp. 125–145, figs. 34–39.

- Gutman, Pompeii Gutmann, J., "Was there Biblical Art at Pompeii?", in: *Antike Kunst*, 15:2 (1972), pp. 122–124.
- Gutmann, Second Commandment Gutmann, J., "The Second Commandment and the image in Judaism", in: *Hebrew Union College Annual*, 33 (1961), pp. 161–174.
- Harkavy, Firkowitsch Harkavy, A.I., "Altjüdische Denkmäler aus der Krim mitgeteilt von Abraham Firkowitsch (1839–1872) und geprüft von Albert Harkavy", in: *Mémoires de l'Académie des Sciences de St. Pétersbourg*, 7e sér., t.XXIV, No. 1 (1876).
- Harkavy, Katalog Harkavy, A., and H.L. Strack, *Katalog der hebräischen Bibelhandschriften der kaiserlichen öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg*, St. Petersburg 1875.
- Hempel, Jüdische Traditionen Hempel, H.L., "Jüdische Traditionen in frühmittelalterlichen Miniaturen", *Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters. Akten zum VII Internationalen Kongress für Frühmittelalterforschung . . .*, Graz-Köln 1962, pp. 52–65.
- Hempel, Problem Hempel, H.L., "Zur Problem der Anfang der AT-illustration", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, 69(1957) pp. 103–131.
- Henriques de Castro Sale Catalogue de vente de la succession de feu M.D. Henriques de Castro Mz., Amsterdam 26–27 April and 1–10 May 1899.
- Hillgarth and Narkiss, Contract Hillgarth, J. and B. Narkiss, "A list of Hebrew Books (1330) and a Contract to Illuminate Manuscripts (1335) from Majorca", in: *Revue des Etudes Juives*, CXX (1961), pp. 297–320.
- Hoering, Karaite Hoering, R., *British Museum Karaite Manuscripts*, London 1889.
- Hoogewoud, Esslingen Hoogewoud, F.J., "Het Machzor uit Esslingen", in: *Sieraden van Minerva*, Amsterdam 1982, pp. 22–23.
- Index of Jewish Art see: Narkiss, B. and G. Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, Jerusalem-Paris, vol. I 1976, vol. II 1980, vol. III 1983.
- Israël à travers Israël à travers les âges. Catalogue de l'Exposition, Petit Palais, Paris 1968.
- Italiener, Darmstadt Italiener, B., *Die Darmstädter Pessach-Haggadah Codex Orientalis 8 der Landesbibliothek zu Darmstadt aus dem vierzehnten Jahrhundert*, 2 vols., I Facsimile, II Textband, Leipzig 1927.
- James, Emmanuel College James, M.R., *The Western Manuscripts in the Library of Emmanuel College*, Cambridge 1904.
- Kahle, Bibeltext Kahle, P., *Der Hebräische Bibeltext seit Franz Delitzsch*, Stuttgart 1961.
- Kahle, Masoreten Kahle, P., *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927–1930. See also review by Williams, A.L., in: *Journal of Theological Studies*, 32 (1931), pp. 101–102.
- Katz, Nürnberg Katz, N., "Das Nürnberger Machsor", in: *Gemeindeblatt der Jüdischen Gemeinde Nürnberg-Fürth*, 11 (1931), pp. 231–232.
- Katzenstein, Mair Jaffe Katzenstein, U., "Mair Jaffe and Bookbinding Research," in: *Studies in Bibliography and Booklore*, 14 (1982), pp. 17–28.
- Kaufmann, Cycles d'images Kaufmann, D., "Les cycles d'images du type allemand dans l'illustration ancienne de la Haggada," in: *Revue des Etudes Juives*, 38 (1899), pp. 74–102.
- Kaufmann, Egyptian Haggadah Kaufmann, D., "Notes on the Egyptian fragments of the Haggadah", in: *Jewish Quarterly Review*, 10 (1898), pp. 380 f.
- Kaufmann, Einer Handschrift Kaufmann, D., "Zur Geschichte einer Handschrift," in: *Jüdisches Volksblatt*, 52 (1863).
- Kaufmann, Handschriftenillustration Kaufmann, D., "Zur Geschichte der jüdischen Handschriftenillustration", in: Müller, D.H. and J.v. Schlosser, *Die Haggadah von Sarajevo*, pp. 255–311.
- Kaufmann, Mischné Tora Kaufmann, D., "Un Manuscrit du Mischné Torah," in: *Revue des Etudes Juives*, 36 (1898), pp. 65–74.
- Kaufmann, M., Vidal Major Kaufmann, C.M., "Vidal Major", in: *Aachener Kunstblätter*, 29 (1964), pp. 109–138.
- Kennicott, Biblia Hebraica Kennicott, B., *Biblia Hebraica*, Oxford 1810.
- Kraeling, Dura Kraeling, C.H., et al., "The Synagogue", in: *The Excavations at Dura-Europos. Final Report, III, part I*, New Haven 1956.
- Kurz, Master E.S. Kurz, Otto, "A copy after the Master E.S. on a Jewish book-binding", *Record of the Art Museum, Princeton University*, 24(1965), pp. 3–11.
- Landsberger, Cincinnati Landsberger, F., "The Cincinnati Haggadah and its decorator", in: *Hebrew Union College Annual*, 15 (1940), pp. 529–558.
- Landsberger, Jewish Artist Landsberger, F., "The Jewish artist before the time of emancipation", in: *Hebrew Union College Annual*, 16 (1941), pp. 321–414.
- Landsberger, New Studies Landsberger, F., "New Studies in early Jewish artists", in: *Hebrew Union College Annual*, 18 (1943–1944), pp. 279–318.
- Leveen Leveen, J., *Introduction, Indexes, Brief Descriptions of Accessions and Addenda and Corrigenda*, Vol. IV, *Catalogue of Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, compiled by G. Margoliouth, London 1935.
- Leveen, Bible Leveen, J., *The Hebrew Bible in Art*, London 1944 (The Schweich Lectures of the British Academy, 1939).
- Lévi, Rothschild 24 Lévi, I., "Le Manuscrit hébreu n° 24 de la Bibliothèque du Baron de Rothschild à Paris", *Revue des Etudes Juives*, 89 (1930), pp. 281–292.
- Loewinger, Bible Text see *Second Leningrad Bible-Facsimile*.
- Luzzatto, Almanzi Luzzatto, S.D., *Catalogue de la Bibliothèque de littérature hébraïque et orientale de feu M. Joseph Almanzi*, Padua 1864.
- Manoscritti biblici ebraici Manoscritti biblici ebraici decorati provenienti da biblioteche italiane pubbliche e private. Catalogo della mostra ordinata presso la Biblioteca Trivulziana. Castello Sforzesco, Milano. 2/28 Marzo 1966. A cura di Valeria Antonioli Martinelli e Luisa Mortara Ottolenghi con prefazioni di Carlo Bernheimer, Roberto Bonfil, Cecil Roth, Milan 1966.
- Margoliouth Margoliouth, G., *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, I–III, London 1899, 1905, 1909–1915. See also Leveen.
- Margoliouth, HIM Margoliouth, G., "Hebrew illuminated manuscripts", in: *Jewish Quarterly Review*, 20 (1908), pp. 118–144.
- Marx, Darmstadt Marx, A., "The Darmstadt Haggadah with notes on illuminated Haggadah manuscripts," in: *Jewish Quarterly Review*, N.S. 19 (1928–29), pp. 1–16.

- Meiss, Catalonia Meiss, M., "Italian style in Catalonia and a fourteenth-century Catalan workshop", in: *Journal of the Walters Art Gallery*, 4 (1941), pp. 45–87.
- Metzger, Jewish Life Metzger, M. and T., *Jewish Life in the Middle Ages*. Illuminated Hebrew Manuscripts of the Thirteenth to the Sixteenth Centuries, New York 1982.
- Metzger, M., Bologna Haggadah Metzger, M., "Two Fragments of a Spanish Fourteenth-century Haggadah", in: *Gesta*, 6 (1967), pp. 25–34.
- Metzger, M., Caractères Metzger, M., "Quelques caractères iconographiques et ornementaux de deux manuscrits hébraïques du Xe siècle", in: *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 1 (1958), pp. 205–213.
- Metzger, M., Haggada Metzger, M., *La Haggada Enluminée*, Leiden 1973.
- Metzger, M., Illustrations bibliques Metzger, M., "Les illustrations bibliques d'un manuscrit hébreu du nord de la France (1278–1340 environ)", in: *Mélanges offerts à René Crozet*, Poitiers 1966, pp. 1237–1253.
- Metzger, M., Un Mahzor Metzger, M., "Un Mahzor enluminé du XVe siècle", in: *Mitteilungen des kunsthistorischen Institut in Florenz*, 20 (1976), pp. 159–196, 21 figs.
- Metzger, T., Cod. hébr. 5 Metzger, T., "Le manuscrit enluminé Cod. hébr. 5 de la Bibliothèque d'Etat à Munich", in: *Etudes de civilisation médiévale (IX–XII siècles)*. Mélanges offerts à Edmond-René Labande, Poitiers 1974, pp. 537–552.
- Metzger, T., La poule Metzger, T., "Note sur le motif de 'la poule et des poussins' dans l'iconographie juive", in: *Cahiers archéologiques*, 14 (1964), pp. 245–248.
- Metzger, T., Lisbonne Metzger, T., *Les Manuscrits hébreux copiés et décorés à Lisbonne dans les dernières décennies du XVe siècle*, Paris 1977.
- Metzger, T., Masora Metzger, T., "La masora ornementale et le décor calligraphique dans les manuscrits hébreux espagnols au moyen âge", in: *La Paléographie hébraïque médiévale (Colloques internationaux du CNRS, No. 547)*, Paris 1974, pp. 87–116.
- Metzger, T., Psautier Metzger, T., "Les illustrations d'un psautier hébreu italien de la fin du XIIIe siècle. Le Ms. Parm. 1870 — de Rossi 510 de la Bibliothèque Palatine de Parme", in: *Cahiers archéologiques*, 26 (1977), pp. 145–162.
- Metzger, T., Objets du culte Metzger, T., "Les objets du culte, le sanctuaire du Désert et le Temple de Jérusalem, dans les Bibles Hébraïques Médiévales Enluminées en Orient et en Espagne", in: *Bulletin of the John Rylands Library, Manchester*, 52 (1969), pp. 397–436; 53 (1970–71), pp. 175–185.
- Millar, Honoré Miller, E.G., *The Parisian Miniaturist Honoré*, London 1959.
- Monumenta Judaica Monumenta Judaica — 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein, Katalog einer Ausstellung im Kölnischen Stadtmuseum, 15. Okt. 1963–15. Feb. 1964.
- Morey, Christian Morey, C.R., *Early Christian Art*, Princeton 1953.
- Mortara Ottolenghi, Ambrosiana Mortara Ottolenghi, L., "Description of Decorated and Illuminated Hebrew Manuscripts in the Ambrosian Library", in: *Hebraica Ambrosiana*, Milano 1972, pp. 115–144, Pls. 1–40.
- Mortara Ottolenghi, Berio Bible Mortara Ottolenghi, L., "La decorazione del codice biblico ebraico della Biblioteca Berio di Genova", in: *Miscellanea di Storia Ligure*, 4 (1966), pp. 69–84.
- Mortara Ottolenghi, Manoscritti romani Mortara Ottolenghi, L., "Un gruppo di manoscritti ebraici romani del sec. XIII e XIV e la loro decorazione", in: *Studi sull'ebraismo italiano*, Roma 1974, pp. 141–158.
- Montara Ottolenghi, Miniature Italiane Mortara Ottolenghi, L., "Miniature ebraiche Italiane", in: *Italia Judaica*, Roma 1983, pp. 211–227, 30 figs.
- Mortara Ottolenghi, Modena Bible Mortara Ottolenghi, L., "Il manoscritto T.3.8 della Biblioteca Estense di Modena e la sua decorazione", in: *Scritti in Memoria di Attilio Milano, Rassegna Mensile di Israel*, 36:7–9 (1970), pp. 261–266, 3 figs.
- Moses, Mischneh Tora Moses, E., "Ueber eine Kölner Handschrift der Mischneh Thora des Maimonides", in: *Zeitschrift für bildende Kunst*, 60 (1926–27), pp. 71–76.
- Moses, Rheinland Moses, E., "Jüdische Kult- und Kunstdenkmäler in den Rheinlanden", in: *Aus der Geschichte der Juden im Rhenland, Jüdische Kunst und Kunstdenkmäler, Zeitschrift des Rheinischen Vereins für Denkmalpflege und Heimatschutz*, 24, Heft 1, Düsseldorf 1931, pp. 99–201.
- Müller and Schlosser, Sarajevo Müller, D.H., J. von Schlosser, J. and D. Kaufmann, *Die Haggadah von Sarajevo*, Vienna 1898.
- Munkacsí, Arba'ah turim Munkacsí, E., "A vatikani Arba'ah turim cimü héber codex miniaturjei", in: *Mult és Jövő*, 26 (1936), pp. 231–234.
- Munkacsí, Italia Munkacsí, E., *Miniaturművészet Itália könyvtáraitban; héber kódexek*, Budapest 1937.
- Naményi, Miniature Naményi, E., "La miniature juive au XVIIe et au XVIIIe siècle", in: *Revue des Etudes Juives*, 116 (N.S. 16) (1957), pp. 27–41.
- Narkiss, British Isles Narkiss, B., with A. Cohen and A. Tcherikower, *Hebrew Illuminated Manuscripts in the British Isles, A Catalogue Raisonné*, vol. I, *The Spanish and Portuguese Manuscripts*, London 1982.
- Narkiss, Cat. Jerusalem Narkiss, B., *Hebrew Illuminated Manuscripts from Jerusalem Collections*, The Israel Museum Exhibition Catalogue no. 40, Jerusalem 1967.
- Narkiss, Children's Books Narkiss, B., "Illuminated Hebrew Children's Books from Mediaeval Egypt", *Scripta Hierosolymitana*, 24, Studies in Art (ed. M. Barasch), 1972, pp. 58–71.
- Narkiss, Golden Haggadah Narkiss, B., *The Golden Haggadah*, I–II: Facsimile and Introduction, London, 1970.
- Narkiss, HIM Narkiss, B., *Hebrew Illuminated Manuscripts*, Jerusalem–New York 1969.
- Narkiss, Jonah Narkiss, B., "The Sign of Jonah", in: *Gesta*, 18/1 (1979), pp. 63–76.
- Narkiss, Kaufmann Haggadah Narkiss, B., "Review of Scheiber, Kaufmann Haggadah, I–II," *Kirjath Sepher*, 34 (1958), pp. 71–79, 42 (1966), pp. 104–107.
- Narkiss, Lipsiae Narkiss, B., "Introduction to the Mahzor Lipsiae", in: E. Katz (ed.) *Machzor Lipsiae*, I–II: Facsimile and Introduction, Leipzig 1964.
- Narkiss, Maimonides Narkiss, B., "An Illuminated Maimonides Manuscript", in: *Ariel*, 21 (1968), pp. 51–59.
- Narkiss, Sanctuary Narkiss, B., "A Scheme of the Sanctuary

- from the Time of Herod the Great", in: *Journal of Jewish Art*, 1 (1974), pp. 6–15.
- Narkiss, Tripartite Narkiss, B., "A Tripartite Illuminated Mahzor from a South German School of Hebrew Illuminated Manuscripts around 1300", in: *Papers of the Fourth World Congress of Jewish Studies*, 2, Jerusalem 1968, pp. 125–133, figs. 30–33.
- Narkiss, Relation Narkiss, B., "The Relation between the Author, Scribe, Massorator and Illustrators in Medieval Manuscripts", *La Paléographie hébraïque médiévale (Colloques internationaux du CNRS, No. 547)*, Paris 1974, pp. 79–86, Pls. LXXVIII–XCVI.
- Narkiss, Zoocephalic Narkiss, B., "On the Zoocephalic Phenomenon in Mediaeval Ashkenazi Manuscripts," in: *Norms and Variation in Art: Essays in Honour of Moshe Barasch*, The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem 1983, pp. 49–62, Pls. LXXIII–LXXX.
- Narkiss and Cohen-Mushlin, Worms Mahzor Narkiss, B. and A. Cohen-Mushlin, "The Illustrations of the Worms Mahzor", in Beit-Arié, *Worms*.
- Narkiss and Cohen-Mushlin, Kennicott Bible Narkiss, B. and A. Cohen-Mushlin, *Introduction to the Facsimile edition of the Kennicott Bible*, London 1985.
- Narkiss and Sed-Rajna, Ibn Gaon Narkiss, B. and G. Sed-Rajna, "La première Bible de Josué ben Abraham Ibn Gaon", in: *Revue des Etudes Juives*, 130 (1974), pp. 4–15.
- Narkiss and Sed-Rajna, Index of Jewish Art, I, II or III Narkiss, B. and G. Sed-Rajna, *Index of Jewish Art*, Vol. I: "Bird's Head Haggadah", "Erna Michael Haggadah", "Greek Haggadah", "Chantilly Haggadah", Paris and Jerusalem 1976. Vol. II: "Second Nürenberg Haggadah", "Yahudah Haggadah", Hileq and Bileq Haggadah", München and Jerusalem, 1980. Vol. III: "Rothschild Miscellany", Jerusalem 1983.
- Narkiss, M., Schocken Haggadah Narkiss, M., "An Illuminated Ashkenazi Passover Haggadah from the First Quarter of the Fifteenth Century at the S.Z. Schocken Library in Jerusalem," in: *Ha'arets*, 30.3.1953 (in Hebrew).
- Narkiss, M., Yahuda Haggadah Narkiss, M., "Yahuda Haggadah, An Ashkenazic 15th century illuminated Haggadah at the Bezalel National Museum", in: *The Jerusalem Post, Pessach Supplement*, 6.4.1955, pp. 5, 11.
- Neubauer Neubauer, A., *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and the College Libraries of Oxford*, 2 vols., Oxford 1886, 1906.
- Nordström, Bibles Nordström, C.O., "Some Miniatures in Hebrew Bibles", in: *Synthronon*, 2, Paris 1968, pp. 89–105.
- Nordström, Jewish Legends Nordström, C.O., "Some Jewish Legends in Byzantine Art", in: *Byzantion*, 25–27 (1955–1957), pp. 487–493.
- Nordström, Peter Comestor Nordström, C.O., "The Temple Miniatures in the Peter Comestor Manuscript at Madrid (Bibl. Nac. Cod. Res. 199)", in: *Horae Soederblomianae*, 6, Lund 1964, pp. 54–81.
- Nordström, Rabbinica Nordström, C.O., "Rabbinica in frühchristlichen und byzantinischen Illustrationen zum 4. Buch Mose", in: *Idea and Form. Studies in the History of Art. Figura*, N.S., 1 (1959), pp. 24–47.
- Nordström, Serbischen Psalter Nordström, C.O., "Rabbinische Einflüsse auf einige Miniaturen des serbischen Psalters in München", in: *Akten des XI. Internationalen Byzantinistenkongresses München 1958*, München 1960, pp. 416–419.
- Paecht, Ephraimillustration Paecht, O., "Ephraimillustration, Haggadah und Wiener Genesis", in: *Festschrift Karl M. Swoboda*, Wiesbaden 1959, pp. 216–217.
- Paecht and Alexander, Bodleian MSS. Paecht, O., and J.J.G. Alexander, *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford, I–III, Oxford, I 1966, II 1970, III 1973.
- Pettigrew, Sussexiana Pettigrew, T.J., *Bibliotheca Sussexiana*, London 1827.
- Pinder Wilson, Ben-Asher Pinder Wilson, R.H., "The illuminations in the Cairo Moshe-b.-Asher-Codex of the Prophets completed in Tiberias in 895 A.D.", in: P. Kahle, *Der hebräische Bibeltext seit Franz Delitzsch*, Stuttgart 1961, pp. 54–59, 95–98.
- Porcher, French Miniatures Porcher, J., *French Miniatures*, Paris 1960.
- Reifenberg, Hebrew Arts Reifenberg, A., *Ancient Hebrew arts*, New York 1950.
- Romanoff, Illuminators Romanoff, P., "A Family of Illuminators in the time of the Second Temple", in: *Jewish Quarterly Review*, 26 (1935), pp. 29–35.
- Rosenau, Jewish iconography Rosenau, H., "Contribution to the study of Jewish iconography", in: *Bulletin of the John Rylands Library, Manchester*, 38 (1956), pp. 466–482.
- Rosenau, Nicolaus de Lyra Rosenau, H., "The Architecture of Nicolaus de Lyra's Temple Illustrations and the Jewish Tradition", in: *Journal of Jewish Studies*, 25:2 (1974), pp. 294–304.
- Rosenau, Rylands 1954 Rosenau, H., "Notes on the Illuminations of the Spanish Haggadah in the John Rylands Library", in: *Bulletin of the John Rylands Library, Manchester*, 36 (1954), pp. 468–483.
- Roth, Aberdeen Roth, C., *The Aberdeen Codex of the Hebrew Bible*, Aberdeen 1958.
- Roth, Additional Note, 1961 Roth, C., "An Additional Note on the Kennicott Bible", in: *The Bodleian Library Record*, 6 (1961), pp. 569–662, Pls. XIV, XV.
- Roth, Antecedents Roth, C., "Jewish Antecedents of Christian Arts," in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 16 (1953), pp. 24–44.
- Roth, Handlist Roth, C., "Handlist of Hebrew manuscripts and other manuscripts and documents illustrating Jewish history and literature in the collection of Cecil Roth", in: *Alexander Marx Jubilee Volume*, New York 1950.
- Roth, Kennicott, Bodleian, 1957 Roth, C., *The Kennicott Bible*, (Bodleian Picture Book No. 11), Oxford 1957.
- Roth, Kennicott, Sefarad, 1952 Roth, C., "A Masterpiece of Medieval Spanish-Jewish Art — the Kennicott Bible", *Sefarad*, 12 (1952), pp. 351–368.
- Roth, Leon de Modena Roth, C., "Leon de Modena and his English correspondents", in: *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 17 (1953).
- Roth, New Notes Roth, C., "New notes on pre-emancipation Jewish Artists", in: *Hebrew Union College Annual*, 17 (1942–43), pp. 499–510.
- Roth, Rylands, 1960 Roth, C., "The John Rylands Haggadah", *Bulletin of the John Rylands Library, Manchester*, 43 (1960), pp. 131–159.
- Roth, Sarajevo Roth, C., *The Sarajevo Haggadah*, Belgrade 1963.

- Roth, E., Darmstadt Roth, E., "Der Buchmaler der Darmstädter Haggadah", *Allgemeine Wochenzeitung der Juden in Deutschland*, Düsseldorf, 21:1 (1966), p. 19.
- Roth, E., Worms Roth, E. (ed.), *Die Alte Synagoge zu Worms*, Frankfurt a.M. 1961.
- Rothschild, Wormser Machsor Rothschild, S., "Miniaturen des Wormser Machsors aus dem Jahre 1272", in: *Aus alter und neuer Zeit. Illustrierte Beilage zum Familienblatt, Hamburg*, 78 (14.7.1927), p. 619.
- Roussin, Leontis Mosaic Roussin, L., "The Beit Leontis Mosaic: an Eschatological Interpretation", in: *Journal of Jewish Art*, 8 (1981), pp. 6–19.
- Rye, Mocatta Rye, R.A. (compiler), *Catalogue of the Printed Books and Manuscripts forming the Library of Frederic David Mocatta*, London 1904.
- Rylands Exhibition 1958 *The John Rylands Library, Manchester: Catalogue of an Exhibition of Hebrew Manuscripts and Printed Books . . .* Manchester 1958.
- Salmi, Miniatures Salmi, M., *Italian Miniatures*, London 1957.
- Santos, Portugal Santos, R., "Les principaux manuscrits à peintures conservés en Portugal", in: *Bulletin de la Société Française de Reproductions de Manuscrits à Peintures*, XIV (1932).
- Sasson, Ohel David Sassoon, D.S., *Ohel David — Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library, London, I–II*, Oxford 1932.
- Scheiber, Kaufmann Scheiber, A., *The Kaufmann Haggadah. Facsimile Edition of MS. 422 of the Kaufmann Collection in the Oriental Library of the Hungarian Academy of Sciences* (Publications of the Oriental Library of the Hungarian Academy of Sciences, I), I–II, Budapest 1957. See also review by Narkiss, B., *Kirjath Sepher*, 34 (1958–59), pp. 71–79.
- Schilling and Swarzenski, Frankfurt Schilling, R. and G. Swarzenski, *Die illuminierten Handschriften und Einzelminiaturen des Mittelalters und der Renaissance in Frankfurter Besitz*, Frankfurt a.M. 1929.
- Schmid, St. Katharinental Schmid, A.A., "Graduale von St. Katharinental, datiert 1312", *Jahresbericht der Gottfried-Keller-Stiftung*, (1958–59), pp. 2–27.
- Schmidt, Bucheinbände Schmidt, A., "Interessante Bucheinbände der Grossherzoglichen Hofbibliothek zu Darmstadt", in: *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 5 (1901–02), vol. I, pp. 329–336.
- Schmidt, Darmstaat Schmidt, A., "Die Damsstädter Haggadahhandschriften", in: *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 6 (1902–03), vol. II pp. 487–491.
- Schocken MSS. Exhibition Nuremberg Mahzor and two Passover Haggadot, The Schocken Library, Jerusalem. Spring Exhibition 1958. Jerusalem 1958.
- Schubert, K., Ashburnham Schubert, K., "Die Miniaturen des Ashburnham Pentateuch im Lichte der rabbinischen Tradition", in: *Kairos*, NF 18 (1976), pp. 191–212.
- Schubert, U., Adam Schubert, U., "Die Erschaffung Adams in einer spanischen Haggadah-Handschrift des 14. Jahrhunderts (Br. Mus. Or. 2884) und ihre spätantike jüdische Bildvorlage", in: *Kairos*, 18: 3 (1976), pp. 213–217.
- Schubert, U., Ashburnham Schubert, U., "Egyptian Bondage and Exodus in the Ashburnham Pentateuch", in: *Journal of Jewish Art*, 5 (1978), pp. 29–44.
- Schubert, U., Erschaffung Schubert, U., "Eine jüdische Vorlage für die Darstellung der Erschaffung des Menschen in der sogenannten Cotton-Genesis-Rezension", in: *Kairos*, 17 (1975), pp. 1–10.
- Schubert, U., Spätantikes Judentum Schubert, U., Su Min Ri, K. Schubert and G. Sternberger, *Spätantikes Judentum und frühchristliche Kunst. Studia Judaica Austriaca*, 2, Vienna 1974.
- Schwarz, Lisboa Schwarz, S., *A tomada de Lisboa conforme documento coevo de um código hebraico da Biblioteca Nacional*, Lisbon 1953.
- Second Leningrad Bible-Facsimile *Pentateuch, Prophets and Hagiographa: Codex Leningrad B 19a, the Earliest Complete Bible Manuscript, I–III, A Facsimile* (Introduction by David Loewinger), Jerusalem 1970.
- Sed-Rajna, Kaufmann Mishneh Torah Sed-Rajna, G., "The Illustrations of the Kaufmann Mishneh Torah", in: *Journal of Jewish Art*, 6 (1979), pp. 64–77.
- Sed-Rajna, L'Art Juif Sed-Rajna, G., *L'Art Juif*, Paris 1975.
- Sed-Rajna, Les Manuscrits Sed-Rajna, G., "Les manuscrits enluminés", in: *Art et Archéologie des Juifs en France Médiévale* (ed. B. Blumenkranz), Toulouse 1980, pp. 169–186.
- Sed-Rajna, Lisbonne Sed-Rajna, G., *Manuscrits hébreux de Lisbonne*, Paris 1970.
- Sed-Rajna, London Miscellany Sed-Rajna, G., "The Paintings of the London Miscellany", in: *Journal of Jewish Art*, 9 (1982), pp. 18–30.
- Sed-Rajna, Maimoni Codex Scheiber, A. and G. Sed-Rajna, *A Maimoni Codex. Facsimile edition of ms. A77 of the Hungarian Academy of Sciences. Vol. I Introduction, Vol. II Facsimile*, Budapest 1980. English edition: 1984.
- Sed-Rajna, Mahzor Sed-Rajna, G., *Le Mahzor enluminé*, Leiden 1983.
- Sed-Rajna, Psautier de Bry Sed-Rajna, G., "Le psautier de Bry, manuscrit enluminé (Espagne, XVe siècle — Florence, 1489)", *Revue des Etudes Juives*, 4e série, 4 (124) (1965), pp. 375–386.
- Sed-Rajna, Toledo Sed-Rajna, G., "Toledo or Burgos?", in: *Journal of Jewish Art*, 2 (1975), pp. 6–21.
- Shuckburgh, Bedell Shuckburgh, E.S., *Two Biographies of William Bedell*, London 1902.
- Sirat and Beit-Arié, Manuscrits Sirat, C., and M. Beit-Arié, *Manuscrits médiévaux hébraïques portant des indications de date jusqu'à 1540*, I, Jerusalem-Paris 1972; II, Jerusalem-Paris 1979.
- Sotheby Sale Auction sale at Sotheby and Co., of London (followed by date and lot No.).
- Spalding, Mudejar Spalding, F., *Mudejar Ornament in Manuscripts*, London 1975.
- Spitzer, Birds' Head Haggadah Spitzer, M. (ed.), with E.D. Goldschmidt, H.L.C. Jaffe, B. Narkiss and M. Shapiro, *The Birds' Head Haggadah*, I–II, Facsimile and Introduction, Jerusalem 1967.
- Stassof and Gunzburg Stassof, V., and D. Gunzburg, *L'Ornement hébreu*, Berlin 1955.
- Steinschneider, Einleitung Steinschneider, M., "Allgemeine Einleitung in die jüdische Literatur des Mittelalters", in: *Jewish Quarterly Review*, 15 (1903), pp. 302–329; 16 (1903), pp. 373–395.
- Steinschneider, Hebräischer Handschriften Steinschneider,

- M., *Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften, deren Sammlungen und Verzeichnisse*, Leipzig 1897.
- Steinschneider, Hamburg** Steinschneider, M., *Katalog der hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg*, Hamburg 1978.
- Steinschneider, München** Steinschneider, M., *die hebräischen Handschriften der k. Hof- und Staatsbibliothek in München*, München 1895.
- Strzygowski, Orient** Strzygowski, J., *Orient oder Rom*, Leipzig 1901.
- Swarzenski, Deutsche Buchmalerei** Swarzenski, H., *Die deutsche Buchmalerei des XIII. Jahrhunderts. Die lateinischen illuminierten Handschriften des XIII. Jahrhunderts in den Ländern an Rhein, Main und Donau*, Berlin 1936, vols. I–II.
- Swarzenski and Schilling, Frankfurt** See Schilling and Swarzenski, Frankfurt.
- Synagoga** *Synagoga — Kultgeräte und Kunstwerke von der Zeit der Patriarchen bis zur Gegenwart*, Recklinghausen and Frankfurt, 1960–1962.
- Tamani, Parma** Tamani, G., “Elenco dei manoscritti ebraici miniati e decorati della ‘Palatina’ di Parma”, in: *La Bibliofilia*, 70: 1–2 (1968), pp. 39–136.
- Tamani, Parmis. 697** Tamani, G., “Forme e funzioni decorative nella cultura scritta ebraica. A proposito del ms. ebraico 697 della Biblioteca Palatina di Parma”, in: *Scrittura e Civiltà*, 7 (Torino 1983), pp. 177–191, Tav. 1–X.
- Thomas, St. Louis** Thomas, M., *Psautier de St. Louis*, I–II, Graz 1970.
- Thompson, Techniques** Thompson, D.V., *The Materials and Techniques of Medieval Painting*, New York 1956.
- Tychsen, Biblischen Handschriften** Tychsen, O.G., “Von den mit künstlich geschriebenen Randfiguren gezierten hebräischen biblischen Handschriften”, in: *Repertorium für biblische und morgenländische Literatur*, 1778, pp. 124–130.
- Vogelstein und Rieger, Rom** Vogelstein, H., and P. Rieger, *Geschichte der Juden in Rom*, Leipzig 1896.
- Warner, Dyson Perrins** Warner, G., *Descriptive Catalogue of the Illuminated Manuscripts in the Library of C.W. Dyson Perrins*, London 1920.
- Weider, Sanctuary** Weider, N., “‘Sanctuary’ as a Metaphor for the Scripture”, in: *The Journal of Jewish Studies*, 8 (1957), pp. 165–175.
- Weitzmann, Seraglio** Weitzmann, K., “The Octateuch of the Seraglio and the history of its picture recension”, in: *Actes du Xe Congrès International d’Etudes Byzantines*, Istanbul 1957, pp. 183–186.
- Weitzmann, Jewish Influence** Weitzmann, K., “The Question of the Influence of Jewish Pictorial Source on Old Testament Illustration”, in: *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, (ed. H. Kessler), Chicago 1971, pp. 76–95.
- Weitzmann, Septuagint** Weitzmann, K., “Illustration of the Septuagint”, in: *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, (ed. H. Kessler), Chicago 1971, pp. 45–75.
- Weitzmann, Age of Spirituality** Weitzmann, K. (ed.), *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art, Nov. 19, 1977–Feb. 12, 1978, New York 1979.
- Wischnitzer, Haggadahs** Wischnitzer, R., “Illuminated Haggadah”, in: *Jewish Quarterly Review*, N.S. 13 (1922–1923), pp. 193–218.
- Wischnitzer, Illumination** Wischnitzer, R., “Illumination of manuscripts”, *Universal Jewish Encyclopaedia*, 5 (1941), pp. 539–542.
- Wischnitzer, Joseph Ibn Hayyim** Wischnitzer, R., “Une Bible enluminée par Joseph Ibn Hayyim”, in: *Revue des Etudes Juives*, 73 (1921), pp. 161–172.
- Wischnitzer, Maimonide** Wischnitzer, R., “Les manuscrits à miniatures de Maimonide”, in: *Gazette des Beaux-Arts*, 1935, 2e semestre, pp. 47–52.
- Wischnitzer, Maimonides’ Temple** Wischnitzer, R., “Maimonides’ drawings of the Temple”, in: *Journal of Jewish Art*, 1 (1974), pp. 16–27.
- Wischnitzer, Messianic Fox** Wischnitzer, R., “The Messianic Fox”, *The Review of Religion*, 5:3 (March 1941), pp. 262–263.
- Wischnitzer, Moneychanger** Wischnitzer, R., “The money-changer with the balance, a topic of Jewish iconography”, *Eretz-Israel*, 6 (1960), pp. 23*–25*.
- Wischnitzer, Symbole** Wischnitzer, R., *Symbole und Gestalten der jüdischen Kunst*, Berlin–Schöneberg, 1935.
- Wormald, Copenhagen** Wormald, F., “Afterthoughts on the Stockholm Exhibition”, *Konsthistorisk Tidskrift*, 22 (1953), pp. 75 ff.
- Wurfel, Nürnberg** Wurfel, A., *Historische Nachrichten von der Judengemeinde Nürnberg*, Nürnberg 1755.
- Ziemlich, Nürnberg** Ziemlich, B., *Das Machzor Nürnberg*, Berlin 1886.
- Zotenberg, Paris** Zotenberg, H., *Catalogues des manuscrits hébreux et samaritains de la Bibliothèque impériale*, Paris 1886.

רשימת ציורים

1. יציאת בני ישראל ממצרים, טביעת המצרים ומעבר ים סוף בשנים יעשר שבילים. ציור בקיר המערבי של בית הכנסת בדורא אירופוס משנת 244. דמשק, המוזיאון הלאומי.
2. קולופון הצייר יוסף הצרפתי. מתוך "תנ"ך סְרִינְיָה" משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י Ill. 72, דף 449.
3. קולופון הצייר יוסף בן חיים. מתוך "תנ"ך קניקוט הראשון", לָה קורונָה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1, דף 447.
4. מסורה מעוטרת לספר שמות. מתוך "תנ"ך רויכלין" בן המאה השלוש-עשרה. קְרֶלְסְרוּאָה, ספריית מדינת בֶּדֶן, כת"י Reuchlin, דף 77.
5. נוח בוצר ענבים בכרמו, שוכב שיכור ועירום, ובניו מכסים אותו. אנשי דור ההפלה הורגים זה את זה בבניית מגדל בבל. נמרוז מצווה להשליך את אברהם לכבשן האש. אברהם עומד על המלאכים ומאכילם, ושרה צוחקת באוהל. מתוך "הגדת-הזהב", ברצלונה, 1320. לערך. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 27210, דף 3.
6. אברהם, תרח ונחור לפני נמרוז, יד ה' מצילה את אברהם מכבשן האש. מתוך תפילת מנחה ליום כיפור ב"מחזור לייפציג", דרום גרמניה, 1320. לערך. לייפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך ב', דף 164.
7. אברהם לפני נמרוז, אברהם ניצל על-ידי המלאכים מכבשן האש. מתוך "הגדת-ברצלונה", 1320. לערך. הספרייה הבריטית, כת"י Add. 14761, דף 336.
8. בריאת העולם. מתוך "הגדת-סְרִינְיָה", קטלונה, הרבע השלישי של המאה הארבע-עשרה. סרייבו, המוזיאון הלאומי, דף 10.
9. לוח פתיחה לספר שמות. מתוך "תנ"ך השני של גֶסְטֶר", מצרים, המאה השתים-עשרה. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 9880, דף 10.
10. עמוד-שטיח אחרון. מתוך "תנ"ך משה בן אשר", טבריה, 895. קהיר, בית הכנסת הקראי.
11. עמוד-שטיח עם כלי המשכן והמקדש. מתוך "תנ"ך לניגוד הראשון", מצרים 929. לניגוד, הספרייה הציבורית, כת"י Il. 17.
12. עמוד מתוך "החומש הקראי באותיות ערביות". מצרים, המאה העשירית. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2540, דף 13.
13. עמוד-שטיח. מתוך תאג' תימני, צנעא, 1469. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2348, דף 338.
14. קערות ומזרקות, מתנות נשיאי השבטים למשכן (במדבר ז'). מתוך תנ"ך תימני בן המאה הארבע-עשרה. הספרייה הבריטית, כת"י Or. 1467, דף 43.
15. עמוד-שטיח וטקסט, מתוך ספר ללימוד האלף בית. מצרים, המאה האחת-עשרה. קמברידג', ספריית האוניברסיטה, כת"י T-S. K. 5. 13, דפים 10-2.
16. כתובה מעוטרת. מצרים, 926. קמברידג', ספריית האוניברסיטה, כת"י T-S. 12. 453.
17. הגדה מעוטרת. מצרים, המאה האחת-עשרה. קמברידג', ספריית האוניברסיטה, כת"י N-S. 324.
18. עמוד-שטיח עם כלי המשכן והמקדש. מתוך "תנ"ך פְּרִינְיָאן", 1299. פריס, הספרייה הלאומית, 7, hebr. דף 112.
19. עמוד-שטיח עשוי במיקרוגרפיה. מתוך תנ"ך מספרד, אמצע המאה החמש-עשרה. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hebr. 1314, דף 34.
20. עמוד-שטיח עם כלי המשכן, המקדש והר הזיתים שעליו יעמדו רגלי המבשר. מתוך "תנ"ך המלך", סולסונה, 1383. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Kings 1, דף 33.
21. עמוד-שטיח עם לוח רב-שנתי מסתובב, לקביעת ימי החגים. מתוך "תנ"ך השלישי של יהושע אבן גאון", סורקא, 1310. לערך. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hebr. 21, דף 34.
22. עמוד-שטיח עם לוח רב-שנתי, המייצג שני מחזורים של תשע-עשרה שנים (ע"ר וע"א). מתוך "תנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון", סורקא, 1300. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hebr. 20, דף 34.
23. עמוד-שטיח עם חילופי נוסחאות בן-אשר ובן-נפתלי, ממוסגרות בקשתות. מתוך "התנ"ך הקטלני של קָרְלִי", קטלונה, הרבע השלישי של המאה הארבע-עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Harley 1528, דף ב.
24. עמוד-שטיח עם הטקסט של ספר מכלול לרד"ק, ממוסגר ומוקף בתיאור תרגולות ואפרוחיה. מתוך "תנ"ך סְרִינְיָה", משנת 1300, ליסבון. הספרייה הלאומית, כת"י Ill. 72, דף 442.
25. עמוד-שטיח עם הטקסט של ספר מכלול לרד"ק, ממוסגר בקשתות ומוקף בתיאור תרגולות ואפרוחיה. מתוך "תנ"ך קניקוט הראשון", לָה קורונָה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1, דף 8.
26. סימן סידרה (שמואל א, טז:יט) עם ראש אדם. אולי איור לדוד כ"איש תֶּאֱרָר". מתוך "כתר דמשק", בוגוס, 1260. ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 4790, דף 153.
27. סימן לפרשת כי תבוא, ובו סל פירות תלוי. איור להבאת הביכורים ב"טנא". מתוך "תנ"ך סְרִינְיָה", משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י Ill. 72, דף 364.
28. יונה שהוג בולעו, איור-פתיחה לספר יונה. מתוך "תנ"ך סְרִינְיָה", משנת 1300. ליסבון, הספרייה הלאומית, כת"י Ill. 72, דף 304.
29. יונה שהוג בולעו, איור-פתיחה לספר יונה. מתוך "תנ"ך קניקוט הראשון", לָה קורונָה, 1476. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Kenn. 1, דף 305.
30. הארי והדב שאותם הכה דוד, הקלע והאבן, שבה פגע דוד בגלית, וחרב גלית הפלישתית, איור שוליים, בחלקו במיקרוגרפיה של המסורה, לטקסט של שמואל א, יד:לד-לו, מט-נא. מתוך "התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון", סורקא, 1300. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י hebr. 20, דף 170.
31. רבן גמליאל ותלמידיו. מתוך "הגדת-פֶּלֶק-פְּרָאטו", קטלונה, ראשית המאה הארבע-עשרה. ניריורק, ספריית הסמינר התיאולוגי היהודי של אמריקה, 8185, Mic. דף 26.
32. החכם והרשע, איור-טקסט בשוליים של "הגדת-האחות להגדת-הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע-עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף 335.
33. בעל הבית מחלק מצות וחרוסת לילדים לפני הסדר, כדי לעוררם לשאול "מה נשתנה"; ביעור חמץ וניקוי הבית. עמוד-איור של, מתוך "הגדת-האחות להגדת-הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע-עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף 17.
34. בריאת אדם על-ידי מלאכים, כמדרש ל"נעשה אדם", אדם קורא שמות לחיות ולעופות. עמוד-איור שלם, מתוך "הגדת-האחות להגדת-הזהב", ברצלונה, אמצע המאה הארבע-עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 2884, דף 10.
35. דוד מנגן בגבל, איור פתיחה "תהילים צרפתי של הבודליאנה", פריס, 1250. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Bodl. Or. 621, דף 10.
36. איוב יושב בתוך האפר, לידו אשתו וארבעת רעיו שבאו לנוד לו ולנחמו. לוחית-פתיחה לספר איוב, מתוך "פירוש רש"י מוירצבורג", וירצבורג, 1233. מינכן, הספרייה הלאומית של באַיֶרן, כת"י Heb. 5, כרך ב', דף 183.
37. משה שם את לוחות הברית בארון העדות לפי הוראת מלאך. לוחית-פתיחה לספר דברים, מתוך "תנ"ך האמברוויאנה", אולם, 1236. מילנו, ספריית האמברוויאנה, כת"י B. 30. Inf., דף 182.
38. לוחית-פתיחה לתפילת כל גורי בערב יום כיפור, מתוך "מחזור מיכאל", רגנשבורג, 1258. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Mich. 627, דף 48.
39. השטן מנסה להטות את כף המאזניים עם שקילת הנשמות בראש השנה. איור בלוחית-פתיחה לתפילת מוסף של יום שני של ראש השנה, מתוך "מחזור קָגִיז", אגן הריינוס התיכון, 1340. לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Reggio 1, דף 207.
40. החתן ר' שלום בר' מנחם מגיש טבעת נישואין לבתולה מרת צמח בת ר' אהרן. כתובה מעוטרת מן העיר קְרִימְש, 1392, וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית, כת"י Heb. 218.

41. קולופון הסופר יהודה בר מנחם וקולופון הנקדן אליעזר בר ישעיה, הכתוב מיקרוגרפיה מעוטרת ברושקה המרכיזה. דף אחרון מתוך "החומש של גרשום בר אליעזר", 1304. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Can. Or. 91, דף 307.

42. לוחות-פתיחה לספר ויקרא מעוטרים במיקרוגרפיה של המסורה. מתוך "החומש מאבן-מנשט" שבפנקונזה משנת 1290. קופנהגן, הספרייה המלכותית, כת"י Cod. Heb. 11, 1104.

43. אהרן הכהן בדרכו להיטיב את הנרות במנורה, מחזיק נר דולק בימינו וכו' השמן בשמאלו, מוקף בקשת הנשענת על אריות ובגני אדם בעלי ראשי אריה. עמוד-שטח עשוי במיקרוגרפיה. מתוך "חומש שלמה הכהן" משנת 1294. פריס, הספרייה הלאומית, כת"י heb. 5, דף 117.

44. ארבע החיות של חזן יחזקאל: אדם (מלאך), נשר, אריה ושור, כולם מכונפים. איור-שוליים עשוי במיקרוגרפיה לספר יחזקאל פרק א', מתוך "תניך יונה", 1300 לערך. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 21160, דף 285.

45. חזן עטור טלית קורא במגילת איכה. לוח-פתיחה למגילת איכה, מתוך "חומש דה קסטור" משנת 1340. ירושלים, מוזיאון ישראל, כת"י 180/94, עמוד 697.

46. המן ועשרת בניו התלויים על עץ. ציור-שוליים לפיוט לפורים, מתוך "המחזור הכפול", דרום גרמניה, 1290 לערך. כרך דרזדן, ספריית האוניברסיטה, כת"י A. 46a, דף 32.

47. המן ועשרת בניו התלויים על עץ, בתו של המן שופכת תוכנו של עבית למי שופכין על ראש אביה בחשבה שהוא מרדכי. ציור שוליים לפיוט לפורים, מתוך "מחזור ליפסנא", דרום גרמניה, 1320 לערך. ליפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך א', דף 51.

48. אלעזר הכהן והפרה האדומה. עמוד-פתיחה לתפילת שבת, פרשת פרה, מתוך "מחזור במברג" משנת 1279. ניריורק, ספריית הסמינר התיאולוגי היהודי, כת"י Mic. 4843.

49. חתן וכלה בסמל לכנסת ישראל ואלהי ישראל; הכלה מתוארת כדמות הנכנעת והנשברת של ה"טינגוזה", שעיניה קשורות ואטומות מלראות את האמת הנוצרית, אך הכתר עוטר את ראשה. לוח על עמוד שלם בפתיחה לתפילת שבת הגדול, מתוך "מחזור לוי", דרום גרמניה, אמצע המאה הארבע-עשרה. המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, כת"י Levi 37.

50. סימני המזלות של כסלו, טבת, שבט ואדר: קשת, גדי המעלה מים בקילון (מזל גדי דולף) ודגים. אילוסטרציה לפיוט לתפילת הטל בפסח, מתוך "מחזור ליפסנא", דרום גרמניה, 1320 לערך. ליפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך א', דף 87.

51. שנים-עשר סימני המזלות ערוכים בגלגל בכיוון מחוגי השעון, הגדי חסר במשבצת שליד הבאר והקילון. ציור בסופו של "מחזור אופנהיימר". דרום גרמניה, 1300 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Opp. 161, דף 84.

52. משה נותן את התורה לבני ישראל מעל להר דמוי גיגית,

אילוסטרציה למדרש: "כפה עליהם הר כגיגית". איור שוליים לתפילת שבועות, מתוך "מחזור ליפסנא", דרום גרמניה, 1320 לערך. ליפציג, ספריית האוניברסיטה, כת"י V. 1102, כרך א', דף 130.

53. "שערי רחמים" הנפתחים ביום הכיפורים, מעל לקשת השער – הכיסא הריק של השופט (Hetoimasia) ובקצות העמודים ארבע החיות של מרכבת האל בחזן יחזקאל. השטן מתואר בצורת דרקונים. דף פתיחה לתפילת מוסף ליום הכיפורים, מתוך "המחזור הכפול" משנת 1290 לערך. כרך בקסלאו, ספריית האוניברסיטה, כת"י Or. 1, דף 389.

54. "צרת האשה החשוקה מתחזקת ועל דודה מתרפקת", אילוסטרציה לספרו המחזור "משל הקדמוני" של יצחק בן שלמה אבן סהולה. דרום גרמניה, 1450 לערך. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Opp. 154, דף 110.

55. מנורת המקדש על מידותיה. דף שלם מאויר בסופו של החומש, מתוך "התניך העברי של הקל", מרכז איטליה, סוף המאה השלוש-עשרה. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Harley 5710, דף 136.

56. "על נהרות ככל שם נשכנו גם כבינו בן-קרנו את ציון". ציור טקסט לתהילים קל"ז, מתוך "ספר התהילים האמיליאני של פרמה", 1300 לערך. פרמה, ספריית הקלטינה, כת"י 1870, דף 162.

57. בית דין. אילוסטרציה להלכות סנהדרין ושופטים, מתוך פסקי הרי"ש. ישיבה מטרנאני, פרוג'ה, 1374. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Or. 5024, דף 241.

58. הרופא, פיזה, 1396. אוקספורד, ספריית הבודליאנה, כת"י Can. Or. 81, דף 2.

59. הרמת כוסות בערב פסח, אילוסטרציה לאמירה: "לפיכך אנחנו חייבין להודות, להלל, לשבח..." מתוך "הגדת נירנברג הראשונה", שצוירה בגרמניה על-ידי יואל בן שמעון ב-1454 לערך. ירושלים, ספריית מכון שוקן, כת"י 24086, דף 26.

60. המצרים רודפים אחר בני ישראל, וחיצייהם נתקלים בעמוד הענן החוצץ. אילוסטרציה להגדה של פסח, מתוך "הגדת לונדון" שצוירה על-ידי יואל בן שמעון. לונדון, הספרייה הבריטית, כת"י Add. 14762, דפים 15, 16.

61. עובר-אורח היוצא לדרכו. ציור טקסט לאמירה "צא ולמד", מתוך "הגדת-דייסון פרינס" שצוירה על-ידי יואל בן שמעון. גינבה, אוסף מרטין בוקמר, כת"י 81, דף 7.

62. משפט שלמה. עמוד פתיחה שלם לספר משלי, מתוך "ספר אמ"ת (איוב, משלי, תהילים) הפלורנטיני". פירנצה, המאה החמש-עשרה. ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/55, דף 186.

63. חילופי גרסאות בין בן אשר ובן נפתלי. דף שטח מעוטר, מתוך "תניך אברדין", נאפולי, סוף המאה החמש-עשרה. אברדין, ספריית האוניברסיטה, כת"י 23, דף 7.

טנא לביכורים 34	ציור 27
טבילה במקוה 145	לוח 39
טלאי צהוב, בסמל ליהודי 185	לוח 59
יד אלוהים 21, 57	ציורים 1, 6
יהושע והמלאך 147, 56	
יום הדין האחרון 145	
יונה 36, 51, 79, 101, 157	ציורים 28, 29
ילדים נכנסים בעולה של תורה 54	
ים הנחושת של שלמה 15, 41	
ים סוף	
מעבר בני ישראל בשנים־עשר שבילים 16, 62	ציור 1
מצרים טובעים 129	לוח 31
יוסף	
ואחיו 129	לוח 31
ראשת פוטיפר 129	לוח 31
חולם חלומות 129	לוח 31
משנה לפרעה 51, 56, 129, 147	לוח 31
מתודע אל אחיו 129	לוח 31
נמכר לישמעאלים 129	לוח 31
פוגש מלאך בדרכו לדותן (בראשית רבה פד: 14)	לוח 129, 39
פותר חלום פרעה 129	לוח 31
פותר חלומות המשקה והאופה 129	לוח 31
יעקב	
חולם בבית אל 16, 129	לוח 31
יוסף לפני פרעה 129	לוח 31
מברך את אפרים ומנשה 42	
נאבק במלאך 129	לוח 31
נפרד מבנימין 129	לוח 31
ונשותיו 99	
יציאת מצרים 16, 52, 56, 63, 93, 97, 119, 123, 129, 147	לוחות 40, 31, 15
ירושלים 123, 56	
יריחו 99	
ירח וכוכב (פרשת החודש) 52, 119	
כל גירי 44	ציור 38
כלב חסר לשון (שמות יא: 97)	
בלי המשכן והמקדש (שמות כה–ל, לו–לט; משנה, מידות ב, ג; משנה תמיד, ג) 24, 25, 32, 33, 40, 51, 57, 69, 87, 99, 101, 125, 165	
ציור 11, 18, 55	לוחות 1 א, 16
כלי גנינה 99, 177	לוח 55
כף יד 113, 41	
כס המשפט (Hetoimasia) 55	ציור 53
כשרות עופות 185	
לוחות הברית 99, 125	לוח 29
לוחות שנה 33, 34, 55, 113	ציורים 21, 22
לוט ובנותיו 41	
לשנה הבאה בירושלים 56	
מאנונים (בפרשת שקלים) 51, 119	
מאכלת אברהם 36	
מוות יורה חיצים 175	לוח 54
מולות החודש (תפילות הטל והגשם) 52, 53, 54, 119, 121, 135, 171	
ציורים 50, 51	
מיתקאב מוסלמי 71	
מטוּרָף 175	לוח 54
מיקרוגרפיה 13, 25, 43, 51, 69, 71, 75	ציורים 4, 13, 19, 30
44–41	לוחות 1 ב, 2, 4
מכות מצרים 55, 111	
מכת בכורות 87	
מכת דם 40	
מלאכים 121, 129	ציור 7
לוחות 8, 31	
מלחמת גוג ומגוג (ראה: מלחמת שור הבר וליתן)	
מלחמת שור הבר בליתן 41, 55, 117	לוח 25
מלמד ותלמידיו 103, 141	לוח 37
מן המיצר, אדם יוצא מבית הסוהר 89	לוח 11
מן ושלו 123	לוח 28
מנגנים 91	לוח 12
מנורה מחזון זכריה (זכריה ד) 34, 79	לוח 6
מנורת חנוכה 58	
מנורות שבעת הקנים 24, 25, 32, 33, 40, 51, 57, 69, 79, 99, 101, 109	
115	ציורים 11, 18, 43, 55
לוחות 1 א, 6, 16, 24	
מנורת שבת 143	לוח 38
מנחת ראשי המטות למשכן (במדבר ז) 25	
מסורה מעוטרת 17, 19, 20, 25, 43, 51, 69, 71, 75	ציור 4
14, 30, 41–44	לוחות 1 ב, 2, 4
מעבר ים־סוף 62	
בשנים עשר שבילים 16	ציור 1
מעין הנעורים 56, 153	
מצה	
אכילה 123, 143	
אפיה 121, 123, 147	
מעוטרת 38, 55, 81, 83, 85, 87, 91, 93, 97, 111, 143, 155	לוח 38, 12
מצרי מכה איש עברי 111	
מקדש 77	
מקוה טהרה 145	לוח 39
מרגלים נושאים אשכול 129	לוח 31
מורדי והמן 52, 125	
מרור 38, 55, 81, 83, 85, 87, 93, 95, 97, 111, 143, 155	לוח 14
”מרור זה”, איש מצביע על אשתו 55, 95, 167	לוח 14
מרים הנביאה והנשים מחוללות 56, 83, 85, 97, 129, 147	לוח 31
משה (ראה גם: בת פרעה; מתן תורה)	
ואהרן לפני בני ישראל 83	לוח 8
ואהרן לפני פרעה 83, 129	לוחות 8, 31
זורק דם ברית על בני ישראל 121	לוח 27
ביום סוף 16, 129	ציור 1
לוח 31	
מסיר את כתר פרעה 56, 97	
מציל את בנות יתרו 147	
מקבל את התורה 129, 135, 147, 171, 173	לוחות 31, 34, 52
מקבל אוכל מידי צפורה בבית הסוהר 56	
מתנסה ע”י פרעה וחבמיו 39, 56, 97	
נולד 56, 147	
נמשה ע”י בת פרעה 97, 129	לוח 31
נפגש עם אהרן 83	
והסנה הבורע 83, 129	לוחות 8, 31
צווארו נעשה כעמוד שיש 56	
וצפורה חוזרים למצרים 83	לוח 8
שם לוחות הברית בארון 42	ציור 37
משל השועל והדגים לר’ עקיבא 54	
משפט שלמה 15, 62, 63, 113, 115	ציור 62
לוחות 23, 24	
מתן תורה 54, 56, 119, 121, 123, 125, 127	ציור 52
לוחות 10, 34, 27, 28, 29	
נח בתיבה 36, 129	לוח 31
נחש מכיש אדם 175	לוח 54
נחש הנחושת 41	
נטילת ידיים 41, 55	
נישואין 52, 163, 177, 185	לוחות 55, 59
נימרוד	
(ראה: אברהם ניצל מבבשנו)	
סדר פסח 38, 41, 55, 62, 85, 123, 143, 149, 151, 153	ציור 59
לוחות 9, 38, 41, 42, 43	
סוחר מוכר טפינה 58	
טובה 58, 173	לוח 53
סופר 119, 141	
סופר ופטרון 103	
סמון משקוף בדם 39	
סמני הסדר 91	
סעודת הצדיקים בגן־עדן 41, 42, 117	לוח 25
ספר תורה 59, 161	לוח 47
סקילת חוטא (משנה, סנהדרין ו’) 58, 59, 161	

אברהם בן יחיאל בן נתנאל בן משה אבי הרופאים מקמרינו 171
אברהם בן מתתיה דטרניש (Treves) צרפתי מתגורר בפיקסרו 173
אלישע ברבי אברהם בר בנבנישתי ברבי אלישע המכונה קרשקש 99
בן בויאעא (משפחת סופרים) שלמה הלוי (סופר) אפרים (נקדן) 69
בניה בן סעדיה בן זכריה מרגז 75
בנימין 113, 40
דוד בן שבתאי 125
נייבש אשכנזי
ראה: יואל בן שמעון
חיים 45, 129, 131, 133, 135
יהודה הסופר מנירנברג 119
יהודה בן מנחם הסופר 45 ציור 41
יהושע בן אברהם אבן גאון (סופר, מסרן, נקדן וצייר) 17, 18, 23, 30, 34, 51
ציור 21, 22, 30
יואל בן שמעון (נייבש אשכנזי) (סופר וצייר) 17, 45, 61, 62, 151, 157, 167, 171
יוסף 139
יוסף בר בנימין דב דפונטליאה (Pontarlier) 115
יעקב בר שמואל 117
יצחק 161
יצחק בן אברהם הלוי (סופר, נקדן ומסרן) 73
יצחק הסופר בן עובדיה ממנוטובה 163
יצחק בן שמחה גנשמן 145
ישראל בן מאיר מהידלברג (סופר וכוורן) 153, 157
לוי בן יצחק פינו קארו מסלמנקה 103
מאיר בן ישראל יפה מהידלברג (סופר וכוורן) 153, 157
מיימו (Maimo), אשר בונים (סופר וצייר) 18
מנחם 123, 45
מנחם בר אברהם י' מאלך 77
רפא מנחם בר יקותיאל הכהן 185
משה בן אברהם 165
משה בר יעקב י' זברה 101
מתניה 137
נתן בן שמעון הלוי 127
נתנאל בן לוי תרבות מפררה 177
פייבוש אשכנזי
ראה: יואל בן שמעון
שלמה 181
שלמה אלזוק 105
שלמה בן שמואל מוירצבורג 42
שמואל בן אברהם אבן נתן 34, 79
שמואל בן יעקב (סופר ונקדן) 71
שמואל ב"ר שמואל י' מוסא 107
שמחה בר יהודה 119
שמחה בר שמואל הלוי 141
שם טוב בן אברהם אבן גאון 34

ג. נקדנים ומסרנים
אליעזר בר ישעיה 45 ציור 41
בנימין בן יואב ממשפחת הענויים 57, 159 הערה 140
גרשם בר יהודה 141
יוסף בר קלונימוס (מסרן ונקדן) 45, 117
יעקב בן מאיר (מסרן ונקדן) 125
מאיר הנקדן 139
שמואל בר אברהם ממולרשטט 141

ד. ציירים
אָטבֶּנְטֶה דֶּלִי אָטבֶּנְטִי 62, 183
אמן "כוחן של נשים" 101
"אמן מרקוס הקדוש" 103
בֶּמְבוֹ (Bembo) בוניפציו מקרמונה 163
ג'קופו דל ג'יאלו (Jacopo del Giallo) 62, 183
זַאבֶּטָארי (Zavattari) האחים מוונציה 163
יוהנס בֶּמְלֶר (Bämle) מאונסבורג 45, 151
יוסף אבן חיים 17, 34, 101, 36, 101 ציורים 3, 25, 29 לוח 17
יוסף הצרפתי (17, 34, 79, 101 ציורים 2, 24, 27, 28
כריסטופורו קורטסה (Cristoforo Cortese) 175

לֵאוֹנָרְדוֹ דֶּה בֶּסּוֹצוֹ (Leonardo da Bosozzo) 61, 175
מונטה דל פורה והאחים גרדו 183
מתיא דל סר קמביו (Cambio) 58, 59, 161 לוח 47
מתיא טורלי (Torelli) 181
ניקולו די ג'קומו דה בלוניה 58
פאולו אורצלו (Paulo Uccello) 181
קֶרִיקוֹ (Chierico), פרנצ'סקו דיאנטוניו 14
ריקארדו די נאני (Ricardo di Nanni) 181
שמעיה הצרפתי 119
טדיאו קרבלי (Taddeo Crivelli) 61, 179

ה. מטרונים
אברהם בן ברכיה 127
אברהם אבן יוסוף אבן סעיד אבן אברהם אל אישראלי 75
אהרן בן יעקב 115
אליה בן שלמה מרווינה 173
אליה בן יואב מוויקנו (Vigevano) ממשפחת גליקו 171
בגודיה, מבורך בן צדקה בן יונה בן צלח 69
ברוך בר יצחק 119
גר בן פטר הלוי פרנס מרגנסבורג 125
גרשום בר אליעזר 45 ציור 41
גרשון בן יצחק 155
דוד יצחק כהן 18
דניאל בן שמואל הרופא (ראה גם דגם משפחה) 59
יואב עמנואל מרג'יו ופירנצה 59, 61
יהושע בר יצחק 137
יוסף בן אברהם מטיבולי 165
יוסף בן דוד בן שלמה בן דוד בן גדליה הזקן י' יחיא 105
יוסף בן יהודה המכונה אלחכים 107
יוסף בר משה מאולמנא (Ulm?) 42, 117
יחיאל בן מתתיה ממשפחת בית-אל ("מן הכנסת") ובני יקותיאל 59
הערות 150, 151, 152
יצחק בן אברהם חדאד 77
יצחק בן דון שלמה די בראגה 36, 101
יקותיאל בן יחיאל מבית אל ("מן הכנסת") 59 הערה 152
מבורך בן יוסף בן נתנאל בן נדאד הכהן 71
מימון, אברהם ובני צאליה 69
מרדכי בן אביגדור 163
ענשכין הלוי בר אהרן הלוי משפירמאול(?) 157
שבתאי בן מתתיה מרומא ובני שלמה 57, 159 הערה 141

ו. בעלים
אברבנאל, יעקב ויהודה בני דון שמואל 161
אוטולנגי מרדכי ורפאל חיים 91
אלמו, יעקב דניאל בר אברהם 135
אברהם דב מאוריש (Ovruch) 45, 155
אברהם חן בר יהודה בן עמנואל חן הרופא לבית שאלתיאל 93
אברהם בר יעקב מהירבן 157
אברהם הכהן בר מעזיה הכהן 77
אברהם בן משה מקבורג 113
אהוד בן נתנאל 73
אהרן בן ישראל מדרוניץ 125
אורי שרגא פייבוש בר ישראל 125
אייזמן (Eiseman), היינריך מלונדון 137, 149
אלחנן הרופא 183
אליה רבא מקרפי 83
אליעזר בן משה במיינץ קנשטאדט 157
אלכסנדר בן שלמה זלמן כהן 141
אשכנזי, מ. 141
בדנהיימר ארנסט 137
בלוניה, המנור הדומיניקני 175
בלוניה, הפקולטה לרפואה 175
בל, בישוף וליאם 159
ביץ, שמעון 123
בֶּנֶדִיקְט (Benedikt) בֶּנֶדִיקְט ואשתו יוהאנה 123
בנימין כהן מבורכה 107
ברתולין, יוהנס (Johannes Bartholin) 103

- גולדשמידט, ד"ר ויקטור מהיידלברג 149
גולדשמידט, מאיר זליג 137
מרת גרסן ממרסיי 143
דה קסטרו דוד הנריקז (Henriques da Castro) 109
דה רוסי ג'יאן פרנצ'סקו מרומא 163
דהרוסי, ג'ן בטיסט מפרמה 139
דוכס מסקס 131
דון דוד מרדכי, בנו שמואל ונכדו מרדכי 79
דמשק, בית הכנסת חושבאשא אַלְעֶנְבִי 77
היפש, ברוך (Hüpsch) 153
המבורגר, יוליוס מפרנקפורט 161
הנרי הרביעי מלך צרפת 183
הידאל דון אברהם מבוריאן (Bourriane) 161
זיכלן מניקולשבורג 125
חוקיה ועובדיה בני יעקב בן דוד 115
ח'רס דה לוס קבלרוס, מרקיו 109
טויבלן בת ר' יששכר 157
טריבולציו, מרקיו קרלו 161
יהודה בן דניאל 161
יהודה פרופ' א.ש. ורחל אתל יהודה 149
יהודה בן שלמה ממונריאָלָה 117
יואב גאליקו מאסטי 83
יוסף בן אבון בן יהודה 117
יוסף אלמנצי מפרדובה 83
יחיאל הרופא דה פורו (Vitale Medici) 175
יחיאל בר אורי 131
יעקב בר אברהם משולם 143
יעקב בר מרדכי 131
יצחק בן משה ש"ץ בן אליהו באבן עאלולה 71
כאָקו, הרמן 123
לאה בת רבי משה 157
לוד (Laud) ארכיבישוף 121
מאיר בן מלביאל אשכנזי 95
מאיר בר עובדיה המכונה ליברטרוט 141
מוֹלֵד (Mould) ברנרד מסמירנה 105
מיכאל, יעקב 143
מנשה בן יעקב מנאנארה 161
מנשה בן יקותיאל מטיבולי 183
- מצליח הזבחן ראש ישיבת גאון יעקב 71
מרום (Marum) לודביג מקרקלסרוזה 123
משה אפרים 155
משה בר אפרים 143
משה אבן כבש 93
נחום אפרים בר אורי הלוי גומפרקט 127
ניסים 143
נירנברג, הספריה העירונית 137
נירנברג, הקהילה היהודית 137
נירנברג, המוזיאון הגרמני 147
סקסו (Samsøe) הרון 103
פואה, יחיאל נחמן 91
פאראג'י יצחק 169
פירקוביץ, אברהם 69, 71
פנצי, אברהם בן מנחם מפרה 161
פינצי, אברהם מרוזיגו ובנו מנחם ממנוקוה 161
פרוֹקָה, משפחה 173
פרידמן ישראל, הרבי מרוזין 45, 155
פרנקט, סולומון דה, מטריאָסט 179
קאופמן, פרופ' דויד 97, 127, 133
קוריאל יעקב (Curiel) הוא דואָרְטָה נונזו דה קוסָה Duarte Nunez
(da Costa) 109
קפּרניצ'נָה (Capranicense), קרדינל דומניקוס 163
קרפודר, הרון לבית 93
קרמר, הרמן מפרנקפורט 161
רח"ן, הרב
ראה: פרידמן ישראל
רוטשילד, אדמונד דה, מפרים 171
רוטשילד, ספריה בפרים 179
רוֹסְטְגַרְד, פרדריק (Frederik Rostgaard) 103
ריינה מ. מילנר 113
רישליה (Richelieu), קרדינל 115
רפא (=רפאפורט), משפחה 185
שלמה בן יוסף ברמי (כרמיה) (Cremieu) 89
שמואל בן חיים 113
שמואל, דון לואיס מלָה גוֹדָה 161
ששון, דויד סולימן 173

3. אינדקס כתבי-יד

- האבנגלין של לינדספֶרן (אנגליה, 698)
London, British Library, Cotton Nero D. IV
24
- האטלס הקטלני ממיוקרה (1375)
Paris, Bibliothèque Nationale, esp. 30
40, 191 הערה 85
- אלף-בית של קימברידג' (מצרים, מאה 11)
Cambridge, University Library, T-S.K.5.13
28 ציור 15
- אלמניסט לפתולמאיוס (ספרד, מאה 14)
(לפנים אוסף ששון, כת"י 699 — Sotheby, 5.11.1975, Lot 31)
40 הערה 84 א
- ארבעה טורים של הוותיקן (מנטובה, 1436)
Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana Cod. Rossiana
555
61, 163 לוח 48
- ארכיון-האח להגדת-ריילנדס הספרדית (קטלניה, מאה 14)
London British Library, Or. 1404
31, 38, 39, 95 לוח 14
- האבנגלין של לינדספֶרן (אנגליה, 698)
London, British Library, Cotton Nero D. IV
24
- האטלס הקטלני ממיוקרה (1375)
Paris, Bibliothèque Nationale, esp. 30
40, 191 הערה 85
- אלף-בית של קימברידג' (מצרים, מאה 11)
Cambridge, University Library, T-S.K.5.13
28 ציור 15
- אלמניסט לפתולמאיוס (ספרד, מאה 14)
(לפנים אוסף ששון, כת"י 699 — Sotheby, 5.11.1975, Lot 31)
40 הערה 84 א
- ארבעה טורים של הוותיקן (מנטובה, 1436)
Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana Cod. Rossiana
555
61, 163 לוח 48
- ארכיון-האח להגדת-ריילנדס הספרדית (קטלניה, מאה 14)
London British Library, Or. 1404
31, 38, 39, 95 לוח 14

- הגדה ממצרים (מאה 11)
Cambridge, University Library N-S. 324
28 ציור 17
- הגדה נירנברג הראשונה (יואל בן שמעון, גרמניה, 1449?)
ירושלים, ספריית שוקן, כתי"י 24086
162, 151 ציור 59 הערה 162
- הגדה נירנברג השנייה (גרמניה, מאה 15)
ירושלים, ספריית שוקן, כתי"י 24087
45, 55, 56, 62, 147, 149 לוח 40
- הגדה סינקיטי הראשונה (דרום גרמניה, 90-1480)
Cincinnati, Hebrew Union College Library
153 לוח 45
- הגדה סרייבו (ספרד, מאה 14)
Sarajevo, National Museum
21, 31, 38, 39 ציור 8 לוח 10
- הגדה פולקפראטו (ספרד, מאה 13)
New York, Jewish Theological Seminary, Mic. 8185
38 ציור 31
- הגדה פראג (1526)
56
- הגדה פרמה הקסטייליאנית (ספרד, מאה 13)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2411
30
- הגדה קאופמן (ספרד, מאה 14)
Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences,
Kaufmann Collection, A. 422
31, 38, 97 לוח 15
- הגדה הקזנטנה (ספרד, מאה 13)
Rome, Biblioteca Casanatense, Cod. 2761
30
- ההגדה הראשונה של ניו יורק (יואל בן שמעון, איטליה, מאה 15)
New York, Jewish Theological Seminary, Mic. 4481
הערה 162
- הגדה ראשי הצפרים (פרנקניה, מאה 13)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כתי"י 180/57
44, 45, 55, 56, 123 לוח 28 הערה 104
- הגדה רוטשילד-מרפי (איטליה, מאה 15) Heb. 4°6130
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי
(formerly Paris, Rothschild Collection, later Yale, University Library, Merphy Collection)
הערה 162
- הגדה ריילנדס האשכנזית (גרמניה, מאה 15)
Manchester, Rylands Library, MS. Heb. 7
56 הערה 134
- הגדה ריילנדס הספרדית (ספרד, מאה 14)
Manchester, John Rylands Library, MS. Heb. 6
18, 31, 39, 93, 95 לוח 13
- הגדה שטוטגרט (יואל בן שמעון, איטליה, מאה 15)
Stuttgart Württembergische Landesbibliothek, Cod. Or.
4°1
הערה 162
- הגדה-האחות להגדה-הזהב (ספרד, מאה 14)
London, British Library, Or. 2884
30, 38, 39, 85 ציור 32, 34 לוח 9
- הגדה אמסטרדם (1695)
56
- הגדה ארנה מיכאל (גרמניה, 1400 לערך)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כתי"י 180/58
45, 55, 56, 143 לוח 38
- הגדה בולוניה (ספרד, מאה 14)
Bologna, Biblioteca Univessitaria, MS. 2559. This is part of
a Sidur in Modena, Biblioteca Estense, Cod. α K. I. 22
40, 81 הערה 81
- הגדה ברצלונה (ברצלונה, מאה 14)
London, British Library, Add. 14761
21 ציור 7 לוח 12
- הגדה דייסון-פרינס (יואל בן שמעון, איטליה, מאה 15)
Cologne-Geneve, Biblioteca Bodmeriana, Martin Bodmer
Foundation, Cod. Bodmer 81 (formerly Dyson-Perrins
Collection, no. 124)
62 ציור 61 הערה 162
- הגדה דרמשטדט (גרמניה, מאה 15)
Darmstadt Hessische Landes-und Hochschulbibliothek,
cod. Or. 8
18, 45, 56, 153, 155 לוח 43
- הגדה הדרקוניים (צרפת, מאה 13)
Hamburg, Staats-und Universitätsbibliothek, cod. Heb.
155
39, 41, 111 לוח 22
- הגדה היספנו-מורסקית
London, British Library, Or. 2737
30
- הגדה וושינגטון (יואל בן שמעון, איטליה, 1478)
Washington, Library of Congress, MS. 1
167, 162 לוח 50 הערה 162
- הגדה-הזהב (ברצלונה, מאה 14)
London, British Library, MS. Add. 27210
21, 30, 38, 39, 83, 85 ציור 5 לוח 8
- הגדה הילך ויילך (גרמניה, מאה 15)
Paris, Bibliothèque Nationale hébr. 1333
56 הערה 135
- הגדה יהודה (גרמניה, מאה 15)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כתי"י 180/50
45, 55, 56, 62, 147, 149 לוח 41
- הגדה יואל בן שמעון בפרמה (איטליה, מאה 15)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2998
הערה 162
- הגדה לונדון של יואל בן שמעון (איטליה וגרמניה, מאה 15)
London, British Library, Add. 14762
45, 62, 151 ציור 60 לוח 42 הערה 162
- הגדה מוקטא (ספרד, מאה 14)
London, University College, Mocatta
30

- החומש מפולני (צרפת, פולני, 1300)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 36
115, 41 לוח 24
- החומש מקובורג (גרמניה, קובורג, 1396)
London, British Library, Add. 19776
141, 51, 45 לוח 37
- חומש הקהילה היהודית ברומא (ברצלונה, 1325)
Rome, Jewish Community Library, MS. 19a
הערה 57
- חומש קראי באותיות ערביות (מצרים, מאה 10)
London, British Library, Or. 2540
29 ציור 12 הערה 23
- חומש רגנסבורג (גרמניה, 1300 לערך)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/52
125, 54, 51 לוח 29
- חומש שלמה הכהן (גרמניה, 1294)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 5
45 ציור 43 הערה 115
- חומש תימני משנת 1408 (תימן, 1408)
London, British Library, Or. 2350
25
- חומש תימני משנת 1469 (תימן, צנעא, 1469)
London, British Library Or. 2348
25 ציור 13 לוח 4
- חומש תימני ראשון בן המאה הארבע עשרה (תימן, מאה 14)
London, British Library, Or. 1467
25 ציור 14
- חומש תימני שני בן המאה הארבע עשרה (תימן, מאה 14)
London, British Library, Or. 2363
25
- טור אבן העזר של ורצ'לי (פררה, מאה 15)
Vercelli, Seminario Vescovile
177, 61 לוח 55
- יקותיאל בן יחיאל מבית אל, כתבי יד שנכתבו בשבילי
Parma, Biblioteca Palatina, De Rossi
197
326
Parms. 2157 = 475
Parms. 2828 = 1135
1147
London, British Library MSS. Add. 15421
Add. 21967
Add. 26974
Oxford, Bodleian Library, MSS. Opp. Add. 4°38
Mich. 489
Can. Or. 5
Can. Or. 79
152 הערה 59
- כלי המשכן של יואל בן שמעון (איטליה, מאה 15)
New York, Jewish Theological Seminary, MS. 0822
הערה 162
- כתב יד מנסה (Manessische Handschrift, דרום גרמניה, מאה 13)
Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Pal. germ. 848
135
- ההגדה השנייה של נירורק (ואל בן שמעון, איטליה, 1454)
New York, Jewish Theological Seminary Mic. 8279
151 הערה 162
- הגדת ששון האשכנזית (גרמניה, 1502)
Geneve, Flörsheim Collection (formerly, Sassoon Collec-
tion MS. 511)
הערה 131
- הגדת ששון חספרדיית (פרובנס, מאה 14)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/41 (לפנים, אוסף
ששון, כת"י 514)
31, 38, 89 לוח 11
- חבור רפואי מדרום צרפת (1487)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 1181
42 הערה 101
- חומש אברבנאל (קורדובה, 1480 לערך)
Oxford, Bodleian Library, Opp. Add. 4°26
32
- החומש מאברמןשטדט (פרנקוניה, 1290)
Copenhagen Det Kongelige Bibliotek, cod. Heb. 11
45 ציור 42
- החומש האשכנזי של פרמה (גרמניה, מאה 14)
Parma, Biblioteca Palatina, Parm. 3289
139
- החומש של אשברנהם (ספרד, מאה 7)
Paris, Bibliothèque Nationale, Nouv. Acq. Lat. 2334
16 הערות 7, 4
- חומש בית-הכנסת הקראי באסטנבול (ספרד, מאה 14)
Istanbul, Karaite Synagogue
הערה 57
- החומש מברלנגה (ספרד, ברלנגה 1455)
Oxford, Bodleian Library, Can. Or. 77
32 הערה 48
- חומש גרשום בר אליעזר (גרמניה, 1304)
Oxford, Bodleian Library, Can. Or. 91
45 ציור 41
- חומש דה קסטרו (דרום גרמניה, 1344)
ירושלים, מוזיאון ישראל, כת"י 180/94
(לפנים אוסף ששון כת"י 506)
50, 51 ציור 45
- חומש הדוכס מסקס (גרמניה, 1300 לערך)
London, British Library, Add. 15282
32, 45, 51, 131 לוח 32
- החומש של דינאל הרופא (פיזה, 1404)
Venice, Jewish Museum
הערה 149
- החומש של יואב עמנואל (איטליה, מאה 15)
London, British Library, Harley 7621
59 הערה 155
- חומש העצה של נירנברג (גרמניה, 1468)
Munich, Bayerische Staatsbibliothek, cod. Heb. 212
157, 153

המחזור האיטלקי של רוטשילד (פירנצה, 1492)
New York, Jewish Theological Seminary, Mic. 8892 (MS. 03225)
164, 173, 171, 62 לוח 52 הערה 164

המחזור האיטלקי של שוקן (איטליה, 1441)
ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 13873
49, 61 לוח 165

המחזור האשכנזי הכפול (גרמניה, מאה 14)
Vol. I. Dresden, Sächsische Landesbibliothek, MS. A. 46a
Vol. II. Wroclaw, University Library, Or. I. 1
125, 120, א, 108 הערות 53, 46 ציורים 54, 44

מחזור הבישופ לוד (פרנקוניה, מאה 13)
Oxford, Bodleian Library, Laud Or. 321
121, 54, 51, 44 לוח 27 הערות 119, 121

מחזור במברג (במברג, 1279)
New York, Jewish Theological Seminary, Mic. 4843
48 ציור 52

מחזור ברסלאו
ראה: המחזור האשכנזי הכפול

מחזור של ג'ורג' ניייל
ראה: המחזור האיטלקי הכפול

מחזור דרזדן
ראה: המחזור האשכנזי הכפול

מחזור וורמס (ווירצבורג, 1272)
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4°781/1, Heb.
Heb. 4°781/2 ר
127, 123, 122, 121, 119 הערות 26 לוח 52, 51, 44

המחזור של יואב עמנואל (איטליה, רג'ו, 1465)
London, British Library, Harley 5686, folios 1–384
59 הערות 154, 155

המחזור של יואל בן שמעון בטורינו (קרימונה, 1452)
Turino, Biblioteca Nazionale, MS .A.III.14
62 הערה 162

מחזור לוי (דרום גרמניה, מאה 14)
Hamburg, Staats-und Universitätsbibliothek, Cod. Levi 37
52 ציור 49

מחזור לפטיא (דרום גרמניה, מאה 14)
Leipzig, Universitätsbibliothek, Cod. V. 1102
52, 50, 47, 6, 44, 45, 51, 52, 54, 55, 117, 123 ציורים 6, 47, 50, 52
127, 125, 123, 122, 121, 119 הערות 127, 125, 123, 122, 121, 119

מחזור מיכאל (פרנקוניה, 1258)
Oxford Bodleian Library, Mich 627, and Mich. 617
127, 123, 122, 108 הערה 38 ציור 51, 44, 43

המחזור המשולש (דרום גרמניה, מאה 14)
Vol. I: Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, MS. A. 384
Vol. II: London, British Library, Add. 22413
Vol. III: Oxford, Bodleian Library, Mich. 619
34, 51, 52, 54, 133, 135 לוח 33, 34

מחזור נירנברג (דרום גרמניה, 1331)
ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 24100
35, 45, 55, 137 לוח 35

כתובה מצרית מן הבודליאנה (מצרים, מאה 10–11)
Oxford, Bodleian Library, Heb. C. 13
40 הערה 28

כתובת גאליה משנת 926 (מצרים, 926)
Cambridge, University Library, T-S.12.453
28 ציור 16

כתובת קרמס (קרמס, 1392)
Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Heb. 218
44 ציור 40

כתר דמשק (ספרד, בורגוס, 1260)
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 4°790
26 ציור 5

כתר משה בן אשר (טבריה, 895)
Cairo, Karaite Synagogue
71, 24 ציור 10

כתר שם טוב בן אברהם אבן גאון (ספרד, סור'א, 1312)
ירושלים, אוסף ששון, כת"י 82
36 הערות 66, 67

לוי בן גרשום הקטלני מאוקספורד (ספרד, 1391)
Oxford Bodleian Library, Pocock 376
84, 42, 191 הערה 84

לוי בן גרשום מדרום צרפת (מאה 15)
Oxford, Bodleian Library, Hunt. 54
100 הערה 42

מורה נבוכים מוויטרבו (איטליה, וויטרבו, 1272)
London, British Library, Add. 14763
142 הערה

מורה נבוכים מעוטרים מספרד
London, British Library, Or. 14061
(לפנים, אוסף ששון, כת"י 1047)
Cambridge, University Library, Add. 1493
London, British Library, MS. Harley 7586B
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 589
83 הערה 40

מורה נבוכים של קופנהגן (ברצלונה, 1348)
Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, cod. Heb. 37
18, 22, 30, 31, 40, 103 לוח 18

מורה נבוכים של שבתאי (רומא, מאה 13)
London, British Library, Harley 7586A
141, 83 הערות

מורה נבוכים של ששון (ברצלונה, מאה 14)
London, British Library, Or. 14061
(לפנים, אוסף ששון, כת"י 1047)
40 הערה 83

מחזור אסלינגן (גרמניה, Esslingen, 1290)
Amsterdam, Bibliotheca Rosenthaliana, MS. F. 24
120 הערה

מחזור אופנהיימר (דרום גרמניה, 1300 לערך)
Oxford, Bodleian Library, Opp. 161
51, 53 ציור 54

המחזור האיטלקי הכפול (פירנצה, מאה 15)
כרך א: ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb 8°4450
כרך ב: ירושלים, אוסף ג'ורג' ניייל
171

- משנה תורה של נירנברג (גרמניה, 1389)
Nuremberg, Das Protestantische Archiv, MSS. 12-18
הערה 137
- משנה תורה של פוקוק (ספרד או מצרים, מאה 12)
Oxford, Bodleian Library, Pocock 295
הערה 82 40
- משנה תורה של פרנקפורט (מנטובה, מאה 15)
Vol. I: Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, Rossiana 498
Vol. II: New York, Private Collection (Formerly Frankfurt, Stadtbibliothek, MS. Auct. 6)
הערה 157 61, לוח 187 60
- משנה תורה של קאופמן (צרפת, פיקרדי, 1295)
Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, MS. A. 77/I-IV
הערה 96 41, 42, 45, 127 לוח 30
- משנה תורה של ששון (גרמניה 1355)
(לפנים אוסף ששון, כת"י 1043-19 Sotheby, 1975)
הערה 137
- נביאים אחרונים של בניה (צנעא, 1475)
London, British Library, Or. 2211
75
- סידור המילטון (ספרד, 1300 לערך)
Berlin, Staatsbibliothek Preussische Kulturbesitz, MS. Ham. 288
הערה 18, 30, 39, 81 לוח 7
- הסידור של יואל בן שמעון בפרמה (איטליה, 1449)
Parma, Biblioteca Palatina, Parm. 3144
הערה 162
- סידור יהואל בן מתתיהו (פיזה, 1397)
Florida, Richard Levi Collection (formerly Sassoon Collection, MS. 1028)
הערה 151 59
- סידור ליסבון (ליסבון, 1484)
Paris, Bib. Nar. hébr. 592
32
- הסידור של מריליה (יואל בן שמעון, פירנצה, 1469)
London, British Library, Add. 26957
הערה 162 62, 151
- סידור פיזו של קאופמן (פיזו, 1481)
Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, MS. A. 380
- סידור פיזו של ששון
ראה: מחזור פיזו של ששון
- הסידור הקטן של יואב עמנואל (איטליה, רגיו, 1452)
London, Jews College, Mont. 249
הערה 153 59
- הסידור הראשון של דניאל הרופא (איטליה, פורלי, 1383)
London, British Library, Add. 26968
הערה 147 59
- סידור הרבי מרוזין (גרמניה, 1460 לערך)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כת"י 180/53
הערה 44 45, 55
- מחזור פיקרו של ששון (פיזו, 1480)
London, private Collection
(לשעבר אוסף ששון, כת"י 23)
לוח 61 53
- מחזור רגיו (גרמניה, מאה 14)
Oxford, Bodleian Library, Reggio 1 + 2
ציור 39 44
- מחזור רוטשילד
ראה: המחזור האיטלקי של רוטשילד
- מחזור תפילה אשכנזי של פרמה (גרמניה, מאה 15)
Parma, Biblioteca Palatina, Parm. 2895
56
- מכלול אסטרונומי (ספרד, מאה 14)
(לפניו אוסף ששון, כת"י 823-15 Sotheby, 1975, Lot 15-823)
הערה 40 84 א
- מכלול ההלכה של המבורג (פרובה, 1477)
Hamburg, Staats-und Universitätsbibliothek, Cod. Heb. 337 (Scrib. 132)
הערה 61, 185 לוח 59
- המכלול של המבורג
ראה: ספר המכלול של המבורג
- המכלול של לינדון
ראה: ספר המכלול של לינדון
- המכלול של רוטשילד
ראה: ספר המכלול של רוטשילד
- המכלול הרפואי של קימברדיג' (פרובה, 1400 לערך)
Cambridge, University Library, D.d.10.68
לוח 61 51
- משל הקדמוני, ליצחק בן שלמה אבן סהול
הערה 54, 57, 179 ציור 54
- משל הקדמוני הראשון של הבוליאנה (דרום גרמניה, 1450)
Oxford, Bodleian Library, Opp. 154
הערה 138 57, ציור 54
- משל הקדמוני השני של הבוליאנה (גרמניה, מאה 15)
Oxford, Bodleian Library, Can. Or. 59
הערה 138
- משנה תורה של אוקספורד (גרמניה, מאות 14-15)
Oxford, Bodleian Library, Arch. Seld. B. 2
הערה 137
- משנה תורה מדרום גרמניה (גרמניה, 1310)
Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection, MS. A. 78
הערה 137
- משנה תורה של ירושלים
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 4^o1193
הערה 47 58, 59, 161 לוח
- משנה תורה מליסבון (ליסבון, 1472)
London, British Library, Harley 5698-5699
הערה 32, 40, 105 לוח 19 הערה 52

- הסידור השני של דניאל הרופא (איטליה, ברטינורו, 1390)
London, British Library, Or. 2736
הערה 148 59
- פירוש רש"י של דניאל הרופא (פיזה, 1396)
Oxford, Bodleian Library, Can. Or. 81
הערה 149 58 59 ציור
- סידורי תפילה צרפתיים
Cambridge, University Library, Add. 3127 (משנת 1399)
London, British Library, Or. 10733
הערה 99 42
- פירוש רש"י מוירצבורג (וירצבורג, 1233)
Munich, Bayensche Staatsbibliothek, Cod. Heb. 5
הערה 102 41, 42, 44 ציור 36
- פירוש תהילים של יואל בן שמעון (מודנה, 1485)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2841
הערה 162
- סידורי תפילה ספרדיים עם הגדות (ראה גם: הגדות בולוניה, סידור המילטון)
לפנים: ירושלים, אוסף ששון, כתי"י 59 (Sotheby, 1975, Lot. 25)
לפנים: ירושלים, אוסף ששון, כתי"י 1017 (Sotheby, 1975, Lot. 26)
Cambridge, University Library, Add. 1203
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 592
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 637
הערה 81, 40, 81 לוח 7 הערות 80, 81
- פרשת שלח לך
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, Heb. 8°2238
הערה 73, 73 לוח 3
- פסקי ישעיהו מן מארני מבולוניה (בולוניה, 1374)
London, British Library, Or. 5024
הערה 145 58 57 ציור
- קודקס אמיאטינוס (אנגליה, מאה 8)
Florence, Biblioteca Medicea Laurenziana, Cod. Amiatinus 1
הערה 13
- הקנן של אבן סינא בבולוניה (פררה, מאה 15)
Bologna, Biblioteca Universitaria, MS. 2197
הערה 54 61 לוח
- הקנן של אבן סינא בפריס (דרום צרפת, וילנאון, 1487)
Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. hébr. 1136
הערה 101 42
- רש"י (ר' שלמה יצחקי)
ראה: פירוש רש"י
- שריד של תנ"ך לנינגרד (מצרים, מאה 11)
Leningrad, Public Library, MS. II. 262
הערה 62 לוח 1 ב
- תהילים
ראה גם: ספר תהילים
- תהילים אמיליאני של פרמה (איטליה, אמיליה, מאה 13)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms 1870
הערה 144 58 56 ציור
- תהילים מעוטרים מאשכנז (ראה גם: תהילים צרפתי של הבודליאנה)
Dublin, Trinity College, MS. 13
London, Lambeth Palace, MS. 435
Oxford, Bodleian Library, Laud Or. 174
הערה 94, 93 41
- תהילים צרפתי של הבודליאנה (פריס, מאה 13)
Oxford, Bodleian Library, Bodl. Or. 621
הערה 94 41 35 ציור
- תנ"ך
ראה גם: כתר
- תנ"ך אביניון של גלייזר (אביניון, 1422)
New York, Pierpont-Morgan Library, MS. Glazer 48
הערה 98 42
- תנ"ך אביניון בקמברידג' (אביניון, 1419)
Cambridge, Trinity College, MSS.F. 70-71
הערה 98 42
- ספר אמת הפלורנטיני (פירנצה, מאה 15)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כתי"י 180/55
הערה 62 62 ציור הערות 139, 163
- ספר דחוקים הקטלני משנת 1321 (ברצלונה, 1321)
Paris, Bib. Nat. Lot. 4670A
הערה 30
- ספר המכלול של המבורג (גרמניה, 1434)
Hamburg, Staats-und Universitätsbibliothek, Cod. Heb. 37
הערה 145, 55, 45 לוח 39
- ספר המכלול של לונדון (צפון צרפת, 1280 לערך)
London, British Library, Add. 11639
הערה 62 40, 41, 113, 117 לוח 23
- ספר המכלול של רוטשילד (פררה?, 80-1470)
ירושלים, מוזיאון ישראל, אגף בצלאל, כתי"י 180/51
לפנים: פריס, אוסף רוטשילד, כתי"י 24
הערה 56 61, 65, 179 לוח
- ספר מצוות של פרמה (רומא, 1285)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2460
הערה 140
- ספר מצוות קטן של רות (צרפת, מאה 14)
Leeds, University Library, Roth Collection, MS. 301
הערה 97 42
- ספר מלחמות השם
ראה: לוי בן גרשון
- ספר נביאים של אבן גאון בדבלין (ספרד, מאה 14)
Dublin, Trinity College, MS. 16
הערה 36, 13, 68
- ספר העיקרים של רודיגו (פירנצה, מאה 15)
Rovigo, Biblioteca Silvestriana, MS. 220
הערה 57 59, 61, 181 לוח
- ספר הערוך של יהואל בן מתתיה (פרוג'ה, 1396)
Parma, Biblioteca Palatina, De Rossi 180
הערה 150 59
- ספר התהילים של לואי הקדוש (פריס, מאה 13)
Paris, Bibliothèque Nationale, Lal. 10525
הערה 76, 75

- תנ"ך אברדין (נאפולי, 1493)
Aberdeen, University Library, MS. 23
65, 62 ציור 63 הערה 165
- תנ"ך סרגוסה (ספרד, סרגוסה, 1404)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 31
הערה 57
- תנ"ך סרוויקה (Cervera, ספרד, 1300)
Lisbon, Biblioteca Nacional, MS. III. 72
17, 30, 32, 34, 36, 79, 101 ציור 2, 24, 27, 28 לוח 6
הערה 67
- תנ"ך האמברוזיאנה (גרמניה, 1236-38)
Milano, Biblioteca Ambrosiana MSS.B.30-32 inf.
42, 44, 45, 117, 127 ציור 37 לוח 25
- תנ"ך אַנְרִיקוֹ נחום (ספרד, מאה 14)
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כת"י Heb. 8°5147
הערה 57
- התנ"ך של בורסו ד'אסטו (איטליה, מאה 15)
Modena, Biblioteca Estense, Cod. V.12
61, 179
- תנ"ך הבישוף בֶּדֶל (רומא, 1284)
Cambridge, Emmanuel College, MSS. I.1.5-7
57, 159 לוח 46 הערות 140, 141
- תנ"ך בית הכנסת הקראי באסטנבול (ספרד, 1336)
Istanbul, Karaite Synagogue
הערה 57
- תנ"ך בית הכנסת הקראי בקהיר (ספרד, מאה 14)
Cairo, Karaite Synagogue
הערה 57
- תנ"ך ברסלאו (דרום גרמניה, 1238)
Wroclaw, University Library, MS. M. 1106
44, 45, 117
- התנ"ך של ג'רונימוס (Biblia dos Jeronimos, פירנצה, 1495)
Lisbon, Arquivo Nacional, Torre do Tombo
183 לוח 58
- תנ"ך החברה הספרדית (ספרד, מאה 15)
New York, The Hispanic, Society of America, MS. B. 241
32, 34, 109 לוח 21 הערה 57
- התנ"ך החמישי של אבן גאון (ספרד, מאה 14)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2938
הערה 13
- תנ"ך יונה (גרמניה, 1300 לערך)
London, British Library, MS. Add. 21160
51 ציור 44
- תנ"ך ליסבון (ליסבון, 1482)
London, British Library, Or. 2626-2628
21, 32, 33, 34, 107, 183 לוח 20
- תנ"ך לנינגרד הראשון (מצרים, 929)
Leningrad, Public Library, MS.II.17
24, 33, 69 ציור 11 לוח 1 א הערה 62
- תנ"ך לנינגרד השני (מצרים, 1010)
Leningrad, Public Library, MS.B.19a
2, 20, 24, 71 לוח 2
- תנ"ך המלך (ספרד, סולטונה, 1384)
London, British Library, King 1
31 ציור 20 הערה 57
- תנ"ך ספרדי ראשון של פרמה (ספרד, 1277)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2668
33 הערה 56
- תנ"ך פרמי (פרומנס, 1366-1382)
ירושלים, אוסף ששון, כת"י 368
לוח 16 הערה 57
- תנ"ך פריס מהמאה החמש-עשרה (קטלוניה, מאה 15)
Paris, Bibliothèque Nationale hébr. 1314
30, 33 ציור 19 הערה 57
- תנ"ך פרמה האשכנזי (גרמניה, מאה 14)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 3286 and Parms. 3287
45, 139 לוח 36
- תנ"ך פֶּרְפִּינְיָאן (ספרד, פרפיניאן 1299)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 7
30, 32, 33 ציור 18 הערה 53
- תנ"ך צרפתי בפריס (1286)
Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 4
41
- תנ"ך הקהילה היהודית בברלין (ספרד, מאה 14)
(Formerly, Berlin Judische Gemeinde, now Sotheby Sale, 26.6.1984, lot 47)
הערה 57
- תנ"ך קורדובה (קורדובה, 1479)
New York, Jewish Theological Seminary, L. 5
32
- התנ"ך הקטלני של הדוכס מססקס (ספרד, מאה 14)
London, British Library, Add. 15250
הערות 57, 72
- התנ"ך הקטלני של תְּרֵלִי (קטלוניה, מאה 14)
London, British Library, Harley 1528
31 ציור 23 הערה 57
- התנ"ך הקטלני של פרמה (ספרד, מאה 14)
Parma, Biblioteca Palatina, Parms. 2810
הערה 57
- התנ"ך הקטלני של פרנקפורט (ספרד, מאה 14)
New York, Private Collection (Formerly Frankfurt Frankfurt Krammer Collection)
הערה 57

התנ"ך הרביעי של אבן גאון (ספרד, מאה 14) Oxford, Bodleian Library, Opp. Add. 4°75 הערה 13	התנ"ך הקטלני בקופנהגן (קטלוגיה, 1301) Copenhagen, Det Kongelige Bibliotek, Cod. Hebr. 2 הערה 55 33
תנ"ך רויכלין (גרמניה, מאה 13) Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Reuchlin 1 20 ציור 4	התנ"ך הקטן של קימברידג' (דרום צרפת, מאה 14) Cambridge University Library, Add. 468 הערה 92 41
תנ"ך רומא בפרמה (רומא, מאה 13) Parma, Biblioteca Palatina. Parms. 3216 159 הערה 140	תנ"ך קניקוט הראשון (ספרד, לה קורוניה, 1476) Oxford, Bodleian Library, Kenn. 1 17, 30, 32, 34, 36, 101 ציור 3 לוח 17 הערות 12 א, 57
תנ"ך הרשב"א (ספרד, סרוויקה, 1383) London, Private Collection (Formerly, Sassoon Collection MS. 16) הערה 57	תנ"ך קניקוט השני (יהושע אבן גאון, ספרד, טוריא, 1306) Oxford, Bodleian Library, Kenn. 2 18, 33 הערות 13, 58
תנ"ך שוקן האשכנזי (ירושלם, גרמניה, 1300 לערך) ירושלים, ספריית שוקן, כת"י 14840 44, 45, 51, 129 לוח 31	התנ"ך הקטיליאני השני של קמברידג' (ספרד, מאה 15) Cambridge, University Library, Add. 3203 הערה 57
התנ"ך השלישי של יהושע אבן גאון (ספרד, מאה 14) Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 21 33 ציור 21 הערה 13	התנ"ך הראשון של אבן מרואס (ספרד, מאה 14) London, British Library, Or. 2201 33 הערות 59, 73
התנ"ך השני של גסטר (מצרים, מאה 12) London, British Library, Or. 9880 23, 25 ציור 9	התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון (ספרד, טוריא, 1300) Paris, Bibliothèque Nationale, hébr. 20 33, 36 ציור 22, 30 הערה 13, 62
התנ"ך השני של ספריית האסטנזה (ספרד, מאה 14) Modena, Biblioteca Estense, Cod. α T.3.8 הערה 57	התנ"ך הראשון של ספריית האסטנזה (ספרד, מאה 14) Modena, Biblioteca Estense, Cod. α.M.8.4 הערה 57
התנ"ך השני של ששון מאנדלוחיה (ספרד, טביליה, 1468) London, Private Collection (לפנים ירושלים, אוסף ששון, כת"י 487) 32	התנ"ך הראשון של ששון מאנדלוחיה (ספרד, טביליה, 1454) Oxford, Bodleian Library (לפנים אוסף ששון, כת"י 499) 32

4. אינדקס הספריות

MSS. A.77/I-IV MS. A.78 MS. A.380 MS. A.384 MS. A.422	משנה תורה של קאופמן משנה תורה מדרום גרמניה סדור פיוזר של קאופמן המחזור המושלש הגדת קאופמן	מסודרים אלפביתית ולפי סדר רץ של מספרי כתבי-יד, עם מקבילות יהויים לפי שמותיהם באינדקס כתבי-יד (מס' 3).	Aberdeen University Library MS 23 תנ"ך אברדין
Cairo Karaites Synagogue	כתר משה בן אשר תנ"ך בית-הכנסת הקראי בקהיר	מחזור אקלינגן	Amsterdam Bibliotheca Rosenthaliana, MS. F.24
Cambridge Emmanuel College MSS. I.1.5-7 Trinity College MSS. .F.12.70-71 University Library Add. 1203 Add. 1493 Add. 3127 Add. 3203 D.d.10.68 N-S.324 T-S.K.5.13 T-A.12.453	תנ"ך הבישוף גדל תנ"ך אביניון בקמברידג' סדורי תפילה ספרדיים עם הגדות מורה נבוכים מעוטרים מספרד סדורי תפילה דרום צרפתיים התנ"ך הקטיליאני השני של קמברידג' המכלול הרפואי של קימברידג' הגדה ממצרים אלף-בית של קימברידג' כתובת גאלקה משנת 926	תנ"ך הקהילה היהודית בברלין סדור המילטון	Berlin Jüdische Gemeinde Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ham. 288 Bologna Biblioteca Universitaria MS. 2197 MS. 2559 קטן של אבן סינא בבולוניה הגדת בולוניה Budapest Library of the Hungarian Academy of Sciences, Kaufmann Collection

<p>Jewish National and Hebrew University Library</p> <p>Heb. 4°781/1, 4°781/2 מחזור וורמס</p> <p>Heb. 4°790 כתר דמשק</p> <p>Heb. 4°1193 משנה תורה של ירושלים</p> <p>Heb. 4°6130 הגדת רוטשילד-מרפי</p> <p>Heb. 8°2238 פרשת שלח לך</p> <p>Heb. 8°4450 המהווז האטלקי הכפול</p> <p>Heb. 8°5147 תנ"ך אַנריקו נחום</p>	<p>Cincinnati</p> <p>Hebrew Union College Library הגדת טינסנטי הראשונה</p> <p>Cologny — Geneve</p> <p>Biblioteca Bodmeriana</p> <p>Cod. Bodmer 81 הגדת וייסון-פרינס</p>
<p>Sasson Collection</p> <p>MS. 16 (formerly) תנ"ך הרשב"א</p> <p>MS. 23 (formerly) מחזור פינרו של ששון</p> <p>MS. 59 (formerly) סדור תפילה ספרדי</p> <p>MS. 82 כתוב שם טוב בן אברהם אבן גאון</p> <p>MS. 368 תנ"ך פרחי</p> <p>MS. 487 (formerly) התנ"ך השני של ששון מאנדלוסיה</p> <p>MS. 499 (formerly) התנ"ך הראשון של ששון מאנדלוסיה</p> <p>MS. 506 (formerly) חומש דה קסטרו</p> <p>MS. 514 (formerly) הגדת ששון הספרדית</p> <p>MS. 699 (formerly) אַלמג'יסט לפותולמאיוס</p> <p>MS. 823 (formerly) מכלול אסטרונומי</p> <p>MS. 1017 (formerly) סדור תפילה ספרדי</p> <p>MS. 1028 (formerly) סדור יחיאל בן מתתיה</p> <p>MS. 1043 (formerly) משנה תורה של ששון</p> <p>MS. 1047 (formerly) מורה נבוכים של ששון</p>	<p>Copenhagen</p> <p>Det Kongelige Bibliothek</p> <p>Cod. Heb. 2. התנ"ך הקטלני בקופנהגן</p> <p>Cod. Heb. 11 החומש מאַבְרָמֶנְשְׁטֶדט</p> <p>Cod. Heb. 37 מורה נבוכים של קופנהגן</p> <p>Darmstadt</p> <p>Hessische Landes-und Hochschulbibliothek</p> <p>Cod. Or. 8 הגדת דרמשטדט</p> <p>Dresden</p> <p>Sächsische Landesbibliothek</p> <p>MS. A.46a המהווז האשכנזי הכפול</p> <p>Dublin</p> <p>Trinity College</p> <p>MS. 13 תהילים מעוטרים מאשכנז</p> <p>MS. 16 ספר נביאים של אבן גאון בדבלין</p>
<p>Schocken Library</p> <p>MS. 13873 המהווז האטלקי של שוקן</p> <p>MS. 14840 תנ"ך שוקן האשכנזי</p> <p>MS. 24086 הגדת נירנברג הראשונה</p> <p>MS. 24087 הגדת נירנברג השנייה</p> <p>MS. 24100 מחזור נירנברג</p>	<p>Florence</p> <p>Biblioteca Medicea Laurenziana</p> <p>Cod. Amiatinus 1 קודקס אמיאטינוס</p>
<p>Karlsruhe</p> <p>Badische Landesbibliothek</p> <p>Reuchlin 1 תנ"ך רויכלין</p>	<p>Florida</p> <p>Richard Levi Collection</p> <p>סדור יחיאל בן מתתיה</p>
<p>Leeds</p> <p>University Library</p> <p>Roth Collection, MS. 301 ספר מצוות קטן של רות</p>	<p>Geneve</p> <p>Flörshcim Collection</p> <p>הגדת ששון האשכנזית</p>
<p>Leipzig</p> <p>Universitätsbibliothek</p> <p>Cod. V.1102/I-II מחזור ליפסיא</p>	<p>Hamburg</p> <p>Staats-und Universitätsbibliothek</p> <p>Cod. Heb. 37 ספר המכלול של המבורג</p> <p>Cod. Heb. 155 הגדת הירקונים</p> <p>Cod. Heb. 337 (scrin. 132) מכלול דהלכה של המבורג</p> <p>Cod. Levi 37 מחזור לוי</p>
<p>Leningrad</p> <p>Public Library</p> <p>MS. B.19a תנ"ך לנינגרד השני</p> <p>M.S. II.17 תנ"ך לנינגרד הראשון</p> <p>MS. II.262 שריד של תנ"ך לנינגרד</p>	<p>Heidelberg</p> <p>Universitätsbibliothek</p> <p>Cod. Pal. germ. 848 כתב יד מְנֶסֶה</p>
<p>Lisbon</p> <p>Arquivo Nacional, Torre do Tombo</p> <p>התנ"ך של גרונימוס</p> <p>Biblioteca Nacional</p> <p>MS. Ill. 72 תנ"ך סרנויידה</p>	<p>Istanbul</p> <p>Karaite Synagogue</p> <p>חומש בית-הכנסת הקראי באסטנבול</p> <p>תנ"ך בית הכנסת הקראי באסטנבול</p>
<p>London</p> <p>British Library</p> <p>Add. 11639 ספר המכלול של לונדון</p> <p>Add. 14761 הגדת ברצלונה</p> <p>Add. 14762 הגדת לונדון של יואל בן שמעון</p> <p>Add. 14763 מורה נבוכים מוטרבו</p> <p>Add. 15250 התנ"ך הקטלני של הרוכס מסקס</p> <p>Add. 15282 חומש דודוקס מסקס</p> <p>Add. 15421 יקותיאל בן יחיאל מבית אל</p> <p>Add. 19776 החומש מקובורג</p> <p>Add. 21160 תנ"ך יונה</p> <p>Add. 21967 יקותיאל בן יחיאל מבית אל</p>	<p>Jerusalem</p> <p>Israel Museum, Bezalel Section</p> <p>MS 180/41 הגדת ששון הספרדית</p> <p>MS 180/50 הגדת יהודה</p> <p>MS 180/51 ספר המכלול של רוטשילד</p> <p>MS 180/52 חומש רגנסבורג</p> <p>MS 180/53 סדור הרבי מרח"ץ</p> <p>MS 180/55 ספר אמ"ת הפלורנטיני</p> <p>MS 180/57 הגדת ראשי הצפרים</p> <p>MS 180/58 הגדת ארנה מיכאל</p> <p>MS 180/59 דף-תנ"ך בודד של פיינברג</p> <p>MS 180/94 חומש דִּהִיקְסְטְרוֹ</p>

Mic. 8892 (MS. 03225) MS. 0822 Pierpont-Morgan Library MS. Glazer 48	המחזור האטלקי של רוטשילד כלי המשכן של יואל בן שמעון תנ"ך אביניון של גליזר	Add. 22413 Add. 26957 Add. 26968 Add. 26974 Add. 27210 Cotton Nero D.IV Harley 1528 Harley 5686 Harley 5698-5699 Harley 5710-5711 Harley 5716-5717 Harley 7586A Harley 7586B Harley 7621 Kings 1 Or. 1404 Or. 1467 Or. 2201 Or. 2211 Or. 2348 Or. 2350 Or. 2363 Or. 2540 Or. 2626-2628 Or. 2736 Or. 2737 Or. 2884 Or. 5024 Or. 9880 Or. 10733 Or. 14061 Jews College Mont. 249 Lambeth Palace MS. 435 University College Mocatta Library, MS. 1	המחזור המשולש הסדור של מריולקה הסדור הראשון של דניאל הרופא יקותיאל בן יחיאל מבית אל הגדת הזהב האבנגליון של לינדיספון התנ"ך הקטלני של קרלי המחזור של יואב עמנואל משנה תורה מלסבון התנ"ך העברי של קרלי ארבעה טורים של יואב עמנואל מורה נבוכים של שבתאי מורה נבוכים מעוטרים מספרד החומש של יואב עמנואל תנ"ך המלך הגדת-האזן להגדת ריילנדס הספרדית חומש תימני ראשון בן המאה הארבע עשרה התנ"ך הראשון של אבן מרואס נביאים אחרונים של בניה חומש תימני משנת 1469 חומש תימני משנת 1408 חומש תימני שני בן המאה הארבע עשרה חומש קראי באותיות ערביות תנ"ך ליסבון הסידור השני של דניאל הרופא הגדה הספגרימוסקית הגדת האחות להגדת הזהב פסקי ישעיהו מטקאני מבולוניה התנ"ך השני של גסטר סדורי תפילה דרום צרפתיים מורה נבוכים של ששון הסידור הקטן של יואב עמנואל תהילים מעוטרים מאשכנז הגדת מוקשה
Nuremberg Das protestantische Archiv MS. 12-18	משנה תורה של נירנברג		
Oxford Bodleian Library Arch. Seld. B.2 Bodl. Or. 621 Can. Or. 5 Can. Or. 59 Can. Or. 77 Can. Or. 79 Can. Or. 81 Can. Or. 91 Heb. C.13 Hunt. 54 Kenn. 1 Kenn. 2 Laud Or. 174 Laud Or. 321 Mich. 489 Mich. 619 Mich. 627 and Mich. 617 Opp. 154 Opp. 161 Opp. Add. 4°26 Opp. Add. 4°38 Opp. Add. 4°75 Pocock 295 Pocock 376 Reggio 1 and 2	משנה תורה של אוקספורד תהילים צרפתי של הבדליאנה יקותיאל בן יחיאל מבית אל משל הקדמוני השני של הבדליאנה החומש מברלנגה יקותיאל בן יחיאל מבית אל פירוש רש"י של דניאל הרופא חומש גרשום בר אליעזר כתובה מצרית מן הבדליאנה לוי בן גרשום מזרחם צרפת תנ"ך קניקוט הראשון תנ"ך קניקוט השני תהילים מעוטרים מאשכנז מחזור הבישוף לוד יקותיאל בן יחיאל מבית אל המחזור המשולש מחזור מיכאל משל הקדמוני הראשון של הבדליאנה מחזור אופנהיימר חומש אברבנאל יקותיאל בן יחיאל מבית אל התנ"ך הרביעי של אבן גאון משנה תורה של פוקוק לוי בן גרשום הקטלני מאוקספורד מחזור רגיו התנ"ך הראשון של ששון מאנדלוסיה		
Paris Bibliothèque Nationale esp. 30 hébr. 4 hébr. 5 hébr. 7 hébr. 15 hébr. 20 hébr. 21 hébr. 31 hébr. 36 hébr. 589 hébr. 592 hébr. 637 hébr. 1136 hébr. 1181 hébr. 1314 hébr. 1333 lat. 4670 A lat. 10525 Nouv. Acq. lat. 2334 Campagne des Prêtres de St. Sulpice MS. 1933 Ecole des Beaux-Arts Collection Masson, Miniature en feuilles, no. 4	האטלט הקטלני ממוירקה תנ"ך צרפתי בפריס חומש שלמה הכהן תנ"ך פריניאן התנ"ך הפרוטוגלי של הספריה הלאומית בפריס התנ"ך הראשון של יהושע אבן גאון התנ"ך השלישי של יהושע אבן גאון תנ"ך סרגוסה החומש מפוליני מורה נבוכים מעוטרים מספרד סידור ליסבון סדור תפילה ספרדי עם הגדה הקטן של אבן סינא בפריס חבור רפואי מדרום צרפת תנ"ך פריס מהמאה החמש-עשרה הגדת חילק ובילק ספר החוקים הקטלני משנת 1321 ספר התהילים של לואי הקדוש החומש של אשכנז תנ"ך פואזה דף-תנ"ך בחד מפריס		
Parma Biblioteca Palatina De Rossi 180	ספר הערוך של יחיאל בן מתתיה		
Manchester John Rylands Library MS. Heb. 6 MS. Heb. 7	הגדת ריילנדס הספרדית הגדת ריילנדס האשכנזית		
Milano Biblioteca Ambrosiana MSS. B.30-32 inf.	תנ"ך האמברוזיאנה		
Modena Biblioteca Estense Cod.α.K.I.22 Cod.α.M.8.4 Cod.α.T.3.8 Cod. v.12	הגדת בולוניה התנ"ך הראשון של ספרית האסטנזה התנ"ך השני של ספרית האסטנזה התנ"ך של בורסו ד'אסטנה		
Munich Bayerische Staatsbibliothek Cod. Heb. 5 Cod. Heb. 212	פירוש רש"י מוירצבורג חומש העצה של נירנברג		
New-York The Hispanic Society of America MS. B.241 Jewish Theological Seminary L. 5 Mic. 4481 Mic. 4843 Mic. 8185 Mic. 8279	תנ"ך החברה הספרדית תנ"ך קורדובה ההגדה הראשונה של ניר-יורק מחזור במברג הגדת פולק-פראטו ההגדה השנייה של ניר-יורק		

Sarajevo			De Rossi 197	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
National Museum	הגדת סרייבו		De Rossi 326	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Stuttgart			De Rossi 1147	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Württembergische Landesbibliothek			Parms. 1870	תהילים אַמיליאני של פרמה
Cod. Or. 4º1	הגדת שטוטגרט		Parms. 2157	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Turino			Parms. 2411	הגדת פרמה הקסטיליאנית
Biblioteca Nazionale			Parms. 2460	ספר מצוות של פרמה
MS. A.III.14	המחזור של יואל בן שמעון בטורינו		Parms. 2668	תנ"ך ספרדי ראשון של פרמה
Vatican			Parms. 2810	התנ"ך הקטלני של פרמה
Biblioteca Apostolica Vaticana			Parms. 2828	יקותיאל בן יחיאל מבית אל
Cod. Rossiana 555	ארבעה טורים של הוטיקן		Parms. 2841	פירוש תהילים על יואל בן שמעון
Vienna			Parms. 2895	מחזור תפילה אשכנזי של פרמה
Österreichische Nationalbibliothek			Parms. 2938	התנ"ך החמישי של אבן גאון
Cod. Heb. 218	כתובת קרמס		Parms. 2998	הגדת יואל בן שמעון בפרמה
Cod. S.N.4444	קְרָטוּם גְרִיטָאני של וינה		Parms. 3144	הסדור של יואל בן שמעון בפרמה
Cod. Theol. Fr. 31	הבראשית של וינה		Parms. 3216	תנ"ך רומא בפרמה
Venice			Parms. 3286 and Parms. 3287	תנ"ך פרמה האשכנזי
Jewish Museum	החומש של דניאל הרופא		Parms. 3289	החומש האשכנזי של פרמה
Vercelli			Private Collection	מכלול אסטרונומי
Seminario Vescovile	טור אבן העזר של ורצ'לי		Sotheby, 5.11.1975 Lot 15	(לפנים ששון 823)
Washington			Sotheby, 5.11.1975 Lot 19	משנה תורה של ששון
Library of Congress			Sotheby, 5.11.1975 Lot 31	(לפנים ששון 1043)
MS. 1	הגדת וושינגטון			אַלְמָג'סט לפתולמאיוס
Wroclaw				(לפנים ששון 699)
University Library			London	מחזור פִּינְרו של ששון (לפנים 23)
MS. M.1106	תנ"ך ברסלאו		London	תנ"ך הרשב"א (לפנים ששון 16)
Zürich			London	התנ"ך השני של ששון מאנדלוסיה (לפנים ששון 487)
Nationalmuseum	גרדואל מסנט קתריןנטל		New-York	התנ"ך הקטלני של פרנקפורט (לפנים אוסף קרמר)
			New-York	משנה תורה של פרנקפורט
				(לפנים הספריה העירונית 6 Auct.)
			Rome	
			Biblioteca Casanatense	הגדת הקונטנדה
			Cod. 2761	
			Jewish Community Library	חומש הקהילה היהודית ברומא
			MS. 19a	
			Rovigo	
			Biblioteca Silvestriana	ספר העיקרים של רויגו
			MS. 220	

תם ונשלם שבח לאל
בירושלים השלמה במדינת ישראל
לראש הסולם העלתי הקמור
אני משה בן אריה המוציא לאור

ער"הש תש"ל

